

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

57
2011

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

57
2011

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2012

Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 57 (2011)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huumo (Turku/Tartu), Arvo Krikmann (Tartu),
Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag
(Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tallinn/
Tartu), Lembit Vaba (Tampere), Jüri Viikberg (Tallinn),
Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides MLA Directory of Periodicals (Modern Language Association, USA) ja Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, Cambridge Scientific Abstracts (CSA), USA) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafias Linguistic Bibliography Online (BL Online). Täistekstid on elektrooniliselt Kesk- ja Ida-Euroopa teadusajakirjade andmebaasis Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu (2009–2013)” ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Reili Argus, Helen Kõrgesaar

<i>Hakkama</i> -verb lapsekeeles: kas aspektilisuse või tuleviku tähistaja?	9
<i>Hakkama</i> -verb in child language: a marker of aspectuality or future?	23

Mati Erelt

Lisandusi tegumoe käsitlesele	25
Some additions to the treatment of voice.....	34

Annika Hussar

Muutused eesnimetasutuses XIX sajandil Martna ja Palamuse näitel.....	35
Changes in the use of first names in the 19 th century with a focus on Martna and Palamuse.....	59

Marja Kallasmaa

Probleeme samastamisega: <i>Saltovere</i> ja <i>Kowrevere</i>	60
Problems with identification: <i>Saltovere</i> and <i>Kowrevere</i>	65

Kadri Muischnek, Mark Fišel, Heiki-Jaan Kaalep, Mare Koit, Kaili Müürisep, Heili Orav, Kadri Vare, Haldur Ōim

Arvutilingvistika ja keeletehnoloogia Tartu Ülikoolis.....	66
Development of computational linguistics and language technology at the University of Tartu	101

Helmi Neetar

Kehaosade nimetustest läänemeresoome keeleatlases.....	103
Names of body parts in the Atlas of Finnic Languages	116

Vilja Oja

<i>Takud ja paklad</i>	117
Estonian words for 'tow'	130

Helen Plado, Liina Lindström

Eesti keele mõõndlause: markerid ning koht alistuse ja rinnastuse teljel	131
Estonian concessive clauses – markers and positions in the chain of subordination and coordination.....	160

Helin Puksand, Krista Kerge

Õpiteksti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis	162
Analysis of learning texts in the context of literacy acquisition	216

Riina Reinsalu

Lepingute lausestruktuur.....	218
The sentence structure of contracts	234

Pire Teras

Eesti diftongid spontaankõnes	235
Estonian diphthongs in the spontaneous speech	248

ÜLEVAATEID

Enn Ernits

Soome-ugri vahetusüliõpilased ja -õppejõud 1930. aastatel.....	251
Finno-Ugric exchange students and professors in the 1930s.....	270

Heli Laanekask

Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles	271
Centuries within one's reach: Translations of old Estonian grammars.....	281

Kristiina Ross

Wiedemannist Wiedemannini	282
From Wiedemann to Wiedemann.....	289

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 92. tegevusaasta (2011) (Killu Paldrok)	293
2011. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Helju Kaal)	300
2011. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Helju Kaal)	306
2011. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed.....	310
Emakeele Seltsi juubilarid 2011. aastal	311
Mati Erelt ja Emakeele Selts. Mati Erelt 70 (Helle Metslang)	313
Ago Künnap 70 (Iris Metsmägi)	315
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2011	319
Lühendid	324

HAKKAMA-VERB LAPSEKEELES: KAS ASPEKTILISUSE VÕI TULEVIKU TÄHISTAJA?

REILI ARGUS,
HELEN KÕRGESAAR

Annotatsioon. Artiklis on vaatluse all *hakkama*-verbi kasutamine kahel eesti keelt omandaval eri vanuses lapsel. Spontaanse kõne materjalil põhineva analüüsi keskmes on oletus, et eesti lapsed väljendavad *hakkama*-verbiga esialgu pigem aspektilisust ehk sündmuse algusfaasi ning alles hiljem tulevikuaega. Analüüsitud keelematerjali (269 *hakkama*-verbi konstruktsiooni) põhjal selgus, et eesti laps kasutab *hakkama*-verbi esialgu ainult faasitähenduses ning alles neljandal eluaastal tekib tema keelde selliseid kasutusi, kus ta tähistab selle verbiga ka tulevikuaega.

Esialgu esineb lapse kõnes *hakkama*-verb ainult koos ateeliste tegevusverbiga, mis osutavad vajadusele ajas liigendamatu tegevust siiski *hakkama*-verbiga liigendada. Vanema lapse keelekasutusse lisanduvad lapse kasvades tulevikku tähistavad *hakkama*-verbi vormid, mis annavad märku sellest, et tulevikule viitamise vahendeid võib eesti laps omandadagi alles pärast neljandat eluaastat. **Võtmesõnad:** keeleomandamine, lapsekeel, tulevikuaeg, tegevuse algus

1. Sissejuhatus

Aja kui ühe põhilise kognitiivse kategooria omandamine saab enamasti alguse deiktilisest nullpunktist „mina-siin-praegu” ning kuigi areng kulgeb kindlal suunal olevik–minevik–tulevik (Argus, Parm 2010), ei saa arenguetape määrata ühe aja piiridega ning kitsalt kas grammatika ehk ajavormide või leksika ehk ajasõnadega. Olemasolevate andmete põhjal paistab, et oleviku ja mineviku eristamine ja minevikuvormide produktiivne kasutus areneb eesti lastel välja küllaltki vara, teise eluaasta lõpus, kuid tulevikutähenduse mõistmine ja tulevikku tähistavate keelendite loomine on keerukam ja võtab nagu paljude teiste keelte puhul (Clark 1998: 382) palju kauem aega.

Eesti keeles grammatilist tulevikku verbikategooria näol ei ole. Üldiselt on ka teistes keeltes detailsemalt ja järjekindlamalt grammatiseeritud minevik kui olemasolev kogemus, tulevikust kõneldes pole grammatilise tulevikuvormi kasutamine nii reeglipärane. Tulevikutähendus kaasneb sageli mõne muu tegevust iseloomustava tähendusega, nagu modaal-tähendused, aspektitähendus või veelgi kitsamalt, tegevuse alguse tähendus. (Comrie 1993: 44–45; Metslang 1994a: 538–539).

Eesti keele üks sagedasemaid tuleviku väljendamine vahendeid on faasiverb *hakkama*, mis toimib küll samamoodi kui tuleviku abiverb, kuid millel on samuti peale tulevikutähenduse veel teisigi, nt inhoatiivse aspekti ehk situatsiooni alguse tähendus. Kuna tulevikku väljendatakse eesti keeles ka olevikuvormide ja sündmuse ajalist lokaliseerimise täpsustavate ajasõnadega, võimaldab just tuleviku omandamine vaadelda leksikaalsete ja (väheste) grammatiliste vahendite põimumist keeleomandamisprotsessis. Tuleviku omandamise võib ühelt poolt teha keerukaks see, et *hakkama*-verbi abil tuleviku väljendamiseks on vaja teatavaid süntaktilisi oskusi: ahelverb koosneb mitmest verbist, *hakkama*-verbist finitiivvormis koos *ma*-infinitiiviga. Teisalt võib oletada, et tuleviku väljendamine on ka kognitiivselt keerukas, sest raske on tajuda aega, mille kohta lapsel veel kogemust ei ole. Kuna tulevik ei ole grammatiliselt ja leksikaalselt kuigi selgepiiriline kategooria (tulevikku saab väljendada nii ajasõnade kui ka eri konstruktsioonidega, sh *saama*- ja *hakkama*-verbiga, kusjuures *hakkama*-verbil on teisigi tähendusi peale tuleviku), võib selle omandamine toetuda kindlatele kinnistunud konstruktsioonidele suuremas osas kui mõne teise, kindlapiirilisema kategooria (nt minevik) omandamine.

Tulevikuaja omandamise kohta eesti keeles ei ole kuigi palju andmeid. On teada, et eesti lapsed hakkavad sündmushetke kõnehetkest ettepoole paigutama alates vanusest 2;0¹, mil nende keelekasutusse ilmub esmalt ajasõna *pärast* (Parm 2012). Eksperimentaalse meetodikaga saadud tulemused näitavad aga, et ühe sagedasema tuleviku väljendamine võimalusena kasutatava *hakkama*-verbiga väljendatavat tulevikuaega õpivad eesti lapsed olevikust eristama alles kuueaastaselt (Argus, Parm 2010: 38). Siinne kirjutus proovibki täiendada olemasolevaid andmeid ning kirjeldada kahe eri vanuses lapse pikiuuringuga saadud keelematerjali põhjal seda, kuidas eesti lapsed faasiverbi *hakkama* abil tuleviku tähistamist omandavad.

¹ Laste vanust 2;7 tuleks lugeda 2 aastat ja 7 kuud.

Hakkama-verbi omandamise käigu kirjelduse puhul on peamised uurimisküsimused järgmised.

1. Milliseid vahendeid kasutavad eesti keelt omandavad lapsed üldse tuleviku tähistamiseks ning kas need vahendid muutuvad lapse kasvades? Nt kuivõrd ja mille poolest erineb *hakkama*-verbi kasutus väikelapse (alla kolmeaastase) ja juba vanema, nt seitsme- või kümneaastase lapse kõnes?
2. Kas võib oletada, et nii nagu eesti keeles on *hakkama*-verbi algusetähendusest kasvanud välja tulevikutähendus (Metslang 1994a: 607), on ka lastel esimesed *hakkama*-verbi vormid kasutusel alguse tähenduses ja sellest kasvab välja tulevikutähendus ehk kas eesti lapsed kasutavad verbi *hakkama* rohkem alguse või tuleviku tähistamiseks ning kas võib samamoodi nagu mineviku omandamise puhul väita, et lapsed keskenduvad esialgu pigem aspektilisuse (Argus 2007) ja mitte niivõrd aja omandamisele?
3. Kuidas mõjutab tulevikuaja väljendamise omandamist see, et eesti keeles ei ole tuleviku puhul tegemist vormi ja pragmaatilise eesmärgi üksühese vastendusega (vastenduse mõiste kohta vt Bates, MacWhinney 1982), st et tulevikku saab väljendada mitmel moel, nt olevikus verbivormi ja ajasõnaga ning ka *hakkama*-verbiga, kuid samas on *hakkama*-verbil teisi tähendusi peale tuleviku?
4. Kas keelematerjalist on näha, et *hakkama*-verb esineb mingis kindlas leksikaalses ümbruses või kindlates grammatilistes konstruktsioonides, st kas selle verbi puhul on omandamise käigus märgata toetumist mõnele kindlale konstruktsioonile või mallile ehk õpimudelile?

2. Kasutatud keelematerjal

Kogutud keelematerjal hõlmab 19 tunni jagu spontaanse kõne lindistusi. Lindistatud on kaht last, kes omandavad eesti keelt esimese keelena, mõlemad lapsed on poisid. Andrease kõnet on lindistatud kokku 14 tundi lapse vanuses 1;7–3;0 ning tegemist on pikiuuringu tarbeks kogutud igakuiste lindistustega. Teise poisi, Harley kõnet on lindistatud pisteliselt vanuses 4;0, 4;1, 7;2, 10;1 ja 11;0 tund aega korraga, kokku viis tundi.

Spontaanse kõne lindistused on pärit CHILDES-i lastekeele andmepanga eesti lastekeele korpusest².

Tulemuste tarbeks on analüüsitud nii lapse kui ka lapsevanema kõnes esinenud *hakkama*-verbi konstruktsioone, mis võimaldab muu hulgas vaadelda, millist sisendit, st nii *hakkama*-konstruktsioonide hulka kui ka nende esinemiskontekste, lapsele suunatud kõne omandamiseks pakub. Materjali on analüüsitud kahes etapis: esmalt on vaadeldud *hakkama*-verbiga lausungite esinemist kas tuleviku või tegevuse alguse tähistamisel, seejärel on peatutud ka *hakkama*-verbi konstruktsioonide vormilisel ehitusel ning ahelverbide koosseisus olevate verbide tähendusel.

3. Verb *hakkama* verbide üldhulga taustal

Andrease kõne lindistused võimaldavad jälgida *hakkama*-verbi kasutussagedust keeleomandamise varasel perioodil. Nagu tabelist 1 näha, ei ole *hakkama*-verb kuigi sage ei lapse ega ka vanema keelekasutuses. Kõnealuse verbi esinemisjuhtude sagedus ei ületa üheski lindistuses 7% kõikidest verbisõnedest, kuid enamasti jääb see ühe protsendi piiresse. Kuigi lapse päris varases kõnes *hakkama*-verbi ei esine, leidub seda vähesel määral temale suunatud kõnes.

Nii nagu suureneb *hakkama*-verbi esinemus lapse ja vanema kõnes, suureneb ka selle verbi osakaal kõikide verbide hulgas. Kuna verb *hakkama* ei ole üldiselt kuigi sage, tulevad üksikute lindistuste situatsioonist johtuvad sageduse muutused väga selgelt esile, näiteks võib nii noorema kui ka vanema lapse kõne kuuajalise vahega tehtud lindistustes olla *hakkama*-verbi osakaal lindistussituatsiooni kõneainest tulenevalt küllaltki erinev (vt ka tabel 2).

² Andrease alamkorpuse koostaja on Maigi Vija ning Harley alamkorpuse koostaja Helen Kõrgesaar, keelematerjal on kättesaadav aadressil <http://childes.psy.cmu.edu/data/Other/Estonian/>.

Tabel 1. *Hakkama*-verbi osakaal kõikide verbisõnede hulgas lapse kõnes ja lapsele suunatud kõnes: Andreas

Lapse vanus	Lapse kõne			Lapsele suunatud kõne		
	<i>Hakkama</i> -verbi esinemus kordades	Verbi-sõnede üldhulk	<i>Hakkama</i> -verbi osakaal verbisõnede üldhulgas protsentides	<i>Hakkama</i> -verbi esinemus kordades	Verbi-sõnede üldhulk	<i>Hakkama</i> -verbi osakaal verbisõnede üldhulgas protsentides
1;7	0	0	0	2	424	0,5
1;8	0	25	0	0	283	0
1;9	0	33	0	2	294	0,7
1;10	0	135	0	1	718	0,1
1;11	0	50	0	1	138	0,7
2;0	2	287	0,7	7	522	1,3
2;1	15	219	6,8	4	381	1
2;3	3	219	1,37	1	157	0,6
2;4	0	344	0	1	203	0,5
2;5	7	135	5,2	0	151	0
2;6	2	122	1,6	4	259	1,5
2;7	0	444	0	1	284	0,3
2;8	3	313	0,9	0	208	0
3;0	11	515	2,1	7	486	1,4
3;1	12	545	2,9	7	335	2,1

Tabel 2. *Hakkama*-verbi osakaal kõikide verbisõnede hulgas lapse kõnes ja lapsele suunatud kõnes: Harley

Lapse vanus	Lapse kõne			Lapsele suunatud kõne		
	<i>Hakkama</i> -verbi esinemus kordades	Verbi-sõnede üldhulk	<i>Hakkama</i> -verbi osakaal verbisõnede üldhulgas protsentides	<i>Hakkama</i> -verbi esinemus kordades	Verbi-sõnede üldhulk	<i>Hakkama</i> -verbi osakaal verbisõnede üldhulgas protsentides
4;0	3	182	1,6	12	494	2,4
4;1	1	110	0,9	5	356	1,4
7;1	20	676	2,9	14	567	2,5
10;2	8	555	2,4	9	609	1,5
11;0	14	495	2,8	2	206	1

Vanema lapse, Harley kõne lindistused võimaldavad heita pilgu hilisemale keelelisele arengule lapse eri vanuses. Üldiselt *hakkama*-verbi esinemas lapse kasvades küll mõnevõrra suureneb, kuid olulisel määral alles 7 aasta ja 1 kuu vanuse lapse dialoogis. Vanema kõnes on kõnealust verbi samuti rohkem kui väiksemale lapsele suunatud kõnes (vrd tabeliga 1), kuid mitte rohkem kui 2,5% kõikidest verbisõnedest.

Seega võib oletada, et *hakkama*-verbi puhul ongi tegemist verbiga, mida kasutatakse rohkem vanema lapsega suheldes, kuid mille kasutus-sagedus jääb siiski paari-kolme protsendi piiresse kõikidest verbidest.

4. Kas alguses aspekt ehk tegevuse algus või aeg ehk tulevik?

Ajasüsteemi omandamine on sageli (Weist 1986) jagatud neljaks perioodiks. Omandamine algab deiktilisest nullpunktist ehk süsteemist, kus kõnehetk, sündmushetk ja vaatlushetk on sama. Seejärel areneb välja sündmuse aja ja kõnehetke eristus, nt lauses *Jaan sõi eile kõik maasikad ära*, ning sel perioodil tähistavad lapse minevikuvormid eelkõige perfektiivset tegevust. Esialgse sündmuse ja kõnehetke lahknemise järel hakkab laps paigutama sündmuse ka kõnehetkest ettepoole ning ajasüsteemi areng jõuab kolmandasse perioodi³. Vaatlushetke eristus tekib samuti sel perioodil, kui laps suudab esialgu vaatlushetke kõnehetkest eristada adverbide ja ajalausete abil, nt lauses *Pärast tööd läheb isa poodi*. Alles seejärel areneb tavaliselt välja täiskasvanupärane ehk vaba ajasüsteem, kus nii vaatlushetk, kõnehetk kui ka sündmushetk võivad paikneda ajas erinevalt, nt *Pärast seda kui isa poest tuleb, peab ta asjad külmkappi tõstma* (Weist 1986: 357).

Kui esimest arenguperioodi iseloomustab ainult olevikuvormide kasutus, siis teisel perioodil ilmuvad lapse kõnesse ka esimesed minevikuvormid, millel on enamasti selge aspektiline väärtus (vt nt Antinucci, Miller 1976: 167; eesti keele kohta Argus 2007: 28). Faasiverbi *hakkama* omandamist silmas pidades on kõige olulisem aga areng alates teisest perioodist, kui on tekkinud kõnehetke eristus sündmushetkest ning laps hakkab sündmuse paigutama ka kõnehetkest ettepoole. Nii võib samamoodi nagu mineviku omandamise puhul oletada, et kui esialgu tähistab laps esimeste minevikuvormidega lõpetatud tegevust, tähistab

³ Richard Weisti järgi (1986: 367) algab teine faas tavaliselt kolmanda eluaasta alguses ning kolmas pärast lapse kolmeaastaseks saamist.

ta esimeste *hakkama*-verbi vormidega samuti aspektilisust ehk tegevuse algusfaasi (nt *hakkame kohvi jooma* ehk alustame kohvijoomist – tegevuse alguspunkt on määratud kõnehetkega). *Hakkama*-verbi preesensivormid võivad alles hiljem hakata tähistama aega ehk tulevikku (*hakkan hästi õppima* – tegevuse alguspunkt ei ole määratud). Näiteks on vene keele tuleviku omandamise kohta väitnud Maria Polinsky (2007), et varases keeleomandamise faasis ei vali lapsed aja grammatilisi väljendusvõimalusi lihtsalt seepärast, sest aspekt pakub ise olukohase ajalise tõlgenduse: imperfektiivsel aspektil (ateeline) on pragmaatiline tõlgendus *nüüd* ja *siin*, perfektiivne (teeline) aspekt on tõlgendatav kui *eelnev*. See omakorda seletab Polinsky arvates, miks omandatakse tulevik hilja – vene keeles ei ole lihtsalt tulevikuvormi, mis pakuks pragmaatilist (ehk siis aspektilist) tõlgendust (Polinsky 2007: 18).

Algust märkiva ja tulevikulise *hakkama*-verbi kasutuse eristuse kohta märgib Helle Metslang, et tulevikuline tõlgendus on võimalik eeldades sel juhul, kui viidatakse pikemale ajavahemikule, punktuaalne paigutus ajas aga toob enamasti kaasa alguse tõlgenduse domineerimise tulevikulise tõlgenduse üle (Metslang 1994a: 607, 1994b: 167). Metslangi väitel on tulevikuline kasutus kujunenud välja just tegevuse algust tähistavast kasutusest (Metslang 1994a: 607, 1994b: 167).

Selgitamaks, millist tähendust laps keeleomandamisel *hakkama*-verbiga varem või rohkem väljendab, on kontekstile toetudes kõik kõnealust verbi sisaldavad lausungid jagatud kas algust või tulevikku tähistavateks. Liigituse aluseks on kõigepealt jaotus mineviku- ja olevikuvormis kasutuste vahel, kusjuures minevikuvormis *hakkama*-verb tähistab alati tegevuse algust.

*CHI⁴: tuluke hakkas põlema. (Andreas vanuses 2;1)

Olevikuvormis kasutuste puhul aitab tuleviku- ja faasitähendust eristada kas ajamäärus või kontekst, näiteks toob ajamääruse *homme* kasutus esiplaanile tulevikutähenduse, kuid ajamääruse *nüüd* kasutus enamasti faasitähenduse.

*MOT: nüüd hakkab Antsu [: Andreas] hakkab nüüd masseerima, eksle.

⁴ *CHI = laps; *MOT = ema; %com = tegevuse kommentaar; *OBS = vaatlaja; # = väike paus.

Samas võib mõnel teisel juhul olla *nüüd* kasutusel pigem partiklina ja konteksti põhjal on esiplaanil hoopis tulevikutähendus.

%com: ema ja laps ehitavad toolidest onni.

*MOT: kes seal nüüd magama hakkab siis?

*CHI: ei hakka keegi, ma # me panime lihtsalt. (Andreas vanuses 3;1)

Eelmises näites ei viita ema sellele, et keegi alustab onnis magamist, vaid pigem realiseerub habituaalne *hakkama*-verbi tähendus ja mõeldakse, et kui onn saab valmis, saab sellest kellegi magamiskoht. Nn kontrollkriteeriumina kasutati algusetähenduse puhul parafraseerimist ehk kui lausung oli võimalik ilma tähendusmuutusega ümber sõnastada konstruktsiooni *alustab millegi tegemist* abil, liigitati see algust tähistavate hulka.

Esmalt ilmneb, et eesti laps alustab sündmuste paigutamist kõnehetkest ettepoole leksikaalsete vahenditega ehk ajasõnadega. Kuigi esimesed *hakkama*-verbi vormid on Andrease kõnes registreeritud juba vanuses 2;0 ja esimesed tulevikule viitavad ajasõnad *kohe*, *varsti*, *homme* ilmuvad vaatlusaluse lapse kõnesse vanuses 2;3⁵, nt *tuleb varsti mondionu* [= remondionu], ei ole esimeste *hakkama*-verbi kasutuste puhul tegemist selgelt tuleviku tähistamisega.

Andrease esimeste *hakkama*-verbi sisaldavate lausungite puhul ei ole nende liigitamine algust või tulevikku tähistavaks kogu olemasoleva konteksti põhjal üheselt võimalik. Esimeses *hakkama*-verbiga näites ei ole üldse selge, mida kõnealune verb lapse keeles tähendab.

%com: kallab mänguasjakasti põrandale.

*CHI: kosta [: korstnast] suitsu.

*MOT: mis suitsu?

*CHI: **akame** [: hakkame] # maha suits.

Teise samas lindistuses esineva *hakkama*-verbi puhul tuleb kõne alla nii tuleviku kui ka alguse tõlgendus, sest laps võib viidata sellele, et millalgi tulevikus tahab ta hakata kohvi jooma (st mängima emaga kohvijoomist), samahästi võib aga mitteverbaalse tegevuse taustal (laps sätib parasjagu mängunõusid lauale) tulla kõne alla ka alguse tõlgendus. Kõige enam tuleb aga lausungis esile hortatiivne ehk üleskutsuv tähendus.

⁵ Mainimist väärib aga ka asjaolu, et alla kaheaastase lapsega vanemad tulevikule viitavaid ajasõnu peaaegu ei kasutagi ning nende hulk kasvab alates lapse vanusest 2;3 järsult (Parm 2012). Ülevaate Andrease ajasõnade omandamisest annab Sirli Parm artiklis „Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles” (Parm 2012).

*CHI: **hakame** [: hakkame] kohvi jooma ka.

Hakkama-verbi hortatiivset kasutust aga üllatuslikult Andrease keelematerjalis rohkem ei leidugi, samuti puuduvad need vanema lapse keelematerjalis. Selgelt tegevuse algust tähistavad *hakkama*-verbiga konstruktsioonid ilmuvad Andrease kõneste vanuses 2;1, siis on ühes lindistuses kõnealust verbi sisaldavaid lausungeid koguni 15, mis kõik tähistavad tegevuse algust ja on enamikus minevikuvormis.

*CHI: (h)**akkas** lindistama nüüd.

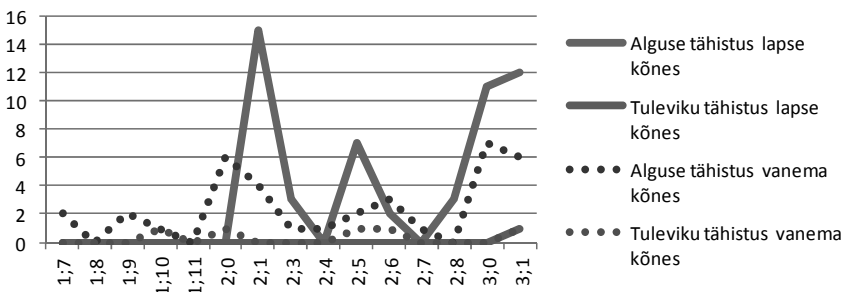
%com: vaatab diktofoni.

*CHI: (h)**akkas** pelema [: põlema].

%com: diktofoni tuluke põleb.

Esimene ja kogu materjalis ainus selgelt tulevikku märkiv *hakkama*-verbiga konstruktsioon leidis lapse kõnes vanuses 3;1.

Joonis 1 annab ülevaate lapse kõnes ja lapsele suunatud kõnes esinevate *hakkama*-verbi konstruktsioonide jaotumusest algust ja tulevikku tähistavateks. Ilmekalt on näha, et lapse kõnes tulevikku tähistavaid *hakkama*-verbi konstruktsioone enne vanust 3;1 ei esinegi, lapsele suunatud kõnes üksikuid küll leidub, kuid tunduvalt vähem kui tegevuse algust tähistavaid konstruktsioone. Kuna materjali hulk ei ole suur ja siinkohal on tegemist kokku ainult kolme esinemisjuhuga, ei saa seetõttu kindlalt väita, et varasel keeleomandamise perioodil kasutab vanem tuleviku väljendamiseks pigem *hakkama*-verbi kui ajasõnu.

Joonis 1. *Hakkama*-verbi kasutamine kas tegevuse alguse või tuleviku väljendamiseks Andrease kõne lindistustes

Vanema lapse, Harley kõnes on samuti rohkem tegevuse algust kui tulevikku tähistavaid *hakkama*-verbi konstruktsioone (vt joonis 2).

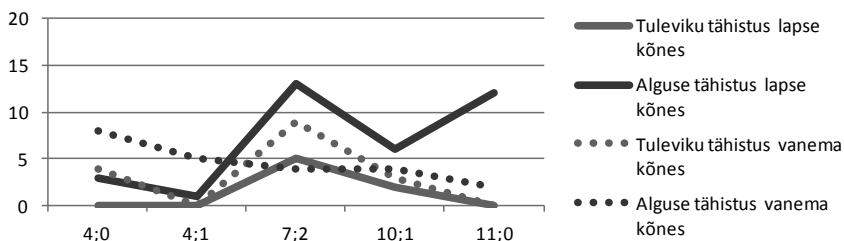
*CHI: ... ja siis võtsid väiksed koerad ära akkasid [: hakkasid] kohe sööma

Võrreldes noorema lapse ja temale suunatud keelekasutusega torkab silma, et ka vanema lapse keelekasutuses on rohkem algust tähistavaid konstruktsioone kui temaga rääkiva täiskasvanu omas. Tulevikku tähistavaid konstruktsioone küll vanema lapse kõnes leidub, nt

*OBS: mis sa teed seal esimeses klassis igav akkab [: hakkab] ju sedasi.

*CHI: ei hakka,

kuid nende hulk sõltub suuresti konkreetsest lindistussituatsioonist.

Joonis 2. *Hakkama*-verbi kasutamine kas tegevuse alguse või tuleviku väljendamiseks Harley kõne lindistustes

Näiteks räägitakse ühes (lapse vanuses 7;2) lindistatud dialoogis sellest, et laps läheb varsti kooli, ning just selles lindistuses esineb nii ema kui ka lapse kõnes palju tuleviku väljendamiseks kasutatud *hakkama*-verbi konstruktsioone.

*MOT: mis sa tegema hakkad koolis?

*MOT: hakkad hästi õppima.

Tähelepanu väärib veel asjaolu, et kui vanema lapse kõnes ebamäärase tõlgendusega (Metslang 1994b: 607) *hakkama*-verbi konstruktsioone ei leidunud, siis lapsevanema kõnest võib mõne sellise siiski registreerida.

%com: isa ja laps joonistavad kahekesi ralliraja ja teevad seal võidusõitu. Hudson Hornet on autode multifilmi tegelane (auto).

*OBS: ja Hudson hakkab järele jõudma. (Harley vanuses 11;0)

Kokkuvõtlikult saab *hakkama*-verbi kohta väita, et laps tähistab esialgu selle verbiga selgelt ainult tegevuse algust, tulevikutähendus ilmub tema kõneste peaaasta pärast algetähendust. Vanema lapse kõnes on kõnealust verbi tuleviku tähenduses küll rohkem, kuid sagedasem paistab ka seal olema aspektilisuse väljendamine ehk algetähendus.

5. Kas õpimudel ehk kindel leksikaalne ja grammatiline ümbrus või produktiivne kasutus?

Elena Lieveni jt (1997: 187) väitel moodustavad mingid kindla leksikaalse koostisega mallid alla kolmeaastaste laste lausungitest ligikaudu 60%. Eesti keele omandamise puhul on märgatud suuremat toetumist kindlatele leksikaalsetele mallidele just nendes keelesüsteemi osades, mis on keerukamad, nt täissihitise vormi valik (Argus 2009). Kuna *hakkama*-verbiga on lapsel võimalik väljendada nii algust kui ka tulevikku ning teisalt on alguse- ja tulevikutähenduse väljendamiseks teisigi võimalusi, võib oletada, et sellise mõnevõrra hägusa keelesüsteemi osa omandamisel vajab laps enam tuge mingist kindlast leksikaalsest ümbrusest või kinnistunud mallist.

Hakkama-verb on Andrease kõnes ja talle suunatud kõnes kasutusel enamasti ahelverbi koosseisus⁶, materjalis leidub ainult mõni näide, kus kõnealune verb esineb lihtverbina tähenduses 'algama'.

*CHI: hakkab lastesaade. (2;5)

*CHI: hakkab a tähega. (3;0)

Vaadeldes lapse varaseid *hakkama*-verbi kasutusi, ilmneb, et vanuses 2;1, mil lapse kõne tunniajases lindistuses leidis *hakkama*-verbi 15 korda, oli laps seda kombineerinud kaheksa eri verbiga. Seega ei saa väita, et sel perioodil esineks *hakkama* koos ainult mõne kindla üksiku verbiga. Ka hilisemates lindistustes võib küll leiduda ühe ja sama verbiga kombinatsioone, kuid tegemist ei ole ei sõnajärgelt ega leksikaalselt sisult kinnistunud mallidega.

*CHI: hakkame minema (teise tuppa). (3;1)

kuid:

*CHI: hakkan voodisse minema. (3;1)

⁶ Ka Piret Piiraja tulemustest ilmneb, et XX sajandi kirjakeelekorpuse materjalis on verb *hakkama* ahelverbi koosseisus 88% juhtudel (Piiraja 2010: 42).

Andrease keelematerjalist ilmneb, et ahelverbis kombineeruvad verbiga *hakkama* üldjuhul tegevust väljendavad verbid, nt *hakkab rääkima, põlema, limpsima, haigutama, lindistama, laulma, masseerima, koristama, ravima*. Neist ainult *rääkima*-verb on Piret Piiraja esitatud sagedasemate *hakkama*-verbiga ahelverbe moodustavate verbide hulgas (Piiraja 2010: 44). Vanuses 2;1 registreeritud 15-st *hakkama*-verbiga moodustatud ahelverbist oli laps kasutanud teelist verbi ainult ühel korral (*hakkas kaela panema*), kokku leidis teelist verbi sisaldavaid konstruktsioone materjalis kõigest kolmel korral.

Vanema lapse puhul on märgata, et *hakkama*-verbiga ahelverbides on ühelt poolt ülekaalus küll tegevusverbid, nt *hakkas nutma* (Harley vanuses 4;0), *hakkas kõhima, sööma, jagama, laulma* (vanuses 7;2), aga samas leidub järjest rohkem ka seisundi- ja tunnetusverbe, nagu *hakkab kurvastama, magama, meeldima, rõõmustama* (vanuses 7;2), mis noorema lapse keelematerjalis puudusid. Hiljem lisandub ka üksikuid teelisi verbe, nt *hakkad pöörama (ringi)* (Harley vanuses 7;2) või *hakatakse vahetama* (vanuses 11;0).

Asjaolu, et *hakkama*-verb esineb kõige sagedamini just ateeliste verbidega, viitab vajadusele selliseid lõpp-punktita ja ühtlaselt kulgevaid tegevusi ning seisundeid ajas täpsemalt liigendada. Tegevuse algust tähistav *hakkama*-verb annabki lapsele selle võimaluse.

Vaadeldes *hakkama*-verbi sisaldavate konstruktsioonide vormilist ehitust, ilmneb, et kui ajavormidest leidis varases keeleomandamise faasis küll rohkem olevikuvormi, esineb ka minevikuvormi küllaltki vara, juba 2 aasta 1 kuu vanuse lapse keelematerjalis (nt *hakkas lindistama nüüd*). Koguhulgalt moodustavad minevikuvormid ligi neljandiku kõikidest *hakkama*-verbi kasutusjuhtudest.

Verb *hakkama* esineb omandamise algusjärgus lapse kõnes enamasti küll kolmandas pöördes, nt *hakkas lindistama nüüd* (Andreas vanuses 2;1), kuid samas leidub ka varasel omandamisperioodil mõni ainsuse esimese pöörde vorm. Mitmuse esimese pöörde vormid lisanduvad lapse keelekasutusse vanuses 3;0. Vanema lapse, Harley *hakkama*-verbi vormivalik on küll rikkalikum, kuid domineerivaks on ikkagi ainsuse kolmandas pöördes esinevad ahelverbid, nt *hakkas sõitma* (Harley vanuses 7;2). Vanuse kasvades paistab suurenevat ka minevikuvormide kasutus ning vanema lapse kõnes moodustavadki minevikuvormid kõikidest *hakkama*-verbi esinemise juhtudest pea poole. Võib oletada, et vanem laps kasutas sage-

damini minevikuvorme, kuna ta jutustas lindistatud dialoogides lugusid, kirjeldas juhtumeid, mida oli ise kogenud, telerist näinud, raamatust lugenud. Võib oletada, et vanemal lapsel on juba olemas mingi kogemus, mis nooremal puudub, seetõttu suurenebki mingis vanuses üldiseltki minevikuvormide hulk.

6. Kokkuvõtteks

Tuleviku tähistamine algab eesti keelt omandaval lapsel leksikaalsete vahenditega ehk ajasõnadega. Samal perioodil, kolmanda eluaasta alguses, kasutab laps *hakkama*-verbi ühendeid väljendamaks aspektilisust ehk tegevuse algust, mitte veel aega. Nii nagu eesti keeles on *hakkama*-verbi algusetähendusest kasvanud välja tulevikutähendus, on ka lastel esimesed *hakkama*-verbi konstruktsioonid kasutusel alguse tähenduses ja sellest kasvab alles hiljem välja tulevikutähendus. Ilmselt mängib *hakkama*-verbi tulevikutähenduse hilise kasutuse alguse puhul oma rolli ka see, et tavaliselt väljendatakse *hakkama*-tulevikuga regulaarselt toimuvaid, korduvaid tegevusi ning lapsel lihtsalt puudub sageli pragmaatiline vajadus selliste olukordadele viidata.

Esialgu on neis *hakkama*-verbi sisaldavais konstruktsioonides kasutusel ainult ateelised tegevusverbid, hiljem lisanduvad ka seisundid ja alles seejärel muutub verbivalik laiemaks ning lapse kasvades lisandub ka üksikuid teelisi verbe. Samas ei ole ka varases keeleomandamise faasis märgata, et *hakkama*-verb esineks kitsalt ühes konkreetses aja- või pöördvormis või mingis kindlas leksikaalses ümbruses. Seega ei saa väita, et *hakkama*-verbi omandamisel toetuks laps mingile kindlale kinnistunud leksikaalsele või positsioonilisele mallile, pigem loob ta *hakkama*-verbi konstruktsioone produktiivselt.

Tuleviku väljendamiseks oskab laps *hakkama*-verbi kasutada ilmselt alles pärast neljanda eluaasta algust. Tulevikutähenduses kasutatud *hakkama*-verbi esinemuse suurenemine vanema vaadeldud lapse keelematerjalis annab tunnistust sellest, et kõik keelevahendid ei ole kolmandaks eluaastaks omandatud ning lapse keeleline areng toimub veel nelja- ja seitsmeaastaseltki.

Kirjandus

- Antinucci, Francesco, Ruth Miller 1976.** How children talk about what happened. – *Journal of Child Language* 3, 167–189. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000900001434>.
- Argus, Reili 2007.** Eesti keele verbi ajamorfoloogia ja aspektilisuse omandamisest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 7–32.
- Argus, Reili 2009.** Psühholingvistiline katse eesti keele objekti käändevahelduse omandamise uurimise meetodina. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 54 (2008). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 22–43.
- Argus, Reili, Sirli Parm 2010.** Eesti keele ajakategooria omandamisest – ajavormid ja ajasõnad. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 6. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 25–41. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa6.02>
- Bates, Elizabeth, Brian MacWhinney 1982.** Functionalist approaches to grammar. – *Language Acquisition: The State of the Art*. Ed. Eric Wanner, Lila R. Gleitman. Cambridge/Mass.: Cambridge University Press, 173–218.
- Clark, Eve V. 1998.** Morphology in language acquisition. – *The Handbook of Morphology*. Ed. Andrew Spencer, Arnold M. Zwicky, Oxford: Blackwell, 374–389.
- Comrie, Bernard 1993.** *Tense*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieven jt 1997** = Elena V. M. Lieven, Julian M. Pine, Gillian Baldwin. Lexically-based learning and early grammatical development. – *Journal of Child Language* 24 (1), 187–219. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000996002930>.
- Metslang, Helle 1994a.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – *Keel ja Kirjandus* 9, 534–547.
- Metslang, Helle 1994b.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – *Keel ja Kirjandus* 10, 603–616.
- Parm, Sirli, 2012.** Ajasõnad varasel perioodil eesti lapsekeeles. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 8. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 195–212. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa8.13>.
- Piiraja, Piret 2010.** Verb *hakkama* situatsiooni alguse väljendajana eesti keele ahelverbides. Magistritöö Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Polinsky, Maria 2007.** Acquisition of Russian: Uninterrupted and Incomplete Scenarios. – *The Slavic, East European, Language Resource in Language*; <http://seelrc.org/glossos/> The Slavic and East European Language Research Center glossos@seelrc.org (02.03.2012).
- Weist, Richard 1986.** Tense and aspect. – *Language acquisition: studies in first language development*. Ed. Paul Fletcher, Michael Garman. Cambridge, 356–374.

***Hakkama*-verb in child language: a marker of aspectuality or future?**

Reili Argus,
Helen Kõrgesaar

In Estonian one of the most frequent means of expressing the future is the phase verb *hakkama* 'begin', which acts similarly to a future auxiliary; however, in addition to the future, it has several other meanings, such as the inchoative aspect or the beginning of a situation. Because in Estonian the future is expressed also by the present forms and temporal words that specify the temporal localization of an event, the acquisition of the future enables us to observe the entwining of lexical and grammatical devices in the acquisition process.

The article focuses on spontaneous speech of two differently-aged children (the material of the younger child represents the age 1;7–3;0 and that of the older child 4;0, 4;1, 7;2, 10;1 and 11;0). The purpose of the study was to find out whether for an Estonian child the *hakkama*-verb expresses the future or aspectuality, that is, the beginning phase of an action rather than the future. The study analysed constructions with *hakkama*-verbs in the speech of both the child and the caregiver, which allowed to observe the kind of input that parental speech offers to the child with regard to both the number of *hakkama*-verbs and their occurrence contexts.

The occurrence frequency of this verb does not exceed in any recordings 7 per cent of all verb tokens, but usually it is about one per cent. Constructions with the *hakkama*-verb that clearly denote the beginning of an action emerged in the speech of the younger child at the age of 2;1; the first and the only construction with the *hakkama*-verb that clearly expressed the future occurred in the child's speech at the age of 3;1. It is apparent that the child's speech did not reveal any *hakkama*-verbs denoting the future before the age of 3;1; in fact, child-directed speech revealed some, but they occurred much less frequently than the *hakkama*-verbs denoting the beginning of an action. To sum up, one can claim in respect of the *hakkama*-verb that a child clearly uses it at first only to express the beginning of an action; the future sense emerged almost a year after the sense of beginning. It is true that the speech of the older child revealed more instances of this verb with a future sense, but the meaning of aspectuality or the meaning of beginning seems to be more frequent there, too.

At first the constructions with the *hakkama*-verb include only atelic action verbs, followed by states, and only then the range of verbs becomes wider, and occasional telic verbs emerge as the child grows. At the same time, during the

early phase of language acquisition the *hakkama*-verb does not occur only in a single tense or person or in some specific lexical environment. Thus, one cannot claim that in the acquisition of the *hakkama*-verb the child follows some lexical or positional pattern; rather, he or she creates productively constructions with the *hakkama*-verb.

It appeared that a child is able to use the *hakkama*-verb for the expression of the future as late as after the beginning of the age of four. An increase in the number of the *hakkama*-verbs in the speech of the older child shows that not all linguistic devices have been acquired by the age of three, and that the linguistic development of a child will continue also at the age of four and seven.

Keywords: language acquisition, child language, future, inchoative aspect

Reili Argus
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
reili.argus@tlu.ee

Helen Kõrgesaar
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
helen.korgesaar@gmail.com

LISANDUSI TEGUMOE KÄSITLUSELE¹

MATI EREL'T

Annotatsioon. Kirjutises tuuakse esile eesti keele impersonaali ja passiivi järgmised omadused. Esiteks, personaalilause impersonaliseerimiseks ei piisa (inimest väljendava) täissubjekti olemasolust. See subjekt peab täitma lauses ühtlasi olulisimat semantilist rolli. Impersonaliseeritavad laused on peaaegu eranditult normaallausead (*Poiss loeb raamatut*). Omajalausead, kogejalausead, netsessiivlausead, tulemuslausead, samuti puht olemasolu väljendavad eksistentsiaallausead pole impersonaliseeritavad ka siis, kui neis on olemas täisalus, sest see ei ole semantiliselt esilduv (*Tal on head sõbrad*. – **Tal ollakse*. *Poistest kasvavad mehed*. – **Poistest kasvatakse* jms). Teiseks, ehkki implitsiitne subjekt tähistab tüüpjuhul inimest, on küllaltki tavaline muudelegi elusolenditele viitamine, ilma et sellega kaasneks isikustamist (*Munad munetakse* [kiilide kohta] *veetaimede vartele*). Kolmandaks, nagu seisundipassiivis nii ka impersonaali liitaegades võib tegevussubjekti väljendada peale *poolt*-adverbiaali ka adessiivadverbiaal (*Mul pole sulle lilli ostetud*). Ilmselt pole põhjust käsitleda adessiivadverbiaaliga konstruktsioone passiivile ja impersonaalile vastanduvate konstruktsioonidena, vaid pigem passiivsete ja impersonaalsete konstruktsioonide alltüüpidenä. Neljandaks, seisundipassiiv on küll tüüpjuhul resultatiivne, kuid on olemas ka mitteresultatiivset seisundipassiivi (*Suur juht on kõigi poolt armastatud*).

Võtmesõnad: eesti keel, tegumood, impersonaal, seisundipassiiv, possessiivne perfekt

Saateks

Alates Henno Rajandi teedrajavast uurimusest „Eesti impersonaali ja passiivi süntaks” (1968; trükkis ilmunud 1999) on eesti keele tegumood olnud peaaegu et pideva tähelepanu all ja seega üks paremini kirjeldatud grammatikavaldkondi (vt eriti Pihlak 1993; Torn 2006; Torn-Leesik 2007, 2009; Torn-Leesik, Vihman 2010; Vihman 2004, 2007). Kui aga üritada esitada tegumoe kokkuvõtlikku käsitlust, mida siinse kirjutise autoril on

¹ Uurimistööd on rahastanud SFO180084s08 ja ETFi grant 8595.

tulnud teha eesti keele süntaksi uue tervikkäsitluse koostamise käigus, siis tuleb ikkagi ilmsiks üsna palju lahtiseid otsi ja hämaraid nurki. Järgnevas on mõnele neist püütud valgust heita. Vaadeldakse impersonaliseeritavuse vahetkorda lause põhitüüpidega, impersonaali inimpüirangut, adessiivse agentadverbiaali esinemise võimalust impersonaalis ning mitteresultatiivset seisundipassiivi.

1. Impersonaal ja lause põhitüübid

Eesti impersonaali kirjeldustes väidetakse tavaliselt, et impersonaal ei umbisikusta mitte isiku kui sellise, vaid personaali täisalusega (nominatiivse grammatilise subjektiga) väljendatava isiku. Verbidel, millel täisalus olla ei saa, puudub ka impersonaali vorm. Sel põhjusel puudub impersonaal näiteks modaalverbil *vaja olema* (1), on aga olemas modaalverbil *vajama* (2).

(1) *Neil on vaja müüjat.* – **Ollakse vaja müüjat.*

(2) *Nad vajavad müüjat.* – *Vajatakse müüjat.*

Modaalverbide impersonaalivõimalusi on pikemalt käsitlenud Reeli Torn-Leesik (2007).

Subjektilisusest üksi siiski ei piisa. Impersonaalitransformatsioon muudab implitsiitseks-indefiniitseks üksnes semantiliselt esilduva (konkreetses situatsiooni olulisimat rolli väljendava) täisalus. Personaalilauseteks, mis sisaldavad sellist täisalus, on ennekõike normaallaused. Semantiliselt esilduvaks argumendiks on tegevussubjekt (TS) (3), selle puudumisel tegevusobjekt (TO). Tegevusobjekt esildub nn mitteakusatiivsete predikaatverbidega *kaaluma*, *jääma* jms (Torn-Leesik 2009) lausetes, kus tegevussubjekti olla ei saa (4), samuti seisundipassiivsetes lausetes, kus tegevussubjekt kas puudub või on tõrjutud tuumast perifeeriasse (5).

(3) *Poiss (TS) loeb raamatut (TO).* – *Loetakse raamatut.*

Poiss (TS) jookseb. – *Joostakse.*

(4) *Poiss (TO) kaalub 50 kilo.* – *Kaalutakse 50 kilo.*

(5) *Nad (TO) olid võimude poolt (TS) Siberisse saadetud.* – *Oldi võimude poolt Siberisse saadetud.*

Nad (TO) said isa käest (TS) riielda. – *Saadi isa käest riielda.*

Impersonaalne eksistentsiaallause on loomulik juhul, kui selle predikaat ei väljenda ainult olemasolu, vaid ka mingit tegevust (6) või protsessi (7). Vrd

(6) *Seal karjub keegi.* = *Seal karjutakse.*

(7) *Seal on keegi.* ≠ *Seal ollakse.*

Konkreetses tegevus- või protsessitähenduse puudumine ei lase eksistentsiaallauses moodustada impersonaalivormi verbist *puuduma* (8), pelk olemasolutähendus ja subjekti partsiaalsus ei luba seda aga verbidest *leiduma* (9), *piisama* ja *jätkuma* (10).

(8) *Lätis puudub karismaatiline president.* – **Lätis puudutakse.*

(9) *Eestis leidub andekaid noori.* – **Eestis leidutakse.*

(10) *Teda jätkus kõikjale.* – **Jätkuti kõikjale.*

Muudes lausetüüpides takistab impersonaali moodustust asjaolu, et tegevussubjekt ei ole täisalus, vaid määrus või sihtis. Täisalus, kui see lauses üldse esineb, on tegevusobjekt. Seetõttu pole võimalik impersonaliseerida omajalauseid, kus tegevussubjektiks on adverbiaal, täisalus aga vormistab tegevusobjekti (11). Kumbagi argumenti pole võimalik indefiniitseks muuta. Küll aga saab impersonaliseerida normaallauseid, kus omamist väljendab spetsiaalne omamisverb *omama*, sest siin vormistub omajast tegevussubjekt täisalusena (12).

(11) *Tal on head sõbrad.* ≠ *Ollakse head sõbrad.* – **Tal ollakse.*

(12) *Ta omab häid sõpru.* – *Omatakse häid sõpru.*

Samamoodi käituvad vajalikkust väljendava predikaadiga laused. Nagu juba öeldud, on võimalik umbisikustada näiteks normaallauseid predikaadiga *vajama*, kus tegevussubjekti vormistab täisalus, mitte aga netsessiivlauseid adessiivset tegevussubjekti nõudva predikaadiga *olema vaja*. Nii nagu *on vaja*, nõuavad alati adessiivset argumenti ka modaalverbid *olema tarvis* (13) ja *tulema* (14) ning seetõttu puuduvad neil impersonaalivormid (Torn-Leesik 2007: 183).

(13) *Neil on tarvis müüjat.* – **Ollakse tarvis müüjat.*

(14) *Neil tuleb lahkuda.* – **Tullakse lahkuda.*

Adessiivset tegevussubjekti eelistavad ka modaalverbide *tarvitsema* ja *pruukima* jaatavad vormid, mistõttu nende impersonaalivorm on võrdlemisi haruldane. Reeli Torn-Leesiku arvates (2007: 183) on see koguni võimatu. Pille Penjam (2011) on siiski näidanud, et päris võimatu alus ja

impersonaal siiski pole. Seevastu modaalverbide *tarvitsema* ja *pruukima* eitavad vormid esinevad grammatilise subjektiga üsna sageli ja on tavalised ka impersonaalis (15).

- (15) Kas tõesti filosoofia võib olla ühe mõtleja teostes ja loomingus tervenisti olemas, et *tarvitsetakse* selle ühe kaudu sisse juhatada? [t]² (Penjam 2011: 516) X-teega võib liitunud olla tuhandeid andmekogusid, millest sugugi kõiki igas portaalis *ei tarvitseta* kasutada. [t] (Penjam 2011: 516)

Impersonaliseerida ei saa ka tulemuslauseid, mille tegevussubjekt on elatiivadverbiaal (16), küll aga samasisulist normaallause (17). Vrd

- (16) Poistest *kasvasid* mehed. – *Poistest *kasvati*.
(17) Poisid *kasvasid* meesteks. – *Kasvati* meesteks.

Ka kogejalauset, mille grammatiliseks subjektiks pole mitte kogeja-, vaid stiimulargument, pole harilikult võimalik umbisikustada, sest tavaliselt tõlgendatakse just kogejat protsessi aktiivsema poolena, seega tegevussubjektina. Täiesti välistatud on impersonaal korduvalt näiteks toodud verbi *huvitama* puhul (18) (Rajandi 1999: 88).

- (18) *Tüdrukud huvitavad* poisse. – **Huvitatakse* poisse.

Verbide *vihastama*, *rõõmustama*, *kurvastama* jne puhul on impersonaalitransformatsioon võimalik ainult sel juhul, kui subjektisik tõlgendub tahtlikult toimivana, seega normaallause agendina, mitte stiimulina (19).

- (19) *Tüdrukud vihastavad / rõõmustavad / kurvastavad* poisse. – *Vihastatakse / rõõmustatakse / kurvastatakse* poisse.

Mõne kogemispredikaadi, nagu *meeldima* ja *meenuma* puhul võib ilmselt mõnikord harva ka stiimul tegevussubjektina tõlgenduda ja verbi umbisikulisust lubada, Torn-Leesiku märkamist mööda eriti retsiprookses konstruktsioonis (20).

- (20) Kerge keerutamine, et ma ise peaks ka hakkama huvi tundma, ja kui on juba näha, et *meelditakse* üksteisele, pole mõtet enam keerutada. (neti)
Ja siis astutakse tuppä ja vaadatakse üksteist kui võõraid. Ühel hetkel aga *meenutakse* üksteisele. (Torn-Leesik 2009: 81)

² Siin ja edaspidi tähistavad [t], [i] ja [a] näidete järel vastavalt Tartu Ülikooli kirja-keelekorpuse teadus-, ilukirjandus- ja ajakirjandustekste.

2. Kas umbisik on ainult inimene?

Tavaliselt väidetakse, et impersonaali indefiniitne referent on tüüpjuhul inimene, erandjuhul personifikaat, s.o isikustatud olend või mitteolend (kui tegemist on ainult inimesele omase tegevusega). Harilikult personifitseeritakse loomi (21), loodusjõude või loodusprotsesside oletatavaid sooritajaid (22) või keerulisi seadmeid (justnagu inimese pädevusega toimivaid seadmeid, mõtlemaid masinaid (23). (EKK 2007: 453–454) Verbid, mis väljendavad muudele elusolenditele omast tegevust, saavad impersonaalis metafoorse tõlgenduse (24) (Torn-Leesik 2009: 77–78).

(21) Metsas *peeti* lõvi eesistumisel koosolekut.

(22) Laev *paisati* kaldale. Puud *kisti* juurtega maast välja. | Sellel suvel oli Eestimaal suur torm, *murti* maha palju puid ning *laastati* kasvahooneid [a]. Sidrunimahlas leiduvad happed reageerivad rasvaga ja selle tulemusena moodustuvad vesilahustuvad keemilised ühendid – estrid, mis veega loputamisel ära *uhutakse* [a]. Vaheosakestel saab selline seos kehtida vaid juhul, kui tema tekke- ja kaduprotsessides *rikutakse* energia jäävuse seadust [a].

(23) Word jaotab arvutisse sisestatud teksti lehekülgedeks vastavalt lehekülje mõõtmetele. Kui üks lehekülg on tekstiga täidetud, *alustatakse* uuega [a].

(24) Briti parlamendis hüütakse, naerdakse, *määgitakse* rääkijale vahele. [a]

Impersonaali kasutustingimused on siiski natuke laiemad. Umbisik võib olla ka muu elusolend kui inimene. Seda niihästi siis, kui sellele on tüüpiline sama tegevus mis inimesele (söömine, magamine, jooksmine vm), mispuhul võiks ehk oletada mingil määral inimteguri mõju (25), kui ka siis, kui tegemist on tegevusega, mis inimesele kas üldse või kuigi tavaline pole (26). Mõlemat tüüpi näiteid on üle ootuste palju.

(25) Keegi jääb huntide kätte ja *süüakse* ära [a]. Poegade arv on seega väga väike – reeglina alla kümne järglase ühe emase elevandi elu jooksul, kuid iga järglase eest *hoolitsetakse* ülipõhjalikult. [t] Suurem osa kutsikaid jätkab sama tegevust, mis uru juures – *ronitakse* keset välja asetseva külmakerke künka otsa ja *üritatakse* üksteist sealt alla nügida. [t]

(26) Meie külas olen veel mõnda koera näinud, suuremates linnades – ka Naganos – *haugutakse* haruharva [a]. Suvisel ajal, kui kaljukotkastel poeg pesas on, otsitakse saaki lähematelt aladelt – siis on ka toiduvalik suurem, talvel aga *lennatakse* rohkem ringi. [t] *Pesitsetakse* [roosakajakas] kas üksinda või enamasti kuni 5 paariliste kolooniatena. [t] Munad

munetakse [kiilide kohta] veetaimede vartele, vastseiga kestab ühe aasta. [t] Teises akvas 24 C juures *kooruti* [kuldkalad] eile ehk neljandal päeval. [t]

3. Agentadverbiaal impersonaalis

Henno Rajandi näitas oma tegumoeuurimuses (1968/1999), et impersonaali tegevussubjekti võib väljendada agentadverbiaal kujul *Ngen + poolt* või elatiivis. *Poolt*-adverbiaal (27) on impersonaalis tavaline, selle kasutustingimusi on põhjalikult käsitlenud Reeli Torn-Leesik (eriti Torn 2006). Korpusest ei õnnestunud aga leida impersonaali elatiivse agentadverbiaali kohta selget näidet (lihtaegades või lihtaegade puhul partitiivse objektiga). Ka Rajandi näide (28) tundub kunstlikuna. Küll aga on elatiivne adverbial loomulik seisundipassiivi korral (29).

(27) Mahetooteid *hinnatakse* *tarbijate poolt*.

(28) ?Frakk *pureti* *koidest* auklikuks. (Rajandi 1999: 81)

(29) See *olevat* küll paarist kohast *koidest puretud* ja *luitunud* ning aja jooksul kokku tõmbunud nagu kõik riidesemed, mida ei kanta. [a]

Samas leidub täiesti loomulikke näiteid adessiivse agentadverbiaali kohta impersonaalis, mida Rajandi peab võimalikuks ainult passiivis. Selliseid näiteid pakuvad ka Liina Lindströmi ja Ilona Trageli (L-T) uurimused (2007, 2010) (30).

(30) Aga *Eval* on midagi veel krõbedamat minu jaoks varutud. (L-T 2007: 546) *Meil* ei ole veel tehtud süvaanalüüsi, aga ... (L-T 2010: 382) Kui kellelgi magu üles ütleb, siis *mul* on Rennie tablette ostenud. (L-T 2010: 382)

Et tegemist on impersonaaliga, mitte seisundipassiiviga, seda näitab objekti partsiaalsus jaatuse või eituse korral. Adessiivne agentadverbiaal on impersonaalis võimalik ainult lihtaegades, s.o perfektivse tähenduse korral. Adessiivadverbiaaliga seisundipassiivsete lausete puhul jõudsid Lindström ja Tragel (2007, 2010) seisukohale, et niisugused *tud*-partitiibiga ja agendile (TS) osutava topikuga laused on hoopis omaette konstruktsioon, mida nad eriti Heine ja Kuteva (2006: 140–182) eeskujul nimetasid possessiivseks perfektiks. Algselt olevat sellised konstruktsioonid väljendanud kahte sündmust, nt lause *Mul on auto pestud* puhul: I *Mul on auto*; II *Auto on pestud*. Esimesest pärineb possessiivsus, teisest

perfektiivsus. Hiljem kujunes sellest konstruktsioonist ühtainsat sündmust väljendav tarind, milles omaja on ühtlasi agent ja tarindi ülesandeks sai väljendada agendi tegevuse lõpetatust, agendi seisundit, mitte patsiendi (TO) seisundit, nagu algsest passiivi puhul (*Auto on pestud*). Patsienti ei pruugi tarindis ollagi – konstruktsioon on ilmselt transitiivse vaheastme kaudu laienenud ka intransitiivsete verbidele, nt *Mul on magatud*. *Mul on poes käidud*.

Kuivõrd Lindströmi-Trageli järgi saab patsient possessiivse perfekti puhul olla ainult subjekt, jäävad selge objektiga laused (30) possessiivse perfekti alt ilmselt välja. Samas on nende sarnasus subjektiliste lausetega nii possessiivsuse kui ka perfektiivsuse aspektist üsnagi suur.

Lindströmi-Trageli käsitluse juures häirib mõnevõrra ka see, et infostruktuurile on jäetud passiivi ja possessiivse perfekti eristuses väga oluline roll. Nii peavad nad lauset *Mul on auto pestud* possessiivseks perfektiks, lauset *Auto on mul pestud* aga seisundipassiiviks.

Tekib küsimus, kas on päris õige käsitleda possessiivset perfekti seisundipassiivile ja impersonaalile vastanduva konstruktsioonina. Kas poleks õigem rääkida possessiivsest resultatiivsest passiivist ja possessiivsest impersonaalist kui passiivi ja impersonaali alltüüpidest? Uut kaalumist vajab ehk seegi, kas lähtumine possessiivsest konstruktsioonist (*Mul on auto*) on ikka ainuke võimalus nende konstruktsioonide seletamiseks (kriitikat selle kohta vt nt Seržant 2012).

4. Resultatiivne ja mitteresultatiivne seisundipassiiv

Meie tegumoekäsitlustes on seisundipassiivi millegipärast ainult resultatiivseks peetud ja seetõttu termineid *seisundipassiiv* ja *resultatiivne passiiv* lausa sünonüümidenä kasutatud. Päris täpne see siiski pole. Lause *Uksed olid suletud* väljendab tõepoolest tulemusseisundit, kuid näiteks vaimset seisundit väljendavate verbide *armastama*, *vihkama*, *põlgama*, *kartma*, *tundma*, *hindama* jms passiivi puhul ei saa rääkida seisundist kui eelneva protsessi tulemusest. Seisund on siin ka enne olnud seisund. Nt

(31) AKTIIV: Kõik *armastavad/vihkavad* suurt juhti.

(32) PASSIIV: Suur juht *on* kõigi poolt *armastatud/vihatud*. | .. paljud praegused töötud kultuuriloojad *olid* ikkagi nimelt nõukogude ajal eriti populaarsed ja *rahva poolt armastatud olnud*. [i] Lõtkini teadustööd *on mongolistidest kolleegide poolt hinnatud* tänini. [t]

Üks sellise passiivi tunnuseid on see, et selle puhul ei kasutata *mata*-eitust.

(33) *Suur juht *on* kõigi poolt *armastamata*.

Täpsem oleks seega seisundipassiivi mitte võrdsustada resultatiivse passiiviga, vaid eristada resultatiivset ja mitteresultatiivset seisundipassiivi.

Kokkuvõte

Eelneva põhjal võib öelda järgmist.

- Impersonaali implitsiitne subjekt peab olema semantiliselt esilduv, s.o situatsiooni olulisimat semantilist rolli väljendav täisalus. Väheste eranditega on impersonaliseeritavad laused normaal-laused. Omajalaused, kogejalaused, netsessiivlaused, tulemus-laused, samuti puht olemasolu väljendavad eksistentsiaallaused pole impersonaliseeritavad ka siis, kui neis on olemas täisalus, sest viimane ei ole semantiliselt esilduv.
- Ehkki implitsiitne subjekt tähistab tüüpjuhul inimest, on küllaltki tavaline muudelegi elusolenditele viitamine, ilma et sellega kaas-neks isikustamist.
- Nagu seisundipassiivis nii ka impersonaali liitaegades võib tegevussubjekti väljendada peale *poolt*-adverbiaali ka adessiiv-adverbiaal. Ilmselt pole põhjust käsitleda adessiivadverbiaaliga konstruktsioone passiivile ja impersonaalile vastanduvate konstruktsioonidena, vaid pigem passiivsete ja impersonaalsete konstruktsioonide alltüüpidena.
- Seisundipassiiv on küll tüüpjuhul resultatiivne, kuid on olemas ka mitteresultatiivset seisundipassiivi.

Kirjandus

EKK 2007 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Heine, Bernd, Tania Kuteva 2006. The Changing Languages of Europe. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199297337.001.0001>.

Lindström, Liina, Ilona Tragel 2007. Eesti keele impersonaali ja seisundipassiivi vahekorrast adessiivargumendi kasutamise põhjal. – Keel ja Kirjandus 7, 532–553.

- Lindström, Liina, Iiona Tragel 2010.** The possessive perfect construction in Estonian. – *Folia Linguistica* 44 (2), 371–399. <http://dx.doi.org/10.1515/flin.2010.014>.
- Penjam, Pille 2011.** Eesti kirjakeele subjektilised ja adessiivadverbiaaliga *tarvitsema* konstruksioonid. – *Keel ja Kirjandus* 7, 505–525.
- Pihlak, Ants 1993.** A Comparative Study of Voice in Estonian. (= Eesti Sisekaitse Akadeemia Toimetised 1.) Tallinn.
- Rajandi, Henno 1999.** Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 3.) Tallinn. Käsikirjalise kandidaadiväitekirja (1968) trükk.
- Seržant, Ilja A. 2012.** The so-called possessive perfect in North Russian and the Circum-Baltic area. A diachronic and areal account. – *Lingua* 122 (4), 356–385. doi:10.1016/j.lingua.2011.12.003.
- Torn, Reeli 2006.** *poolt*-tarind eesti keele impersonaalis ja passiivis. – Lause argumentstruktuur. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli preprintid 2.) Tartu, 108–121.
- Torn-Leesik, Reeli 2007.** Voice and modal verbs in Estonian. – *Linguistica Uralica* XLIII (3), 173–186.
- Torn-Leesik, Reeli 2009.** The voice system of Estonian. – Estonian in typological perspective. Ed. Helle Metslang. (= Language Typology and Universals. Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF) 62 (1/2).) Berlin: Akademie Verlag, 72–90. <http://dx.doi.org/10.1524/stuf.2009.0005>.
- Torn-Leesik, Reeli, Virve-Anneli Vihman 2010.** The uses of impersonals in spoken Estonian. – *SKY Journal of Linguistics* 23, 301–343.
- Vihman, Virve-Anneli 2004.** Valency Eduction in Estonian. Ph.D. dissertation. University of Edinburgh.
- Vihman, Virve-Anneli 2007.** Impersonaliseeritud impersonaal kui konstruksioonitasandi grammatiseatsioon. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 52 (2006). Tallinn, 158–178.

Some additions to the treatment of voice

Mati Erelt

The article focuses on the following characteristics of the impersonal and the passive in Estonian. First, the presence of a total subject (denoting a human) is not sufficient for impersonalization of a personal clause. This subject must perform at the same time the most salient semantic role. Impersonalized clauses are normal clauses (*Poiss loeb raamatut* 'the boy is reading a book') almost without exception. Possessive, experiential, neccessive, and resultative clauses, as well as pure existential clauses, cannot be personalized even if they include a total subject because it is not semantically salient (*Tal on head sõbrad* 'he has good friends' – **Tal ollakse. Poistest kasvavad mehed* 'boys grow up to become men' – **Poistest kasvatakse* etc.). Second, although an implicit subject typically denotes a human referent, references to other animate beings are rather common without any accompanying personification (*Munad munetakse veetaimede vartele* 'eggs are laid (of dragonflies) on the stalks of water plants'). Third, similarly to the stative passive, in the compound tenses of the impersonal, too, the actor could be expressed in addition to an agentive phrase with the postposition *poolt* 'by' also by an adessive phrase (*Mul pole sulle lilli ostetud* 'I haven't bought any flowers for you'). Apparently, there is no good reason to regard constructions with adessive phrases as constructions contrasting with the passive and the impersonal; rather, they should be regarded as subtypes of the latter. Fourth, the stative passive is typically resultative; however, there exists also non-resultative stative passive (*Suur juht on kõigi poolt armastatud* 'the great leader is loved by everyone').

Keywords: Estonian language, voice, impersonal, stative passive, possessive perfect

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
mati.erelt@ut.ee

MUUTUSED EESNIMEKASUTUSES XIX SAJANDIL MARTNA JA PALAMUSE NÄITEL

ANNIKA HUSSAR

Annotatsioon. XIX sajandi eesnimikasutust käsitlevad vähesed varasemad ülevaated tutvustavad üldisi nimikasutusjooni või kirjeldavad kindla ajalõigu eesnimikasutust ning eesnimesid (Roos 1962; Henno 2000; Pärsik, Pae 2011). Üldteada on, et XIX sajandil eestlaste nimikasutus oluliselt muutus ning sajandi alguse tavapäraseid laennimesid asendusid sajandi lõpuks üsna laialt uute, seni tundmatute eesnimede tarvitusega. Siinses artiklis vaadeldakse, kuidas muutused toimusid, kuidas uued nimed omaks võeti, missugused olid esimesed sammud eesnimikasutuse tänapäevastumisel.

Võtmesõnad: onomastika, antroponüümid, eesnimed, kaksiknimed

1. Sissejuhatus

Ülevaade Eestimaa ja Liivimaa 1900. aasta eesnimikasutusest luteri kogudustes on näidanud, et nimikasutus erines praeguse Eesti ala eri nurkades oluliselt, seda nii selle poolest, kuivõrd nimed olid muutunud võrreldes pikka aega püsinud laennimede ajastuga, kui ka piirkondlike nime-eelistuste poolest¹.

XIX sajandi teisel poolel muutus eestlaste eesnimikasutus oluliselt, mitme sajandi jooksul käibel olnud laennimesid hakkasid asenduma uute, võõrapäraste nimedega. Eristada saab kolme etappi, mis toovad meid tänapäeval tüüpilise nimikasutuseni 1920.–1930. aastatel. Muutuste algus on piirkonniti erinev, kuna uued nimed jm iseloomulikud jooned ilmnevad alperioodil üksikjuhuti; üldiselt võib selle paigutada XIX sajandi keskpaika. Etapid ei ole kõikjal ühesuguse järjekindlusega esindatud, eriti võib esimene etapp olla nõrgemini väljendunud.

¹ 1900. aasta andmed pärinevad Annika Hussari ettekandest „Eestlaste eesnimed 1900. aastal” XLII J. V. Veski päeval 27. juunil 2009 Tartus.

Uute nimede kasutusele tuleku etapid saab esile tuua järgmiselt (Hussar 2009: 520–521).

Esimene etapp: käibel olnud nimede rahvusvahelised variandid. Eesti-päraseks mугanenud laennimed asendusid rahvusvaheliste kujudega. *Mari* asemel sai laps ametlikuks nimeks *Marie*, *Kaarli* asemel *Karli* jne. Igapäevakasutus ilmselt ei muutunud.

Teine etapp: uued võõrapäraseid nimed. Laennimede rahvusvaheliste kujude kasutusele tulek kergendas nende täiesti uute nimede tarvitusele võttu, millele varasemast vastet ei olnud. Sellised võiksid olla *Alma*, *Olga*, *Marta*, *Oskar*, *Osvald*, *Voldemar*. Uuemad nimed tulid kasutusse peamiselt 1870.–1880. aastatel, üksikjuhuti varem, mõnel pool hiljem. Need nimed ilmusid ametlikku kasutusse esmalt just sellisel kujul. Suulistest muganditest ehk igapäevakasutusest annavad aimu hiljem registrisse jõudnud lühivariandid (nt *Tooni* pro *Antonie*, *Ruudi* pro *Rudolf*, *Volli* pro *Voldemar*). Sellest etapist alates võib rääkida nimemoodide ja moenimede vaheldumisest Eestis. Uusi nimesid lisandus järjest rohkem, laenud tulid kaugemalt teiste rahvaste vahendusel, mida ajaliselt edasi, seda rohkem otsekontaktide kaudu.

Kolmas etapp: eestipäraseid nimed. Nende nimede kõrgajastuni jõuti 1930. aastatel nimede eestistamise tippajaga. Eestipäraseid nimesid soovitati esmalt eeskätt kalendrites, tuntumaks ja mõjukamaks on peetud Mats Tõnissoni kalendrit, milles uued nimed ilmusid 1880. aastatel (Annus 2000: 136–139; Rajandi, Tarand 1970: 126). Uusi nimesid leiti ilukirjandusest (Roos 1962: 415–416). Eestipärasena tutvustati ja võeti vastu ka tegelikult rahvusvahelisi nimesid, mis jutukirjanduses esinesid eestlaste nimedena, nt *Linda*, *Hilda*, *Ella*, *Helmi* (Roos 1962: 419–420). Esimesed julged eestimeelsed katsetajad valisid säärase nime lapsele juba 1870. aastatel (nt pani Carl Robert Jakobson 1874 tütrele nimeks *Linda*, vt Roos 1962: 416). Laiem kõlapind tekkis eestipärasel nimedel 1890.–1900. aastatel, 1920. aastatel olid need juba ülekaalu jõudnud naisenimede moes (Rajandi, Tarand 1971: 213). Uusi nimesid pandi esmalt tüdrukutele ning mõned, nagu *Salme*, *Helmi*, *Linda*, *Õie*, esinevad 1900. aastal mõnes koguduses edetabeli tipus. Neis piirkondades on üldjuhul ka esimesed etapid varem läbitud.

1900. aasta eelisinimede järgi (luteri kogudused) oli eesnimemood väga erineval tasemel. Leiab piirkondi, kus esikolmikus on veel traditsioonilised laennimed, nt Läänemaal Karusel *Liisa*, *Jaan*, *Priidu*, Kirblas *Mari*, *Jaan*,

Jüri, Mihkel, Martnas Liisa, Kata, Mihklis Mari, Ann, Liisu, Jaan, Mihkel, Saaremaal Ansekülas Ann, Liisa, Hindrek, Jüri, Viljandimaal Kõpus Liisa (kõrvuti Salmega), Tarvastus Liisa, Jaan, Juhan.

On piirkondi, kus seni kasutusel olnud nimed on saanud võõrapärase kuju. Näiteks *Marie ~ Maria* (pro *Mari*) oli 1900. aasta populaarseim naisenimi ning oli esikümnes kõigis maakondades, v.a Tartumaal ja Võrumaal. Sagedasemate nimede seas olid veel *Anna* (< *Ann*), *Helene ~ Helena* (< *Leena, Leenu*), *Johannes* (< *Jaan, Juhan*), *Karl ~ Carl* (< *Kaarel*).

Näiteid on moodsate nimede kasutuse kohta, nt Harjumaal Harju-Madisel *Elwine, Rudolf*, Hiiumaal Pühalepas *Evald, Rudolf*, Tartumaal Palamusel *Alma, Elfriede, Elmar, Rudolf*, Virumaal Iisakus *Elfriede, Albert*, Viljandimaal Helmes *Ernst* ja Suure-Jaanis *Alma, Martha*, Võrumaal Harglas *Olga, Alfred, Elmar* ja Vastselliinas *Alfred, Osvald*.

Mõnes piirkonnas on (küll ainult esialgu) naisenimede poolel populaarsust võitnud eestipäraseks arvatud nimed, nt Tartumaal Alatskivil *Salme*, Nõos *Helmi, Salme*, Palamusel *Linda* ja Puhjas *Helmi*, Viljandimaal Kolga-Jaanis *Linda*, Võrumaal Harglas *Linda*, Pärnumaal Sindis ja Vändras *Helmi*, Virumaal Iisakus *Helmi*.

Eesnimikasutus on 1900. aastal muuski mõttes erinev. Mitmiknimed levivad laiemalt XIX sajandi lõpuks, ent mitte ühtlaselt. Enam pannakse kaksiknimesid tüdrukutele. Piirkondadest tõusevad esile Virumaa ja Tartumaa, kus säärase nime saab isegi kaks kolmandikku tüdrukutest. Kahe nime mood on nõrgalt levinud Läänemaal, sh saartel, kus kaksiknimesid esineb üksikute eranditena või üldse mitte.

Nimetatud joonte järgi kujuneb välja pilt, kus paljud nimekasutuse muutustele viitavad märgid esinevad 1900. aastal Virumaal, Tartumaal ja/või Võrumaal, samas kui alalhoidlik, traditsioonilisem eesnimetarvitus on levinud Läänemaal, sh saartel.

2. Materjal

Arvestades eesnimikasutuses ilmnenu jooni, on valitud siinse käsitluse uurimisobjektiks kaks luteri maakogudust, Martna ja Palamuse.

Läänemaa Martna esindab varasemat nimetava. Tüdrukute esinimede seas olid 1900. a *Maria ~ Marie, Liisa, Julie, Kata* ning poistel *August, Johannes, Aleksander ~ Alexander, Anton, Priidik*. Kaks nime on saanud 14% tüdrukutest ja 9% poistest.

Palamuse populaarsemad naisenimed olid 1900. a *Alma, Adele, Elfriede, Elisabeth, Linda, Rosalie* ja mehenimed *August, Eduard, Elmar, Johannes, Rudolf*. Kaks nime sai 36% tüdrukutest ja 23% poistest.

Koguduste valikul tuli arvesse veel nende võrreldav suurus. Kokku uuriti 1516 tüdruku ja 1634 poisi nime Martnas ning 1991 tüdruku ja 2118 poisi nime Palamusel. Palamuse meetrikaraamatus on saksa pihtkonna laste sünnid esitatud eraldi. Sellesse sünniloendisse on kantud põhiliselt mõisnike, ent ka teised kõrgemast seisusest perede lapsed, k.a paari eesti perekonnanimega ehk sotsiaalses hierarhias tõusnud pere lapsed. Martnas on mõisnike laste sünnikanded talupoegade omadega ühises loendis. Mõlemal juhul on kõrgemast seisusest perede lapsed analüüsist välja jäetud, nende nimed pakuvad huvi kui nimevarasse uuenduste toojad.

Ajapiirideks on võetud aastad 1834–1900. Aasta 1834 on oluline seepärast, et see tõi kaasa muutuse kirikuraamatute pidamise korras: asjakohane seadus kuulutati välja 28. detsembril 1832 ja seda hakati rakendama 1834. aastast. (Must 2000: 105–106) Seadus muutis ja ühtlustas kirikuraamatute pidamise korda ja vormi. Andmed on raamatutes üsna ühetaoliselt esitatud, ehkki piirkonniti ja aastati on erinevusi (nt vanemate-vaderite ameti märkimisel). Kuna jälgitavad muutused toimusid XIX sajandi teisel poolel, sobib 1834 ajaliseks piiriks, varasem laennimede kasutus ei ole siinse uurimuse teema. Kuna ainult viieaastase intervalliga võetud materjali käsitus poleks lähemaks vaatluseks piisav olnud – sajandi lõpus sündide arv vähenes ning ühe aasta materjal poleks küllaldane –, käsitletakse lähemalt numbritega 4, 5, 9 ja 0 lõppevaid aastaid. Nende nelja aasta andmed on kümnendi kohta liidetud (seega kokku on seitse kümnendit). Vahepealsed aastad on üle vaadatud seisukohast, kas siis on lisandunud seni esinemata nimesid. Materjal on kogutud valdavalt Saaga kaudu Eesti Ajalooarhiivi kodulehelt, osa on saadud Siseministeeriumi rahvastiku toimingute osakonna arhiivis asunud kirikuraamatutest.

Nimede kirjutamise mõttes jääb vaadeldavasse ajavahemikku kaks olulist muutust: vana kirjaviisi vahetumine uue vastu ning 1892. aastast venestamise käigus venekeelseks muutunud kirikuraamatud.

Mõlemas koguduses on üleminekud toimunud ebahätlaselt, kindlat ajapiiri tõmmata ei saa – erinevalt nt Kuusalust, kus Eduard Ahrens kirikuraamatus 1844. aastast järjekindlalt uut kirjaviisi kasutab (Kaugerand 2006: 14; vrd kirikuraamatuid EAA.1216.1.22; 1834–1843 ja EAA.1216.1.23; 1844–1853). Martnas minnakse uuele kirjaviisile otsustavalt üle 1872.

aastal. Siis alustab tööd eelmise, pikaajalise pastori (1829–1872) Otto August Leopold Hörschelmanni poeg Johannes Eduard Robert (Talvoja jt 2008: 59–61). Järgmistel aastatel käekirjad vahelduvad (poeg töötas Martnas ainult kolm aastat) ning uuest kirjaviisist taganetakse: varasemad laennimed on kirja pandud pigem vanas kirjaviisis ja uued nimed järgivad valdavalt saksa kirjutustava. Uus kirjaviis saab Martnas ülekaalu 1880. aastate teisel poolel. Palamusel ilmuvad esimesed uue kirjaviisi näited *Miina* ja *Leena* 1877.–1878. a paiku, ent need näivad pigem juhuslike katsetustena ja üksikjuhtudeks jäävadki. Üldiselt kehtib sama printsiip: vanad nimed vanamoodi, uued saksa moodi. Palamusel on see seda silmatorkavam, et vanad nimed üsna pea kasutusest taanduvad, ent ka sajandi lõpupoole üksikjuhud jäävad enamjaolt vana kirjaviisi juurde.

1892. aastast käibele tulnud venekeelsed kirikuraamatud Martna ja Palamuse koguduse puhul materjalist arusaamist ei häiri. Nimi on kirillitsas, nt *Мария*, ja sulgudes on lisatud nimi ladina tähestikus (või vastupidi), nt *Marie*, *Mari* või *Marin*. (Mõnes piirkonnas on nimed ainult kirillitsas ja tegelikult mõeldud nimi jääbki teadmata.) Ka nende nimede puhul, mis ei ole ladina tähestikus, on taotlusest võimalik aru saada, nt on kirjas *Mapue* või *Mapu*, mitte lihtsustatud kuju (nt *Мария*).

Siiski on kirjapanekutes suuri kõikumisi. Paljudes kogudustes on eri põhjustel peetud paralleelseid raamatuid (nt mustandiraamatud). Keerulisematel juhtudel raamatuid võrreldes selgus, et nimed on kirjas isemoodi, nt ühes raamatus *Rudolph*, teises *Rudolf*, ühes *Marie*, teises *Maria*. See on ajendanud sama moodi otsustama, nagu on tehtud varasemates käsitlustes (nt Henno 2000): ühendama sama nime eri kirjakuju. Naisenimede puhul on antud ka sama nime *a*- ja *e*-lõpulised variandid (viimaste esinemise korral on need eraldatud kaldkriipsuga, esikohal on sagedam variant).

Martna ja Palamuse kirikuraamatutes ei ole isa ametit järjekindlalt esitatud ning seda ei ole ka siin jälgitud rohkem kui huvipakkuvat tausta erandliku nime korral.

3. Üldisi andmeid

Tabelis 1 on toodud põhiandmed Martna ja Palamuse uuritavate aastate kohta, mida seejärel lähemalt kommenteeritakse.

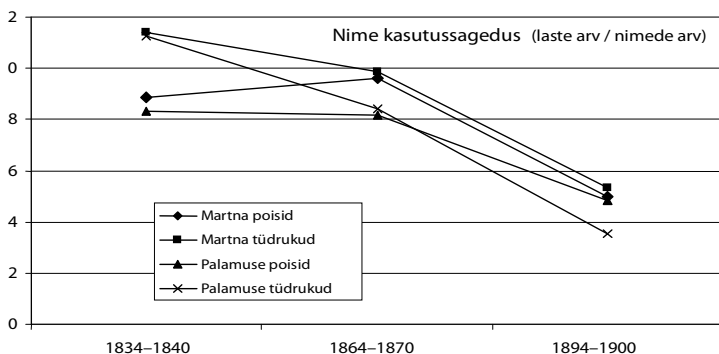
Analüüsis keskendutakse mitmiknime esimesele nimele, teine ja kolmas nimi pakuvad huvi kui nimemoe nähtus, nimepaneku tava muutumine

ning kui nimevalik, kus võib leida nimesid, mis üksiknimega ei esine. Selle aja kaksiknimed pole väljakujunenud iseseisvad kombinatsioonid, suurem osa on kombineeritud oma aja tavanimedest.

Tabel 1. Üldisi andmeid (P – poisid, T – tüdrukud)

Aastad	1834– 1840	1844– 1850	1854– 1860	1864– 1870	1874– 1880	1884– 1890	1894– 1900	Kokku
Sünnid								
Martna P	292	231	274	260	257	180	140	1634
Martna T	285	247	250	247	207	142	138	1516
Palamuse P	366	284	331	327	316	262	232	2118
Palamuse T	315	301	339	311	286	237	202	1991
Nimede arv								
Martna P	33	31	28	27	30	30	28	70
Martna T	25	18	21	25	26	28	26	63
Palamuse P	44	38	39	40	51	45	48	103
Palamuse T	28	42	39	37	44	48	57	116
Ühe nime kohta kandjaid								
Martna P	8,9	7,5	9,8	9,6	8,6	6	5	23,3
Martna T	11,4	13,7	11,9	9,9	8	5,1	5,3	24,1
Palamuse P	8,3	7,5	8,5	8,2	6,2	5,8	4,8	20,6
Palamuse T	11,3	7,2	8,7	8,4	6,5	4,9	3,5	17,2
Kahe ja enama nime osakaal %								
Martna P	1,7	3,0	3,3	1,2	5,5	7,2	5,7	
Martna T	2,8	1,6	5,2	4,1	5,8	7,8	11,6	
Palamuse P	1,6	2,3	2,4	6,4	17,8	23,6	23,8	
Palamuse T	1,4	7,4	7,6	15,9	42,1	48,5	39,7	
Esinime osakaal %								
Martna P	19,2	12,6	14,2	15	12,8	18,3	18,6	
Martna T	17,9	22,3	17,2	14,2	15,5	16,2	18,8	
Palamuse P	12,6	15,9	14,8	11,6	16,1	19,9	14,2	
Palamuse T	18,1	15	10,9	11,3	14,3	11,8	9,9	
Kümne eelisinime osakaal %								
Martna P	80,8	80,1	79,2	82,3	82,1	79,5	83,6	
Martna T	88,4	91,9	88,4	87,8	83,1	82,4	82,9	
Palamuse P	73,5	72,2	81,3	75,5	64,8	68,7	68,1	
Palamuse T	82,9	76,4	75	71,4	65,7	59,5	51,5	

Joonis 1 näitab nimekandjate arvu ühe nime kohta. Selleks on laste arv jagatud vastava perioodi nimede arvuga. Tegelikult nimed loomulikult ühtlaselt ei jaotu, osa nimesid kasutatakse väga sagedasti, teisi leidub vaid korra. XIX sajandi Martna ja Palamuse nimekandjate arvu suhe ühe nimega on aga kaunis kõnekas. Esiteks maksab tähele panna, et 1830. aastad osutavad varasemale nimekasutusele, kui tarvitusel oli rohkem mehe- kui naisenimesid, nagu on väidetud XVIII sajandi nimekasutuse kohta nii meil kui ka mujal (Rootsmäe 1969: 623; Kiviniemi 1982: 175–176). XIX sajandi lõpus, kui pruuki tuli suur hulk uusi nimesid, hakati neid kergemini andma tüdrukutele kui poistele. Nii Martnas kui ka Palamusel on sajandi esimesel poolel käigus vähem naisenimesid ning nende kasutussagedus on suurem. See vahe on 1860. aastateks tasandunud. Sajandi viimasel kümnendil on erinevused seotud juba pigem piirkonnaga kui sooga. Kuigi mõlemas koguduses on selgelt rohkem nimesid kasutusel, on kõige enam kasvanud uute naisenimede hulk Palamusel.

Joonis 1. Ühe nime kasutussagedus Martnas ja Palamusel

Samalaadseid tendentse kinnitavad muutused vanemate ning ristivanemate nimede andmisel vastsündinutele XIX sajandil (Hussar 2009). Martna kõrval asuvas Ridala koguduses on 1840. aastal 45% tüdrukutest saanud vaderi ja 20% ema nime, 1890. a aga vastavalt ainult 20% ja 3%. Ridala poistest on 1840. a ligi 40% saanud vaderi nime ja 17% isa nime. 1890. a on vaderite-vanemate nimede osatähtsus poiste puhul kahanenud (vastavalt 32% ja 7%-ni), ent mitte nii oluliselt kui tüdrukutel. Palamusel on 1840. a saanud vaderi nime 70% lastest. Ema-isa nimi on Palamusel vähem edasi kandunud, 1840. a sai 1% tüdrukutest ema nime (1890 ei üksi), isa

nime osakaal poja nimena on vähenenud 5%-lt 1,4%-ni. Vaderite nimede suurema osatähtsuse puhul tuleb tähele panna, et arvesse on võetud ka seda tüüpi juhud, kui nt *Marie* on nime saanud ristiema *Mari* järgi. Seega on Palamusel olnud suurem tähtsus ristivanemate, Ridalas aga vanemate nimedel. Mõlemad tendentsid on sajandi teisel poolel taandunud, eriti ema nime edasikandumine.

4. Eelisinimed

4.1. Eelisinimede osakaal nimepanekul

Nimekasutust iseloomustab eelisinimede osa nimeandmisel. 1830. aastate nimekasutus osutab selgelt varasemale olukorrale, kus väike hulk nimesid kattis suure osa mingi perioodi nimevajadusest. Edgar Rajandi on esile toonud, et XVIII sajandi esimesel poolel on Ambla kihelkonnas 10 populaarsemat nime katnud 72% nimevajadusest (Rajandi 1963: 177). Lemming Rootsmäe on leidnud, et Võnnu kihelkonnas on XVIII sajandil eelisinimede tähtsus isegi kasvanud: sajandi alguse 66%-lt 74%-ni poistel ja 60%-lt 82%-ni tüdrukutel (Rootsmäe 1969: 623). Seega näib XVIII sajandi nimevalik olnuvat isegi rikkalikum. Kairit Henno (2000) andmed XIX sajandi esimese poole mehenimede kohta Pöides näitavad umbes sama: 10 eelisinimega on ristitud 73,3% poisslastest. 1840. aasta kohta tehtud uurimus väidab, et ligi kolmveerand tüdrukutest ning kaks kolmandikku poistest on saanud nime 10 populaarsema hulgast (Pärsik, Pae 2011: 518, 522). Sama laadi tulemustele viitab Henn Saari uurimus (1990).

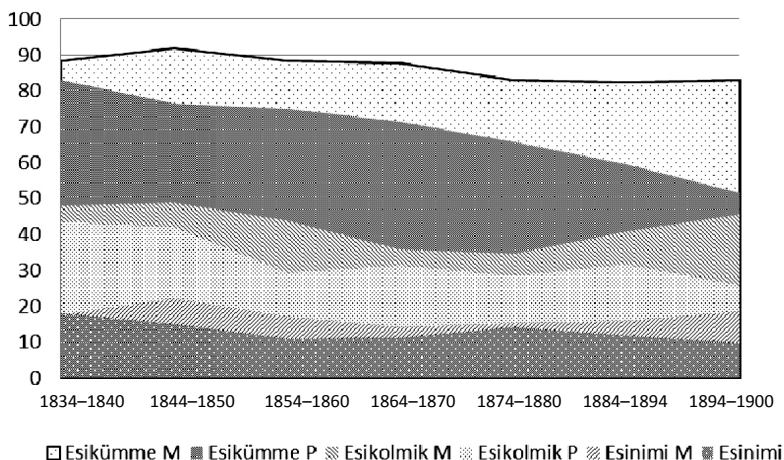
Martna ja Palamuse andmed esinime ja esikümne kohta on toodud tabelis 1.

Kuivõrd kõige rohkem on sel perioodil muutunud Palamuse tüdrukute nimepanek ning kõige vähem Martna tüdrukute oma, võrreldakse siinkohal nende eelisinimede kasutust (vt joonis 2).

Martna tüdrukute eelisinimede osakaal väheneb sel ajal üsna vähe. 1840-ndate nimekasutus näitab, kui suurt osa võib mängida ühe nime populaarsus: esinime *Marri* kasutussagedus (22%) kergitab kogu esikümne tähtsust.

Palamuse tüdrukute eelisinimede osakaal on kooskõlas eespool näidatud ühe nime keskmise kasutussagedusega ning järgnevalt esitatud muutustega nimevalikus. Kui 1830-ndatel saab nime esikümne hulgast u 83% tüdrukutest, siis sajandi lõpus pisut üle poole. Eelisinimede osatähtsus

väheneb oluliselt, mis tähendab suuremat muutust nimevalikus, samuti uute nimede väiksemat kasutust. Väheneb ka esinime osakaal, 1830-ndate ligi viiendikult sajandi lõpu vaevalt kümnendikuni.

Joonis 2. Martna (M) ja Palamuse (P) tüdrukute eelisinimede osakaal %

4.2. Eelisinimed soo kaupa

Populaarsemaid nimesid on otstarbekam vaadata eeskätt soo kaupa – missugused on Martna ja Palamuse eelistused. Piirkondlikult pakub huvi, missugune on traditsiooniliste nimede osakaal, millal need nimed pruugist taanduvad, millega asendatakse, ning lõpuks, millal ilmuvad märgid XX sajandi esimese poole suundumusest, eestipärastest nimedest.

Tabelites 2 ja 3 on esitatud vastavalt 10 populaarsemat mehe- ja naise-nime koos nende kasutussagedusega. Nimed on antud meetrikas esinenud kujul, mitme variandi puhul on valitud kõige sagedam kuju.

4.2.1. Poiste eelisinimed

Vaadeldud ajavahemiku kolme esimese kümnendi (1834–1860) mehenimed esindavad varasemat, laennimede aega. Martna ja Palamuse nimed osalt erinevad, osalt kattuvad, seda nii varasema kui ka hilisema nimekasutuse puhul.

Ühistest nimedest kuuluvad varasemasse aega *Ado, Hans ~ Hants, Hinrik ~ Hindrik, Jaan, Juh(h)an, Jür(r)i, Ka(a)rel, Kristian ~ Kristjaan, Kustas, Kustaw, Maddis, Mart, Mihkel, Peter, Prits, Sassa ~ Sascha, Tawet, Tõnnis, Willem*. Osa neist esineb vaid mõni kord. Hilisematest nimedest on ühised *Adolph, Aleksander ~ Alexander, Alfred, Arthur, August, Bernhard, Karl ~ Carl, Eduard, Ernst, Ferdinand, Friedrich, Gustav, Heinrich, Herman(n), Johannes, Julius, Konrad ~ Konrat, Kristohwer ~ Kristofer, Ludwig, Martin, Oscar ~ Oskar, Otto, Paul, Richard, Wilhelm, Woldemar*.

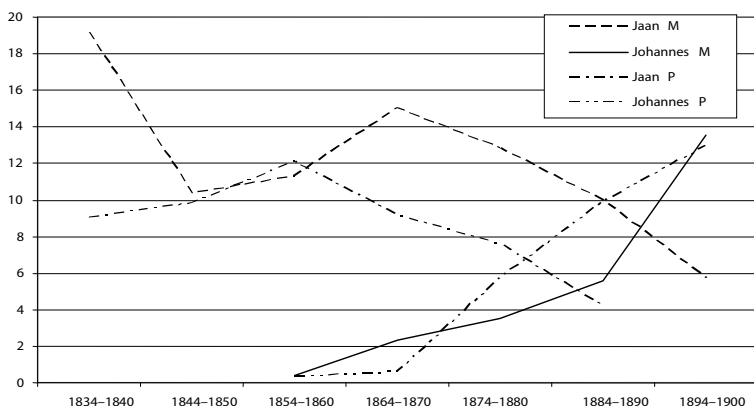
Varasemast nimekasutusest leiduvad ainult Martnas nimed *Andrus, Kristow, Moritz, Pri(i)dik, Pri(i)do ~ Priidu, Prommold, Rein, Reinut, Sassi*, ning Palamusel nimed *Andres, Dannel, Elias, Gusti, Hendrik, Hindri, Jaak, Kotlip, Laar, Ludwi, Maddi, Markus, Mats, Mik, Märt, Pärtel, Tannel, Tanni, Tomas, Tönno, Widrik*. Mõned harva esinevad nimed kajastavad pigem endist nimepruuki, osa võivad olla mujalt tulnute nimed. Sagedamini kasutatutest võiks Martnast esile tuua nimed *Priidu* ja *Priidik*. Mõne korra esineb *Prommold*, mille vahendajaks ja/või nime-eeskujuks võib olla Eylandtite köstripere, kes mitme põlve vältel Martnas tegutses ning kelle igas põlvkonnas oli nimi esindatud: Fromhold (snd 1773) oli Christian Johann Eylandti (köster 1754–1796) kaheksas laps; Fromholdi noorema venna David Gabriel Eylandti (köster 1796–1835) seitsmes laps August Fromold oli omakorda järgmine köster (1837–1873) (Talvoja jt 2008: 74–77). Palamusel esinevad korduvalt nimed *Elias* ja *Ludwi*, mis ei ole väga tavalised. Esimene kaob vaadeldud perioodi lõpuks tarvitusest, teise asemele tuleb *Ludwig*. Nime vahendajaks võib olla Palamuse pastor (1818–1844) Ludwig Karl Friedrich Kolbe.

Hilisematel kümnenditel on ainult Palamusel esinenud nimede loetelu pikem: *Abel, Adam, Adalbert, Adelbert, Albert, Albrecht, Alfons, Arnold, Arwed, Benjamin, Burchard, Elmar, Eugen, Georg, Gottlieb, Harry, Helmar, Helmer, Herbert, Hugo, Isak, Magnus, Michael, Nikolai ~ Nicolai, Oswald, Ottomar, Paulus, Robert, Rudolf ~ Rudolph, Samuel, Simon, Theodor*. Osa neist nimedest on Martna üldist alahoidlikkust arvestades liiga uued, mõned nimed on aga kogu Eestit silmas pidades harukordsed. Siiski tuleb ka Martnas esile huvitavaid näiteid: *Anton, Arwid, Constantin, Erich, Feliks, Fromhold, Georg, Hendres, Reinold, Roman* ja *Werner*. Neist on näiteks *Anton* Martna edetabeli nimesid ning mujalgi Eestis üsna tavaline, ent Palamusel ei esine. *Fromhold* asendab varasemat *Prommoldit*,

Tabel 2. Populaarsemad mehenimed %

Jrk	1834–1840	1844–1850	1854–1860	1864–1870	1874–1880	1884–1890	1894–1900						
Martna													
1.	Jaan	19,2	Kustas	14,2	Jaan	15	Jaan	12,8	Anton	18,3	August	18,6	
2.	Jüri	12,7	Karel	12	Karel		Karel	12,1	Pridik	10,6	Johannes	13,6	
3.	Karel	12,3	Hans	11,3	Jüri	10,4	Pridik	11,7	Karel		Anton	12,1	
4.	Hans	8,6	Jüri	10,6	Anton	9,6	Kustas	10,5	Jaan	10	Aleksander	10,7	
5.	Kustas	7,2	Jaan	9,1	Kustas	7,7	Anton	9,3	August	7,2	Pridik	9,3	
6.	Mart	6,2	Willem	6,2	Prido	6,9	Willem	6,6	Kustas	6,1	Karel	6,4	
7.	Mihkel	5,5	Prido	5,8	Hans	5	Jüri	5,5	Prido	4,4	Gustav	5,7	
8.	Juhhan	3,4	Juhhan	3,7	Juhhan	4,6	Hans	3,5	Aleksander	3,9	Kustas	2,9	
9.	Prido	3,1	Mart	3,3	Mart		Johannes		Willem	2,8	Jüri	2,1	
10.	Willem	2,8	Kustaw	2,9	Willem	3,5	Prido				Eduard		
Palamuse													
1.	Jüri	12,6	Karel	14,8	Kustaw	11,6	August	16,1	August	19,9	August	14,2	
2.	Mart	12	Jaan	12,4	Karel	11,3	Karel	9,2	Johannes	9,9	Johannes	12,9	
3.	Juhhan	9,3	Jüri	12,1	Mart	9,8	Jaan	7,6	Eduard	9,2	Eduard	9,1	
4.	Jaan	9	Mart	Juhhan	10	Jaan	9,2	Johannes	5,7	Alexander	5,7	Rudolf	6,5
5.	Karel	8,2	Juhhan	Jüri	9	Hindrik	7,3	Alexander	5,4	Karla	5	Hugo	5,6
6.	Mihkel	7,7	Mihkel	Hindrik	Juhhan	6,1	Karl	5,1	Rudolf	5	Alexander		
7.	Hindrik	4,7	Hindrik	Kustaw	Jüri	5,8	Kustaw		Jaan	4,2	Karl	4,3	
8.	Tõno	4,4	Kustaw	5,1	August	5,5	Eduard	3,8	Julius	4,2	Elmar		
9.	Jakop	3	Kristian	4,5	Kristian	4,6	Mart	3,5	Oscar	3,1	Karla	3,5	
10.	Kristian	2,7	Märt	2,4	Mihkel	4,3	Juhhan		Ludwig	2,7	Oscar		

Reinold varem esinenud *Reinu* ja *Reinutit*. 1880. a sündinud *Hendres* oli Mari ja Peet Tomassoni poeg, kelle ristivanemad olid samuti eestlased. Eestistamisel on ta vahetanud nime *Heinu* vastu.

Joonis 3. Jaani ja Johannese kasutus Martnas (M) ja Palamusel (P)

Joonisel 3 on kujutatud XIX sajandi ühe levinuma nime, *Jaani* vahetumine *Johannese* vastu. *Johannes* asendas *Jaani* ja *Juhanit* üsna laialt, ent igal pool *Johannes* eelkäijate edu ei saavutanud. Jooniselt on näha, et Palamusel *Jaani* sajandi lõpus enam ei esine, *Johannes* on ülekaalu saanud 1870. aastatel. Martnas on kohavahetus toimunud kümnendi võrra hiljem, kuid ka *Jaan* on jäänud edasi tarvitusse.

Mõlemas piirkonnas on *Johannes* sajandi lõpus väga populaarne, erinevus seisneb edetabelis nende kõrval seisevates nimedes. Martnas on sajandi lõpus tervelt neli nime – *Karel*, *Jaan*, *Kustas*, *Jüri* –, mis on populaarsemate seas olnud kogu vaadeldud aja. *Anton* ja *Pridik* on esikümnes sajandi keskpaigast, 1880-ndatest *August* ja *Aleksander*, päris uued nimed on *Gustav* ja *Eduard*. Palamuse esikümme koosneb kas 1880-ndatel kasutusse ning siis ka esikümnesse jõudnud nimedest, nagu *Rudolf*, *Karla*, *Oscar*, päris uutest nimedest, nagu *Hugo* ja *Elmar*, või kõige varem 1850. aastatel laiemalt levinud nimedest, nagu *August*, *Eduard*, *Alexander*, *Karl*.

Seega võib Palamuse selge muutuse paigutada 1870. aastatesse, kui esikümnes on vahetunud viis nime, mida 1830-ndatega võrreldes varem ei esinenud. Martnas on eelisinimed samasuguse muutuse läbi teinud 1880.–1890. aastatel.

4.2.2. Tüdrukute eelisinimed

Tüdrukute eelisinimed on ilmekamad. Esikümme on esitatud tabelis 3.

Martna ja Palamuse ühised nimed varasemast nimekasutusest on *An(n)*, *Anna*, *Anno*, *Elise*, *Elts* ~ *Els*, *Ju(u)la*, *Ju(u)li*, *Kadri*, *Kai*, *Kat(t)a*, *Krö(ö)t* ~ *Kreet*, *Le(e)na*, *Le(e)no* ~ *Leenu*, *Li(i)sa*, *Li(i)su* ~ *Li(i)so*, *Mai*, *Marri*, *Mi(i)na*, *Tio*, *Truta*, *Truto*, *Wio*. Hilisematest nimedest esinevad mõlemas koguduses *Alide*, *Al(i)ne*, *Alma*, *Annette*, *Elisabeth*, *Elwine*, *Emilie*, *Helene/a*, *Hermine*, *Hilda*, *Ida*, *Johanna*, *Julie*, *Kat(t)ari(i)na* ~ *Kattarina/e*, *Leontine*, *Louise*, *Lowi(i)sa*, *Maria/e*, *Martha*, *Olga*, *Pauline*, *Rosalie*, *Sophie/a*, *Teresa* ~ *Therese*, *Wilhelmine/a*.

Ainult Martnas esinevad varasemas kasutuses *Edo*, *Katti*, *Madlena*, *Tina*; Palamusel *Anlena*, *Anni*, *Ello*, *Ewa*, *Leen*, *Leeni*, *Lina*, *Madli*, *Mal*, *Mali*, *Marre*, *Mili*, *Sohwi*, *Trino*. *Tina* ja *Edo* on Martnas tavalised nimed, sama võib öelda Palamuse *Ewa*, *Mali*, *Mili*, *Sohwi* ja *Trino* kohta. Muud jäävad harvaks või üksikjuhuks. Huvitav juhtum on *Anlena*, mis on kahel korral esinenud kujul *An Lena* (1850.–1860. aastatel), ent mida on ilmselt sedavõrd kokkusulanuna tajutud, et on ka kokku kirjutatud (nt 1854 esineb vaderina *Anlena Steinmann*).

Kuna Martna nimede uuenemine on hilisem, pole sealne Palamusest erinevate uute nimede loetelu kuigi pikk: *Clara*, *Friederike*, *Irene*, *Karolina*, *Margot*, *Nora*, *Regine*. Täpsustada tuleb, et *Nora* esineb korduvalt juba 1782. a hingerevisjonis. Taas leidub köster Christian Johann Eylandti peres vähemalt kaks võimalikku nime vahendajat: tema teise tütre (snd 1760) nimi oli Eleonora Catharina ning kolmas abikaasa (snd 1751) oli Nora (Talvoja jt 2008: 75).

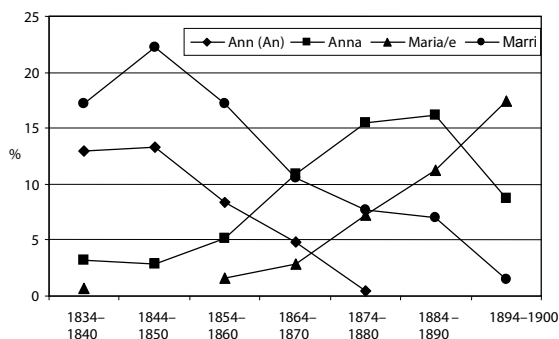
Martnast erinevate Palamuse naisenimede loendis on *Adele*, *Adelheid*, *Adolfine*, *Agathe*, *Agnes*, *Alfine*, *Alwine*, *Amalie/a*, *Amanda*, *Antonie*, *Armanda*, *Armilde*, *Auguste*, *Aurora*, *Bertha*, *Betty*, *Carolina* ~ *Karolina/e*, *Charlotta*, *Christine*, *Clorinde*, *Dorothea*, *Elfriede*, *Elisa*, *Elly*, *Elsa*, *Emma*, *Euphrosina*, *Hedwig*, *Heinriette*, *Hulda*, *Irlanda*, *Juliana*, *Käte*, *Laurine*, *Marichen*, *Mathilde*, *Meta*, *Mimi*, *Natalie*, *Pauline*, *Selma*, *Senta*, *Wally*, *Virginie*. Neist mõned esinevad Palamuse esikümnes, mõned on mujal Eestis laiemas kasutuses, ent leidub haruldusi, mis ka Palamusel esinevad korra ning sel juhul teise või kolmanda nimena.

Huvitavad on nimed, mis on võinud esineda igapäevaprüugis ning mis on alles nime mõningase tarvituse järel ametlikku registrisse jõudnud. Martnas on sellised *Minni* (< *Minna, Wilhelmine*), *Taali* (< *Natalie*), *Tooni* (< *Antonie*), *Wisa* (< *Lowisa*), Palamusel *Adi* (< *Adele*), *Rosa, Rosi* (< *Rosalie*), *Sina* (< *Euphrosina*).

XIX sajandil eestipärasena esitatud või käsitatud nimesid esineb arvu- kamalt Palamusel, need on *Ella, Elma, Elmi, Hella, Helmi, Lilla, Lilli, Linda, Salme*. Martnas esineb ainult üks nimi – *Salme*: 1894 on ristitud Margot Eleonore Salme, kaupmees Peter Hanseni tütar.

Olgu nimetatud, et eestipäraseid mehenimesid leidub kahe piirkonna peale üks: Palamusel on Juhan Sein 1887 ristinud poja nimega *Ülo*.

Edetabelite järgi võib märgata, et Palamusel on muutused varasemad ning ulatuslikumad. 1830. aastatel on mõlemas piirkonnas kasutusel veel varasemate nimede valik, eelisnimede seas näeme tavapäraseid laen- nimesid, osa neist on ühised, osa kohalikule traditsioonile iseloomulikud. Martna *Anna* ja Palamuse *Lisa* võivad viidata kõrgemasse seisusesse kuulunute eelistustele, millest hiljem suuremad muutused välja kasvavad. Palamuse 1830. aastate esiviisikust on kõik nimed kasutusest taandunud 1880. aastateks, Martnas on selleks ajaks kõrvale jäänud *Mai* ja *An*, ent muud leiavad mõningal määral kasutamist sajandi lõpuni. Olulisemalt on Palamuse nimekasutus muutunud 1870. aastateks, kui esimeste küm- nenditega võrreldes on kasutusest kadunud kuus nime, asemele on tulnud *Maria/e, Pauline, Amalie, Emilie, Julie, Rosalie, Lowisa*. 1890. aastatel on Palamuse eelisnimede seas täiesti uued nimed, ainult *Helene/a* langeb kokku eelmise kümnendiga. Seega saab Palamuse tüdrukute puhul nentida varasema nimetava muutumist.

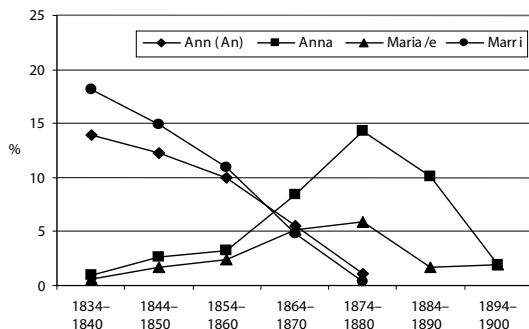

Joonis 4. *Marie ja Anna Martnas*

Tabel 3. Populaarsemad naisenimed %

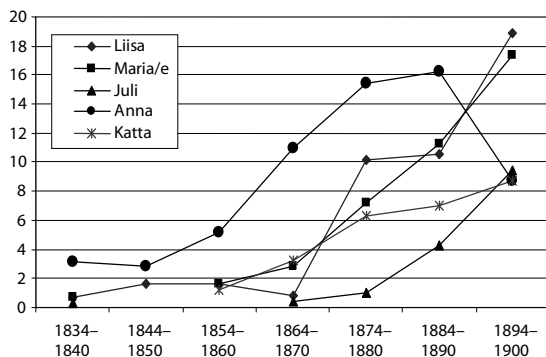
Jrk	1834–1840	1844–1850	1854–1860	1864–1870	1874–1880	1884–1890	1894–1900
Martna							
1.	Liso 17,9	Marri 22,3	Marri 17,2	Tina 14,2	Anna 15,5	Anna 16,2	Liisa 18,8
2.	Marri 17,2	Liso 13,4	Jula 13,6	Anna 10,9	Liisa 10,2	Lena 13,4	Maria/e 17,4
3.	An 13	An	Liso 13,2	Liso	Mina 9,2	Maria/e 11,3	Juli 9,4
4.	Jula 9,5	Jula 10,5	Tina 12,4	Marri 10,5	Marri 7,7	Liisa 10,6	Anna 8,7
5.	Mai 7,7	Tina 8,5	An 8,4	Lena	Jula	Katta 7	Katta
6.	Tina 7,4	Mai	Mina 6,8	Jula 10,1	Lena 7,3	Marri	Mina 5,8
7.	Mina 4,6	Mina 5,3	Anna 5,2	Mina 7,7	Liso	Jula 6,3	Lena 4,4
8.	Wio 4,2	Wio 4,1	Wio 4,4	An 4,9	Maria/e Katta	Juli 4,2	Pauline 3,6
9.	Leno 3,9	Leno 3,2	Mai 4,4	An	6,3	Mina 3,5	Elise 2,9
10.	Anna 3,2	Anna 2,8	Leno 2	Katta 3,2	Tina 6,3	Tina 2,8	Julie Lowisa/e Aline Rosalie 2,2
Palamuse							
1.	Marri 18,1	Marri 15	Marri 10,9	Lisa 11,3	Anna 14,3	Ida 11,8	Alma 9,9
2.	Ann 14	Leno 14,6	Ann 10	Lowisa 10,9	Lisa 8	Anna 10,1	Alide 8,9
3.	Kadri 11,4	Ann 12,3	Leno 8,3	Lena 9	Maria/e	Alide 9,7	Adele 6,9
4.	Leno 8,6	Kadri 9,3	Lisa 8	Anna 8,4	Pauline 5,9	Alwine 5,9	Ida 5
5.	Jula 7,6	Liso 7	Liso 7,1	Mina 7,1	Amalie/a	Julie 4,6	Rosalie 4
6.	Liso 6,4	Jula 5,3	Jula 7,1	Ann 5,5	Emilie	Pauline 3,8	Linda
7.	Leen 5,1	Lisa 4	Kadri 6,5	Maria/e 5,2	Lena 5,3	Lisa	Alwine 3,5
8.	Elts 4,8	Mina	Sohwi 5,6	Julie	Julie	Lena	Hilda
9.	Ewa 3,8	Anna 2,7	Lena	Marri 4,8	Rosalie 4,9	Lowisa 3,4	Helene/a
10.	Lisa 3,2	Elts 2,3	Lowisa 5,3	Sohwi 4,2	Lowisa 4,2	Helene/a Adele	Olga Salme 3

Huvitava võrdluse pakub nime *Ann* vahetumine *Anna* vastu ning *Marri* vahetumine *Marie/a* vastu (vt joonised 4 ja 5). Võõrapärasem kuju saavutab ülekaalu mõlemas piirkonnas ligikaudu samal ajal, 1860-ndatel. Martnas jätkub uute variantide edu sajandi lõpuni, ka *Mari* on veel tarvitusel, ent Palamusel kaovad *Ann* ja *Mari* pruugist järgmise kümnendiga, huvi vaibub sajandi lõpuks *Anna* ja *Marie/a* vastu üpris tagasihoidlikuks. (Palamusel on *Marie/a* olulisel kohal kaksiknimede teise nimenä, ent ka selles rollis on kõrgeaeg 1870. aastatel – nagu üksiknimenägi.)

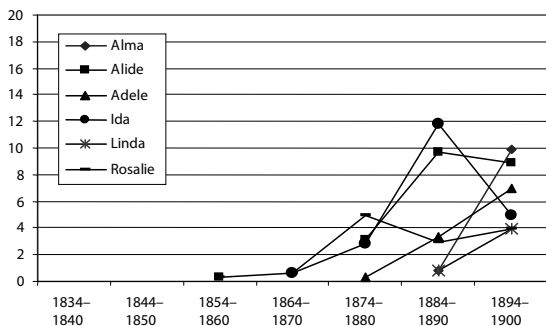

Joonis 5. *Marie* ja *Anna* Palamusel

Palamuse nimede uuenduslikkus tuleb hästi esile, kui võrrelda sajandi viimase kümnendi esiviisiku naisenimede mooditulekut (vt joonised 6 ja 7).

Joonis 6. 1890. aastate esiviisiku nimede kasutusse tulek. Martna tüdrukud (T)

Joonis 7. 1890. aastate esiviisiku nimede kasutusse tulek. Palamuse tüdrukud (T)

Torkab silma, et Palamuse 1890-ndate eelisinime *Alma* kasutus ulatub vaevalt 10%-ni. See viitab uuele, nimerohkele ajajärgule nimevalikus. Martna populaarseimate nimede kasutus osutab endiselt eelisinimedele suurele osakaalule.

Palamuse uued nimed on tarvitusse hakanud järk-järgult ilmuma kõigest mõni kümnend varem, *Alide* 1850. aastatest alates, *Linda* ja esinimi *Alma* on esmakasutust leidnud alles 1880. aastatel. Martna uuemad edetabeli nimed on 1850-ndatel teekonda alustanud *Kata* ning 1860-ndate *Juuli* (juhukasutust ka varem), teised nimed on rohkem või vähem kasutust leidnud kogu perioodi vältel.

See rõhutab veel kord Martna ja Palamuse eesnimedekasutuse muutuste suurt erinevust ning ajalist vahet.

5. Mitmiknimed

Kahe ja enama nime kasutus pakub huvi kui XIX sajandil levima hakanud ja omaks võetud nähtus. Selle levik viitab valmisolekule uuendusi vastu võtta ning näitab, mil moel uus mall oma kasutusse sobitub.

Esmalt antakse ülevaade poiste ning seejärel tüdrukute mitmiknimedest. Poistele ja tüdrukutele hakatakse kaksiknimesid panema üsna ühel ajal, ent üpris kiiresti kujuneb erinev kasutustava, kus tüdrukute nimistu kajastab uuendusi selgemini. Enamik mitmiknimesid on kaksiknimed.

5.1. Poiste mitmiknimed

Martnas jääb kaksiknimede osa poiste puhul üsna tagasihoidlikuks (mitmiknimede kasutust vt joonis 8). Siiski esineb paar korduvat nime: *August Johannes* (3 korda), *Johann Friedrich*, *Willem Heinrich* (2). Üksikud kolmiknimed ilmuvad 1870. aastatel: *Konrad Gustav Alexander*, *Erich Hans Arwid*, *Richard Conrad Ferdinand*.

Kaksiknimed esinevad Martnas juba 1830. aastatel ning on poistel võõrapärasemad kui tüdrukutel. Olgu nimetatud nt *Johann Friedrich*, *Willem Heinrich*, *Karel Aleksander*, *Wilhelm Alexander*, *Carl August*. Siiski esineb neiski nn talupojanimesid (vrd tüdrukute nimedega), nt *Kaarel*.

Tavapärasemalt esinevad teise komponendina ka üksikult eelistatud nimed, nt *Friedrich* (7 korda), *Johannes* (6), *August* (5), *Alexander*, *Johann* (4). Erandiks on *Friedrich*, mis üksiknimena esineb vaid korra. Põhjuseks võib olla *Priidu* ja *Priidiku* populaarsus, mis *Priidul* ilmnes pigem vaatlusaluse ajavahemiku esimesel poolel, *Priidikul* aga teise poole lõpus. 1782. a hingerevisjoni järgi otsustades on nimed *Priidu* ja *Priidik* XIX sajandi Martnas pigem uudisnimed, esineb küll kuju *Writs* (EAA.1864.2.IV-9; 1782). *Friedrich* võib olla nimeandjate arvates võõrapärasesse nimemalli paremini sobitunud. *Priidul*, *Priidikul* ja *Friedrichil* on võinud olla mitmeid eeskujusid, sest XVIII sajandi lõpus – XIX sajandi algupoolel leiab Martnast sotsiaalselt kõrgemal positsioonil mitu *Friedrichi*-nimelist isikut. Martna köstri (1796–1835) David Gabriel Eylandti 12 last on võinud mitme nime vahendajaks olla, sh kannab tema esimene laps (1798–1866) kaksiknime Carl Friedrich ja viimane (1817–1897) Friedrich Gottlieb (Talvoja jt 2008: 76–77). *Friedrichi* nimi esineb ka sealsete mõisnike, von Ungern-Sternbergide suguvõsas, nt 1850. aastatel esineb nii vanemana kui ka ristivanemana Friedrich Adolph von Ungern-Sternberg.

Palamusel on korduvad kaksiknimed *August Johannes* (10 korda), *August Julius* (5), *August Alexander*, *August Eduard*, *Carl Alexander*, *Hugo Oswald* (4) jne.

Esimene kolmiknimi pandi Palamusel 1845. aastal (kokku leidis neid 6): *Alexander Gustav Eduard*. Vanemate positsioon ei selgu, ent vaderid on kõrgemast seisusest.

Palamuse poiste nimed on tüdrukute nimedega võrreldes võõrapärased. Nn talupojanimede näideteks saaksid olla *Karel Eduard* 1830. aastatest, *Jürri Woldemar* 1860-ndatest, *Karel Julius* 1870-ndatest, *Eduard Mart*,

Hindrik Woldemar, Juhan Eduard, Julius Hindrik 1880-ndatest, *Jüri Ferdinand* 1890-ndatest.

Teise nimena esinevad kaksiknimedes sagedamini *Eduard* (26 korda), *Alexander ~ Aleksander* (25), *Johannes* (24), *Julius* (13), *Friedrich* (10), *August, Woldemar* (8), *Heinrich* (7), *Oswald, Rudolf* (5). Kui silmas pidada, et kaksiknimede osa sajandi lõpupoole kasvab, siis selles loendis üllatavat ei leidu, tegemist on tavapärase nimedega.

5.2. Tüdrukute mitmiknimed

Kaksiknimesid leidub Martna tüdrukutel juba vaadeldud perioodi alguses – need on ilmselt selle piirkonna esimesi kaksiknimesid. Osa neist on kokku pandud tavapäraestest tuttavatest laennimedest ning matkivad võõrapärast malli. Algsjärgus leiame sellised nimed kui *Lisa Kadrina, Lowisa Anna, Anna Kadrina, Mina Katrina, Julia Lena, Teresa Lowisa*. Uuritud aastatel esines korduvalt *Anna Maria* (6 korda), *Katta Lowisa, Julie Pauline* (3), *Lisa Kadrina, Katta Maria, Lisa Maria, Elise Marie, Liisa Pauline* (2). Kolmiknimesid leidub alates 1870. aastatest (kokku 5 nime).

Sagedamini esinevad teise nimena *Maria/e* (19 korda), *Pauline* (8), *Lowisa/e* (7); veel korduvad *Helene, Johanna, Kadrina, Katrina/e, Albertine, Carolina/e, Rosalie*, millest enamik on ka üksiknimena populaarsed.

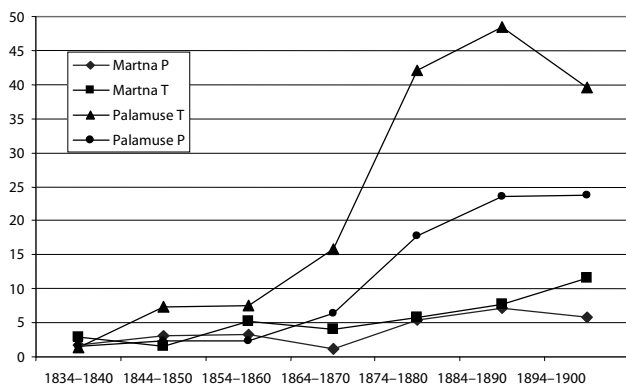
Palamusel leidub terve rida korduvaids kaksiknimesid, kõige sagedamini esineb nagu Martnaski kombinatsioon *Anna Maria/e* (42 korda, sh 28 korral *Maria*; samas *Mariede* hulk kasvab sajandi lõpupoole), *Julie Marie/a* (16), *Amalie/a Marie/a* (11, e-lõpulised variandid ülekaalus), *Emilie Marie/a, Maria/e Elisabeth* (9), *Ida Rosalie, Lisa Maria/e* (8), *Alide Rosalie, Anna Elisabeth, Anna Rosalie* (7) jne.

Esimese kolmiknime leiab Palamuse eesti pihtkonna tüdrukutelt juba vaatlusaluse perioodi esimesel kümnendil, 1830. aastatel, see on *Anna Catharina Elisabeth* (1839). Tüdruku isa on kubjas Mardi Jaak Sep (ema Liso) ehk siis lihtrahva lapsega tegemist polnud. Hilisematel kümnenditel esinevad nt *Agathe Sophie Petronelda, Alide Mathilde Johanna, Anna Maria Elisabeth, Annette Elli Rosalie, Anni Hella Melanie, Elisabeth Marie Julie, Ida Anna Helene, Kattarine Marie Friederike, Mili Anne Marie*.

Ka Palamuse tüdrukutel on kaksiknimesid, mille koosseisus on vähe-malt üks traditsiooniline laennimi või hiljem ka uuema nime mugand.

Taolisi kaksiknimesid esineb 1840. aastatel (*Lisa Maria/e*, *Lena Lowisa*, *Anna Mina*, *Amalie Lisa*, *Lena Sohvia*), kuid rohkem siiski aastatel 1870–1900. Kahe traditsioonilise nime koosesinemise näitena saab tuua nimed *An Lena*, *An Lisa*, *Katta Lina*. Korduvalt esinevad *Lena Maria/e*, *Mali Marie/a*, *Mili Marie/a*, *Mina Rosalie*, *Lena Pauline*, *Lena Rosalie*, *Lisa Rosalie*, *Mili Rosalie*. Haruldaste kaksiknimede näidetena võiks tuua *Adi Pauline* ja *Rosi Pauline* – *Aadi* ei esine üksikult üldse, ka *Roosi* on üsna harv nimi.

Suurem osa Palamuse kaksiknimedest koosneb siiski oma aja tava-pärastest nimedest. Seda näitavad ka teise nimena esinevad nimed. Esile tõuseb üks nimi, see on *Marie/a*, mis esineb teise nimena 125 korral ja moodustab üle veerandi kõigist kaksiknime juhtudest. Järgmised sageda-minini esinenud nimed kuuluvad sajandi viimaste kümnendite tavanimedele hulka: *Rosalie* (76), *Elisabeth* (40), *Lowisa* (24), *Pauline* (19), *Sophie/a* (15), *Wilhelmine/a* (15), *Mathilde* (13), *Alwine*, *Helene/a*, *Johanna* (11), *Emilie* (10), *Amalie*, *Rosine/a* (7) jne.

Joonis 8. Kahe ja enama nime kasutus Martnas ja Palamusel (P – poisid, T – tüdrukud)

Eri piirkondade ning sugude võrdlus näitab, et mitmiknimede kasutus kasvab selle aja jooksul kõikjal, rohkem Palamusel ja eriti tüdrukutel. See näitab, et see uuendus on Palamusel kergemini vastu võetud – nagu 1900. a andmete põhjal kogu Tartumaal erinevalt Läänemaast, kus mõnes koguduses kaksiknimesid ei esine. Mitmiknimede panek on levinud tüüpilise moenähtusena eriti tüdrukute puhul, mis kinnitab arusaama

naisenimede moe kiiremast vastuvõtust ja mehenimede suuremast traditsioonilisusest. Palamusel leidub isegi mitu näidet, kus tüdrukutele ja poistele nime panekul käituti isemoodi. Näiteks pandi kaksikutele erinev arv nimesid: poisile üks ja tüdrukule kaks nime, nt 1885 *Julie Elisabeth* ja *Tawet*, *Amalie Rosalie* ja *August*, 1887 *Mili Marie* ja *Jaan*, 1895 *Alwine Rosalie* ja *August*, *Ida Helene* ja *August*.

6. XIX sajandi eesnimetasutuse iseloomulikke jooni

Kahe siinkohal vaadeldud koguduse põhjal võiks XIX sajandi eesnimetasutuse kohta esile tuua järgmist.

Kõige rohkem teiseneb Tartumaa Palamuse tüdrukute eesnimetasutus. Esimesi muutusi võib Palamuse naisenimedes täheldada sajandi keskpaiku. Esmalt rikastub eelisnimestik *Liisu* ja *Leenu* kõrval nimekujudega *Liisa* ja *Leena*. Varakult ilmub *Annile* lisaks *Anna* (seda ka Martnas), seejärel *Marile Marie/a* ja *Juulale Julie*. 1870. aastatel on peale laennimede uuemate asenduste laia tarvitusse jõudnud juba hulk päris uusi nimesid. Sajandivahetuseks on Palamuse naisenimed vahetunud. Märke on juba uue moe, eestipäraste nimede omaksvõtust. Seega on eri laadi muutused toimunud väga kiiresti, mõnekümne aasta jooksul – eriti kui senist pikajalist üsna ühtlast kasutust silmas pidada.

Martna tüdrukute puhul viitab esimestele muutustele *Anna* tõus eelisnimede pingereas ning *Maria/e* ilmumine sellesse. See juhtub 1870.–1880. aastatel ning sellega jõuab Martna sajandi lõpuks esimesse etappi (käibel olnud nimede rahvusvahelised variandid), uued lisandunud võõrapärased nimed on osutus järgmisele etapile.

Muutused mehenimede valikus on hilisemad, 1870.–1880. aastatest. Palamusel, kus naisenimede valik kiiremini muutus, hakkavad mehenimed varem uute vastu vahetuma. Sajandi lõpuks jõutakse olukorda, kus eelisnimede seas domineerivad laennimede võõrapärased variandid või päris uued nimed.

Martna poiste 1890-ndate eelisnimede hulgas on rida laennimesid, mis leidsid seal ka 70 aastat varem, lisaks on paar laennime uuemat varianti ning päris uut nime.

Sama olukorda kinnitab mitmiknimede omaksvõtt. Palamusel on sellised nimed kiiremini ja oluliselt sagedamini pruuki tulnud. Nii ühes kui ka teises koguduses saavad tüdrukud kaksiknimesid rohkem. Palamuse

tüdrukutel sobitatakse esmalt olemasolevasse malli meelsasti sel ajal tavapäraseid laennimesid. Kaksiknimede levides kombineeritakse eeskätt vastava aja tavanimesid.

1830. aastate nimekasutus kajastab ilmselt üsna hästi varasemat, XVIII sajandi olukorda. Erineda võivad iga piirkonna konkreetsed nimed ja need vahetuvad tasapisi – nagu need varemgi vahetusid, sellest hoolimata, kui üheülbaline pilt tänapäeva jaoks tunduda võib –, ent valdavalt ollakse endisaegse seisukorra, aja jooksul mугanenud laennimede juures. XVIII sajandiga võrreldes tundub kasutusel olevate nimede arv isegi vähenenud olevat ning neil on nimeandmisel vastavalt suurem osakaal. Eelismimede osakaal hakkab XIX sajandi teisel poolel vähenema, kiiremate ja ulatuslikumate muutuste puhul (nagu siin käsitletud Palamuse naisenimed) olulisel määral. Uute nimede kasutusele tulek kergendab üha uute nimede lisandumist, samas jäävad nende kõrvale mõneks ajaks ka varasemad nimed, mis suurendab kasutusel olevate nimede hulka veelgi.

Uute nimede vahendajatena tasub otsida kohapealseid autoriteetseid nimekandjaid, kes on võinud eeskujuks olla.

Siinne ülevaade kinnitab, et ka Eestis toimusid eesnimistus XIX sajandil olulised muutused: seni traditsioonilised laennimed vahetusid nende võõrapäraste variantide vastu, mis omakorda kergendas teiste uute nimede kasutusele tulekut. Ka leidis kinnitust, et muutused haarasid kiiremini ja ulatuslikumalt naisenimesid. Naisenimede arv ületas mehenimede arvu ning koos kasutatavate nimede suurema arvuga vähenes ka nende osakaal.

Kirjandus

- Annus, Endel 2000.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Henno, Kairit 2000.** Poeglaste eesnimed Põide eesti koguduse 1801.–1840. aasta sünniregistreis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Tartu, 30–41.
- Hussar, Annika 2009.** Changes in naming patterns in 19th century Estonia. Discarding the names of parents and godparents. – Names in Multilingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact: Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences. August 17–22. York University, Toronto, Canada. Ed. Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, André Lapierre. Toronto, Canada: York University, 519–525.

- Kaugerand, Jüri 2006.** Kuusalu kihelkonna laste nimed aastatel 1834–1850. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis.
- Kiviniemi, Eero 1982.** Rakkaan lapsen monet nimet. Suomalaisten etunimet ja nimenvallinta. Espoo.
- Must, Aadu 2000.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio.
- Pärsik, Liisi, Taavi Pae 2011.** Eesnimede piirkondlikud erinevused Eestis 1840. aastal. – Akadeemia 3, 511–535.
- Rajandi, Edgar 1963.** Nimevähesusest XVIII sajandi esimesel poolel. – Keel ja Kirjandus 3, 177–178.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1970.** Eesti eesnimedest Mats Tõnissoni tähtsamatutes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 (1970). Tallinn: Eesti Raamat, 125–141.
- Rajandi, Edgar, Helmut Tarand 1971.** Möödunud aastakümne eelisnimed. – Keel ja Kirjandus 4, 207–216.
- Roos, Eduard 1962.** Eesti eesnimede ajaloost XIX ja XX sajandi vahetusel. – Keel ja Kirjandus 7, 412–421.
- Rootsmäe, Lemming 1969.** Võnnu kihelkonna isikunimed XVIII sajandil. – Keel ja Kirjandus 10, 623–624.
- Saari, Henn 1990.** Ein statistisches Modell der Vornamenwahl. (= Preprint KKI-67.) Tallinn.
- Talvoja jt 2008** = Rait Talvoja, Salme Niilisk, Vilma Strauss. Kuluse – Martna kirikumõisa küla. Kodulooline uurimus. Juuru.

Materjal

Kuusalu kirikuraamatud

EAA.1216.1.22; 1834–1843

EAA.1216.1.23; 1844–1853

Martna kirikuraamatud

EAA.1246.1.21; 1834–1843

EAA.1246.1.22; 1844–1853

EAA.1246.1.23; 1854–1863

EAA.1246.1.24; 1864–1873

EAA.1246.1.211; 1874–1883

EAA.1246.1.231; 1892–1919

EAA.1864.2.IV-9; 1782 (1782. a, 4. hingerevisjon)

Palamuse kirikuraamatud

EAA.1261.1.59; 1834
EAA.1261.1.60; 1835
EAA.1261.1.61; 1836
EAA.1261.1.62; 1837
EAA.1261.1.63; 1838
EAA.1261.1.64; 1839
EAA.1261.1.65; 1840
EAA.1261.1.66; 1841
EAA.1261.1.67; 1842
EAA.1261.1.68; 1843
EAA.1261.1.69; 1844
EAA.1261.1.70; 1845
EAA.1261.1.71; 1846
EAA.1261.1.72; 1847
EAA.1261.1.73; 1848
EAA.1261.1.74; 1849
EAA.1261.1.75; 1850
EAA.1261.1.76; 1851
EAA.1261.1.77; 1852
EAA.1261.1.79; 1854
EAA.1261.1.80; 1855
EAA.1261.1.81; 1856
EAA.1261.1.82; 1857
EAA.1261.1.83; 1858
EAA.1261.1.84; 1859
EAA.1261.1.644; 1860–1873
EAA.1261.1.650; 1874–1903

Annika Hussar
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
Annika.Hussar@tlu.ee

Changes in the use of first names in the 19th century with a focus on Martna and Palamuse

Annika Hussar

The article provides an overview of changes in the use of first names in 19th-century Estonia.

Similarly to other countries, in the second half of the 19th century Estonia witnessed major changes in the use of first names: new and previously unknown names were adopted, the name stock started to increase, especially the range of female names increased, double names were introduced, and godparents' names were dropped from children's names.

The replacement of first names took place by stages: 1) traditional loan names (e.g. *Mari*, *Jaan*), 2) international variants of the same names (e.g. *Marie*, *Johannes*), 3) new international names (e.g. *Alma*, *Rudolf*), 4) Estonian names (e.g. *Salme*, *Ülo*).

Different regions revealed considerable differences; both the used first names and the rate of adopted innovations were different.

The article compares the adoption of new names at Martna, a conservative congregation in western Estonia, and Palamuse, a congregation more open to innovations in northern Tartumaa, in 1834–1900.

At Martna new names were widespread as late as at the end of the century; at Palamuse they were common already in the 1870s. In the 1890s some Palamuse girls were already given modern Estonian names (e.g. *Linda*, *Salme* among the most popular names). The fashion of male names was slower to change, and Estonian-style names became fashionable as late as in the 20th century. At Palamuse double first names were adopted more quickly and more extensively (at the end of the century about 40 per cent of girls and almost 24 per cent of boys received two names); at Martna the use of double first names remained modest.

Apart from more general attitudes, such as readiness for innovations – activeness of the national movement in the region, spread of education, and links with major centres – changes in the use of first names reflect the role of specific examples in the spread of new names.

Keywords: onomastics, anthroponyms, first names, double first names

PROBLEEME SAMASTAMISEGA: *SALTOVERE JA KOWREVERE*¹

MARJA KALLASMAA

Annotatsioon. Kirjutises vaadeldakse vanades dokumentides esinevate kohanimedega seostamist tänapäeva kohanimedega kahe näite, 1319. aastast pärit külanimedega üleskirjutuste *Saltovere* ja *Kowrevere* põhjal, mis identifitseeritakse erinevalt senisest traditsioonist Läänemaal Hanila kihelkonnas olevate külanimedega *Salevere* ja *Kõera*. Nimedele *Salevere*, *Kõera*, *Koeri* ja *Koora* antakse ka võimalikud apellatiivsed vasted.

Võttesõnad: eesti keel, külanimed, kohanimed identifitseerimine, etümoloogia

Kohanimedele varasemad kirjanepidused aitavad hinnata kohanimedele vanust ja varasemat kuju, seetõttu on nad etümologiseerimisel väga tähtsad. Varaste dokumentide puhul tekib aga küsimusi, millise tänapäevase kohanimega dokumendis leiduvat kirjanepidust ühendada. Siin jääb paljugi oletuste varale.

1319. aastast pärit ürikus on mainitud, et Johannes Buxhōwdenile (*Iohannis Bixdehovede*) kuuluvad *Saltovere* ja *Kowrevere* küla, mis ta on ostnud Saaremaa piiskopi Conradi vahendusel ja piiskop Hartungi kinnitusega (LUB II: 667). Friedrich von Buxhōwden (1851: 114) on sellest teinud järelduse, et nime *Saltovere* tuleb õieti lugeda *Sallavere* ja et see eestlaste küla on olnud aluseks Saaremaa Kaali mõisale, mille saksakeelne nimi on *Sall*. Seda Buxhōwdeni hüpoteesi kordab ka Baltisches Historisches Ortslexikon (BHO: 529). Dokumendis endas ei ole mainitud, kus nimetatud külad asuvad.

1930ndail (õieti vist 1938) määrati Kaali kraatrist läänes asuvale külale nimeks *Salavere*, mida Herbert Ligi on pidanud pseudoajalooliseks, Buxhōwdeni poolt lansseeritud külanimeks. Ta ütleb Buxhōwdeni hüpoteesi kohta lausa: „Pole aga ei otseseid ega kaudseid andmeid, mis seda

¹ Uurimistööd on rahastanud SF0050037s10 ja ETF9367.

seisukohta toetaksid” (Ligi 1984: 292). Oma artiklis H. Ligi dokumendile endale ei viita, kuid olles läbi vaadanud XVII–XIX sajandi allikad, kus kõnealune külanimi ei esinenud, on ta kindlaks teinud, et praeguse Salavere küla kohal oli XVIII sajandil kaks Sindla hajatalu.

H. Ligi seisukohal on kaks nõrka kohta. Esiteks, kui kunagise eestlaste küla asemele asutati mõis, võidi küla täielikult hävitada ja säilis ainult nime esimene pool, mis sai mõisanimeks. Teine ebakoht on see, et H. Ligi on vältinud Buxhōwdenile aluseks olnud allikat. Esimene nõrkus muidugi jääb. Teise puhul tekib küsimus: miks? Kas mitte seetõttu, et dokumendis nimetatud Saaremaa piiskop oli tegelikult Saare-Lääne piiskopkonna piiskop, kellele tol ajal kuulus ka Lääne-, Pärnu- ja isegi Harjumaa osi ning mainitud külad ei pruukinudki olla Saaremaal. Kust võiks neid veel otsida?

Praegu on Eestis kaks Salevere-nimelist küla: üks Salevere Pärnumaal Koonga vallas (Mih) ja teine Salevere Läänemaal Hanila vallas (Han). Tundub, et üks neist võiks olla *Saltovere* järglane.

Pärnumaa Salevere kohta on leidunud järgmised kirjapanekud: 1534 *Szallover*, 1543 *Sallover* (küla Koonga ametkonnas), 1624 *Sallafer* (küla Koonga mõisa all, külas talupoeg *Sallastfer Juergen*), 1638 *Sallufer*, 1798 *Sallafer* (Stackelberg 1928: 156, 225; Rev 1624 PL: 16–17; Rev 1638 II: 52; Mellin).

Läänemaa Salevere kohta on teada: 1539 *Perto Sallover* (talupoeg Ullaste külas), 1591 *Saleuere By*, 1686 *Saloferby*, 1798 *Sallefer* (Stackelberg 1928: 131; EAA: 1.2.932: 85, L 80; EAA: 1.2.941: 1002, L 988p; Mellin).

Nende kirjapanekute järgi on nimed peaaegu ühevanused, kuid Pärnumaa (sel ajal küll ka Läänemaa alla arvatud, Koonga ametkonda kuuluv) *Szallover/Sallover* on märgitud külana, samal ajal kui loodepoolne Läänemaa nimi on talupoja lisanimi, mis võis tähendada talu. Üldiselt on *vere*-nimed küll külanimed, kuid hilisema materjali põhjal on Gea Troska näidanud, et Lääne-Eestis võis *vere*-lõpuline olla ka hajatalu nimi, sageli võis ette tulla, et samasuguse algusosaga *vere*-lõpuline ja *pere*-lõpuline nimi esinesid lähestikku asuvatel hajataludel või samal talul eri aegadel (Troska 1995: 30).

Vaatleme dokumendi teist nime, *Kowreveret*, mille BHO (: 238) samastab Pärnumaal Varbla vallas (Var) asuva Koeri külaga. Koeri kirjapanekud: 1320 *Kogerevere* (Bfl R: 276, BHO: 238 ekslikult *Kogervere*), 1543 *Korakuyla Iuri* (üksjalg Koonga vakuses), 1782 *Koeiri*, 1796 *Koiri*

(Bfl R: 226, (Bfl I: 35); Stackelberg 1928: 155; EAA 1864.2.IV-9: 317, L 300; Mellin). Küla asub Varbla kihelkonna idaservas üksikuna küllalt kaugel teistest küladest, nagu ka Mihkli kihelkonnas asuv Salevere, mõlemad kuulusid Koonga ametkonda. Kahtlane on *Kogerevere* samastamine Koeri küla. 1320. aasta dokumendis on mainitud veel *Normes* (Nurmsi), *Wattele* (Vatla), *Hovestette* (*Hoveselle*) (Hõbesalu), mis kõik asuvad Lihula diötseesis Karuse kihelkonnas lähestikku (Bfl I: 35). Selle dokumendi järgi võiks pigem oletada, et *Kogerevere* puhul on tegemist tänapäeva Koora küla (sks *Koeraküla*), mis asuks mainitud küladega ühes piirkonnas. Tegemist on samuti vana küla. Kahtlemata käivad Koora kohta ülestähendused 1565 *Karefer by*, 1591 *Karauer By* ja 1726 *Karrefer* (EAA 1.2.932: 14, L 12; EAA.1.2.941: 184, L 169; Rev 1725/26 Lā: 118), ehkki kaardimaterjali puudumisel ei saa seda täie kindlusega väita. Seletuseta jääb esisilbi *a* kirjapanekutes, kuid nii küla asend revisjonides kui ka Koora asend maastikul toetavad seda samastust. 1782 on küla kirja pandud *Kaura* nime all (EAA 1864.2.IV-9: 263, L 252).

Seevastu Läänemaal Hanilas on lausa Salevere kõrval Kõera küla, mille edasised kirjapanekud on järgmised: 1591 *Körwer By*, 1689 *Kõere By*, 1798 *Koiri* (EAA: 1.2.932: 86, L 80p; EAA: 1.2.941: 1002, L 988p; Mellin). Arvatavasti on nimega seotud 1539. aasta kirjapanekud *Ian Kere* ja *Andres Kere* (Stackelberg 1928: 131). Kõikides revisjonides on Salevere ja Kõera kõrvuti, tõenäoliselt just need külad Läänemaal on *Saltovere* ja *Kowerevere*, mida 1319. aastalgi koos mainitakse.

Kui nii, siis oli Kõera küla kujunenud vahepeal kaheks üksjalakohaks, mis olid märgitud Ullaste küla järel. Ullaste on tõenäoliselt XVI sajandil tekkinud nimi, veel 1534 on külanimena märgitud *Hempo*, kus oli talupoeg *Ollest Otte*. 1539 on külanimeks *Ullas* ja esimesena on mainitud kümnikut nimega *Hempo* (Stackelberg 1928: 131, 211). 1565. aastast on kirjas aga *wllas Kallaffer by*, *wllas och MoyßerBw* (?) (EAA 1.2.932: 12, L 10), viimane kuulus siis Lihula kloostri.

Nagu öeldud, revisjonides on Salevere ja Kõera kõrvuti, nagu on nad maastikulgi. Oleks loogiline oletada, et 1319 mainitud külad olid samuti kõrvuti. Teisalt asusid nii Varbla Koeri kui ka Mihkli Salevere ühes ja samas Koonga ametkonnas.

Nime *Salevere* lähtekohaks võiks olla *salu*, kuigi Lauri Kettunen (1955: 240, 313, 317) on esmaseks võimaluseks pidanud siiski sõna *sala* või *sale*, näiteks *sale mets* 'hõre mets'.

Koeri aluseks võiks oletada sõna *koer* (*koir*), viimane võis olla isikunimi, mis esines veel 1726 ees- ja lisanimenä Lihula kihelkonnas: *Niggola Koirri*, *Koera Jak* (Rev 1725/26 Lää: 111). Võimalik, et see eesnimi on *Gregoriuse* mugand, mis on rahvaetümoloogiliselt seostatud sõnaga *koer* (*koir*). Tänapäeva nime *oe*-line kuju välistab *ö*-lise või *õ*-lise tõlgenduse võimaluse.

Koora lähtekohaks (kui sellega samastada *Kogerevere*) on võimalik oletada kas sõna *koger*, mis võinuks esineda isikunimenä, või isikunime *Kogge*. Hiiumaal on *Kogri* küla: 1709 *Käckero by*, 1726 *Koger*; Läänemaal *Kokri*: 1689 *Kockry By* (Kallasmaa 2010: 88; EAA 1.2.941: 348, L 339p). Ka siin on väike võimalus oletada *Gregoriuse* mugandit.

Kõera jääb etümoloogiliselt ebaselgeks, kirjapanekute põhjal võib võrdluseks tuua võimalikud vasted *kõer* 'kõver' (Wiedemann), *kõrb* : *kõrve* 'suur mets, liivane põllumaa, karjamaa' ja *kõre* 'hõre, suurte puudega mets; pikk sirge kuusk või määnd' (EMS IV,17: 273–274) ning isikunime *Kerro*: 1534 *Hans Kerropoyck* (Stoebke 1964: 37).

Kirjandus

Bfl = Est- und Livländische Brieflade. I Th. Dänische und Ordenszeit. Bd. 1, Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen, 1856; Bd. 2, Register zum ersten Bande, 1857. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge und Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm.

BHO = Baltisches historisches Ortslexikon. Teil I, Estland (einschließlich Nordlivland), 1985. Begonnen von Hans Feldmann. Hrs. von Heinz von zur Mühlen. (= Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8/I.) Köln–Wien: Böhlau Verlag.

Buxhöwden, Friedrich von 1851. Zweite Fortsetzung von des Herrn Hofraths von Hagemester „Materialien zur Gütergeschichte Livlands“, enthaltend Beiträge zu einer älteren Geschichte d. Oeselschen Landgüter u. ihrer Besitzer / K. F. C. von Buxhövdén. Riga: Kymmél.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. IV, 17 (kõhvits-kähür), 2005. Toim. Evi Juhkam, Mari Kendla, Piret Norvik, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kallasmaa, Marja 2010. Hiiumaa kohanimed. Toim. Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakademian Toimituksia. Sarja B, 90, 1.) Helsinki.

- Ligi, Herbert 1984.** Kaali katastroof ja Püha kihelkonna kohanimed. – Keel ja Kirjandus 5, 286–293.
- LUB** = Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 2, 1301–1367, 1855. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Reval: Kluge und Ströhm.
- Mellin, Ludwig August 1794–1798.** Atlas von Liefland, oder von den beyden Gouvernementen u. Herzogthümern Lief- und Ehistland und der Provinz Oesel. Riga und Leipzig.
- Rev 1624 PL** = Das Pernauer Land 1624. Hrsg. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 2, 1967. München.
- Rev 1638 II** = Die Revision Livlands 1638. Estnisches Siedlungsgebiet II. Hrsg. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 4, 1969. München.
- Rev 1725/26 Lā** = Eestimaa 1725.-1726. a. adramaarevisjon. Estländische Hakenrevision von 1725 bis 1726. Läänemaa. Allikpublikatsioon. 1990. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu Ülikool. Tallinn: Tartu Ülikool.
- Stackelberg, Baron F. 1928.** Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Tartu, 78–254.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien. Band IV. Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Troska, Gea 1995.** Talunimed läbi aegade. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1773.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest [1893]. Tallinn: Valgus.

EAA 1.2.932 = Lihula lääni ja Hiiumaa vakuraamatud

EAA 1.2.941 = Läänemaa adramaarevisjon

EAA 1864 = Eestimaa kubermangu revisjonilehede kollektsioon

Problems with identification: *Saltovere* and *Kowrevere*

Marja Kallasmaa

Identification of place names in earlier (older) documents involves a considerable degree of speculation. The article deals with the establishment of links between place names in old documents and present-day place names; two examples from 1319 have been chosen – *Saltovere* and *Kowrevere*. They are identified as Salevere and Kõera (western Estonia, Hanila parish), which is different from the traditional interpretation as *Sall*, in Estonian *Kaali* (Saaremaa, Püha parish). Differently from L. Kettunen, *Salevere* is identified as *salu* 'grove, coppice, wood' + formative *-vere* and *Kõera* as *kõer* 'crooked, curvy' or *kõrb*: *kõrve* 'forest; sandy land' or *kõre* 'tall tree or a wood of such trees', or the personal name *Kerro*.

Keywords: Estonian language, village names, identification of place names, etymology

Marja Kallasmaa
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Marja.Kallasmaa@eki.ee

ARVUTILINGVISTIKA JA KEELETEHNOLOOGIA TARTU ÜLIKOOLIS¹

KADRI MUISCHNEK, MARK FIŠEL,
HEIKI-JAAN KAALEP, MARE KOIT,
KAILI MÜÜRISep, HEILI ORAV,
KADRI VARE, HALDUR ÕIM

Annotatsioon. Käesolev artikkel annab ülevaate sellest, mis seisus on eesti keelega seotud arvutilingvistika ja keeletehnoloogia Tartu Ülikoolis: milline on uurimistöö temaatika, millised on saavutused ning milliste probleemide ja uurimisülesannetega praegu tegeldakse.

Võttesõnad: arvutilingvistika, keeletehnoloogia, arvutimorfoloogia, automaatne süntaksianalüüs, automaatne semantiline analüüs, dialoogi modelleerimine, masintõlge, eesti keel

1. Sissejuhatus

Kõigepealt paar terminoloogilist märkust. Lähedasi mõisteid *arvutilingvistika* ja *keeletehnoloogia* on teoreetilistes lähenemistes üritatud üksteisest lahus hoida. Arvutilingvistika all on mõistetud kas lingvistika või arvutiteaduse (või isegi kirjandusteaduse) haru (nt Dale jt 2000: iii) ning keeletehnoloogia all infotehnoloogia haru (nt Õim 2002). Ka on mõlemaid – nii arvutilingvistikat kui ka keeletehnoloogiat – kirjeldatud kui lingvistika ja informaatika hübriideriala, mis tegeleb inimkeele ehk loomuliku keele arvutitõõtlusega, kusjuures arvutilingvistika tegeleb sellega pigem teoreetiliselt ja keeletehnoloogia pigem rakenduslikul tasandil (nt Viks 2002).

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengufond Eesti Arvutiteaduse Tippkeskuse kaudu, Eesti Teadusfond (grant 9124) ning Haridus- ja Teadusministeerium (projektid SF0180078s08, SF0180056s08, EKKTT09-57 ja EKT5).

Laias laastus sama valdkonna kohta on ingliskeelses kirjanduses kasutusel veel kolmaski mõiste, mida inglise keeles märgib *Natural Language Processing* (NLP), eesti keeles *keele masintöötlus* (Viks 2002). Selle termini kasutuse põhjal võiks NLP eestikeelse vastena kasutada ka *keele tehnoloogiat*, sest mõlemad tähistavad oma keelealal keele arvutitöötluse ja arvutianalüüsi rakenduslikumat poolt.

Laias mõttes hõlmavad kõik kolm eelnimetatud mõistet ka 'kõnetehnoloogiat', mida siiski sageli käsitletakse omaette distsipliinina. Kuna Tartu Ülikoolis kõnetehnoloogiaga ei tegelda (seda tehakse Tallinna Tehnikaülikooli Küberneetika Instituudi foneetika ja kõnetehnoloogia laboris ning Eesti Keele Instituudi keeletehnoloogia osakonnas), siis käesolevas artiklis kõnetehnoloogiat ei puudutata.

Hoolimata sellest, et arvutilingvistika ja keeletehnoloogia on teoreetilisel tasandil eristatavad, on praktikas nende vaheline piir hägune. Nii on ala juhtiva ajakirja nimi Computational Linguistics, kuid seal avaldatud artiklitest julgelt pooli võiks keeletehnoloogiaalasteks pidada. Nii keeletehnolooge kui ka arvutilingviste ühendab maailmaorganisatsioon Association for Computational Linguistics (ACL), mille korraldatavatel konverentsidel kõlavad ka keeletehnoloogiaalased ettekanded. ACL-i kodulehel² kasutatakse kogu valdkonna, st nii teoreetilist kui ka rakenduslikumate aspektide hõlmamiseks väljendit *arvutilingvistika ja keeletehnoloogia* (inglise originaalis: *CL and NLP*).

Kuigi mõlemad – nii arvutilingvistika kui ka keeletehnoloogia – asuvad lingvistika ja informaatika vahel, on arvutilingvistika siiski lähemal pigem keeleteadusele ning keeletehnoloogia arvutiteadusele. Eelnevat näib kinnitavat seegi asjaolu, et Tartu Ülikoolis õpetatakse erialamoodulit „Arvutilingvistika” filosoofiateaduskonnas ja valikmoodulit „Keeletehnoloogia” matemaatika-informaatikateaduskonnas.

Arvutilingvistika ja/või keeletehnoloogia ajalugu Tartu Ülikoolis on palju pikem kui vastavate erialade õpetamise ajalugu või mitteformaalsete arvutilingvistika ja keeletehnoloogia uurimisrühmade ajalugu. Nagu käesoleva artikli 7. osast lugeda võib, tegeldi eesti keele automaattöötlusega juba 1950. aastate lõpus, ülevaate ala arengust 1960. aastate keskpaigast alates annab nt Haldur Öimu artikkel (Öim 2009).

Loomuliku keele automaattöötluseks vajalikud vahendid võib jagada kaheks: keeletöötlustarkvara ja keeleressursid. Viimaste all mõeldakse

² <http://www.aclweb.org>.

keelekorpusi, leksikaalseid andmebaase ja formaalseid grammatikaid. Käesolevas artiklis tuleb keeleressurssidest juttu ainult niipalju, kui see on otstarbekas iga keele töötlemise tasandi või rakenduse käsitlemisel. Eraldi ülevaadet TÜ keeleressurssidest siin anda ei püüta, see oleks juba omaette pikem jutt.

Mitmes selle artikli osas võib kohata väljendeid *reeglipõhine* ja *statistiline* või *masinõppel põhinev* töötlus või süsteem, näiteks on eesti keele jaoks olemas nii reeglipõhine kui ka statistiline morfoloogiline ühestaja. Nende kahe – ratsionalistliku ja empiirilise – lähenemise olemusest, arenguloost ning hetkeseisust nii Eestis kui ka maailmas annab põhjaliku ülevaate Mare Koidu artikkel „Ratsionalism ja empirism keeletöötlustes: vastasseis või koostöö?” (Koit 2006). Ratsionalism väidab, et olemuslikke seaduspärasusi (nt $E = mc^2$) ei saa leida, tuginedes kogemusele. See eeldus on aluseks reeglipõhisele keeletöötlusele: keelemudel tuleb arvutile ette anda. Empirism seevastu on seisukohal, et keelestruktuure õpitakse ainult kogemusest. Seega on keeletöötlus korpustesse koondatud keeleandmete statistiline töötlus ja masinõpe (st arvuti ise tuletab keelemudeli).

Nagu juba öeldud, annab käesolev artikkel ülevaate sellest, kuhu on praeguseks jõudnud ja milliste probleemidega hetkel tegelevad TÜ arvutilingvistid ja keeletehnoloogid. Alustatakse arvutimorfoloogiast kui eesti keele puhul vältimatust analüüsietapist, mille väljund on sisendiks nii süntaktilisele kui ka semantilisele analüüsile ning paljudele rakendustele. Edasi tuleb juttu morfoloogilisest ühestamisest ning süntaktilisest, semantilisest ja pragmaatilisest analüüsist. Artikli viimane osa käsitleb masintõlget, mis on ühtaegu nii vanim kui ka noorim TÜ arvutilingvistika uurimisteede seas.

2. Arvutimorfoloogia

Morfoloogia uurib sõnade struktuuri ehk ehitust. Eesti keele uurimise traditsioonis on morfoloogia sama mis vormimoodustus, st pööramine ja käänamine; sõnade moodustamine tuletamise ja liitmise teel on aga hoopis sõnamoodustus. Arvutimorfoloogia kui sõnade automaatanalüüsiga tegelev valdkond hõlmab siiski ka sõnamoodustust.

Arvutimorfoloogia eesmärk on nii morfoloogia uurimine arvuti abil kui ka selliste töövahendite (programmide, leksikonide jms) loomine, mille abil saab sõnavorme analüüsida ja sünteesida ning mida keeleuurija saab

kasutada töövahendina oma uurimisülesannete (nt süntaksi, sõnavara) lahendamisel.

Kuna arvutit kasutatakse kui tööriista, mis peaks aitama töödelda inimkeelt sellisena, nagu teda kasutatakse, siis on nii uurija kui ka praktiku vaatepunkt korpuslingvistiline ning arvutimorfoloogia probleemid ja lahendused on sellega tihedalt seotud.

2.1. Sõnastikupõhine morfoloogia

Esimene asi, mis iga keele arvutimorfoloogias ära tehakse, on sõnastikul põhinev sõnavormide analüüs ja süntees. Sellel etapil on probleemiks esiteks korraliku sõnastiku tegemine, st sellise, mis kataks keele leksikaalset rikkust piisavalt hästi, ja teiseks sõnamuutmise ja -moodustuse algoritmide väljatöötamine, mis koostöös leksikonis oleva infoga võimaldaks töödelda reaalses keeles ette tulevaid sõnavorme. Näiteks kui leksikonis on sõna *vend*, siis peaks olema algoritm, mis võimaldab sellega siduda vormid *venna*, *vennale*, aga ka *vennalik* ja *naisevend* (koos nende muutevormidega).

Sõnastikupõhise morfoloogilise analüüsi puhul leitakse morfeemid, millest sõna koosneb, kasutades mitmesuguste morfeemide (nt lõppude, liidete, tüvede) loendeid ja nende kombineerimise eeskirju, kusjuures kõik morfeemid – ka tüved – on varem tuntud. Analüüsi tulemusena leitakse nii leksikaalset infot kandev sõna tüvi kui ka grammatilised kategooriad, mida sõnavorm esitab. Morfoloogiline süntees on analüüsi pöördprotsess – sõnavorm genereeritakse algvormi ja grammatiliste kategooriate alusel. Seejuures vajab lahendamist küsimus, kuidas formaliseerida morfotaktikat ja morfofonoloogiat, st kuidas esitada morfeemide loendeid ja nende kombineerimise ning teisenemise reegleid nii, et sõnastiku esitus oleks lihtne ja hästi struktureeritud ning nii analüüsi kui ka sünteesi algoritm elegantsed.

Nt sõna *kollane* tüvelõpu muutust *-ne* > *-se* võib sõnastikus esitada sel moel, et mõlema lõpuga tüvi on tüvede loendis otseselt antud, aga võib esitada ka kahetasemelise morfoloogiamudeli (Koskeniemi 1983) kohaselt, st nii, et sõnastikus on ainult üks leksikoni vorm, nimelt süvaesituses (*kollaNe*). Sõnavormi sünteesi puhul muudavad eraldiseisvad reeglid *Ne* kas *ne*-ks või *se*-ks, lähtudes moodustatava vormi grammatilistest tunnustest; analüüsi puhul töötavad samad reeglid tagurpidi, teisendades *ne* ja *se* *Ne*-ks, et leida sõna tüve süvakuju.

Eesti keele morfoloogia kirjeldamiseks on kahetasemelist morfoloogiamudelit kasutanud Heli Uibo (2006) ja Jaak Pruulmann-Vengerfeldt (2010).

2.2. Reeglipõhine morfoloogia

Üks probleem, millega pärast sõnastikupõhise morfoloogia realiseerimist silmitsi ollakse, on asjaolu, et sõnastikud ikkagi ei kata keelt kogu tema rikkuses. Uutes tekstides tuleb alatasa ette varem mittekohatud sõnu, nn sõnastikuväliseid ehk tundmatuid sõnu oma muutevormides. Iga sellise sõnavormi puhul on kaks küsimust: mis on selle sõna algvorm ja mis vorm ta ise on? Nt kohates sõnavormi *jorsi*, võime oletada järgmisi analüüsi-variante: 1) sõna *jors* ainsuse omastav, osastav või sisseütlev; 2) sõna *jorss* ainsuse omastav; 3) sõna *jorsi* ainsuse nimetav või omastav; 4) tegusõna *jorssima* käskiva kõneviisi ainsuse teine pööre või kindla kõneviisi oleviku eitus; milline on õige variant, selgub ainult kontekstist (vt 3. osa „Morfoloogiline ühestamine”).

Sõnastiku puudulikkus ei ole selline praktiline probleem, mille saaks lahendada üha uute sõnade lisamisega, vaid tegeliku keelekasutuse olemusest tulenev püsiv olukord. Ühe miljoni tekstisõna suuruse tekstikorpuse lemmatiseerimisel leidsid Kaalep ja Muischnek (2002: 14), et 32 000 sõna ehk 3,2% korpuse tekstisõnadest esines terves korpuses täpselt üks kord. Korpuse sõnavara koosnes 60 000 sõnast, seega üks kord esinevad sõnad moodustasid sellest üle poole. Goodi-Turingu valemi (Good: 1953) kohaselt on tõenäosus, et kohtame oma tekstikorpuses varem mittekohatud sõna, võrdne tõenäosusega, et kohtame mingit sõna täpselt üks kord. Baayen (2001: 53–54) on näidanud, et üks kord esinevate sõnade hulk (*hapax legomenon*) korpuse põhjal koostatud leksikonis (ja seega ka korpuses endas) suureneb koos korpuse suurenemisega, kusjuures korpuse suurenedes (nt 100 miljoni tekstisõnani) *hapax*’i kasvutempo küll väheneb, kuid ainult natuke. Morfoloogilise analüsaatori või süntesaatori poolt kasutatavas leksikonis on ainult sellised sõnad, mida keegi kuskil on varem kohanud (nagu mis tahes sõnastikus, mille keegi on teinud), st leksikoni võib käsitada kui tekstikorpuse alusel loodut (tekstikorpust tõlgendame siinkohal kui tegelikult aset leidnud keelekasutust). Seega võib oletada, et ligikaudu 3% eestikeelse sisendteksti sõnadest ei saagi sõnastikupõhisel moel analüüsida.

2.3. Rakendused praktikas

Praktiliselt kasutatav morfoloogiline süntesaator ja analüsaator Estmorf koos Markovi peitmodelil põhineva statistilise ühestajaga Estyhmm (vt 3. osa „Morfoloogiline ühestamine”) valmis TÜ ja OÜ Filosoofi koostöös üle 10 aasta tagasi (Kaalep, Vaino 2000). Hiljem on programmi pidevalt täiendatud ja ümber tehtud. Peale keele arengu ning ilmnunud vigade ja puuduste kõrvaldamise tingib ümbertegemise arvutustehnika kiire areng: vanad programmid tahavad pidevat kohandamist, et nad uutelt riistvara- ja tarkvaraplatvormidel töötaksid.

Morfoloogiaanalüsaatori väljund on paljude keeletöötlusprogrammide (nt süntaksianalüsaatori, masintõlkeprogrammi) osaks. Morfoloogilist analüsaatorit ja ühestajat on kasutatud mh eesti kirjakeele sagedussõnastiku tegemiseks (Kaalep, Muischnek 2002), õpikute sõnavara analüüsiks (Asser jt 2004), mitmesõnaliste üksuste tuvastamiseks tekstist (nt Kaalep, Muischnek 2006), korpuste märgendamiseks (nt www.keeleeveeb.ee, www.cl.ut.ee/morfkorpus/). Morfoloogilist süntesaatorit on kasutatud sõnastikesse vormimoodustusinfo lisamiseks (Kaalep, Mikk 2008a, 2008b). Kõigi nende rakenduste puhul on ilmnunud aspekte, mis on toonud kaasa programmide muutmise sellises ulatuses, et Estmorf asemel kasutatakse praegu nime Etmrf ja statistilise ühestajana programmi T3mesta (põhineb trigramme kasutaval Markovi peitmodelil; Estyhmm kasutas bigramme). Algselt põhines Estmorf Ülle Viksi „Väikesel vormisõnastikul” (Viks 1992). Praeguseks on tüvede leksikon kasvanud poole suuremaks.

Sõnastikku mittekuuluvate sõnade puhul kasutatakse oletamist, st arvestatakse mitmesuguseid tõenäosuslikke reegleid võimalike morfeemide ja nende kombineerimise viiside kohta. Tõenäosused põhinevad reaalseste tekstide peal tehtud statistikal, kuid on siiski inimese poolt sõnastatud (Kaalep, Vaino 2000). Kasutades praeguseks olemasolevaid korpusi, saaks tundmatute sõnade oletamise algoritmi kindlasti palju töökindlamaks ja põhjendatumaks teha.

3. Morfoloogiline ühestamine

Paljusid ettetulevaid sõnavorme saab analüüsida mitmel võimalikul moel, nt sõnavorm *kanda* võiks olla nii algvormide *kand* kui ka *kandma* vorm; sõnavormi *printeritest* algvorm võiks olla nii *printer* kui ka *printeritest*. St oleme silmitsi morfoloogilise mitmesuse probleemiga.

Morfoloogilise ühestamise (ingl *morphological disambiguation*) ülesanne on valida morfoloogiaanalüsaatori poolt pakutud morfoloogiliste tõlgenduste hulgast välja konteksti sobiv. Morfoloogiaanalüsaator ise analüüsib ainult üht sõna korraga, konteksti ei arvesta. Lausete (1) ja (2) sõnavormi *tee* analüüs annab erineva tulemuse, ühel juhul on tegemist verbi käskiva kõneviisi vormiga, teisel juhul nimisõnaga.

(1) Tee tuba korda!

(2) Tee on valmis.

Nimisõnal *tee* on omakorda kaks tähendust, aga kuna neid väljendatakse morfoloogiliselt ühesugusel moel, siis morfoloogiline ühestamise seisukohalt neil vahet ei tehta.

Lausetes (1) ja (2) on sõnavormi *tee* võimalik morfoloogiliselt ühestada lausekontekstile toetudes, kuid lauses (3) ei ole lausekonteksti põhjal võimalik öelda, milline morfoloogiline tõlgendus on õige, sest kõrvuti asuvad kaks mitmest sõnavormi.

(3) Tee sai valmis.

Morfoloogiline ühestamine on traditsioonilisele keeleteadusele küllaltki võõras probleem, sest enamasti lauset lugedes see inimesele muret ei valmista. Samas, kui toimus korpuse morfoloogiline ühestamine käsitsi, siis jäid ka kogenud lingvistid hätta (vt Kaalep jt 2000). Eelkõige oli raskusi määrsõna-, kaassõna- ja nimisõnaklassi piiride kindlaksmääramisega, st otsustamisega, millal on tegu veel nimisõna muutevormiga ja millal uue leksikaalse üksuse – sellest muutevormist leksikaliseerumise teel kujunenud määr- või kaassõnaga. Nt lause (4) sõnavormi *käes* on võimalik analüüsida nii nimi- kui ka kaassõnaks.

(4) Lipp lehvis tuule käes.

Eestikeelse teksti automaatseks morfoloogiliseks ühestamiseks kasutatakse kaht lähenemist: statistikal põhinevat ja reeglipõhist.

Statistiline morfoloogiline ühestaja T3mesta õpib varem käsitsi märgendatud korpusest, millises kontekstis milline morfoloogiline tõlgendus esineb. Statistilised ühestajad arvestavad tavaliselt kahe-kolmesõnalist vasakut konteksti; T3mesta töötab trigrammidega, st arvestab peale vaadeldava sõna kahe sõnalist konteksti.

Katsed programmi T3mesta treenimisel TÜ morfoloogiliselt ühestatud korpuse peal näitasid, et statistiline ühestaja valib 5% sõnadele vale

märgendi (Veski, Liba 2008), kusjuures üle 8% sõnadest jääb mitmeseks. Seejuures leidsid katsetajad, et veaprotsent oleneb tekstiklassist, mida ühestatakse. Treenimiseks kasutatud tekstide klassist ja/või korpuse suurusest oleneb ühestamise täpsus palju vähem. Kõige vähem oli vigu juriidiliste tekstide puhul, kõige rohkem ajakirjanduse puhul, ilukirjandus ja populaarteadus jäid nende äärmuste vahele. Nende tulemuste põhjal võib öelda, et suurema tekstikorpuse loomine ja kasutamine treenimiseks poleks põhjendatud. Samuti võib ennustada, et treenimiskorpusest puudunud tekstiklasside peal töötab T3mesta sama hästi kui treenimiskorpuses sisaldunud tekstiklasside ühestamisel. Ühesõnaga, statistiline ühestaja T3mesta paistab olevat treenitud piisavalt suure ja heterogeense treeningkorpuse peal; selle kui trigrammidel põhineva ühestaja peamine puudus on see, et ta arvestab ainult lokaalset konteksti ja tulemust võiks parandada pikema konteksti arvestamine.

Kadri Kajaste näitas oma magistritöös (Kajaste 2009), et ka teised statistilised ühestajad (TreeTagger ja TnT), mida on treenitud sama korpuse peal, ei anna paremat tulemust. Edasist paranemist võiks saavutada ka reeglipõhise ja statistilise märgendaja kombineerimise teel, ning vastavaid eksperimente K. Kajaste ka tegi, kusjuures märgenduse püüdis ta jätta võimalikult informatiivseks. Korrektsete märgendite osakaaluks sai Kajaste 95,7%. 95-protsendiline korrektsus on ka teiste keelte statistilise ühestajate puhul levinud arvuline näitaja.

Reeglipõhine morfoloogiline ühestaja (Puolakainen 2001) tugineb kitsenduste grammatika formalismile (Karlsson jt 1995) ning koosneb ühestaja mootorist ja reeglite baasist ehk grammatikast. Iga reegel kujutab endast keelereeglilaadset eeskirja, mis arvestab konteksti ja morfoloogilist infot. Reeglid kas valivad tõlgenduste hulgast ühe välja või kustutavad ühe tõlgenduse ja jätavad teised alles. Näiteks lauses (2) eemaldatakse sõnavormilt *tee* verbitõlgendus, sest (osa)lauses leidub kindel finiiitne verbivorm *on*. Kokku on ühestamisreegleid üle 1300. Reeglid on kirjutatud nii, et nad pigem jätavad sõna analüüsi tulemuse mitmeseks, kui eemaldavad korrektse tõlgenduse. Eesti keele kitsenduste grammatika morfoloogiline ühestaja suudab ühestada 85–90% sõnadest, tehes seejuures ligikaudu 2% vigu. Kuna reeglipõhist ühestajat on arendatud peamiselt ilukirjandusliku tekstikorpuse toel, siis need statistilised näitajad erinevad žanriti.

Võrdluseks meenutagem, et T3mesta eksis 5% sõnade märgendi valikul. Siinjuures tuleb arvestada aga erinevaid märgenduskeeme.

Reeglipõhise ühestaja märgendus koosneb umbes 800 unikaalsest märgendikombinatsioonist. Selline märgendus on väga informatiivne ja heaks sisendiks süntaktilisele analüüsile, kuid seda on raske, et mitte öelda võimaldustatistiliselt treenida. Statistiline ühestaja väljastab 330 eri märgendit, järgides Ülle Viksi vormisõnastikku (Viks 1992), kus sama lõpuformatiivi kasutavad verbivormid, nt (*ma, sa, ...*) *teeks*, on esitatud ühe märgendina.

Kõik need automaatsed morfoloogilised ühestajad eeldavad, et sisendiks on kirjaliku keele tekst koos kirjavahemärkidega (erinevalt reeglipõhise süntaktilise analüüsi reeglitest, mida on kohandatud ka suulise kõne ja murdetekstide analüüsiks, vt täpsemalt eespool). Samas on Tartu Ülikoolis koostatud küllaltki suur suulise kõne korpus, mille automaatne analüüs aitaks võita oluliselt aega ja ressursse. Suulise kõne morfoloogiline ühestamine oleks vajalik ka automaatse kõnetuvastuse väljundi edasisel töötlusel.

4. Süntaktiline analüüs

Nii nagu võõrkeeleeõppijale on peale teise keele sõnade teadmise väga oluline keele grammatilise süsteemi tundmine, on ka automaatne süntaktiline analüüs vajalik paljude keeletehnoloogiliste rakenduste jaoks, alustades automaatsest grammatikavigade tuvastajast või sisukokkuvõtete tegijast ning lõpetades dialoogsüsteemide ja masintõlkega.

Süntaktilise analüüsi mõiste on väga lai, kuid eesti keele kontekstis hõlmab see traditsiooniliselt lauseliikmete funktsiooni kindlaksmääramist. Muu maailma arvutilingvistikas on rohkem levinud fraasi- ja sõltuvusstruktuuride määramine.

4.1. Pindsüntaktiline analüüs³

Eesti keele akadeemiline grammatika (EKG II) käsitleb eesti keele süntaksit sõltuvusgrammatika põhimõtetest lähtuvalt, tuues küll sisse ka fraasi mõiste. Eesti keele automaatse süntaksianalüsaatori (Müürisep 2000) väljatöötamisel on tuginetud sellele grammatikale. Süntaksianalüsaator on reeglipõhine, rajaneb kitsenduste grammatika formalismile ja annab morfoloogiliselt analüüsitud ja ühestatud tekstile pindmise süntaktilise

³ Pindsüntaktiliselt analüüsitud korpust vt lingil <http://www.cl.ut.ee/korpused/syntaksikorpus>.

kirjelduse. See tähendab, et analüüs ei näita, milline sõna millise sõnaga täpselt seotud on, kuid leitud on seoste liigid. Iga sõnavorm märgendatakse selle sõna süntaktilist funktsiooni näitava märgendiga. Kitsenduste grammatika morfoloogiline ühestaja ja süntaksianalüsaator kasutavad samu morfoloogilisi märgendeid ning esimese väljund sobib teise sisendiks.

Süntaktiline analüüs koosneb kahest etapist: kõigepealt lisatakse sõnavormile selle kõik võimalikud süntaktilist funktsiooni näitavad märgendid. Näiteks nominatiivis nimisõna saab olla subjekt, objekt, predikatiiv, eesatribuut, järelatribuut, adverbiaal, aga ka kuuluda adpositsiooni juurde. Järgmisel etapil hakatakse konteksti mitesobivaid märgendeid eemaldama (valikuvõimalusi kitsendama). Reeglid on samasuguse kujuga nagu kitsenduste grammatika reeglipõhise morfoloogilise ühestamise reeglidki. Kui kitsenduste grammatika morfoloogilise ühestaja ja süntaksianalüsaatori esimeses versioonis olid analüüsi etapid rangelt lahus ning morfoloogiline ühestamine ja süntaktiline analüüs toimusid täiesti eraldi moodulites, siis grammatika uues versioonis teevad nad koostööd.

Joonisel 1 on pindsüntaktiliselt analüüsitud lause *See oli osa vihkamise nädala eelsest kokkuhoiukampaaniast*.

```
$<s>
See
  see+0 // _P_ dem sg nom #cap // **CLB @SUBJ
oli
  ole+i // _V_ main indic impf ps3 sg ps af #Intr // @+FMV
osa
  osa+0 // _S_ com sg nom // @PRD
vihkamise
  vihka=mine+0 // _S_ com sg gen #mine // @NN>
nädala
  nädal+0 // _S_ com sg gen // @ADVL
eelsest
  eelne+st // _A_ pos sg el // @AN>
kokkuhoiukampaaniast
  kokku_hoiu_kampaania+st // _S_ com sg el // @<NN
$.
$. // _Z_ Fst //
$/s>
```

Joonis 1. Näide pindsüntaktiliselt analüüsitud teksti kohta

Nagu jooniselt näha, moodustab iga sõnavorm mitmerealise kohordi, kus esimesel real on sõnavorm ise ja järgmisel tema morfoloogilise analüüsi tulemus. Joonisel toodud näites on kõikidel morfoloogiliselt analüüsitud sõnavormidel ühene tulemus. Morfoloogiaanalüsaator on leidnud sõna tüve ja lõpu, // -sümbolite vahel on sõna morfoloogilise analüüsi tulemus ning @ -sümboliga algab süntaktiline märgend (subjekt, finiitverb, predikaatiiv jne). @CLB tähistab osalause piiri. Atribuutide märgendid näitavad küll põhja leidumise suunda (*vihkamise @NN* > on nimisõnaline eesatribuut), kuid atribuut ja põhi pole omavahel seotud (*kokkuhoiukampaaniast @<NN* on nimisõnaline järelatribuut, kuid pole teada, millist sõna ta täiendab). Samuti ei eristata fraasi- ja luseadverbiaale (nt *nädala @ADVL*).

Kui sõnal võib olla lauses mitu funktsiooni, esitatakse need kõik. Enamasti on selline süntaktiline mitmesus põhjustatud morfoloogilisest mitmesusest (vt näide (5)), kuid näiteks adverbiaalatribuutide puhul võib juhtuda, et on raske otsustada, kas see sõnavorm talitleb üht sõna laiendava atribuudina või laiendab adverbiaalina kogu lauset. Mitme märgendiga jäävad ka sõnad, mida analüsaator pole suutnud lõpuni ühestada, nagu näiteks sõnavorm *koera* näites (5), mis võib olla morfoloogiliselt nii ainsuse genitiivi kui ka ainsuse partitiivi vorm ning süntaktiliselt nii hulga fraasi kuuluv sõna (partitiivsena) kui ka üks rinnastatud objektidest (genitiivsena).

(5) Päästjad tõid majast välja kaheksa inimest ja koera.

Grammatika koosneb 1300 süntaksireeglist ning varem käsitsi ühestatud kirjaliku keele tekstist suudab analüsaator üheselt analüüsida 85–90% sõnadest, tehes vigu ligikaudu 2%. Peamiselt jäävad mitmeseks adverbiaalid ja adverbiaalatribuudid, mille eristamine toimubki ju suuresti semantika põhjal. Nende eristamist statistika põhjal uuris Aivi Kaljuvee oma magistritöös (Kaljuvee 2008); masinõppimise teel on võimalik saavutada 85% korrektsus.

Kuigi süntaksianalüsaatori põhiversioon on arendatud normeeritud kirjaliku keelekasutuse analüüsiks, on tehtud ka katseid selle kohandamiseks normeerimata, kirjakeelest hälbiva keelekasutuse töötlemiseks.

Esiteks on katsetatud süntaksianalüsaatori kohandamist suulise keele korpus⁴ tekstide analüüsiks (Müürisep, Nigol 2008). Suulise keele süntak-

⁴ <http://www.cl.ut.ee/suuline1/suulisekorpus/>.

tilist analüüsi lihtsustab suulise keele lausungi suhteliselt lihtne struktuur, mh sisestatud infiniittarindite vähesus.

Keerulisimaks probleemiks osutus osalausepiiride määramine, kuna erinevalt kirjalikust tekstist, mille töötlemisel said osalausepiiride määramise reeglid arvestada kirjavahemärkide olemasoluga, tuli suulise keele puhul piirduda osalausepiiride määramisel pauside ja sidesõnadega.

Teine suulise keele analüüsi raskendav iseloomulik tunnus on kõnekonaruste esinemine: sõnade ja fraaside kordamine, parandamine, katkestatud sõnad, pause täitvad partiklid. Nii võetigi suulise kõne tarbeks peale muudetud osalausepiiride määramise reeglite ja pisut täiendatud süntaksireeglite kasutusele ka kõnekonarusi tuvastav programm, mis otsib tekstist kõnekonaruste mustreid (näiteks korduseid) ja eemaldab need ajutiselt süntaksianalüsaatori sisendist. Eemaldatud sõnad lisatakse pärast analüüsi teksti tagasi spetsiaalse kõnekonarust tähistava märgendiga. Kõiki keelevääratusi ei ole aga selliselt võimalik üles leida ning automaatsel süntaktilisel analüüsil tekib 2,5–3,5% vigu. Samas on saadud analüüsitulemus väiksema mitmesusega kui kirjaliku keele analüüsi tulemus: mitme märgendiga jääb alla 10% sõnadest.

Teiseks on süntaksianalüsaatorit kohandatud murdetekstide analüüsiks. Tartu Ülikooli murdekorpuse⁵ tekstid on küllaltki sarnased suulise keele korpusele, tegemist on suuliste intervjuudega, mis on osaliselt käsitsi morfoloogiliselt analüüsitud ja ühestatud, mis teeb võimalikuks ka süntaktilise analüüsi (Lindström, Müürisep 2009). Peale suulise keele joonte (raskused osalausepiiride määramisel, kõnekonarused) on murdetekstides paljud süntaktilised konstruktsioonid, aga ka sõnavara ja reksioonid murdespetsiifilised ning nii jäi hoolimata grammatika täiendamisest süntaksianalüsaatori korrektsus 95–97,5% vahele. Süntaktilise mitmesuse näitajad olid samad kui suulise keele korralgi – 90–93% sõnadest said ühese analüüsitulemuse.

⁵ <http://www.murre.ut.ee/korpus.html>.

4.2. Sügavam süntaktiline analüüs ja puude pank⁶

Pindsüntaktiline analüüs sobib mitmetele keeletehnoloogilistele rakendusprogrammidele, kuid keele edasistel analüüsietappidel on vaja leida lause (puukujuline) struktuur.

Lause puustruktuuri saab leida kahte moodi: fraasistruktuuripuu kirjeldab, millistest fraasidest lause koosneb, sõltuvuspuu on pigem suunatud graaf, mille tippudeks on sõnad ja kaarteks nende sõnade vahelised seosed.

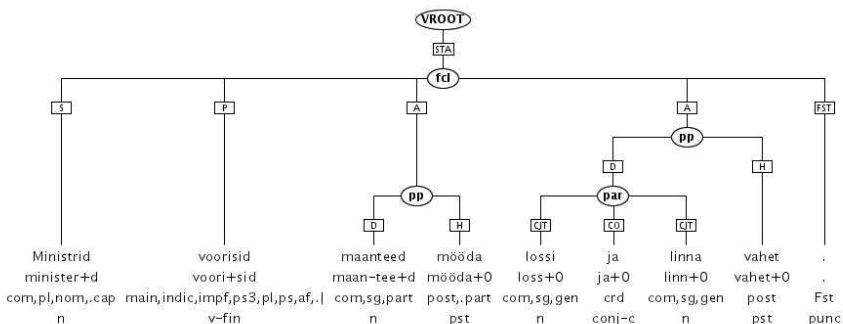
Lausepuule sobivat formaati otsides pidi arvestama asjaoluga, et loodav süntaksipuude panga märgendus oleks ühilduv või teisendusrelatsioonis Põhjamaade paralleelse puude panga märgendamiseks valitava formalismiga, sest siis oleks puude panga loomiseks ja kasutamiseks võimalik kasutada mujal välja töötatud tarkvara, näiteks päringu- ja visualiseerimisvahendeid. Selleks võeti kasutusele Lõuna-Taani Ülikoolis loodud märgendussüsteem VISL (*Visual Interactive Syntax Learning*), mis kohandati eesti keele süntaksile. Eesti keele puude panga Arborest⁷ esimene versioon genereeriti poolautomaatselt eesti keele kitsenduste grammatika korpusest fraasistruktuurireeglite abil (Bick jt 2004). Automaatselt genereeritud puudest olid korrektsed ainult kuni 40%.

Lihtlause semantilise analüüsi (vt järgmine osa) arendamiseks vajaliku semantiliste rollide suhtes märgendatud lihtlausete korpuse loomiseks koostati uus, 40 fraasistruktuurireeglit sisaldav grammatika (Müürisep jt 2008). Reeglid teisendavad süntaktiliselt märgendatud laused fraasistruktuuripuu kujule, nii et fraasipuu ülemustipu küljes on fraasi tüüpi näitav märgend ning ülemustipu ja alluva vahelise kaare küljes on süntaktilist funktsiooni näitav märgend⁸ (vt joonis 4).

⁶ Puude pank (ingl *treebank*) – korpus, milles on esitatud lausete (puukujuline) süntaktiline struktuur.

⁷ <http://corp.hum.sdu.dk/arborest.html>.

⁸ A – adverbiaal, CJT – konjunkt, CO – konjunktsioon, D – laiend, FST – lauselõpumärk, H – põhi, P – predikaat, S – subjekt, STA – lause; fcl – finiidne osalause, par – paratagma (rindtarind), pp – postpositsioonifraas.

Joonis 2. Fraasistruktuuripuu koos süntaktiliste märgenditega

Kahjuks on selline grammatika töökindel vaid lihtlausete puhul, keerulisemate struktuuride kirjeldamine ei olnud selles formalismis võimalik. Selle asemel võeti kasutusele sõltuvusstruktuuri ehitav grammatika, mis on otseselt integreeritud kitsenduste grammatika uue versiooni analüsaatorisse. Loodud on 50 reeglit, mille abil koostatud lihtlausete analüüsipuude korrektsus on üle 90%, kuid töö osalausete funktsioonide määramise ja infiniitsete verbikonstruktsioonide analüüsiga veel käib.

Joonisel 3 on toodud näide automaatselt tuvastatud sõltuvusstruktuuri kohta, sisendiks lause (6). Süntaktiliste funktsioonide märgendite lisaks on näidatud, milline sõna millise juurde kuulub.

- (6) Kuigi president andis stuudiosse saabudes oma rivaalile kätt, ei näinud televaatajad neid kordagi kõrvuti.

Analüüsitud on näite (6) esimest osalauset, mille sõltuvuspuu juurtipuks on finiidne verbivorm *andis* (lause 3. sõna), mis allub pealause finiidsele verbile (*näinud*, lause 11. sõna või kirjavahemärk). Subjekt, objekt ja adverbiaal alluvad predikaatverbile, gerundiivi laiendav adverbiaal, mis pindsüntaktilise analüüsi korral ei olnud eristatav lauseadverbiaalidest, viitab nüüd otseselt gerundiivile.

Selle sõltuvusstruktuure analüüsiva grammatika kirjutamine on veel pooleli, samuti puuduvad esialgsed hinnangud selliselt genereeritud puude korrektsusele. Sõltuvusseostega analüüsi saab teisendada joonisel 2 olevale fraasistruktuuri kujule.

“<Kuigi>”
 “kuigi” <kuigi+0> J sub <cap> @J #1->3
 “<president>”
 “president” <president+0> S com sg nom @SUBJ #2->3
 “<andis>”
 “and” <and+is> V main indic impf ps3 sg ps af <FinV> <NGPP> @FMV
 #3->11
 “<studiosse>”
 “studio” <studio+sse> S com sg ill @ADVL #4->5
 “<saabudes>”
 “saabu” <saabu+des> V main ger <Intr> <Ill> @ADVL #5->3
 “<oma>”
 «oma» <oma+0> P det pos refl sg gen @NN> #6->7
 ”<rivaalile>”
 ”rivaal” <rivaal+le> S com sg all @ADVL #7->3
 ”<kätt>”
 “käsi” <käsi+tt> S com sg part @OBJ #8->3

Joonis 3. Sõltuvusseostega analüüsitud lause

5. Semantika

Ka semantika puhul ei hakka me kirjeldama n-ö asjade algust, mis läheb tagasi 1980. aastatesse, kui tehisintellektuuringute, täpsemalt TARLUSe (= *TARtu Language Understanding System*) raames üritati ka lauseid-tekste semantilisel analüüsida (Õim 2009; vt nt ka Roosmaa, Saluveer 1983). Võiks vaid märkida, et tollesse aega lähevad tagasi mõned teoreetilised uurimisliinid, mis ulatuvad tänapäeva, nt freimi mõiste käsitus (Õim, Saluveer 1985), mis on ka meie praeguse (lause)semantika alus.

Praegused semantikaalased tööd võib jagada leksikaalse semantika ja lausesemantika vahel, kusjuures esimesega on tänapäevases mõttes tegeldud pidevalt viieteistkümne aasta ringis, teisega viis-kuus aastat.

Leksikaalse semantika rakenduslike harudena antakse lühike ülevaade ka sõnatähenduste ühestamisest ja ka pärisnimede liigitamisest.

5.1. Wordnet

TÜ arvutilingvistika uurimisrühmas on leksikaal-semantiliselt andmebaasi nimega Eesti Wordnet koostatud mitmes etapis. Esmalt alustati tesauruse loomist EuroWordNeti projekti raames⁹, mille eesmärk oli luua Euroopa keeli kaasav mitmekeelne *wordnet*-tüüpi tesaurus, eeskujuks Princetonis 1980. aastatel loodud WordNet¹⁰. EuroWordNeti projekti lõppemise järel ei arenenud mõni aasta ka Eesti Wordnet edasi, kuid alates 2007. aastast tänu riiklikule programmile „Eesti keele keeletehnoloogiline tugi (2006–2010)” ja selle jätkuprogrammile „Eesti keeletehnoloogia (2011–2017)”¹¹ on uuema põlvkonna arvutitesaurus jõudsalt kasvanud. Praeguseks (märts 2012) on andmebaasis umbes 53 000 mõistet, mis katab eesti keele sõnavara suhteliselt mittetäielikult, st süsteemselt on läbi töötatud ainult teatud teemad (nt muusikariistad, transpordivahendid, arhitektuur jms).

Kui tavasõnastikus on märksõnaks tüüpiliselt üksiksõna, siis *wordnet*-tüüpi tesaurus on oma ülesehituselt mõistepõhine, st selle tesauruse põhiüksuse – sünonhulga – moodustavad ühe mõiste väljendamiseks kasutatavad üks või mitu sünonüümset sõna. Näiteks leidub tesauruses nimisõnaline sünonhulk: *teksased, teksad, džiiinid, teksapiüksid*; tegusõnaline sünonhulk: *õpetama, harima, koolitama*; omadussõnaline sünonhulk: *normaalne, vastu võetav, talutav, inimlik*; ja määrsõnaline sünonhulk: *sageli, sagedasti, tihti*.

Toodud näited on selged, kuid tesauruse koostamise igapäevatöös tuleb tihti tegeleda mõistete kindlaksmääramise ja defineerimisega ehk siis küsimustega, mis on mõiste ja kas mingi mõiste väärib Wordnetti sisestamist või mitte. Mõiste olemusest teoreetiliselt tasandil on kirjutatud mitmeid artikleid (nt Õim 2011; Vainik, Kirt 2008) ja raamatuid (nt Erelt 2007), kuid kui minna praktikasse, on piirid mõistet esindavate sõnade vahel tihti ähmased. Üheks näiteks võib tuua sõnaliigilise ebakõla: *habemik, habemega, parrakas* on sõnavormidena sünonüümsed, kuid sõnastiku formaati silmas pidades peaksid need vormid kuuluma kahte erinevasse sünonhulka – nimisõnalisse ja omadussõnalisse, st toimub üleeristamine. Üleeristamisega on seotud ka liitsõnad, mida eesti keeles võib moodustada piiranguteta ning mis tesaurusesse satuvad reaalsest tekstidest sõnatähenduste ühestamise (vt osa 5.2) kaudu. Näiteks sünonhulga *õpetaja*,

⁹ www.illc.uva.nl/EuroWordNet/.

¹⁰ <http://wordnet.princeton.edu/>.

¹¹ <http://www.keeletehnoloogia.ee/>.

pedagoog alammõisteks on nii sattunud liitsõnad *rahvakooliõpetaja*, *vallakooliõpetaja*, *lemmikõpetaja* jne, ehkki *rahvakooli* ja *vallakooli* tähendused tesauruses puuduvad.

Sünohulgad Eesti Wordnetis on omavahel ühendatud 43 semantilise seosega (vt lähemalt Orav jt 2011), millest põhirõhk on olnud hierarhiad moodustavatel suhetel – hüponüümia- ja hüperonüümiasuhtel. Teiste suhete lisamisega olukord nii lihtne pole. Näiteks mõistel *klassijuhataja* on ainult ülemmõiste *õpetaja*, *pedagoog*, kuid seotud peaks ta olema ka *klassi* ja ehk ka *juhatamisega*, ehkki seosetüüpi on keeruline määratleda. Kas *klassijuhataja* kuulub *klassi* juurde või vastupidi?

Eesti Wordneti koostamine on põhiliselt olnud käsitsitöö. Üks põhjusi selleks oli see, et algul polnud elektroonilisi arvutiressursse, mida oleks olnud võimalik lihtsal viisil tesauruse koostamisel kasutada, ja nüüdseks oleme suurendanud tesaurust valdkondliku sõnavaraga, mis ühtlasi on toonud kaasa selle, et mõisted on muutunud kohati väga erikeelseks ja spetsiifiliseks. 2012. a alguses alustasime uute mõistete lisamist ka värske tekstikorpuste põhjal tehtud sõnaloendiga¹², sest see tagab tesauruse parema kvaliteedi – üldkeele mõistete osa saab kindlamalt ja korrektsemalt kaetud.

Edasi on arenenud ka Eesti Wordneti formaat. Nimelt on projekti META-NORD¹³ raames tesauruse andmebaas viidud MySQL-i formaati ja lingitud Princetoni Wordnet 3.0 versiooniga, mis annab meile võimaluse võrrelda oma andmeid ingliskeelse Wordnetiga (nt eristada baasmõisteid, st mõisteid, millel on suur hulk alammõisteid; võrrelda, mis valdkondade sõnavara erineb tugevalt jms) ja võimaldab lisada valdkonnamärgendeid.

Keele leksikaal-semantiline andmebaas, kus peale sõnade tähenduste eristamise on fikseeritud ka tähendustevahelised seosed, on oluline nii lingvistiliseks uurimistööks kui ka arvutilingvistilisteks rakendusteks, nagu sisupõhine infootsing, automaatne refereerimine, masintõlge, keeleõpe. Ka järgnevalt kirjeldatud rakendus – sõnatähenduste ühestamine – poleks eesti keeles võimalik ilma Eesti Wordnetita.

¹² <http://www.cl.ut.ee/ressursid/sagedused1/>.

¹³ Euroopa Liidu ICT PSP (CIP-ICT-PSP.2010-4 Theme 6: Multilingual Web: Machine translation for the multilingual web) projekti „META-NORD - Euroopa avatud lingvistilise infrastruktuuri Balti- ja Põhjamaade haru” eesmärk on Põhjamaade keeletehnoloogiliste ressursside ja vahendite kindlaks tegemine, standardiseerimine ja kogumine (vt ka <http://www.cs.ut.ee/metanord/> ja <http://www.meta-nord.eu/>).

5.2. Sõnatähenduste ühestamine

Sõnatähenduste ühestamine (ingl *word sense disambiguation*) on olnud üks arvutilingvistika uurimisülesandeid alates 1950. aastatest, kui hakati tegelema masintõlke ja tehisintellektiga. Sõnatähenduste ühestamine seisneb mitmetähenduslikkuse probleemi lahendamises, st üritatakse leida polüseemse sõna tähendus konkreetsetes kontekstis. Polüseemia on keeles levinud nähtus, näiteks on nimisõnal *asi* eesti keeles (Eesti Wordneti järgi) 12 tähendust; verbil *käima* on tähendusi tervelt 23. Siiski ei valmista polüseemia inimesele tavaliselt erilisi mõistmisraskusi.

Arvutilingvistikas ja eriti keeletehnoloogias on tähenduste ühestamisel vahendav roll: tuleb välja selgitada, mis tähenduses mitmetähenduslik sõna konkreetsetes tekstis ja kasutuses esineb, selleks et rakendusprogramm, nagu nt infootsing või masintõlkeprogramm, saaks oma töös just sellest tähendusest lähtuda.

TÜ arvutilingvistika uurimisrühmas on sõnatähenduste ühestamisega tegeletud alates 2001. aastast. Erinevad sõnatähenduste ühestamise meetodid kasutavad eri ressursse. Kuna TÜ-s luuakse leksikaal-semantilist andmebaasi Eesti Wordnet, siis on loomulik, et Kaarel Kaljurand kirjutas just sellele toetuva automaatse ühestamisprogrammi Semyhe¹⁴. Aastal 2001 hakati looma ka ühestatud sõnatähendustega korpus¹⁵, mis kajastab nn loomulikku keelekasutust. Ühestatud sõnatähendustega korpus võib olla kas selline, kus ühestatud on ainult valitud hulk sõnu, või korpus, kus on märgendatud kõik sõnad. Kõikide sõnade märgendamine on küll ajamahukam ülesanne, ent siis on korpus sisaldav informatsioon kõige sarnasem loomuliku keelega töötavale lõppsüsteemile. Ka TÜ ühestatud sõnatähendustega korpus on valitud meetodiks just kõikide sõnade märgendamine. Korpusse märgendamiseks ühestati sõnatähendusi käsitsi, sisendiks oli morfoloogiliselt ühestatud tekst, milles substantiividele ja verbidele olid lisatud viited nende sõnade tähendustele tesauruses. Kui sõna juures oli mitu viidet, pidi inimene valima nende hulgast konkreetsetes kontekstis õige; iga teksti ühestas kaks inimest. Pärast väikest pausi hakati 2009. aastal korpus täiendama kahes liinis. Ühestatavate sõnade hulka lisandusid adjektiivid ja adverbid ning kui eelmisel etapil ühestati ilukirjandustekste, siis nüüd märgendati ka teisi tekstiliike, eelkõige

¹⁴ <http://math.ut.ee/~kaarel/NLP/semyhe30/>.

¹⁵ <http://www.cl.ut.ee/korpused/semkorpus/>.

ajakirjandus- ja teadustekste. Sõnatähendusi on endiselt käsitsi märgendatud, kasutusele on võetud käsitsiühendamist hõlbustav programm KYKAP¹⁶ ning ühestajatel on kasutada juhised, millal üht või teist tähendust valida (vt Kerner 2007). Korpuse maht (2011. aasta lõpuks ligikaudu 400 000 sõna) on kasvanud juba piisavalt suureks, et seda on võimalik kasutada väärtusliku treeningmaterjalina automaatse sõnatähenduste ühestamise programmi jaoks. Samuti sisaldab korpus olulist statistilist informatsiooni sõnatähenduste esinemise sageduse kohta.

5.3. Pärisnimede liigitamine tähenduse järgi

Loomuliku keele töötlemise problemaatikas on pärisnimedel eriline koht. Ühelt poolt jäävad nimed lingvistika vaateväljast kõrvale: sõnastikes neid ei esitata, süntaksis ja semantikas käsitletakse neid möödaminnes (kui üldse). Teiselt poolt pakuvad pärisnimed kui tähenduse jaoks ülimalt olulised üksused suurt huvi reaalsetes teksti sisuga seotud ülesannetes, nt infootsingus ja teksti põhjal järelduste tegemises. Kolmandaks avaldub keeleline loomingulisus nimede kasutamisel eriti ilmekalt: uued pärisnimed ilmuvad kasutusse ja vanad kaovad palju kiiremini kui üldnimed, nii et pole lootustki nimede töötlemisel loota üksnes varemloodud sõnastikule või ontoloogiale; ainus realistlik lähenemine on tekstipõhine.

Eesti ortograafiat arvestades on lihtne ära tunda, kas sõna esindab nime: pärisnimi kirjutatakse suure algustähega. Probleemiks on hoopis küsimus, mida see nimi tähistab: inimest, kohta, organisatsiooni, sündmust vms? Sisuliselt on tegemist tundmatu sõna tähenduse ligikaudse määramise ülesandega, kusjuures seda lahendades saab tugineda peamiselt tekstile endale. Tavaliselt eeldatakse, et tekstis on mingid tunnused, mis võimaldavad nimesid liigitada – nt perekonnanime ees on eesnimi või tiitel (*hr*, *dr* vms); omastavas käändes oleva kohanime järel on kohta tähistav üldnimi *tee*, *tänav*, *mägi* vms. Ülesandeks ongi need tunnused leida ja teha kindlaks nii tunnuste usaldusväärsus kui ka praktiline rakendatavus. Tunnused jagunevad laias laastus kolme gruppi: sõnapõhised (nt liitsõna puhul viimase komponendi liik: *Draamateater* on teater, st organisatsioon), loendipõhised (nt eesnimede loend) ja kontekstipõhised (seotud liigitatava sõna lähema ümbrusega, nt eesnimetele järgneb perekonnanimi). Millised

¹⁶ <http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/eesti-keele-semantika-ressursid-ja-vahendid/projekti-tulemused/tarkvara>.

tunnused täpselt valida ja millise kaaluga neid arvestada (sest mõned tunnused võivad olla omavahel vastuolus, nt *Vladimir* on nii mehenimi kui ka linnanimi), on vägagi keeruline küsimus, mistõttu on tavapärane, et kasutatakse statistilisi masinõppe meetodeid. Esimene eestikeelsetes tekstides pärisnimesid liigitav programm kasutas treeningkorpusena 84 000 sõna suurust pärisnimede suhtes märgendatud Delfi uudiste korpust (Tkachenko 2010) ja liigitas nimed isiku-, koha-, organisatsiooni- ja asutusenimedeks.

5.4. Lihtlause semantiline analüüs

Kolmas semantikaalne uurimissuund on seotud lausete automaatse semantilise analüüsi programmi loomisega (vt ka Õim jt 2009 ja ESA kontekstis üldteoreetilisemast aspektist Õim jt 2010).

Eesti keele puhul on semantiline analüüs lausetasandil saanud reaalselt võimalikuks seetõttu, et ühelt poolt on olemas (liht)lausete süntaksianalüüsi programm ning teiselt poolt on semantiline andmebaas (Wordnet) saavutanud taseme, kus nende ühitamisel on võimalik konstrueerida lause semantiline esitus. Alustuseks piisaks programmi prototüübi loomisest, mis suudaks morfoloogilise ja süntaktilise infoga varustatud lausetele lisada juurde ka lauseliikmete semantilised rollid (*Agent* 'agent', *Object* 'semantiline objekt' jm).

Esialgu oli mõttekas piirata semantilist analüüsi teatud kitsama ontoloogilise valdkonnaga. Selleks valiti liikumisega (k.a liigutamine, asetamine jne) seotud situatsioonid. Põhjus on selles, et see valdkond on tähelepanu keskmes olevaid alasid teoreetilises semantikas, aga ka mitmesugustes rakendustes (nt robotid). Liikumise on vältimatult seotud ruumisuhetes: füüsiline liikumine toimub alati teatud viisil füüsilises ruumis ja liikumise eri viise iseloomustatakse ruumisuhete kaudu (kus, kust, kuhu, mis suunas jne, nende suhete osutamiseks on eesti keeles omad spetsiifilised vahendid). Esialgu oleme analüüsinud ainult lihtlauseid, s.o lauseid, kus pole alistavaid sidesõnu ega alistasseoses olevaid osalauseid ega ka sisestatud infiniittarindeid. Lühidalt: vaatleme lauseid, kus on vaid üht sündmust esitav predikaat-argumentstruktuur, et vältida sündmustevaheliste seoste (nt põhjuslike) tuvastamise probleeme.

Selleks, et teha ükskõik millist keeletehnoloogilist programmi, on ennekoike vaja mingit andmehulka, millel hakata loodavat programmi katsetama. Lihtlause semantika uurimise huvides oli vaja koostada

võimalikult erinevate lihtlausete näidiskorpus. Selleks otsustati ära kasutada olemasolev uurimus eesti lihtlausete kohta ja moodustada lihtlausete kontrollitud korpus Huno Rätsepa raamatu „Eesti keele lihtlausete tüübid” (Rätsep 1978) näitelausestest. Korpuse maht on 30 000 tekstisõna ja ta sisaldab 4323 lihtlauset.

Valitud valdkonna jaoks (ruumiline liikumine ja liigutamine) töötati järgmisena välja semantiliste rollide loend, mis seoks lause süntaktilist ja semantilist esitust. Süntaktiliselt analüüsitud ja puukujuliselt esitatud lausetele (täpsemalt lauseliikmetele) tuli hakata omistama semantilisi rolle, mida nad konkreetsetes sündmuses täidavad: nt predikaadiga ’viima’ moodustatud lauses võib olla *Agent* ’agent’, *Object* ’semantiline objekt’, *Instrument* ’liikumis- või liigutamismahend’, *Locfrom* ’lähtekoht’, *Loc* ’sihtkoht’ jne.

Nii saab joonisel 2 kujutatud lauses *Ministrid voorisid teed mööda lossi ja linna vahet* subjekt *ministrid* märgendi *Agent* ’agent’, *teed mööda* märgendi *Path* ’rada’ ja *lossi ja linna vahet* märgendi *Location* ’liikumiskoht’.

Rollide automaatseks määramiseks tuleb meid huvitava predikaadi iga võimaliku rolli juures esitada vähemalt kaht liiki informatsiooni: 1) rolli võimaliku täitja semantiline iseloomustus (eelkõige tema semantiline kategooria, nt elusolend, füüsiline objekt, vedelik jne, aga tihti on vaja ka täpsustavat lisainfot, nt mitte iga füüsiline objekt ei saa veereda, oluline on ka objekti kuju jne) ja 2) rolli täitva väljendi morfoloogiline iseloomustus, nimisõnade puhul nt võimalikud käänded selles rollis, kaassõnad, millega koos saab mingi nimisõna täita mingit kindlat rolli. Praegu tegeldakse selle huvitava probleemiga, kuidas lausete semantilises esituses kajastada nn varjatud argumente, st argumente, mida lauses endas süntaktilise üksusena ei pruugi esineda, aga semantilise analüüsi jaoks on nad vaja lisada, sest nad on obligatoorsed ja neid võidakse hiljem tekstis kuidagi spetsifitseerida (nt *kõndima*, *sammuma*, *jooksma* on vaikimisi seotud alati jalgadega: *Ta kõndis küll ettevaatlikult, kuid ühel kivil ikkagi libises ja väänas jala välja*).

Lause tähendus ei piirdu teatavasti selles vahetult öelduga, sellesse kuulub ka järelduv info (kui teadmine, mille lause vastuvõtja saab ja millega arvestab kui kehtivaga). Et meie valdkonnaks on liikumis- ja liigutamissündmused, siis tuleb täpselt tuvastada lauses need entiteedid, mis liiguvad (eri predikaatide puhul on need erinevad) ja fikseerida liikuva entiteedi asukoht pärast liikumissündmust. See ülesanne seostub aga

paraku sündmuses osalevate entiteetide ontoloogiaga (maailmateadmuslike omadustega). Näiteks lausest *Poiss viskas kivi tänavale* järeldeb, et kivi on tänaval, kuni ei tule infot, et keegi/miski selle sealt mujale liigutas. Kuid lause *Poiss viskas kivi õhku* puhul selline järeldussituatsioon ei kehti. Niisugune sõnade, lausete, eriti aga teksti maailmateadmusliku või ontoloogilise aspekti arvestamine on vähemalt lausesemantikast alates, aga tekstisemantikas igal juhul vältimatu. Ja ontoloogiatele orienteeritud lähenemise roll keeletehnoloogias kasvab pidevalt, see on teatud mõttes reaalsete rakenduste alus (nt semantilise veebi areng).

6. Pragmaatika

Pragmaatikaalne uurimistöö on suunatud dialoogi modelleerimisele.

Dialoogi modelleerimise oluline eesmärk on võimaldada inimese suhtlust arvutiga loomulikus keeles ja inimestevahelise suhtluse reeglite kohaselt. See nõuab dialoogiteooria loomist ja algoritmide väljatöötamist, mille alusel saaks kasutaja pidada arvutiga loomulikku dialoogi.

Tööd selles valdkonnas algasid Tartu Ülikoolis juba 1980ndate teises pooles (vt nt Koit 1987) ning on kulgenud kahes suunas: teoreetiliste mudelite väljatöötamine ja praktiline eksperimenteerimine arvutil.

Meie nn konversatsiooniaigendi mudel käsitleb suhtlust kui protsessi, mida mõjutavad osalejate arvamused, soovid ja kavatsused (Koit, Õim 2003; Koit jt 2009; Koit 2010). Seni oleme keskendunud arutluse ja argumenteerimise modelleerimisele, st osaleja võimalustele argumentide toel partneri arutlust endale soovitavas suunas juhtida. Mudeli proovimiseks on koostatud katseline programm, kuhu aga ei ole praegu lisatud keeletöötlusmooduleid. Edaspidi võiks sellist programmi rakendada näiteks suhtlustreeningul, kus arvuti (ehk konversatsiooniaagent) saab inimesega suheldes kehtestada teatavad nõuded argumentide ja vastuargumentide valiku järjekorrale, millest oleks ehk kasu argumenteerimisoskuse arendamisel.

Kui oma teoreetilistes töödes oleme käsitlenud eeskätt mittekooperatiivset suhtlust, kus osalejate eesmärgid on vastandlikud, siis praktiliste rakenduste seisukohast on esmatähtis modelleerida kooperatiivset suhtlust, nagu see leiab aset nt infoandmis- või läbirääkimisdialoogides.

Inimestevahelise või inimese ja arvuti vahelise tegeliku suhtluse uurimise aluseks on dialoogikorpus. Eesti dialoogikorpust hakati Tartu

Ülikoolis koostama aastal 2001. Korpus sisaldab nii suulisi kui ka kirjalikke dialooge. Suuliste dialoogide allikaks on olnud Tartu Ülikooli suulise eesti keele korpus (Hennoste jt 2009). Seisuga märts 2012 on dialoogikorpuses kokku 1182 autentset inimestevahelist dialoogi, suurem osa neist (1137) on telefonikõned, kus inimesed helistavad ametiasutustesse, enamasti info saamiseks (ülejäänud 45 on silmast silma vestlused).

Kõik kirjalikud dialoogid korpuses on inimese ja arvuti vahelised vestlused ja neid on kahesuguseid: ühed (praegu 97 dialoogi) on kogutud nn võlur Ozi meetodil, kus arvuti rolli mängib kasutaja eest varjatult teine inimene (Vutt jt 2002; Pärkson 2011), ja teised (150 dialoogi) on saadud arendatavate (lennu-, teatri-, kino- ja hambaraviinfot andvate) dialoogsüsteemide reaalse kasutuse käigus (Treumuth 2004; Treumuth jt 2006; Treumuth 2008, 2011).

Korpuses on märgendatud dialoogiaktid, mida mõistetakse kui tegevusi, mida inimene keele abil suhtluses teeb (Hennoste, Rääbis 2004: 15). Selleks on Tartu Ülikoolis loodud aktitüpoloogia (Hennoste, Rääbis 2004), mis lähtub vestlusanalüüsi põhimõtetest. Vestlusanalüüsi kohaselt moodustavad mõned dialoogiaktid naabruspaare, kus esiliikme ütlemine teeb relevantseks järelliikme (nt küsimus ootab vastust). Ka arvuti kui dialoogis osaleja peab suutma eristada naabruspaari esiliiget, mis nõuab teatud reaktsiooni, nn üksikaktidest, mis reaktsiooni ei oota (nt vastuvõtuteade). Tüpoloogias on kokku 126 akti (89 naabruspaari- ja 37 üksikakti). Dialoogiaktide märgendamine on seni toimunud käsitsi, kasutades abivahendina programmi, mis võimaldab dialoogiaktide puust valida sobiva aktimärgendi ja paigutada see märgendatavas litereeritud tekstis vajalikku kohta. Programmi kasutamine aitab ühtlasi ära hoida teksti käsitsisisestamisel paratamatult tekkida võivaid vigu.

Dialoogiaktide automaatseks tuvastamiseks on katsetatud mitut statistilist meetodit: tehisnärvivõrgud, otsustuspuud, tõenäosuslikud sufiksipuud ja Bayesi meetod (Fišel, Kikas 2006; Kikas 2007; Fishel 2007; Koit 2011). Seni parim tulemus on saavutatud tõenäosuslike sufiksipuudega (keskmine tuvastamistäpsus 56%). Selle meetodi eeliseks teiste meetodite ees on hea arusaadavus, kuna dialoogiaktid tuvastatakse treeningkorpusest leitud alamsõnede ja -sekventsides põhjal. Dialoogiaktide automaatse tuvastamise teeb keeruliseks ühelt poolt aktide suur arv tüpoloogias ja teiselt poolt andmete hõredus – on üle 30 akti, mis esinevad Eesti dialoogikorpuses alla 10 korra. Ka lingvistidest eksperdid ei ole märgendamisel alati üksmeelsed

(seda mõõdab nn κ -koefitsient, mille seni saavutatud parim väärtus on 0,8). Arendamisel on dialoogiaktide poolautomaatse märgendamise tarkvara, mis annab igale lausungile kuni viis kõige tõenäolisemat aktimärgendit, mille hulgast lingvistist kasutaja saab valida sobiva.

Dialoogiaktide automaatset tuvastamist vajab ka dialoogsüsteem, mis peab aru saama kasutaja lausungist (esmajoones on tähtis edukalt tuvastada olulisemaid infoakte – direktiive ja küsimusi). Dialoogsüsteemi arendamiseks oleme analüüsinud korpuses leiduvate infodialoogide ülesehitust, sh telefonikõnede alustamist ja lõpetamist, alamdialoogide kasutamist, sagedamini esinevaid dialoogiakte ja nende väljendamist eesti keeles, samuti võrrelnud inimestevahelistes ning inimese-arvuti imiteeritud (nn võlur Ozi meetodil kogutud) dialoogides rakendatud suhtlusstrateegiaid (vt nt Eskor 2005; Koit jt 2008; Gerassimenko jt 2010; Koit 2010). Eesti dialoogikorpuse analüüsimise hõlbustamiseks on välja töötatud veebis kasutatav (parooliga kaitstud) tarkvara (Treumuth 2004), mis muu hulgas võimaldab otsida korpusest ja loendada mitmesuguseid dialoogides esinevaid nähtusi: sõnu või sõnajärjendeid, transkriptsioonelemente, dialoogiakte, andes ette akti nime, osaleja tähise, suvalise sõna. Samuti saab teha automaatselt morfoloogilist analüüsi, enne eemaldades suuliste dialoogide üleskirjutustest analüsaatorit segavad transkriptsioonimärgid (tööpinki on integreeritud suulise keele analüüsiks kohandatud morfoloogiaanalüsaator Estmorf), määrata alamdialooge (partneri algatatud parandussekventse ja vastuse tingimuste täpsustamise alamsekventse).

Loodud on veebis kasutatav nn asünkroonsete dialoogsüsteemide raamistik (Treumuth 2011), kus on üldistatud varasemate küsimus-vastussüsteemide Reisiagent (Treumuth 2004) ja Teatriagent (Treumuth jt 2006) kogemusi (esimene andis infot Tallinna lennujaamast väljuvate lennukite väljumisaegade kohta, teine aga teatrietenduste kohta Eesti teatrites). Raamistik kujutab endast modulaarset tarkvara uute veebipõhiste dialoogsüsteemide loomise hõlbustamiseks. Eeskätt on arvestatud eestikeelse suhtlusega, kuid enamik moduleid on püütud teha keelest sõltumatuks, et raamistikku saaks üle kanda ka teistele keeltele. Suhtlusmodeli aluseks on võetud kaks uutset põhimõtet: 1) asünkroonne suhtlus, kus arvuti ei pea passiivselt ootama kasutaja järgmist vooru, vaid võib jätkata info andmist (nii, nagu see toimub inimeste vahel näiteks interneti jututubades); 2) inimabi võimalus: süsteemi administraator saab vajaduse korral sekkuda info andmisse, abistades dialoogsüsteemi raskemate päringute analüüsil ja

neile vastuste leidmisel. Süsteem kasutab regulaarset grammatikat, vastamaks kasutaja küsimustele, ja võtab initsiatiivi, kui kasutaja on passiivne. Kasutaja lausungi mõistmine põhineb selles leiduvatel võtmesõnadel, piiratud ainevaldkonnas annab see rahuldava tulemuse. Süsteem suudab käsitleda ajaväljendeid (nt homme õhtul, kahe nädala pärast, maikuus jne), mis infopäringutes sageli esinevad. Selleks tehakse esmalt lausungi morfoloogiline analüüs, siis leitakse sellest sõnajärjendid, mida võrreldakse andmebaasis paiknevate normaliseeritud ajaväljenditega ja moodustatakse spetsiaalsete reeglite kohaselt vajaliku granulaarsusega (tund, päev, kuu) formaliseeritud ajaväljend (Treumuth 2008). Üheks mooduliks on tekstkõnesüntees, vastuslause moodustamisel kasutatakse valmislauseid või lausešabloone, vajaduse korral ka morfoloogilist sünteesi. Kõnetuvastust ei ole lisatud, st süsteemile saab esitada üksnes kirjalikke küsimusi (päringuakna kaudu), vastuseid annab süsteem kirjutatud tekstina või soovi korral tehiskõnes. Uue dialoogsüsteemi loomiseks raamistiku abil tuleb lihtsalt sisustada teadmusbaas, st koostada ainevaldkonna teadmisi esitavad reeglid (regulaaravaldised). Muud moodulid on universaalsed. Raamistiku abil on praeguseks loodud kaks dialoogsüsteemi, esimene oskab anda eesti keeles infot Tartu kinokavade kohta ja soovitada filme¹⁷, teine annab hambaravialast nõu.

Edasine töö seisneb nii dialoogimudelite teoreetilises uurimises kui ka tulemuste praktilises rakendamises kasutajaga eesti keeles suhtlevate dialoogsüsteemide arendamisel.

7. Masintõlge

Masintõlke (MT) ülesanne on modelleerida tõlkimist loomulike keelte vahel. Formaalsemalt, eesmärk on sisendteksti põhjal genereerida väljundtekst, nii et selle tähendus sihtkeeles oleks sama, mis sisendteksti tähendus lähtekeeles. Sarnane ülesanne on tõlkeabiprogrammidel, mis on mõeldud abiks inimtõlkijatele ning mis oskavad pakkuda fraaside või sõnade erinevaid tõlkevariante, et kiirendada inimesest tõlkija tööd. TÜ-s on aga siiani tegeldud automaatse masintõlkega.

Eestis ja TÜ-s algas MT-alane uurimistöö umbkaudu samal ajal kui ülejäänud maailmas (Koit 2003). 1950ndate lõpus tekkinud uurimisrühm

¹⁷ <http://math.ut.ee/~treumuth/>.

tegeles Ülo Kaasiku juhtimisel matemaatiliste tekstide tõlkimisega vene keelest eesti keelde. Praktilise arvutirakendusena koostati aga ainult mõned MT alamülesannete programmid, näiteks vene keele morfoloogiline analüsaator.

Järgmiseks poolsajandiks jäi MT ala Eestis puutumatuks. Selle aja jooksul jõudis muu maailma MT-alases töös esialgne lähenemine, mida tänapäeval nimetatakse otsetõlkeks, areneda suuremaks paradigmaks nimega reeglipõhine MT. Kui otsetõlke puhul kasutati enamasti ainult sõnastikku (et sisendi sõnu ükshaaval asendada) ja paari heuristilist reeglit (et nende sõnade järjekorda vajaduse korral muuta), siis reeglipõhine MT kasutab juba lingvistilist (st morfoloogilist, süntaktilist, semantilist jms) analüüsi ning sünteesi. Mõlemat tüüpi MT-d ühendab aga see asjaolu, et tõlkimisprotsessi kirjeldavad inimeksperdid, määraates tõlkereeglite hulga ehk tõlkemudeli.

Kui TÜ-s hakati aastal 2004 taas masintõlkega tegelema, võeti töö aluseks statistilise masintõlke paradigma. See on pärit 1990ndate algusest (Brown jt 1993) ning on tänapäeval kõige levinum lähenemisviis, mida kasutab mh ka Google (Kaalep, Koit 2010). Selle erinevus reeglipõhisest MT-st seisneb selles, et tõlkemudelit ei kirjelda mitte inimeksperdid, vaid see leitakse automaatselt statistilise õppimise printsiibil. Selleks kasutatakse õppimisandmeid ehk suurt hulka tõlkenäiteid (üldjuhul paralleelkorpus) ja tulemuse soravuse saavutamiseks ka sihtkeele näiteid (ükskeelset tekstikorpust). Õppimise (nn treenimise) eesmärk on leida selline tõlkemudel, mis nii tõlke- kui ka sihtkeele näidetega kõige paremini kooskõlas oleks.

Esimeseks ülesandeks oli koguda õppimisandmed ehk treeningkorpus. Lähtudes elektrooniliste tekstide kättesaadavuse lihtsusest, loodi 2004. aastal Eesti ja Euroopa Liidu seadusandlike aktide baasil paralleelkorpus¹⁸, mille kogumaht oli 7,8 miljonit sõna inglise keeles ja 5 miljonit eesti keeles. Praegu esineb eesti keel ühe keelena ka mujal maailmas tehtud suurtes mitmekeelsetes paralleelkorpuses, kusjuures eestikeelsete tekstide maht avaldab muljet: mitmekeelne paralleelkorpus OPUS¹⁹ sisaldab 36,5 miljonit sõna subtiitrid, 9 miljonit sõna EMEA (Euroopa meditsiiniagentuuri) tekste, 3 miljonit sõna KDE (vabataarkvara K Desktop Environment)

¹⁸ <http://www.cl.ut.ee/korpused/paralleel>.

¹⁹ <http://opus.lingfil.uu.se/>.

dokumentatsiooni (Tiedemann 2009); paralleelkorpus JRC-Acquis²⁰ 25,5 miljonit sõna EL-i seadusandlikke tekste (Steinberger jt 2006); Europarl²¹ 9,5 miljonit sõna Euroopa Parlamendi sõnavõttude tõlkeid (Koehn 2005).

Õppimisandmete olemasolu võimaldas juba teha tõlkimise katseid; esimesed tulemused on dokumenteeritud 2007. aastal (Fishel jt 2007), tõlkimise suund on eesti keelest inglise keelde. Tõlkeväljundil on kaks peaprobleemi: tõlkimata jäänud või valesti tõlgitud sõnavormid ning väljundsõnade või -fraaside vale järjekord. Esimese probleemi efektiivseimaks lahendusteks on tõlgitavate lausete valdkonnale võimalikult sarnaste tekstide (ja üldse suurema paralleelkorpuse) kasutamine süsteemi treenimisel. Teist probleemi põhjustab kasutatava MT-meetodi piirang, nimelt saab see palju paremini hakkama üksteise naabruses asuvate ning mitte nii hästi üksteisest kaugemal olevate keelendite ümberjärjestamisega. See tähendab, et MT-süsteemi keelemudel suudab küll tõlkida eestikeelseid fraase inglise keelde, kuid ei suuda sageli toime tulla terve lause fraasijärje muutmisega sihtkeelepäraseks.

Masintõlke katsete kõrval tegeldakse ka õppimisandmete ja nende kvaliteedi uurimisega. Heiki-Jaan Kaalepi ja Kaarel Veskise artikkel (2007) uurib TÜ ja JRC-Acquis' korpuste kvaliteeti nende võrdlemise kaudu. Selle töö edasiarendus (Fishel, Kaalep 2008) pakub meetodit, kuidas paralleelkorpusi kombineerida või üksteisega võrreldes hinnata, arvestades pisierinevuste paratamatut olemasolu korpuste tekstides.

Harri Kirik ja Mark Fishel (Kirik 2008; Kirik, Fishel 2008) uurivad sõnade segmenteerimist eesti-inglise MT kvaliteedi parandamisel. Seejuures tuletavad nad segmenteerimise juhendamata masinõppe abil puhta, st morfoloogiliselt märgendamata korpuse baasil ilma lingvistilisi abivahendeid kasutamata; selleks kasutatakse programmi Morfessor (Creutz, Lagus 2005). Katsete tulemusena on selgunud, et sisendi sõnade segmenteerimine tüveks ja lõpuks ning ka sõnatüvede arvestamine sõnavastavuste leidmisel parandavad tõlkekvaliteeti ning osaliselt lahendavad morfoloogiaga seotud probleeme, eriti paranes tundmatute (ehk õppimisandmetes mitteesinevate) sõnavormide tõlkimine.

Uuringute teoreetilised tulemused on realiseeritud praktilises MT demosüsteemis, mis on kättesaadav internetis²². Süsteem pakub korraga

²⁰ <http://optima.jrc.it/Acquis/>.

²¹ <http://www.statmt.org/europarl/>.

²² <http://masintolge.ut.ee>.

mitu tõlkevarianti, mille aluseks on erinevad tõlkimisalgoritmid. Kasutajal on võimalus ära märkida talle aktsepteeritavana tunduvad väljundid ja pakkuda paremat tõlkevarianti; sellisena täidab interneti MT-süsteem korraga nii demonstreerimise kui ka tagasiside korjamise eesmärgi.

Praegu käib töö selles suunas, et arendada ka inglise-eesti ning teiste keelte, nt eesti-prantsuse MT-d, samuti parandada kasutatavate paralleelkorpuste (ka mujal kui TÜ-s tehtute) kvaliteeti.

8. Lõpetuseks

Kokkuvõtvalt võib öelda, et arvutilingvistika ja keeletehnoloogia on eesti keele toena infotehnoloogilises maailmas päris heal järjel, eriti kui juurde arvata ka keeleressursid ja kõnetehnoloogia – kõnesüntees, kõnetuvastus, kõnelejatuvastus, millest siin juttu ei olnud. Nende näitajate poolest on eesti keel väidetavalt vähemalt 50 edenenuma keele hulgas maailma umbes 6000 keele seas (Arengukava 2011: 30).

Aga samas on eri keeletasandite (foneetikast pragmaatikani) küpsusjärk väga erinev ja seda ka tasandite sees. Nt semantika kohta võib öelda, et semantiline andmebaas (Wordnet) on teiste Euroopa keeltega täiesti võrreldaval tasemel, aga lausete-tekstide semantiline analüüs teeb alles esimesi samme (seda küll ka teistes, palju suuremates keeltes).

Teisalt võib osutada erinevustele tasandite või üldisemalt ka rakenduste arengu (õigemini arendamise) iseloomus, mis päris kõnekalt kajastab meie keeletehnoloogia tervikarengu tagamaid ja seoseid mujal maailmas selles valdkonnas toimuvaga. On alasid, nagu morfoloogiline analüüs, mis on olnud maailma mastaabis täiesti arvestataval tasemel ja kõikvõimalike rakenduste loomulik komponent juba pikki aastaid, aga mida on seni pidevalt olnud vaja täiendada ning uuendada, ka lausa põhimõtete poolel.

Ja on alasid, kus tõsine töö on käivitunud suhteliselt hiljuti, aga areng on olnud kiire, et mitte öelda jõuline, on vahetunud kontseptsioonid – näiteks selle kohta sobib ehk enim süntaktiline analüüs: algul lineaarne kitsenduste grammatikal põhinev pindsüntaktiline analüüs, siis hierarhiliste puustruktuuride konstrueerimine, seejärel sõnadevahelisi otsesõltuvusi fikseeriv esitus. Nii on see üldjoontes kulgenud ka mujal maailmas ja arengu pealesurujateks on olnud nii teised keeletasandid (semantika, pragmaatika) kui ka rakendused, mis nt infootsingus või sisukokkuvõtete tegemisel aina

rohkem nõuavad mitte märksõnade või statistika järgi väljanopitud lauseid, vaid fakte, sisulisi andmeid. Rakenduste vallas on kahtlemata samasuguse jõulise arengu läbi teinud masintõlge. Rakendus, millest 10 aastat tagasi keegi ei rääkinudki, on nüüd tasemel, mis on täiesti võrreldav maailmas tipus olevate süsteemidega, ja areng kestab intensiivselt.

Nii et ühtekokku: tööd jätkub veel tükiks ajaks, ehk on isegi õigem öelda, et see ei lõpe kunagi.

Kirjandus

- Arengukava 2011** = Eesti keele arengukava 2011–2017. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn.
- Asser jt 2004** = Hiie Asser, Heiki-Jaan Kaalep, Siret Linnas, Jaan Mikk, Kadri Muischnek, Merje Songe, Heli Uiho. Õpikute keerukuse analüüs arvutitel. – Toimiv keel II. Töid rakenduslingvistika alalt. Koost. Helle Metslang. Toim. Maria-Maren Sepper, Jane Lepasaar. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 3.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 72–84.
- Baayen, Harald 2001**. Word Frequency Distributions. Doedrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Bick jt 2004** = Eckhard Bick, Heli Uiho, Kaili Müürisep. Arborest – a VISL-style treebank derived from Estonian constraint grammar corpus. – Proceedings of the Third Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT 2004). Tübingen, Germany, Dec 10-11, 2004.
- Brown jt 1993** = Peter F. Brown, Stephen Della Pietra, Vincent J. Della Pietra, Robert L. Mercer. The mathematics of statistical machine translation: parameter estimation. – Computational Linguistics 19 (2), 263–311.
- Creutz, Mathias, Krista Lagus 2005**. Inducing the morphological lexicon of a natural language from unannotated text. – Proceedings of the International and Interdisciplinary Conference on Adaptive Knowledge Representation and Reasoning (AKRR'05), Espoo, Finland.
- Dale jt 2000** = Robert Dale, Herman Moisl, Harold Somers (ed.). Handbook of Natural Language Processing. New York: Marcel Dekker.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Erelt, Tiiu 2007**. Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Eskor, Liina 2005**. Dialoogiaktid ja suhtlusstrateegiad: Eesti dialoogikorpuse analüüs. – Keel ja Kirjandus 10, 711–727.

- Fishel, Mark 2007.** Complex taxonomy dialogue act recognition with a Bayesian classifier. – Proceedings: DECALOG'2007 Workshop on the Semantics and Pragmatics of Dialogue. Rovereto, Italy; May 30 – June 1, 2007, 161–162.
- Fishel, Mark, Heiki-Jaan Kaalep 2008.** Experiments on processing overlapping parallel corpora. – Proceedings of the 6th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'08), Marrakech, Morocco; <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2008/>.
- Fishel jt 2007** = Mark Fishel, Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek. Estonian-English statistical machine translation: the first results. – Proceedings of the 16th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA-2007. [University of Tartu, 24–26 May 2007] Ed. Joakim Nivre, Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek, Mare Koit. Tartu; <http://hdl.handle.net/10062/2589>.
- Fišel, Mark, Taavet Kikas 2006.** Dialoogiaktide automaatne tuvastamine. – Keel ja arvuti. Toim. Mare Koit, Renate Pajusalu, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 233–245.
- Gerassimenko jt 2010** = Olga Gerassimenko, Riina Kasterpalu, Mare Koit, Andriela Rääbis, Krista Strandson. Direktiivsed aktipaarid eestikeelsetes infodialoogides ja nende automaatne tuvastamine. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 6. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 67–86. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa6.05>.
- Good, Irving John 1953.** The population frequencies of species and the estimation of population parameters. – *Biometrika* 40, 237–264. <http://dx.doi.org/10.2307/2333344>.
- Hennoste, Tiit, Andriela Rääbis 2004.** Dialoogiaktid eesti infodialoogides: tüpoloogia ja analüüs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste jt 2009** = Tiit Hennoste, Olga Gerassimenko, Riina Kasterpalu, Mare Koit, Andriela Rääbis, Krista Strandson. Suulise eesti keele korpus ja inimese suhtlus arvutiga. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 5. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper, Reili Argus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 111–130. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.07>.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Mare Koit 2010.** Kuidas masin tõlgib? – Keel ja Kirjandus 10, 726–738.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Jaan Mikk 2008a.** Creating specialised dictionaries for foreign language learners: a case study. – *International Journal of Lexicography* 21 (4), 369–394. <http://dx.doi.org/10.1093/ijl/ecn017>.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Jaan Mikk 2008b.** Põhikooli ainesõnastikud. – Keel ja Kirjandus 10, 790–802.

- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2006.** Multi-word verbs in a flec-tive language: the case of Estonian. – Proceedings of the EACL 2006 Workshop on Multiword Expressions in a Multilingual Context. Trento, Italy, 57–64.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2009.** Eesti keele püsiühendid arvuti-lingvistikas: miks ja kuidas. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aasta-raamat 5. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper, Reili Argus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 157–172. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.10>.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Tarmo Vaino 2000.** Teksti täielik morfoloogiline analüüs lingvisti töövahendite komplektis. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu Ülikool, 87–99.
- Kaalep, Heiki-Jaan, Kaarel Veskis 2007.** Comparing parallel corpora and evaluating their quality. – Proceedings of Machine Translation Summit XI, Copenhagen, Denmark, 275–280.
- Kaalep jt 2000** = Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek, Kaili Müürisep, Andriela Rääbis, Külli Habicht. Kas tegelik tekst allub eesti keele morfoloogilistele kirjeldustele? Eesti kirjakeele testkorpuse morfosüntaktilise märgenda-mise kogemusest. – Keel ja Kirjandus 9, 623–633.
- Kajaste, Kadri 2009.** Eestikeelsete tekstide morfoloogiline ühestamine. Magist-ritöö. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond.
- Kaljuvee, Aivi 2008.** Määruste ja täiendite eristamine statistiliste meetoditega. Magistritöö. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond.
- Karlsson jt 1995** = Fred Karlsson, Atro Voutilainen, Juha Heikkilä, Arto Ant-tila. Constraint Grammar: a Language Independent System for Parsing Unrestricted Text. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Kerner, Kadri 2007.** Sõnatähenduste ühestamise tulemuste parandamise meeto-deid. Magistritöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut; <http://hdl.handle.net/10062/2929>.
- Kikas, Taavet 2007.** Dialoogiaktide tuvastamine eestikeelsetes dialoogides sufikspuude abil. Magistritöö. Tartu Ülikooli arvutiteaduse instituut; <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/2755>.
- Kirik, Harri 2008.** Juhendamata morfoloogia statistilises masintõlkes. Bakalau-reusetöö. Tartu Ülikooli arvutiteaduse instituut.
- Kirik, Harri, Mark Fishel 2008.** Modelling linguistic phenomena with unsupervised morphology for improving statistical machine transla-tion. – Proceedings of the SLTC'08 Workshop on Unsupervised Methods in NLP, Stockholm, Sweden.

- Koehn, Philip 2005.** Europarl: a parallel corpus for statistical machine translation. – MT Summit X, Phuket, Thailand, September 13–15, 2005, Conference Proceedings: the tenth Machine Translation Summit; 79–86.
- Koit, Mare 1987.** Eestikeelse dialoogi modelleerimisest arvutil. – Dialoogi mudelid ja eesti keel. Vastutav toim. Haldur Õim. (= Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 795. Töid eesti filoloogia alalt 12.) Tartu, 38–53.
- Koit, Mare 2003.** Masintõlge ja kus temast kasu on? – Arvutimaailm 4, 51–55.
- Koit, Mare 2006.** Ratsionalism ja empirism keeleteaduses – vastasseis või koostöö? – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Toim. Ilona Tragel, Haldur Õim. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 41–54.
- Koit, Mare 2010.** Eesti dialoogikorpuse ja argumenteerimisdialoogi arvutil modelleerimine. – Keel ja Kirjandus 4, 241–262.
- Koit, Mare 2011.** Automatic recognition of dialogue acts in complex typology. – Proceedings of INISTA: International Symposium on INnovations in Intelligent SysTEms and Applications, Istanbul, 15–18 June 2011. Ed. Selim Akyokuş, Adil Alpkoçak, Bülent Bolat, Fırat Doğan, Tülay Yıldırım. Istanbul: IEEE, 485–489. <http://dx.doi.org/10.1109/INISTA.2011.5946122>.
- Koit, Mare, Haldur Õim 2003.** Eestikeelse dialoogi modelleerimine. – Keel ja Kirjandus 10, 721–735.
- Koit jt 2008** = Mare Koit, Olga Gerassimenko, Riina Kasterpalu, Andriela Rääbis, Krista Strandson. Developing a dialogue system: how to grant a customer's directive? – TSD 2008. Proceedings: Text, Speech and Dialogue. 11th International Conference; Brno, Czech Republic; 8–12 September 2008. Ed. Petr Sojka, Aleš Horák, Ivan Kopeček, Karel Pala. (= Lecture Notes in Computer Science 5246.) Springer, 593–600.
- Koit jt 2009** = Mare Koit, Tiit Roosmaa, Haldur Õim. Knowledge representation for human-machine interaction. – Proceedings of KEOD: International Conference on Knowledge Engineering and Ontology Development, Funchal-Madeira (Portugal), 6–8 October 2009. INSTICC Press, 396–399.
- Koskenniemi, Kimmo 1983.** Two-level Morphology: A General Computational Model for Wordform Recognition and Production. (= Publications of the Department of General Linguistics, University of Helsinki, 11.)
- Lindström, Liina, Kaili Müürisep 2009.** Parsing corpus of Estonian dialects. – Proceedings of the NODALIDA 2009 workshop Constraint Grammar and robust parsing. May 14, 2009, Odense, Denmark, Nodalida 2009. Ed. Eckhard Bick, Kristin Hagen, Kaili Müürisep, Trond Trosterud. (= NEALT Proceedings Series 8.) Northern European Association For Language Technology, 22–29; <http://hdl.handle.net/10062/14288>.

- Müürisep, Kaili 2000.** Eesti keele arvutigrammatika: süntaks. (= Dissertationes mathematicae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Müürisep, Kaili, Helen Nigol 2008.** Where do parsing errors come from: the case of spoken Estonian. – TSD 2008. Proceedings: Text, Speech and Dialogue. 11th International Conference; Brno, Czech Republic; 8–12 September 2008. Ed. Petr Sojka, Aleš Horák, Ivan Kopeček, Karel Pala. (= Lecture Notes in Computer Science 5246.) Springer, 161–168.
- Müürisep jt 2008** = Kaili Müürisep, Heili Orav, Haldur Õim, Kadri Vider, Neeme Kahusk, Piia Taremaa. From syntax trees in Estonian to frame semantics. – Proceedings of the Third Baltic Conference on Human Language Technologies. Kaunas, Lithuania; 4–5. okt. 2007. Ed. František Čermak, Rūta Marcinkevičienė; Erika Rimkutė, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Vytautas Magnus University, Institute of the Lithuanian Language, 211–218.
- Orav jt 2011** = Heili Orav, Kadri Kerner, Sirli Parm. Eesti Wordneti hetkeseisust. – Keel ja Kirjandus 2, 96–106.
- Pruulmann-Vengerfeldt, Jaak 2010.** Praktiline lõplikel automaatidel põhinev eesti keele morfoloogiakirjeldus. Magistritöö. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond; <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/15199>
- Puolakainen, Tiina 2001.** Eesti keele arvutigrammatika: morfoloogiline ühestamine. (= Dissertationes mathematicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pärkson, Siiri 2011.** Võlur Ozi eksperimentide kogumine ja partneri algatatud paranduste analüüs. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 197–214. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.12>.
- Roosmaa, Tiit Madis Saluveer 1983.** Semantic analysis of Estonian texts by computer. – Symposium on grammars of analysis and synthesis and their representation in computational structures. Summaries. Tallinn, 65–67.
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlauseste tüübid. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 12.) Tallinn: Valgus.
- Steinberger jt 2006** = Ralf Steinberger, Bruno Pouliquen, Anna Widiger, Camelia Ignat, Tomaž Erjavec, Dan Tufiş, Dániel Varga. The JRC-Acquis: A multilingual aligned parallel corpus with 20+ languages. – Proceedings of the 5th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'06), Genoa, Italy, 24–26 May 2006.
- Tiedemann, Jörg 2009.** News from OPUS – A collection of multilingual parallel corpora with tools and interfaces. – Recent Advances in Natural Language

Processing V. Ed. Nicolas Nicolov, Galina Angelova, Ruslan Mitkov. (= Current Issues in Linguistic Theory 309.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Public Gompany, 237–248.

Tkatchenko, Aleksandr 2010. Named Entity Recognition for the Estonian Language. Master's thesis. University of Tartu, Faculty of Mathematics and Computer Science, Institute of Computer Science; http://www.stacc.ee/files/tkachenko_master_thesis.pdf.

Treumuth, Margus 2004. Eesti dialoogikorpus ja selle töötlemise tarkvara. Magistritöö. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond; <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/1172>.

Treumuth, Margus 2008. Normalization of temporal information in Estonian. – TSD 2008. Proceedings: Text, Speech and Dialogue. 11th International Conference; Brno, Czech Republic; 8–12 September 2008. Ed. Petr Sojka, Aleš Horák, Ivan Kopeček, Karel Pala. (= Lecture Notes in Computer Science 5246.) Springer, 211–218. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-540-87391-4_28.

Treumuth, Margus 2011. A Framework for Asynchronous Dialogue Systems: Concepts, Issues and Design Aspects. (= Dissertationes mathematicae Universitatis Tartuens 72.) Tartu University Press; <http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/17522>.

Treumuth jt 2006 = Margus Treumuth, Tanel Alumäe, Einar Meister. A natural language interface to a theater information database. – Language Technologies, IS-LTC 2006: Proceedings of 5th Slovenian and 1st International Conference. Ed. Tomaž Erjavec, Jerneja Žganec Gros. 9–10 October, Ljubljana, Slovenia, 27–30.

Uibo, Heli 2006. Eesti keele morfoloogia modelleerimisest lõplike muundurite abil. – Keel ja arvuti. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetus 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 13–35.

Vainik, Ene, Kirt, Toomas 2008. Kuidas me mõistame mõisteid? – Eesti Raken-
duslingvistika Ühingu aastaraamat 4. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 225–245. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa4.14>.

Veskis, Kaarel, Erkki Liba 2008. Automatic Tagger Evaluation. NLP course assignment report. March 16, 2008; http://lepo.it.da.ut.ee/~hkaalep/arvutimorf_09/kaarel_veskis_and_erkki_liba_report.pdf.

Viks, Ülle 1992. Väike vormisõnastik. I, Sissejuhatus & grammatika. II, Sõnastik & lisad. Toim. Henno Rajandi. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.

Viks, Ülle 2002. Mis kasu on keeleteadusel keeletehnoloogiast. – Arvutimaailm 8, 11–14.

Vutt jt 2002 = Evelin Vutt, Maret Kullasaar, Mare Koit. Developing a natural language dialogue system: Wizard of Oz studies. – First International

- IEEE Symposium Intelligent Systems, proceedings. Varna, Bulgaria, 10–12 September, 2002, 202–207.
- Õim, Haldur 2002.** Keeletehnoloogia maailmas ja Eestis. – Arvutimaailm 8, 8.
- Õim, Haldur 2009.** Filoloogi mälestused sellest, kuidas eesti keel ja arvuti Tartus kokku said. – Pool sajandit arvutit Tartu Ülikoolis. Koost. Peep Uba. Toim. Andres Jaeger. Tartu Ülikooli matemaatika-informaatikateaduskond, 87–95.
- Õim, Haldur 2011.** Kognitiivne pööre. – Humanitaarteaduste metoloogia. Uusi väljavaateid. Koost. ja toim. Marek Tamm. Gigantum Humeris. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 111–127.
- Õim, Haldur, Madis Saluveer 1985.** Frames in linguistic descriptions. – Quaderni di Semantica. An International Journal of Theoretical and Applied Semantics VI (2). Special Issue: Round Table on Frame Semantics I, 295–305.
- Õim jt 2009** = Haldur Õim, Heili Orav, Piia Taremaa. Lihtlause semantika: teoreetiline kontseptsioon ja arvutianalüüsi võimalused. – Keel ja Kirjandus 7, 489–504.
- Õim jt 2010** = Haldur Õim, Heili Orav, Piia Taremaa. Lausesemantikast üldkeeleteaduse ja eesti keele kontekstis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 201–223.

Development of computational linguistics and language technology at the University of Tartu

Kadri Muischnek, Mark Fišel, Heiki-Jaan Kaalep,
Mare Koit, Kaili Müürisep, Heili Orav,
Kadri Vare, Haldur Õim

The article gives an overview of the current research in computational linguistics and language technology at the University of Tartu: research subjects, achievements, and problems. Only research on written language is described, and language resources are mentioned only in brief. In computational morphology, the tools for morphological analysis and synthesis have been robust enough to be used in various practical tasks during the last decade. At present, the subject of most active research is disambiguation. In syntax, a shallow parser has been implemented, and current research is focused on dependency parsing. In semantics, a great deal of effort has been (and is still being) devoted to WordNet and a related task – word sense disambiguation. Recently, tools for named entity classification have been built. Studies in clause semantics focus on spatial movement situations, modelled in frame semantics. In pragmatics, the focus of interest is on modelling dialogues, and in particular, on recognizing dialogue acts (e.g. requests, greetings) as the building blocks of dialogues. In machine translation, the aim is to find language-specific ways to improve statistical machine translation.

Keywords: computational linguistics, language technology, computational morphology, automatic syntactic analysis, automatic semantic analysis, dialogue modelling, machine translation, Estonian language

Kadri Muischnek
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
kadri.muischnek@ut.ee

Mark Fišel
Institute of Computational Linguistics
University of Zurich
Binzmühlestr. 14
8050 Zürich
fishel@ut.ee

Heiki-Jaan Kaalep
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
heiki-jaan.kaalep@ut.ee

Mare Koit
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
mare.koit@ut.ee

Kaili Müürisep
arvutiteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
kaili.muurisep@ut.ee

Heili Orav
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
heili.orav@ut.ee

Kadri Vare
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
kadri.vare@ut.ee

Haldur Õim
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Liivi 2
50409 Tartu
haldur.oim@ut.ee

KEHAOSADE NIMETUSTEST LÄÄNEMERESOOME KEELEATLASES¹

HELMİ NEETAR

Annotatsioon: Artiklis vaadeldakse seitsme kehaosa (igemed, ninasõõre, oimukoht, pealagi, silmalaug, sääremari, selgroog) nimetusi. Keeleatlases käsitletakse neist igauht eraldi, siinses artiklis tuuakse välja vaid üldisem: häälikuline ja tuletuslik varieerumine, levilad, semantiline külg, oma- ja laensõnad, nimeandmismotiivid. Viimastest on esikohal visuaalne külg (väliskuju, asukoht), seejärel funktsioon või muu.

Võtmesõnad: häälikuline ja tuletuslik varieerumine, levilad, semantiline külg, oma- ja laensõnad, nimeandmismotiivid

1. Üldist

Soome, Eesti ja Karjala keeleteadlaste ühistöö – läänemeresoome keeleatlas (Atlas Linguarum Fennicarum, ALFE) – on nüüdseks kolmeosalisena ilmunud (2004–2010). Selle 2. osas (ALFE II: 358–387) käsitletakse inimese anatoomiatki – kokku seitsme kehaosa nimetusi. Silmas on peetud seda, et tuleksid välja seosed ja erinevused läänemeresoome keelte või keelerühmade vahel. Arvestatud on ka häälikuloolisi seiku. Keeleaines saadi murdearhiivist (põhiliselt soome ja eesti keel), trükiallikaist (sõnaraamatud jms) ning seda koguti välitöödel (eeskätt karjala ja vepsa keel).

Kehaosad ise on järgmised: pea osad (igemed, ninasõõre, oimukoht, silmalaug, pealagi), sääremari, selgroog. Keelekaartidel esitatut selgitavad ja täiendavad kommentaarid. Siin antakse sõna(de) täpsem foneetiline kuju, vajaduse korral ka muud tähendused, etümoloogia, nimeandmismotiivid, vähe levinud sünonüümid (mida kaardil pole), kirjandusviited. Vaid kahel korral on tehtud eraldi motiivikaardid, nimelt oimukoha (ALFE II: 360) ja sääremarja kohta (ALFE II: 367).

¹ Artikli aluseks on fennougristide 10. kongressil (Joškar-Ola, 2005) peetud ettekanne. Uurimistööd on rahastanud ETFi grant 7717.

Atlases vaadeldakse nimetusi iga kehaosa kohta eraldi. Vaja oleks ka kokkuvõtlikku käsitlust, sest tähelepanu ja esiletõstu väärivad needki seigad, mis kõikide nimetuste puhul on ühised. Praegu pole mõttekas detailselt korrata juba atlases toodut, sest sellele saab viidata. Seetõttu esitatakse allpool üldisemaid tähelepanekuid. Vaadeldakse sõnade häälikulist ja tuletuslikku varieerumist, levilaid, semantilist külge, oma- ja laensõnade esinemust. Pikemalt peatutakse nimeandmismotiividel, kui need on läbinähtavad. Esitusviisi on tugevasti lihtsustatud, st et peaaegu on loobutud transkriptsioonist, enamasti ka häälikuvariantidest ja väga täpseist levikuandmeist. Artiklis kasutatakse üldistatud sõnakujusid (atlase märksõnu), mida vajaduse korral on siiski täpsustatud. Keeleaines pärineb atlase andmebaasist, mõnevõrra on lisainfot hangitud asjakohase keele sõnaraamatuist. Soomekeelsed tähendused on tõlgitud eesti keelde.

2. Häälikuline ja tuletuslik varieerumine

Siinkohal pole kõne all tavalised (enam-vähem ootuspärased) häälikulised erinevused. Allpool käsitletakse – kehaosade kaupa – neid nimetusi, kus varieerumine toimub kas läänemeresoome keelte eri rühmades või sama keele sees.

2.1. Igemed. Nimetuses võivad varieeruda nii konsonandid kui ka järgsilpide vokaalid, lisaks on keeliti (murdeti) toimunud mitut laadi eriarendungid (täpsemalt ALFE II: 354–357). Praegune esinemus (V = vokaal): *ikVn-* (sm, krj, lü, vps, is), *ikVm-* (vdj, e, lv; harva krj, is). Karjala Paatene murraku *m* on ilmselt mõjutatud *in* : *ime*-noomeneist, isuri Alam-Luuga oma aga eesti keelest. Üldiselt on peetud algupärasemaks *n*-tüve (SKES; SSA; Hahmo 1994: 31), kuid Viitso (1993) ei pea seda õigeks (vt ka 5.2). Eesti keeles käibivad harilikult *igemed*, kahes murrakus (Khk, Emm) on *g* asemel sekundaarne *d* (EEW). Vokaalidest on teises silbis enamasti *e*, harvemini *i* (vps; eP (Saa) *igimed*; kohati eL *igi-*) või *ä* (sm *ikäneet*). Liivi 2. silbi vokaali saab sisekao tõttu üksnes oletada: *i'gmõd*. Vepsas on 3. silbis *e > o* (*igino(ho)d*), lõunaestli murretes kohati *e* asemel *a/ä* (pl *igima*, *igimä*?, *igimadsõ*?).

Kui võrd varieeruvad eesti keeles (eriti lõunaestli murretes) ainsuse nimetava kujud, nähtub asjakohaselt kaardilt ja selgub kommentaarist (ALFE II: 356–357). Tavaline on *ige*, harva *ide* (Khk, Emm). Obliikva-

käändeist on lisandunud *m*: *igem* (kohati eP, eL), *idem* (Emm). Vokaal *i* on 2. silpi tulnud tõenäoliselt *in* : *ime*-tuletistest: eP (Saa) *igi*, eL *igim*, *ikim*, *igi* (Plv), *igiman* (Lei).

2.2. Oimukoht. Nimetustest varieerub kõige rohkem *ohin*-sõnapere (täpsemalt ALFE II: 359, 361–362). Harilikult on 2. silbis *i*, kuid esinevad muudki vokaalid. Ühtlasi on toimunud mitmesugused eriarengud ja käibivad erinevad tuletussufiksidsid: sm *ohim(m)o*, *ohime*, *ohin* : *ohime/ohimma*, *ohin/paikka*; *ohalma*, *oha(l)mus*, *oha(v)us*; *ohelmus*; *oh(V)vainen* (V = *u/o*). Karjala keeles märgib see sõnapere harva oimukohta: *ohimo*, *ohima*, *ohavus*, *ohavoine* (vt ka 4.1). Vadja keelest on vaid Setälä kirjapanek: Mati pl *õhaassõt* (*o* > *õ*). Põhjaeesti murretestki leidub paar teadet: Rak pl *ohemused*, Vai *oheme/koht*.

2.3. Ninasõõre. Käibib kaks suuremat rühma (täpsemalt ALFE II: 378–379, 391–392). *Sierain*-sõnaperes varieeruvad *in* : *ime*-tuletised nii häälikuliselt kui ka muuteviisilt, olles mõnikord mugandunud teiste tuletustüüpidega: sm *sierain* (kohati *sieraim*), krj *sierain*. Kirderannikumurdes oli vanemal põlvkonnal 1. silbis *ie* (Kuu *sieram*, Vai pl *sieramed*), nooremal põlvkonnal *ue/oe* (Vai *suer(u)me*, pl *soermed*). Sellesse sõnaperre kuuluvad veel vdj pl *sõõrmõt*, *seermet*, ka *sõõramõt* (XIX sajandi lõpu kirjapanek); vps *särm/serm* (pikk vokaal lühenenud, *m* üldistunud sisekaolisest genitiivivormist).

Eriti mitmekesine on esinemus eesti keeles: eP *sõõre* : *sõõrme* (harilik), *sõõrmas* (Mär); eL *sõõre* (Nõo), *sõõrmas* (Har *sõõrdmas*), *sõõrme*, *sõõrmeh* (Se), *sõõrm* : *sõõrma* (Trv; *e* > *a*). Halliste *sõõra* : *sõõrme* kuuluks eesti harvade *a* : *me*-tuletiste hulka (Länsimäki 1987: 116). Eesti ja liivi keelele on ühine *sõõrmes*, kus sisekaolisele genitiivivormile on liitunud *s*-sufiks.

Teise rühma moodustab *huokain*-sõnapere, mis on eri sufiksitega tuletatud hingamist märkivast verbist, nt sm *huoata* '(sügavalt) hingata; hinge tõmmata, puhata' (erinevaid sõnakujusid vt SMS 4): sm *huokain*, *huokuin*, *huokonen*, *huokunen*, *huokosin*, *huokusin*; krj *huokain*, *huokon*, *huokuma*, lisaks Valdai *huogam(i)* ja Tveri *huogome*, *huogomuš*, *huogoma*; lü *huog(u)*, *huogain*, *huogam*; is *hooku*, pl *hookumet*; vdj *hookum*, pl -*at/õt*.

2.4. Sääremari. Laialdase levilaga on *pohje*-sõnapere (täpsemalt ALFE II: 366, 368–369). Siingi esineb ohtrasti häälikulist varieerumist ja domineerivad *in* : *ime*-tuletised: sm *pohje* (harilik), *pohkea* (ka krj), *pohkein*, *pohkijain* (ka is), *pohkio*, *pohkio(i)n*. Lüüdi keel puudub kaardilt, kuid sõnaraamatus (LMS) leidub siiski üks teade: pl *pohkied*.

3. Levilad

Osa kehaosade nimetusi on levinud laiemal alal, osa käibel vaid ühes läänemeresoome keeles või isegi ühes-kahes murrakus. Tuntumatest nimetustest võiks mainida järgmisi. Pealae nimetus *päälaki* (e *pea/pää* + *laci*) on levinud üsna laialt (sm, lü, vps, is, vdj, e, lv), kuid karjala keeles on selle kohta vaid üksikteateid ja Võru murdes käibib see ainult väljendis *pealaest jalatallani* (vt ALFE II: 370, 371). Seevastu piirdub oimukohta märkiv *ohimo*-sõnapere põhiliselt soome keelega, lisaks üksikteated karjala ja vadjä keele ning Eesti kirderannikumurde kohta (vt 2.2).

Mitmed laialt levinud sõnad jagavad läänemeresoome keeled kahte lehte. Näiteks ühelt poolt ninasõõret märkiv *sierain*-sõnapere (sm, krj, vps, vdj, e, lv) ja teiselt poolt *huokain*-sõnapere (sm, krj, lü, is, vdj; vt ka 2.3). Levilalt vastanduvad sääremarja nimetusedki: *pohje*-sõnapere (sm, krj, is) ja *sääri/marja* (ingerisoome, is, vdj), eP *sääre* / eL *seere*-, harva eP, eL *jala* + *mari*. Vt ALFE II: 364, 368; vt ka 2.4, 6.1.2.

Silmalau nimetust *luomi* tuntakse vaid soome, karjala ja lüüdi keeles (ALFE II: 384, 386). Ainult karjala keeles käibib *pää/lakka* 'pealagi' (ALFE II: 370–371; vt ka 6.1.1). Õige vähesed soomlased teavad, et pealae nimetus võib olla *kiire* (inimesel: VesL, Tot, seal: Hin). Piibli kaudu on levinud väljend *kiirestä kantapäähän* (ALFE II: 370–371; SMS 7 s. v. *kiire*²; vt ka 4.3, 5.2).

4. Semantiline külg

4.1. Mõned nimetused käibivad üksiksõnana. Nad märgivad üksnes teatud kehaosa ja ei midagi muud, nagu sm *ikenet*, e *igemed* (vt 2.1). Sama tüüpi nimetus võib olla eri kehaosadelgi, kui neil on midagi sarnast. Soome *ohimo*-sõnapere tähenduseks on harilikult 'oimukoht'. Karjala keelest leidub selles tähenduses – ilmselt soome keele vahendusel – vaid mõningaid üksikteateid (vt 2.2), keeleomasem on hoopis *ohimo* (IloK) / pl *ohimet*

'kube(med)'. Sama tähendus on sõnal ka Ida-Soome murretes. Mõlemal juhul on tegemist õhukese kohaga, olgu siis pea juures või alakõhus. Vt Koski 1987: 92–93; ka 5.1.

4.2. Osa nimetusi käibib ka üksiksõnana, sageli on neil küll fakultatiivne täiend, millest selgub kehaosa, nagu sm *nenä(n)/sierain* või *-huokain*, e *nina/sõõre*; sm *sääri/sääris* + *pohje*-sõnapere (ALFE II: 364, 368). Teinekord on täiendsõna obligatoorne: 'sääremari' – sm *sääri/marja*, eP *sääre* (eL *seere*)/*mari* jt (ALFE II: 368 s. v. -marja); 'silmaaug' – sm *silmä(n)/silmi* + *lauta*, e *silma/laud*, lv *siilma/looda* (ALFE II: 385, 387). See ilmneb ka selgroo nimetustes, kus täiendsõnaks võivad olla sm *selkä/selki*, e *selg/seljA* (eL *sälg / säl(l)ä*), lv *säälga* (ALFE II: 374, 376).

4.3. Inimese anatoomia seisukohalt on kehaosad täpselt kindlaks määratud ja teaduslike nimetustega (terminitega) tähistatud. Rahvasuus jäävad nii kehaosade omavahelised piirid kui ka nende nimetused tihti ähmaseks. Kuna oimukoht asub kõrva ja silmakulmu vahealal, on õigustatud nimetus krj, lü *korvan/juuri* 'oimukoht'. Harilikult märgib see karjala keeles kohta, kus kõrv kinnitub pea külge. Segane on ka pealae ja kukla eraldusjoon, vrd sm *kiire* 'pealagi' ja eP *kiir(e)*-sõnapere, lv *ki'r* 'hinterkopf, scheitel' ('kukal, pealagi') (LW). Vt 5.2. Ühised on mitmed nimetused, mis märgivad pealage ja pehmet luustumata kohta (lõge ehk fontanell) imiku või väikelapse koljul, nagu sm *lakuainen, pää/lakka* (Ilo); krj *peä/lakka* Sal (KKS 4), vdj *pää/kukkula* (VKS 4). Vt ka 6.1.

Silmalau külge kinnituvad ripsmed. Pole siis juhus, et keeliti või murakuti võivad kokku langeda mõlema nimetused: sm *luomi, luoma* (harva krj) 'silmaaug', kuid ka sm *luomi* Iit, Jaal, Kymi 'silmalau sisekülg', Hat 'ripsmete ja kulmukarvade vaheala', *luoma* Kymi 'silmaripse', Ylän 'silmaoobas'. Sama näeme ka deskriptiivsete sõnade puhul: vps pl *rip-sud, silma/ripš*, pl *-ripšud* 'silmaaug', kuid *rips* : *ripsun*, pl *silma/ripsud* 'ripsmed', lisaks *räpš* : *räpšun* 'silmaaug', aga *räpš/karv* 'ripsmekarv'; is *silmä/ripsu* 'silmaaug, -ripse', kuid *silmä/räpsü*, pl *-räpsüt* 'silmaripse'; vdj *ripsi* 'silmaaug, -ripse', *silmä/rüpsü* 'silmaaug'. Vt ALFE II: 384, 386.

5. Oma- ja laensõnad

Kehaosade nimetuste päritolu puhul tuleb arvestada mitut võimalust, millest allpool.

5.1. Nimetuse algupära (etümoloogia) pole teada, nagu sõna *sierain* 'ninasõõre' puhul. Mõnikord saab seda vaid oletada. Nii arvab Lauri Hakulinen, et oimukohta või kubet märkiv *ohimo*-sõnapere on tuletatud *oha/ohi*-tüvest, tähenduseks 'õhuke koht (peas või alakõhus)', vrd sm *ohut* 'õhuke'. Algupärasem oleks *oha*-tüvi. Osmo Nikkilä peab tuletusaluseks *ohi*-tüve, mille murdeline tähendus on 'äär, serv, külg'. Vt Hakulinen 1956: 198–200; Nikkilä 1992; SSA.

5.2. Kehaosade nimetusi on tihti peale laenatud. Keelekontaktide kaudu on see mõistepiirkond võrreldes muu leksikaga märksa uuendusmeelsem (vt Haarmann 1983). Laenatud on eri aegadel ja eri keeltest. Mõned laenud võivad olla üsna vanad. Nende hulka kuulub sm *kiire* 'pealagi', harva 'kukal', mis Jorma Koivulehto (1998) järgi on balti laen – tüvi **šķīria*-, vrd lt *šķīre* 'juukselahk'. Sama algupära oleks lv *ki'r* 'kukal, pealagi', samuti Eesti saarte ja läänemurdele iseloomulikud sõnad *kiird*, *kiir* : *kiiru/kiira*, *kiire* : *kiirde/kiire/kiirme* 'kukal, kuklatagune'; kohati ka 'mäeküngas, seljandik' (kõik EMS III, 11 s. v. *kiire*²), *kiires* 'kukal, kaelatagune; pealagi; mägi, mäeselg' (EMS III, 11 s. v. *kiires*⁵), vrd *kiirg* : *kiira* Käi, Rei 'otsmikuluu' (EMS III, 11 s. v. *kiirg*¹). Vt ka 3, 4.3. Laensõnade rohkuselt paistavad silma liitsõnalised selgroo nimetused, nagu sm, krj *selkă/ranka*-, *-ranko*, sm *-ruoko*, e *selg/roog*-, *-rood*. Vt ka 6.5. Hilislaene koguneb võrdlemisi vähe. Suurima levilaga on kaks vene laenu: krj *nozra*, *nozro*, lü, vps *nozt* 'ninasõõre' < vn *нозѣра*; krj, lü, vps, is, vdj *viska* 'oimukoht' < vn *висок*, lisaks krj *viskaine id.*, kus laensõnale liitub omasufiks. Teistest on pigem hajateateid: krj *pozvonočnikk/a*-, *-o* 'selgroog' < vn *позвоночник*; lü, vps *kosic* 'oimukoht' < vn *косуца*, lü *kosnic id.* < vn *косница* 'naise peaehe' (täendusmuutus: peaehe seoti üle oimukoha), vt SRNG; ALFE II: 362; lv (idaliivi) *plikstiņ* 'silmalau' < lt *acu plikstiens* ~ *plikstiņš* (ME s. v. I *plikstiens*); *di'nniņ*, Sal *deni* 'oimukoht' < lt *deniņi*, murd *diniņi*, Dundaga *diniš* < kask *dünninge* (Suhonen 1973: 100), Sal *džuokžed* 'igemed' < lt *žuoklis* 'lõualuu' (Suhonen 1973: 105).

5.3. Oma keeleainesest on moodustatud enamik liitsõnalisi nimetusi, nagu sm *silmä(n)/silmi* + *lauta*, e *silma/silmA* + *laud*, lv *siilma/looda* (*au > oo*) 'silmalaug', vt ka 6.3; eP *meele/koht* (eL *-kotuss*; vt ka 6.4).

Etümoloogiad võivad aja jooksul ka muutuda, omasõnaks peetud võidakse tõlgendada hoopis laenuna. Nii on juhtunud igemeid märkiva sõnaga (sm *ikenet*, e *igemed* jt). Selle soomeugrilise päritolu on vaidlustanud Tiit-Rein Viitso (1993) ja oletanud indoeuroopa laenu. Nasaalide *n/m* vaheldus (vt 2.1) pärineks siis laenu andnud keelest.

6. Nimeandmismotiivid

Nime andmist mõjutavad mitmesugused keelevälised seigad. Tavalisem on see, et nimi antakse selle järgi, mida nähakse, olgu siis väliskuju (sarnasus millegagi) või asukoht. Alles seejärel tuleb kehaosa funktsioon (vt Koski 1987: 37) või midagi muud.

6.1. Väliskuju domineerib paljudes nimetustes. Veidi nõgusat oimukohta, mis tundub tühja ja õõnsana, saab eesti murdekeeles kirjeldada nii: Lüg, Jõh *tühi kõht*, Jõh *tühimuse kõht* (*o > õ*). Soomes on see *onnen/kohta* (*onsi* : *onnen* 'õõnsus, õõs'; ALFE II: 360, 362; vt ka Koski 1992: 140–141). Ninal on kaks avaust, mille kaudu inimene hingab, haistab jne. Kirjeldavates nimetustes ongi liitsõnade põhisõnaks auk (lõhet) märkivad sõnad: sm *-laukku*, *-läpi*, *-reikä*, Värmlandis rootsi laen *-holi* < *hål* 'auk'; sm (harva), vdj, eP *-auk*, eL *-mulk*, krj *-loukko* (ALFE II: 380, 382). Põhisõnadest lähemalt ALFE III: 438–439.

6.1.1. Inimese pealae kuju pakub hulga võimalusi (ALFE II: 370–371). Pealae ülaosa on keha kõrgeim punkt ja meenutab tasast kõrgendikku, mis tõuseb ühtlaselt igast küljest. Seetõttu on omal kohal võrdlus kingu või mäega: sm *pää* + *kukkula* 'kink; kõrgendik; kõrgustik; tipp', ilma täiend sõnata is *kukkul*, vdj *kukkula*. Sünonüümne sm *kukkura* esineb liitsõnas *pää(n)/kukkura*. Lõuna-Pohjanmaal märgib see ka mingi aine kuhja (kuh-jakest), mis on nõus kerkinud keskelt kõrgemale kui ääred. Kõrgema koha (tipu) tähendus tuleb esile nimetustes krj *pää/lakka* (*lakka* 'tipp, hari, lagi, latv'; nagu teistes läänemeresoome keelteski 'pööning, lakk'); sm *laki/pää*, e *lagi* + *pea/pää* (põhisõna märgib pealmist osa, tippu, harja vms). Nimetustes esineb *laki* veel liitsõnades: sm, krj (harva), lü, vps, is, vdj, e, lv *pää/laki*; eL *lagi/paik*. Enamasti tähendab see sõna kõrgemat kohta,

tippu vms, nt vadja, eesti ja karjala keeles (KKS 3) hoone lage (praegusel juhul oleks see pead ülalt- või altpoolt piirav pind).

6.1.2. Väga kõnekad on motiivid, miks sääremarja nimetatakse just nii (vt ALFE II: 367, 369). Kuna lihaseline sääremari on väliselt paksu-võitu ja kumer, vastandub ta sääre luissele esiosale ja meenutab inimese ümarikku kõhtu ehk nagu soomlane ütleb: *selkä edessä, vatsa takana* 'selg ees, kõht taga'. Mitmes liitsõnalisest nimetusest ongi põhisõnaks mingi kõhtu märkiv sõna (neist lähemalt Koski 1992: 153–154, 161): sm *sääri/säären-*, *jalan/jalka* + *vatsa, kinttu-* 'jalg, kints', *sääri/maha*; krj *jalga/pöččöne*; eP (Hää) *jala/kõht*.

Põhisõnaks võib olla ka *marja*: sm (harva), is, vdj *sääri/marja*, eP *sääre* / eL *seere* + *mari*, harva eP, eL *jala/mari*. Nimetuse tuumalaks näib olevat Eesti, kust see on levinud ingerisoomes, isuri ja vadja murretesse. Eksisteerib kaks võimalust: põhisõna märgib taime pehmet ja lihakat vilja või kalamarja. Järgmiste nimetuste puhul aga kahtlust pole: krj *ikra*; eL pl *jala/ikrō* Lei; lv (*jaalga*)*muuma*. Kuna sõnadel *ikra* ja *muuma* on kaks tähendust – 'sääremari' ja 'kalamari' –, tuleb selguse mõttes lisada täiendsõna. Karjala keeles on tegemist vene laenuga (vn *укра* 'sääre-, kalamari'), leivu keeles tõenäoliselt läti omaga (lt *ikri id.*). Sääremari meenutab väliselt marja täis emaskala, mistõttu langevadki mitmes soomeugri ja indoeuroopa keeles kokku sääremarja ja kalamarja nimetused (vt Sadvoszky 1975).

Sääremari võib näida ka mingi mütsaka või kamakana: krj *jalga/möwk-küine* (vrd sm *möykky* 'kamakas, tomp; kühm, mügar'), *pahko* (*a > o*; *pahka* 'puupahk; muhk, kühm'). Esile saab tõsta ka (näilist) pehmust (krj *pehmie kokušta* 'pehme koht') või olulisust (eP *sääre* + *tuum/tumm* 'tuum').

6.2. Asukoht. Kuna oimukoht asub nurkmisel alal – otsmiku, silmakulmu ja kõrva vahel, on igati õigustatud nimetused sm, krj, lü *kulma* (sm 'nurk; silmakulm', krj, lü 'silmakulm'); sm *otsa/otsi* 'otsmik' + *kulma* (ALFE II: 358, 361).

6.3. Funktsioon. Silmalaug peab silma katma, peitma ja kaitsma. See ülesanne ilmneb ka nimetustes sm *kansi* 'kaas', *silmä(n)/kansi*; vdj *silmä(ä)/kaasi*, *silmä/katto* 'katus; kaas', ka *silmää katō* 'kate, vari'. Sama motiiv tuleb esile liitsõnades, nagu sm *silmä(n)/silmi* + *lauta* 'laud', e *silmA/laud*, lv *siilma/looda* (*au > oo*). Inimese silmalaul on sama otstarve kui

lauakesel, mis seoti lehma või härja silmade ette, et takistada teda üle aia hüppamast ja värvaid avamast. Vt ALFE II: 384–387.

6.4. Rahvapärased uskumused. Eestis on oimukoht seotud ennekõike taju(mise), mõistuse ja mõtlemisega: eP *meele + koht* (eL *-kotuss* 'koht'), *mõistuse-*, *mõtte-*, *oimu/koht* (kohati *oim* : *oimu* 'mõistus, aru, taip'; sõna etümoloogia pole täiesti selge, vt SSA; ALFE II: 361). Argielus osutatakse sageli sõrmega oimukohale, kui peetakse teist inimest või tema teguviisi väga rumalaks. Kuna mõtlemine on omakorda seotud peaaajuga, siis mõnikord sisaldab seda sõna ka oimukoha nimetus: eP *aiu/koht*, *aiude koht*.

Samal ajal on oimukoht küllalt õrn, sest kolju on siin õhuke ja seda saab kergesti vigastada (Koski 1987: 93). Ega asjata ei nimeta rahvasuu oimukohta sõnaga eP *elukoht* Kuu, Kad. Vt ALFE II: 360, 362. Enesetapjad suruvad relva tihti oimukohale.

6.5. Selgroo (lülisamba) liitsõnalistes nimetustes esinevad mitmesugused motiivid (ALFE II: 373–376), kuid alati on obligatoorne täiendsõna, mis näitab asukohta – selga. Inimese kehas on palju luid, olulisim on vaid üks: sm, krj, is, vdj *selkä-*, eP *seljA-*, eL *sellä/sälä + luu*; eP *seljA/ kont*. Soome keeles võib *selkä/luu* olla ka üksainus selgrootüli. Püstine selgroog on keha kandvaim tugiosa. Seda saab võrrelda teiba või ridvaga, samuti puutüve või taimevarrega: sm, krj *selkä/ranka*, *-ranko*. Põhisõna tähendab langetatud või laasitud peenikest puutüve. Võimalikud on kolm laenuetümoloogiat: a) rootsi keel, vrd vanarootsi *rang* 'kanaõrs', nüüdisrootsi murdeline *rång* 'lõhestamata aiaroigas, pooleks saetud ja laasitud pikk ja peenike puutüvi'; b) skandinaavia algkeel: **strangā*, vrd nüüdisnorra *strang(e)* 'peenikese puu laasitud tüvi'; c) balti keeled, vrd ld *drānga* 'jāme teivas, latt, ritv' (SSA). Siia rühma kuuluvad sm, krj, lü, vps, is, vdj, eP *selkä/ruoto*. Põhisõna on germaani laen: **rōða-*, *rōðōn*, vrd nüüdisrootsi *rod* 'aiateivas', nüüdisaksa *Rute* 'vits, latt' (SSA). Läänemeresooe keeltes märgib *ruoto/rood* kandvat tugi- või kinnitusosa (nt lehe-, kala-, sulerood). Eesti keeles on võinud seguneda ka *g* ja *d* (*roog* ja *rood*) (Kettunen 1929: 34–35). Lõunaeeesti murretes (Lut) on tegemist vene laenuga *sel'a/sošt* (< vn *uecm*, murdeline *uocm* 'teivas, ritv, latt'; vt Vasmer 1973).

Selgroog koosneb kõhrelitest või luustunud lülidest, mille ogajätked meenutavad veidi hammast: sm, krj, lü *selkä/pii*. Läänemeresooe keeltes

märgib põhisõna hammast, kohati rehapulka või kammipiid. Seega võib öelda, et selgroo nimetuses esineb *pars pro toto*.

Lülide vahele moodustub püstkanal, milles asub seljaaju. Kanalit saab võrrelda mingi toruja, seest õõnsa objektiga (nt veetoru, taime vars): eP *selg/roog* 'taime õõnes vars; kõrkjas', *seljA/toru*, *-putk* 'taime torujas vars, eseme torujas osa'.

7. Kokkuvõtteks

Kõigis läänemeresoome keeltes, kui välistada teatavad häälikulised erinevused, on pea, nina, jala(sääre) ja selja nimetused samasugused. Nende osi (igemed, oimukoht, silmalaug, ninasõõre, sääremari, selgroog) nimetatakse keeliti või murrakuti enamasti isemoodi. Selleks on mitu põhjust. Osa nimetusi on laenatud eri aegadel ise suunast. Vanemad neist on germaani (*resp.* skandinaavia algkeele või rootsi) või balti laenud, hilisemad pärinevad vene või läti keelest. Nimetustes kajastuvad ka keelesisesed eriarengud, nagu häälikumuutused, *in* : *ime*-tuletiste segunemine teist tüüpi (eriti *m* : *ma*-) tuletistega jm. Seetõttu on sama algupäraga sõnad võinud praeguseks oluliselt lahkneeda, vrd sm *sierain*, *sieraim* jt ja e *sõõre* jt 'ninasõõre' (vt 2.3). Ühe või teise kehaosaga seostub erinevaid kujutluspilte, kui võrrelda seda mõne muu objektiga kas väliskuju, asukoha, funktsiooni või muu tunnuse järgi (vt 6).

Lühendid²

Hat = Hattula; Hin = Hinnerjoki; *id.* = *idem* 'seesama'; Iit = Iitti; Ilo = Ilomantsi (sm); IloK = Ilomantsi (krj); Jaal = Jaala; Kymi = Kymi; lü = lüüdi keel; Sal = Salatsi (lv); Salmi (krj); *s. v.* = *sub voce* 'mainitud sõna all'; Tot = Tottijärvi; VesL = Vesilahti; Ylän = Yläne

Kirjandus

ALFE = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleastlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. II, 2007 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen

² Siin on esitatud vaid need lühendid, mis aastaraamatu lühendiloetelust puuduvad.

julkaisuja 118.); III, 2010 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1295. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 159.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

EEW = Mägiste, Julius 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. III, 11 (ket–kiriklik), 2001. Toim. Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Haarmann, Harald 1983. Zur Problematik lexikalischer Entlehnungen im Bereich der Körperteilbezeichnungen. – Finnisch-Ugrische Forschungen XLV (1–3). Helsinki, 127–151.

Hahmo, Sirkka-Liisa 1994. Grundlexem oder Ableitung. Die finnischen Nomina der Typen *kämmen* und *pähkinä* und ihre Geschichte. (= Studia Fennica Linguistica 5.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Hakulinen, Lauri 1956. Über das finnische Wort *ohimo* und seine Verwandten. – Ural-Altäische Jahrbücher XXVIII. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 196–200.

Kettunen Lauri 1929. Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. (= Suomen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

KKS = Karjalan kielen sanakirja. 3 (L–N), 1983. Päätoim. Pertti Virtaranta. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 3.); 4 (O–P), 1993. Päätoim. Raija Koponen. Toim. Leena Joki, Katariina Jeskanen. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 4. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Koivulehto, Jorma 1998. *Kiire* 'päälaki' ja muuta etymologista rajankäyntiä. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V 1998. Toim. Riho Grünthal, Johanna Laakso. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 360–367.

Koski, Mauno 1987. Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1). – Kontrastiivista kielentutkimusta I. Toim. Mauno Koski. (= Fennistica 8.) Turku: Åbo Akademi, 25–116.

Koski, Mauno 1992. Ihmisen ruuminosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (2). – Kontrastiivista kielentutkimusta II. Toim. Mauno Koski. (= Fennistica 10.) Turku: Åbo Akademi, 135–169.

LMS = Lyydiläismurteiden sanakirja. 1944. Toim. Juho Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- LW** = Lauri Kettunen 1938. Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Länsimäki, Maija 1987.** Suomen verbikantaiset *in: ime*-johdokset. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 469.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- ME** = Karlis Mūlenbacha 1923–1932. Latviešu valodas vārdnīca. I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Nikkilä, Osmo 1992.** Omasta takaa. Kahden suomen sanan alkuperästä. – Rédei-Festschrift. Festschrift für Károly Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. Hrsg. Pál Deréky, Timothy Riese, Marianne Sz. Bakró-Nagy, Péter Hajdú. (= Studia Uralica 6, Urálistikai tanulmányok 3, Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 8.) Wien–Budapest, 361–365.
- Sadovszky, Otto J. 1975.** The Concepts of the 'calf of the leg' and 'fish eggs' and the Tattooed Man of Pazyryk 2. – Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.-23. VIII 1970. Pars I. Acta Linguistica. Redegit Valmen Hallap. Adiuvantibus Anu-Reet Hausenberg, Aime Kährik. Tallinn: Valgus, 149–154.
- SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1955–1981. (= Tutkimuslaitoksen Suomen suvun julkaisuja III. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 4 (huka-iätös), 1994. Päätoim. Tuomo Tuomi; 7 (kiainen-konkelopuu), 2003. Päätoim. Matti Vilppula. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Painatuskeskus / Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SNRG** = Словарь русских народных говоров. 1965–. Москва, Ленинград / Санкт-Петербург: Академия наук СССР, Институт русского языка / Российская академия наук, Институт лингвистических исследований.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 1 (A–K), 1992. Päätoim. Erkki Itkonen; 2 (L–P), 1995; 3 (R–Ö), 2000. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Suhonen, Seppo 1973.** Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 154.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1973. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.

- Viitso, Tiit-Rein 1993.** Livonian *i'gmõd 'gums'*. – *Linguistica Uralica* XXIX, 173–175.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Словарь водского языка. 3 (L– müüäG), 1996; 4 (N–P), 2000. Toim. Elna Adler, Merle Leppik. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut / Eesti Keele Sihtasutus.

Helmi Neetar
ESi auliige
J. Sütiste tee 34–72
13411 Tallinn
helmi.neetar@gmail.com

Names of body parts in the Atlas of Finnic Languages

Helmi Neetar

The three parts of the Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE) were published in the years 2004–2010. Part 2 addresses, among other things, a group of concepts associated with human anatomy (gums, nostril, calf, temple, crown, eyelid, spine). Their Finnic references can be analysed from different aspects.

Some of the names display considerable phonetic and derivational variation, e.g. Fin. *ikenet* etc., North-Est. *igemed*, *idemed*, South-Est. *igimä*?, *igima* 'gums'; Fin. *ohimo* etc., 'temple'. There are numerous compounds, most of which have an obligatory attributive component: Fin. *silmä(n)* 'eye' + *kansi* 'eyelid'.

Some names are rather widespread, such as the following two word families for nostril: **seerV-* (Fin. *sierain*, Est. *sõõre*; also Veps., Vot., Liv.) and East-Fin. *huokoin* < *huoata* 'breathe (deeply); rest' (also Kar. Ingr., Vot.). Some others are used in a very small area.

There are names that are strictly limited to certain body parts, e.g. Fin. *ikenet*, North-Est. *igemed* 'gums'. Some names derive from native linguistic material. For example, the Finnish word family *ohimo* etc. has been associated with the adjective *oha/ohut* etc. 'thin', as the human skull is thin at temples. At the same time there are several loanwords, which can be very old or rather recent (Russian, Latvian) borrowings.

The naming motives are more associated with visual aspects: (a) external form – the hollowness of the temples has probably motivated the North-Est. *tühi* 'hollow / empty' + *kõht* (*o > õ*) 'place', Fin. *onnen* (*onsi* : *onnen*) 'hollow' + *kohta* 'place'. A round-shaped muscular calf may be associated either with the roundness of the belly (Fin. *sääri* 'leg' + *vatsa* 'belly', Est. *jala* (Gen.) 'leg' + *kõht* 'belly'), berry, or roe (North-Est. *sääre* / South-Est. *seere* (Gen.) 'leg' + *mari* 'berry; roe'; also Vot., Ingr.); (b) location – here belong such designations of the temples as the Fin., Kar. *kulma* ('corner') and Fin. *otsa* / *otsi* 'forehead' + *kulma*. The high position of the crown could have yielded the Fin. *pää* 'head' + *kukkula* 'hill, top'. The function is very important. Several terms for the spine combine references to the erect position and the support function. The most important function of the eyelid is that of protecting the eye, as proved by the Fin. *silmä(n)* 'eye' + *kansi* 'lid', Vot. *silmä* + *katto* 'roof; lid'. Estonian terms reveal the belief that temples have to do with reason and thinking: *meele* (Gen.) 'mind; perception; reason' + *koht* (South-Est. *kotuss*) 'place'.

Keywords: phonetic and derivational variation, areal distribution, semantic aspect, native words, loanwords, naming motives

TAKUD JA PAKLAD¹

VILJA OJA

Annotatsioon. Kiutaimede töötlemisel eraldatud lühikeste kiudude ja puitunud osakeste segu nimetatakse kirjakeeles ja põhjaeesti murretes *takkudeks*, lõuna- eesti murretes *pakaldeks*. Ropsitakse märgivad põhjaeesti murretes *ropsi-* või *ropstakud*, roogetakud, *eisted* ja *eietakud*, lõunaeesti murretes *raba-* ja *lemm-* tüvest moodustatud sõnad ning *rehike* või *rehikpakla*. Hõreda harjaga sugedes saadakse *otstakud*, mille murdenimetused lähtuvad sõnast *ots*. Tiheda harja alt tulevaid takke on põhjaeestlased nimetanud sõnadega *peentakud* vms, *ihurooge-* ja *ihutakud* ning *lagijad* ehk *lagijatakud*, lõunaestlased *laas-* ehk *laasikpakla*, *laasiku* vms, *suikatsõ* (*pakla*) ning *ladviku* ehk *ladvaotsigu*.

Võtmesõnad: takk, pakal, ropsitakud, sugetakud, takunimetuste levikukaardid, eesti murded

Sissejuhatus

Lina või kanepi töötlemisel eraldatud lühikeste kiudude ja puitunud osakeste segu on *takk*, murdekeeles ka *pakal*. Mõlemaid sõnu kasutatakse enamasti mitmuse vormis. Takke on mitut sorti ja üldnimetustele lisaks on olemas muud, kitsama tähendusega nimetused. Kui kirjakeelsed nimetused leiame hõlpsasti sõnaraamatutest, siis murdesõnad, nagu *lagijad*, *roopjad*, *laasiku*, *raviku*, *reh(i)ke*, jäävad paljudele arusaamatuks. Järgnev ülevaade, kus käsitletakse takunimetuste tähendusi ja levikut, peaks asjasse selgust tooma. Lisatud on viited sõnade päritolule ning sarnastele nimetustele teistes läänemeresoome keeltes. Algmaterjal pärineb Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivist (EMSUKA), soomekeelne võrdlusaines Soome murrete sõnaarhiivist (SMSA), kuid arvesse on võetud ka läänemeresoome keeleatlase jaoks kogutud ainek. (Materjali keerukuse ja keeliti ilmnevate suurte erinevuste tõttu jäeti see atlases kaardistamata.) Näidetes on kasutatud lihtsustatud muredtranskriptsiooni. Enne

¹ Uurimistööd on rahastanud SF0050037s10 ja ETF9367.

nimetustesse süvenemist selgitan lühidalt takkude saamist, kirjeldades vanaaegset kiutaimede töötlemise protsessi.

1. Kuidas takke saadi

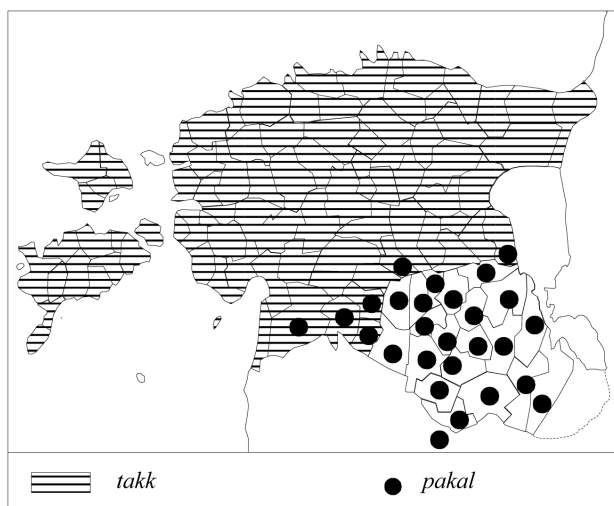
Kanepist tegid eestlased peamiselt kõisi ja võrgunööri. Kangakudumiseks kasutati lina, mistõttu seda kasvatati tunduvalt rohkem kui kanepit. Takkude eraldamise menetlus on mõlema kiutaima puhul põhimõtteliselt sama, kuid lina töödeldi peenema kiu saamiseks põhjalikumalt ja nii tekkis eri sorti linatakke samuti rohkem. Seepärast on järgneva käsitluse aluseks linatöötlemine. Kõige usinamalt tegeldi linakasvatusega Lõuna-Eestis ja Läänemaal Vigala ümbruses, kus linamüügiga teeniti suur osa talu sissetulekust (ERL: 139; Manninen 1933: 130–142). Nendest piirkondadest on ka sellealast sõnavara kirja pandud enam kui mujalt.

Põlva keelejuht on linatöötlemise protsessi väljendanud ühe lausega: *linnu kakutass, `suitass, `leotadass, `laotadass, kuivatadass, kõüdetäss `punda, rabatass, kammitass* (EMSUKA). Igaks juhuks seletan selle kirjakeeles veidi pikemalt lahti. Lina kitkuti põllul käsitsi, seoti peodesse ning laoti hakkidesse. Hakkidest veeti linapeod kokku ja eemaldati kraasiga ehk raatsiga kuprad. Seda tegevust on Võrumaal kohati nimetatud ka sugemiseks, nt *`Suiü kuku' otsast maha'* Kan (KVVE: 13). Varred pandi üheks kuni kolmeks nädalaks likku, misjärel laotati väljale tahele ja viidi sealt hiljem rehetuppa partele kuivama. Kuivanud linadel kolgiti ehk lõugutati luud (puitunud osad) kiudude küljest lahti. Purustatud linaluud eraldati kiududest ropsimõõgaga ropsides ja saadi esimesed, jämedad takud. Järgnes linade harjamine (ehk sugemine) ja kammimine, mille käigus eraldus järjest peenemaid takke (vt nt Ränk 1995: 102–103; ERL: 139–141). Laias laastus eristatakse kaht sorti takke: ropsi- ja sugetakud. Tegelikult tekib sugetakke olenevalt linaharja tihedusest omakorda mitut sorti. Siinses käsitluses on nimetused jagatud sisu järgi esmalt kolmeks: üldnimetused, ropsitakud, sugetakud, ning viimane rühm omakorda kolmeks: otstakud, keskmised takud ja peentakud.

2. Üldnimetused

Sõnad *takk* ja *pakal* märgivad igasugust takku, ent kummalgi neist on murretes oma kindel levila. Põhjaeesti murretes on üldlevinud *takk* (pl *takud*, *takod*, *tagud*, R *takkud*), lõunaeesti murretes *pakal* (*pakal*, *pakõl*, *pakl*, pl *pakla*, *pakla*?, *pakle*, *paklõ*?). Põhja- ja lõunaeesti murrete piirialal esinevad *takk* ja *pakal* paralleelselt (vt kaart 1). Harilikult tarvitatakse neid sõnu mitmuse vormis. Põhjuseks on ilmselt see, et takud moodustuvad paljudest linakiutükkidest. Ainsuse kuju kohtame sageli liitsõnade esiosana, nt *takukoonal*, *takunöör*. Lähisugukeeltes on kumbagi nimetust kasutatud vähesel määral: *takku* isuri, vadj ja mõnes soome murdes (Kullaa, Ulvila, Pori, Suoniemi, Pyhantä, Kallivere) ning *pakli* läänevadja murdes. Sõna *takku* märgib laiemalt põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes sagris karva ja villa, sassis juukseid, heina vms ning seda ongi peetud noomeni algupärasemaks tähenduseks (EEW: 3054–3055; Saareste 1924: 23). Sõnatüve seostatakse verbidega *takerduma*, *takistama* jms (SKES: 1209; SSA 3: 259). Eesti *pakal* on läti laen (< lt *pakula*, *pakuls*, pl *pakulas*; Vaba 1997: 148). Vadja läänemurdesse on *pakli* tulnud vene keelest (< vn *пакля*), kus see on samuti balti päritoluga (< leedu *pākulos*; Vasmer 3: 189).

Kaart 1. Taku üldnimetused eesti murretes

Takust kedratud lõnga, sellest kootud kangast ja niisugusest kangast tehtud tooteid iseloomustavad *ne-* ja *kas-*liitelised adjektiivid *takune* eP (S L ka *takne*), *takukas* Kse JMd Trm Kod ja *paklane* eL (V -õ), *pakline* Saa Hls Krk San Har Plv. Näiteks *Siss`anti neile kaits`paklast amet ja kaits`paari`paklasi`pükse* Pst (Tanning 1961: 180). Kui sooviti täpsustada, kas jutt käib lina- või kanepitakust, lisati asjakohane täiendsõna, nt *lina`pakla`* Krl; *Leimed ma kedrasi kanepitaksed* Kaa. Üldnimetused on ka eri takusorte tähistavate liitnimetuste põhisõnaks (vt osad 3 ja 4).

3. Ropsitakud

Kõige jämedamad takud tekkisid, nagu öeldud, puitunud osakeste eraldamisel lõugutatud linadest. Seda tööd tehti varem käsitsi suure noa taolise puust tööriistaga, ropsimõõgaga pekstes või rapsides, hiljem linavurri abil. Kui taheti saada kvaliteetsemat lina, eelistati siiski käsitsitööd, sest linavurriga kippus kiud sassi minema. Ropsimõõka ja sellega töötamist väljendavad muredeti eri sõnad ning selle tõttu on ka saadud takke isemoodi nimetatud. Mõnikord on öeldud lihtsalt *jämedad takud* eP, *jämetakk* Tõs, *jämme`pakla* Trv, *suurehuu takk* Vig, ent need pole nimetused, vaid pigem seletused. Liitnimetused täiendsõnaga *jäme-* väljendavad peale ropsitakkude ka hõreda harjaga töödeldud sugetakke (vt osa 4). Ropsitakke kasutati ehitusel tihendus- ja soojustusmaterjalina ning neist keerutati nõõri ja kooti kotiriet (Ränk 1995: 207; ERL: 287). Otstarbe järgi ongi ropsitakke vahel nimetatud sõnaga *eietakud* Juu Koe (< *eie`takune* nõõr`; vt EMS I: 618) või *kotitakud* Mär. Viimast liitsõna on ühtlasi kasutatud jämedate sugetakkude kohta (vt osa 4.2).

Kirjakeeles tuntud nimetus *ropsitakud* on Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 974) esitatud märksõna *rops* artiklis koos viitega eesti murdevas-tele *roogetakud*. Põhjaeesti murretes on nii genitiivse kui ka nominatiivse täiendosaga liitsõnu: *ropsitakud* S (~ *ropse-* Põi Muh) Kse Hää Saa, kohati K (KJn ka *ropsi`paklad*) IPõ; *ropstakud* R (-*takkud*, -*tagud*) Kei JJn Kad VJg I (vt kaart 2). Verb *ropsima* arvatakse tulenevat onomatopöäst (< *rops*) ja sama tüvega tuletisi leidub kõigis läänemeresoome keeltes, kuid mitte linatöötlusprotsessi väljendavate sõnadena (EEW: 2543–2544; SKES: 840; SSA 3: 93).

Läänemurdeline sõna linaropsimise kohta on *rookima*. Selleks tööks kasutatavat riista märgib nimetus *rooge-* või *rookemõõk* ja saadud takke

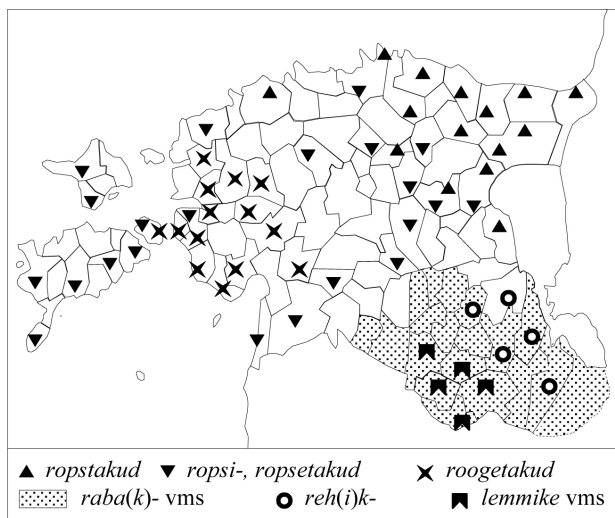
roogetakud Muh Lä PāPõ või *`roogetakud* Tõs. Verb *rookima* esineb eesti keeles põhiliselt kahes tähenduses: 'puhastama (millestki)' ja 'peksma, kloppima' (EKSS 4: 876). Murdekeelsed tähendused 'linu ropsima' ja 'nahka parkima' seostuvad sisuliselt viimasega (EMSUKA; Wiedemann 1973: 976–977). Läänemeresoome *rookima/ruokkia* arvatakse olevat germaani päritolu, vrd muinaspõhja **rōkian*, kask *rōken* (EEW: 2532–2533; SKES: 871–872; SSA 3: 106). Tähenduses 'linu ropsima' pole seda sõna olemasolevate teadete kohaselt lähisugukeeltes kasutatud.

Põhjaeestikeelse *ropsima* ja *rookima* vaste lõunaeeesti murdeis on *rabama* ning tööriist on *rapai*. Samast tüvest on tulnud takunimetused *rabaaludse* (*`pakla*, *-a?*) Rõn Har Lut, *rabakalo|sõ*, *-ssõ*, *-dsõ* (*`pakla?*) Urv Rõu Vas Se, *rabak`pakla* Plv, *rabik`pakla* (*-e*) San Krl, *rabik|u*, *-a*, *-e*, *-õ* Kam San (~ *rabake*) Kan Urv Har, *rapikõ* San Rāp, *ravi|ku*, *-gu*, *-ke* Krk Hel T (kaardil 2 on näidatud *raba*-tüvest tulnud nimetuste üldlevik). Näiteks *Rabamise man`saiva rabakalodsõp`pakla?* Se (KVVE: 301); *ravike olli nuu`pakla*, *mes`linnu rabaden rabajaga maha`pešti* Nõo; *Rabaten`saadi rabike* (~ *rabake* ~ *rabiku*), *noist tetä midagi es saa* San (EMSUKA). Verbi *rabada/ravata* tuntakse eesti keeles ja lähisugukeeltes tähenduses 'lüüa, peksta (viljavihke terade eraldamiseks)'. Päritolult peetakse seda deskriptiivsõnaks ja seostatakse kahtlemisi verbiga *raputama*, kuid selle kohta on esitatud ka laenuetümoloogia: < germ **draban*, vrd gooti (*ga*-)*draban* 'lüüa, peksta' (EEW: 2372–2373; Koivulehto 1974: 121–122; SSA 3: 57).

Selle kõrval on Lõuna-Eestis kasutatud kitsama levikuga nimetusi. Tartu ja Võru murdeala idatiival esineb *rehik* pl *rehike* (*`rehke?*, *`rehke?*) Võn Kam Krl Rāp Se; *rehik`pakl|ad* (*-a?*) Võn Plv, nt *`rehke? omma rabakalodsõp`pakla?* Se. Andrus Saareste (vt Albert Saareste 1924: 233) on avaldanud kahtlust sõna tähenduse suhtes. Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 947) leidub peale substantiivi ka adjektiiv *rehkine* 'paha, vilets (taku kohta)'. Noomeni aluseks olev verb *rehkmä* on tuntud lõunaeeesti murretes tähenduses 'peksma, materdama jms'. Päritolult peetakse seda läänemeresoome deskriptiivtüveks ja ühendatakse soome verbiga *rehkiä*, vepsa *rehkta*, karjala *riehkie* jms (EEW: 2445; SKES: 756; SSA 3: 59).

Võru murde lääneosa ja Sangaste keelejuhtide sõnul saadi ropsimise tulemusel *lemmike* vms, pl *lemmi|ke* (*-ke?*, *-ge?*, *-kä*, *-kä?*) San Urv Krl (~ *-kõ?*, *lemminge*) Har Rõu. Samast tüvest võiks olla tulnud mulgi- ja tartumurdeline *lemmel* pl *`lemle(d)* M (Pst ~ *lem(b)le`paklad*) Puh Kam

Kaart 2. Ropsitakkude nimetused eesti murretes

Ote ning *lemme* pl *lemmed* Koe ja Vil. Nende sõnade tähendus varieerub (vt ka EMS V: 91, 93). Osa näiteid räägib selgelt ropsitakkudest, nt *lemmikä`õlli nu kõgõ`õelaba`paklõ* Urv; *rabaja aludsõ`pakla om lemminge* Krl, teine osa linaluudest, linapurust või -ebemetest, nt *lina`lemmed on`kõikse peenem udu takk* Koe (EMSUKA). Mõnest kirjapanekust tähendus ei selgu, nt *San rabavuse lemmike*. Wiedemanni (1973: 486) järgi on *lina lemmes* ja Mulgi *leml*, *lina lemlid`linaluud`*, aga sõna *lemmik* pl *lemmike* tähenduseks on antud *ropsitakud`*.

Keskmurdes on mitmes tähenduses kasutatud sõna *eisted* (pl) Jür Koe Ksi Plt: 1. kiupuru, ebe, helves; 2a. linaseemneaganad, 2b. ropsitakud, nt *eisted on nied, mis takkudest`välja puistatakse* Jür; *eisted on vad ropsi takud, mis lina`ropsimisega maha jäävad* Koe (EMS I: 636). Wiedemann (1973: 89) annab *eiste* pl *eisted* = ebe, ebemed. Üksikud teated on järgmiste ropsitaku nimetuste kohta: *roopjad* (> *roopjased`takused`*), *roopjatakud* Kod ja *luised* (< *luu*) ~ *ropstagud* Vai.

4. Sugetakud

Ropsitud linu töödeldi linaharjaga² ehk soeti kaks või kolm korda, esmalt hõreda, pärast tiheda harjaga ning sellest olenevalt saadi ka kaht või kolme sorti takke. Sugemisel tekkivaid takke on kirjakeeles nimetatud *sugetakkudeks* (EKSS 5: 341; ÕS 2006: 869). Kõigis läänemeresoome keeltes väljendab noomen *suga/suka* (hobuse) kamm vms ja *suge*-tüveline verb mõistet 'harjama, kammima', ent tähenduse 'linaharjaga töötlemine' kohta lähisugukeeltest teateid pole. Sama tüvega sõnu leidub ka teistes Uurali keeltes ja selle tüve juured ulatuvad indoiraani keeltesse, vrd nt sanskriti *sūka* 'aganad, ogad, seaharjased vms', avaari *sūkā-* 'oga, okas, astel', vanaindia *śūka-* 'sõkal, agan' (SSA 3: 209). Samamoodi nagu eesti keeles *suga* kasutatakse läti keeles sõna *suka* tähenduses '(hobuse)suga' ja leedu keeles sõna *šūkos* 'linahari'. Julius Mägiste ei pea tõenäoliseks, et läänemeresoome *suga* oleks balti keeltest laenatud, kuid arvab, et leedu-läti noomen võib olla läänemeresoome keeltest semasioloogiliselt mõjutatud (EEW: 2892–2893).

Eesti murretes tarvitatakse *sugema*-verbist moodustatud takunime-tusi suhteliselt vähe: *sugitakud* KuuK Trm; *soetakud* Vig Aud PJg Juu; *sugemise* (-mese) *takud* Emm Lai; 'suikatsõ' (*pakla*) Kan Urv Vas Rāp Se Lut. Tähenduse poolest ei ole need identsed. Põhjaeesti murretes on sel viisil tähistatud üldmõistet – linadest sugemisel saadavaid takke (nt *soetakud*, mis *soetakse*, *otsmised ja peened takud* Juu), Võru murde 'suikatsõ on aga peentaku nimetus (vt osa 4.3). Tavaliselt väljendavad soetud takke murdekeeles üldnimetuse asemel konkreetseid takusorte märkivad nimetused (vt osad 4.1–4.3). Võrdluseks olgu lisatud, et soomekeelsed sugetakkude nimetused lähtuvad *harja*-tüvest: *harjeet*, *harja|rohtimet*, *harja(n)|tappurat*.

Erisuguse kvaliteediga sugetakkudest kedrati jämedamat ja peenemat lõnga, millest kooti kangast meeste tööpükste, naiste särgialaste ja muude jämedakoeliste esemete valmistamiseks (Ränk 1995: 207; ERL: 287). Näiteks Tarvastu keelejuht jutustas: 'Mitmat 'mūudu 'lõnga kedrāti, jāmet ja peenikest. Edimese otsast 'suituse, nii olive 'jämme, nii kedrāti koti

² Linahari oli u 70–80 cm pikkune laud, mille kummaski otsas asetses neljakandiline 3–5 cm pikkuste metallpiidega pesa, üks hõredam, teine tihedam. Oli ka ühe pesaga linaharju. Neist linapeosid läbi tõmmates eraldati kiududest takud (ERL: 139; Ränk 1995: 102).

lõngasse. Nii olive `jämme `pakla justku vana `jorkama. Mis peenema `pakla, neist kedrati peenemat `lõnga, `koeti jälle peenemase kottesse (Tanning 1961: 191).

4.1. Otstakud

Hõreda harjaga sugemisel saadud takkude kirjakeelne nimetus on *otstakud* (EKSS 3: 858; ÕS 1999: 539). Murretes on *ots*-sõnast moodustatud nime-
tused hästi tuntud. Esineb nii nimetavalise kui ka omastavalise täiendosaga
liitnimetusi, mille põhisõnaks on taku üldnimetus (tavaliselt mitmuse
vormis): pl *ots|takud* (-takod) Mar Hää Saa Jür Amb Koe VMr VJg Plt
KJn, -tagud või -takkud R; *õts|takud* I, -takkud Lüg; *ots|`pakla(d)* (-e, -a[?])
Saa Vil Trv Hls Krk Ote Har Rär; *otsa|takud* Jäm Khk Pöi Muh Emm Mär
Vig Kse Var Tõs Aud (*otse*-) PJg Hää Juu Äks, *õtsa*- Iis; *otsa|`pakla* Nõo.

Peale selle on murdekeeles (eriti Lõuna-Eestis) levinud *ots*-tüvelised
tuletised: *otsik* > *oísikud* (pl) KJn, *otsi|ku* (*`pakla*) Trv Krk (-gu) Hel
Puh (-kud), -ke(t) Ran, -kõ San; *otsik`pakla* (-a[?], -e, -õ[?]) Krk Nõo San
(~ *oísk*) Krl Plv, nt *`Pakla puistati vardaga ärä ja mähiiti `kuutslide, iks
otsikpakla erälde* (Keem 1995: 97); *otsikane* > *oískatsõ `pakla*[?] Urv Plv
Vas Se; *oískatse* (-dsõ) *`pakla* (-a[?]) Kam Urv Vas Se, nt *Edimält tõmmate
läbi hõrrõ ha'ra, siss `saiva oískatsõ<sup>p</sup> `pakla*[?] Se (KVVE: 301); *otsmine*
> *otsmised takud* Lai; *otsmene takk* Juu; *otsmane* > *otsmased (takud)*
KuuK, *otsmatsõ `pakla*<sup>?</sup> Kan, nt *otsmatsõ `pakla*[?] omma nuu[?], *mis
edimätses ha'rast omma läbi `suitu, `otsmatsõ `pakla*[?] omma hõelamba[?]
Kan (EMSUKA). Sõnast *otsik* moodustatud *ne*-tuletisi *otsikine* Krk San,
otsiklene Hää, *otsikne* pl *otsiksed* Hää Saa on kasutatud nii substantiivina
tähenduses 'otstakk' kui ka adjektiivina 'otstakune'.

Nimetused *otstakud*, *otsiku `pakla* jms tähistavad harilikult esimesel
sugemisel saadud jämedaid sugetakke ning järgmis(t)el sugemis(t)el
eraldunud takud kannavad muud nime, nt Trv *otsiku `pakla ja laasiku
`pakla* (vt osad 4.2, 4.3). Üks Karksi murraku keelejuht seevastu on *otsi-
kute* hulgas eristanud jämedamaid ja peenemaid takke, nt *nii otsa raksi,
nii om otsiku; tüve otsigu (tüviku -gu) saave koti lõimess, ladva otsigu
(ladviku -gu) saave koti koess* Krk. Selle järgi võiks *otsiku* siin märkida
sama üldmõistet, mis kirjakeeles *sugetakud* (vt osa 4). Eesti murretest
nimetuse *tüviku/tüvigu* kohta rohkem teateid pole, *ladviku* tähistab aga
peentakku (vt osa 4.3). Soome murretes esinevad samade nimetamis-

motiividega sõnad, ent vastupidises tähenduses: *latviaiset*, *latvarohtimet*, *latvatappurat* vms on 'harjamisel saadud kõige jämedamad takud' ning *tüve-* või *tiivitappurat* 'peenemad takud', nt Alahärmä *latvatappurat karkeita* 'jämedad', *tiivitappurat hienompia* 'ilusamad, peenemad' (SMSA). Hõreda harjaga sugedes tekkinud takkude kohta on eestlased öelnud ka lihtsalt *jämedaharjatakud* Kul, *jämedarja takod* Mar, *jämeearjatakud* Muh või *jämedamad takud* VNg, mille sisu on enamasti arusaadav, ent need pole nimetused, vaid seletused.

4.2. Keskmised takud

Kui sooviti saada hästi hea kvaliteediga lina, soeti kiude kolm korda. Sel juhul ei nimetatud teisel sugemisel saadud takke peentakkudeks nagu kahekordse sugemise puhul, vaid lähtuti mõistest 'keskmine, vahepealne'. Näiteks *sugemese takud*, *kolm `sorti – otsa takud*, *`kesmesed takud*, *peeniksed takud* PJg; *Otsiksed*, *kesstakud ja peeniksed takud* Hää; *õtstakku `suetasse sõreda arjaga*, *kesktakku `tihkemä puale piäl* Kod; Jämajast on kirja pandud *vahelised takud*. Kirderannikumurde idaosas ja idamurdes väljendab keskmisi takke liitsõna täiendosaga *lõim-* (Vai *loim-*). Nagu nimetus osutab, valmistati sellest lõimelõnga (nt *kesktakuss kedräsikä ükspidike `lõime ja käe käteräte `lõime* Kod), kuid keskmisest takust kedrati ka jämeda kanga koelõnga (nt *kesstakud `soetaks `kesmese arja pääl*, *vanasti `koeti neist püksikangast ja nõude käterätikusi* Hää).

Keskliste takkude eesti- ja soomekeelsed nimetused on üsna sarnased, vrd sm *keskiäiset*, *keski-*, *keskiäis-* või *kesku|rohtimet* jms; *väliäiset*, *väli|tappurat*, *-harjeet*, *-rohtimet*; *loimet* ja *loimi|rohtimet* (SMS 6: 877, 880; SMSA). Eesti Nõo-murdeline *koti `pakla* ja Järva-Jaani *jämedad takud* on kirjeldavat laadi ühendid. Täiendsõnu *koti-* ja *jämedad* kohtame nii ropsitakkude kui ka otstakkude nimetustes (vt osad 3 ja 4.1). Näiteks Järva-Jaani lauses *takud sai kolmes `järkus `suetud: kofitakud, jämedad takud ja `piened takud* tähistab sõna *kofitakud* hoopis esimesi sugetakke ehk otstakke.

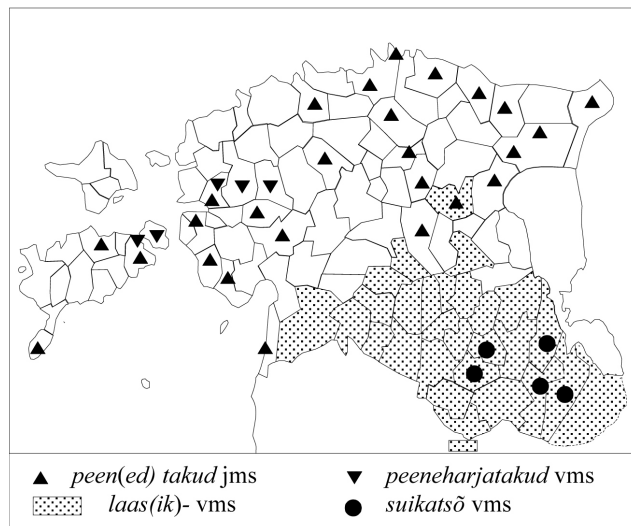
4.3. Peentakud

Olenemata sellest, kas sugemisi oli kaks või kolm, nimetati viimaseid takke paljudes põhjaeesti murrakutes peenteks või peene harja takkudeks:

`*peened* (*piened*) *takud* R (*tagud* v *takkud*) Jäm Kse Juu KuuK JJn Koe; *peeniksed takud* Krj Pöi Mar Tõs PJg Hää Lai Plt; *peenikse`pakle* Krk; *peen-* (*pien*)*takk*, *-takud* Var Tõs Jür Amb Iis Trm, *-takkud* Lüg; *peene arja takud* Pöi Muh Kul Mär Vig; *peeniks(e)arja* (*peenikarja*) *takod* Mar (kaart 3). Soome murretes esineb sama täiendsõnaga nimetus *pienet rohtimet* ja viimase tähendusvaste *pikku|rohtimet* (soome *pieni* = *pikku* `väike`).

Lõunaeeesti murdes ning selle naabruses märgivad peentakke *laas*-tüvest moodustatud nimetused (hrl mitm): *laaštakud* Äks Lai KJn; *laas-pakal* Saa Vil Hls Krk Ote Har; *laasik(pakal)* M TLä Krl Har Lei (-ž-), *laašk-* Võn Kam Rõn San Har Plv Räp (nt *peräst tulliva laasik`pakla ehk laasiku* Nõo). Sageli on tarvitatud *ne*-tuletisi, peamiselt omadussõna funktsioonis: *laasikene* või `*laaškene* (*pakal*) Saa Nõo Võn Kam Rõn (nt *sugida tuleb`oiskene* (*pakal*) *enne ja`laaškene* (*pakal*) *perän* Kam); *laasikine* (lõng) Krk; *laasikanõ* või *laaškanõ* (*pakal*) V (nt `*laaškatsõ`pakla`omma`ilosa`, tõsõst harast`suitu` Kan), Lei pl *laažiklõdzõ* (vt EMS IV: 769–771, 773). Noomenit seostatakse verbiga *laasima* `puutüvelt oksti eemaldama`; murdes ka `oksi või lehti variseda laskma` (EEW: 1193). Sõnatüve päritolu ei ole selge.*

Kaart 3. Peentakude nimetusi

Võru murdes (Kan Urv Vas Rāp Se Lut) käibib paralleelnimetus *`suikatsõ* (*`pakla*), nt *`suikatsõ `pakla' omma laasikadsõ `pakla', nuu pa'remba `pakla'* Urv. Karksi murrakus on peentaku kohta öeldud *ladva otsigu* ja *ladviku* (-gu) pl < latv (vt ka osa 4.1), nt *ladvikise* 'peentest takkudest' *lõnga*, *ladvikitest tett* Krk (EMS IV: 796–797). Analoogiline nimetus märgib teisel sugemisel eraldunud takku keskvepsa murdes Järvenkyläs: *ladvez* (g *ladvesen*) < *ladv* 'latv'.

Põhja-Eestist on üksikteated sõnade *ihutakud* (nt *ihu takud*, *nee on paramad*, *otsatakud on `vaesemad* Khk) ja *ihuroogetakud* kohta (nt *ihuroogetakud oo ilusad* 'peened, need `tehti `eñni kofi `kanga kueks Mär (EMS I: 888). Soome murretes märgib *iho* muu hulgas linakiude ja kõige peene- maid takke. Takunimetustena kasutatakse ka tuletisi, nagu *ihokaiset*, *ihonaiset*, *ihorohtimet*, *ihokaisrohdimet* (SMS 4: 728–732). Üksnes Kodavere murrakust on kirja pandud noomenid *lagijad*, *lagijatakud*, *lagijalinatakk* 'peentakk' (nt *lagijad one piänike takk*, *kõege piänem takk*) ning *lagijane* 'peentakune' (nt *lagijased lõngad*) (EMS IV: 808). Parima kvaliteediga takkudest kedrati sageli koelõnga lihtsama kanga jaoks, millest valmistati näiteks särgialaseid, käterätte, linu ja väiksemaid kotte.

Kokkuvõtteks

Takkude üldnimetus on põhjaeesti murretes *takk*, lõunaeesti murretes *pakal*. Enamasti kasutatakse kõiki nimetusi mitmuse vormis. Kõige jämedamaid, ropsimisel eralduvaid takke nimetatakse põhjaeesti murretes *ropsi*- või *ropstakkudeks* (< *rops*), läänemurdes *roogetakkudeks* (< *rookima*). Lõunaeesti murretes on valdavaks verbist *rabama* 'ropsima' lähtunud nimetused, nagu *rabaalutse*, *rabakpakla*, *rapikõ*, *raviku*. Samas tähenduses kasutatakse Kagu-Eestis sõnu *rehike* ja *rehikpakla* ning *lemmike* vms.

Kirjakeelse üldnimetuse *suetakud* asemel eelistatakse murretes konkreetset takusorti märkivaid sõnu. Suetakke eristati sugemiskordade alusel kaht või kolme sorti. Esimesel sugemisel hõreda harjaga eraldusid *otstakud*. Murdekeelsetes liitnimetustes on esikomponent *ots* kas nominaatiivi või genitiivi vormis. Peale nende leidub nimetuste hulgas rida tuletisi nimisõnast *ots*, nagu *otsiku*, *otsikatse*, *otsmased*. Kolme sugemise korral olid teised takud *kesk*- ehk *keskmised* või *vahetakud*. Viimasel sugemisel saadi *peentakud*. Peentakke tähistatakse põhjaeesti murretes tavaliselt liitnimetusega, mille täiendsõnaks on adjektiiv *peen* või *peenike*, nagu

peened takud, peeneharjatakud. Lõunaeesti murretes on laialt levinud *laas*-tüvelised nimetused *laas(ik)pakla, laasiku* vms. Selle kõrval on Võru murdes peentakke nimetatud *'suikatsõ* (*'pakla*). Mõne takunimetuse kohta on üksikteateid, mille alusel üldistusi teha ei sõanda.

Lähisugukeelte sõnadega ühiseid nimetusi on eesti murretes vähe. Isuri ja vadja keeles ning mõnes soome murdes esineb üldnimetus *takut* ning läänevadja murdes *pakli*. Soome murretes leidub sama täiendsõnaga peentaku nimetusi nagu eesti murretes: *pienet rohtimet* ja *ihorohtimet*. Keskmisel sugemiskorral saadud takke märkivatel eesti ja soome sõnadel on ühesugused nimetamismotiivid: *'keskmine'*, *'vahe(pealne)'* ning *'lõim'*. Eesti Karksi murrakus on jämedaid sugetakke nimetatud *tüviku/tüvigu* ning peentakke *ladviku*, aga soome murretes kasutatakse samadest noomenitest lähtuvaid takunimetusi vastupidises tähenduses: *latvatappurat* vms on *'kõige jämedamad sugetakud'* ning *tüve-* või *tüvitappurat* *'peened takud'*. Samamoodi kui eesti sõna märgib vepsa *ladvez* peenemaid takke.

Kirjandus

EEW = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII.

Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-sõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Lange-mets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. I–V, 1994–2011. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut / Eesti Keele Sihtasutus.

ERL = Gea Troska, Ants Viires, Ellen Karu, Lauri Vahtre, Igor Tõnurist 2000. Eesti rahvakultuuri leksikon. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Koost. ja toim. Ants Viires. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Keem, Hella 1995. Tartumaa saja-aastaste jutud. Toim. Aldi Sepp. (= Valimik korrespondentide murdetekste 5.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Koivulehto, Jorma 1974. Lisiä germaanis-suomalaisiin lainakosketuksiin. – Virittäjä 78, 111–127.

KVVE = Kuiss vanal Võromaal eleti. 2005. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste VI.) Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts.

- Manninen, Ilmari 1933.** Die Sachkultur Estlands. II. (= Õpetatud Eesti Seltsi eritoimetused II.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Ränk, Arvi 1995.** Eesti etnograafiasõnaraamat. Tallinn: Õie Ränk.
- Saareste, Albert 1924.** Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. Résumé: Du sectionnement lexicologique dans les patois estoniens. I. Analyse avec 60 cartes et 1 esquisse schématique (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B VI, 1.) Tartu.
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS** = Suomen murteiden sanakirja. 4, 1994; 6, 1999. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Painatuskeskus/Edita.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tanning, Salme 1961.** Mulgi murdetekstid. Toim. Aili Univere. (= Eesti murded 1.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn/Tampere: Eesti Keele Sihtasutus, Tampereen Yliopisto.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1986–1987. Этимологический словарь русского языка: в четырех томах. Изд. 2-е, стер. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1999** = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Sõnavarakogud

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv

SMSA = Soome murrete sõnaarhiiv

Estonian words for 'tow'

Vilja Oja

In standard Estonian and in North Estonian dialects the coarse and broken part of fibre plants (flax, hemp) separated from the finer part is called *takud*, the South-Estonian counterpart being *paklad*. In addition, there are special terms for tow of different qualities. The coarse tow produced by scutching braked flax is called *ropsitakud* or *ropstakud* (< *rops* 'swingling') in standard Estonian and in most North-Estonian dialects, *roogetakud* (< *rookima* dial. 'to swingle') in the Western dialect, and in some parts of the North Estonian Central dialect area *eisted* or *eietakud* are used. The South Estonian terms are *rabakpakla*, *rapikõ*, *raviku* etc. (< *rabama* 'to swingle, to scutch') and *rehikpakla* or *rehike* in south-eastern Estonia. In some cases scutched tow is referred to with a *lemm*-stem noun, e.g. *lemmike*.

The scutched fibre was hackled two or three times, thus producing *sugetakud* 'hackled tow'. Starting with wide teeth, coarse tow – Est. *otstakud* were separated, while the following application of fine teeth produced fine tow – Est. *peentakud*. Most of the dialectal names of the first fraction, such as *otsatakud*, *otsiku* etc., originate in the noun *ots* 'end'. Fine tow has been called *peentakud* or *peeneharjatakud* in northern Estonia, plus a few single reports of *ihutakud*, *ihuroogetakud* and *lagijad* or *lagijatakud*. The South-Estonian dialect and some neighbouring subdialects use the terms *laaspakla* or *laasikpakla*, *laasiku* etc., while *suikatsõ* (*pakla*) are used in the Võru dialect and *ladviku* or *ladvaotsigu* in the Karksi subdialect. In the case of triple hackling the separation of fine tow was preceded by an intermediate phase producing a middle fraction called *kesktakud* (< *kesk*(mine) 'middle') or *vahetakud* (< *vahe*(pealne) 'intermediate').

Only a few terms are shared with other Finnic languages. The North-Estonian general term *takk* 'tow' occurs in the Ingrian and Votic languages and in some Finnish dialects. The South-Estonian general term *pakal* is a Latvian loan while its Votic counterpart *pakli* comes from Russian. Closest to Finnish are the Estonian terms for the middle fraction.

Keywords: *takk* 'tow', *pakal* 'tow', *ropsitakud* 'scutched tow', *sugetakud* 'hackled tow', areal maps of tow names, Estonian dialects

Vilja Oja
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Vilja.Oja@eki.ee

EESTI KEELE MÖÖNDLAUSE: MARKERID NING KOHT ALISTUSE JA RINNASTUSE TELJEL¹

HELEN PLADO, LIINA LINDSTRÖM

Annotatsioon. Mööndlausega põimlause seob kaks sündmust või olukorda, mis mõlemad realiseeruvad. Seejuures on taustaks eeldus, et tavatingimustel need situatsioonid koos ei esine. Eesti keele peamisteks möönvateks sidesõnadeks on *kuigi* ja *ehkki*, neile lisaks kasutatakse ka markereid *sellele vaatamata et*, *sellest hoolimata et*, *olguigi et* ja *kuna*. Nii vanas kirjakeeles kui ka tänapäeval sagedased mööndlause markerid sisaldavad rõhupartiklilist komponenti (vanas kirjakeeles peamiselt *küll*, tänapäeval *gi-/ki-liide*). Sagedasim mööndusmarker *kuigi* on grammatiseerunud tingivast möönvaks mööndtingimusliku vaheetapi kaudu. Mööndlausel on tugev semantiline ühisala vastandava rindlausega, kuid sõnajärg osutab selgelt mööndlause alistatud loomusele ning toimimisele pealause moodustajana.

Võtmesõnad: eesti keel, süntaks, komplekslause, rinnastus ja alistus, adverbiaal-lause, mööndlause, möönvad sidesõnad, sõnajärg, grammatiseerumine

Sissejuhatus

Mööndlause ehk kontsessiivlause on üks adverbiaalause tüüpe, mis väljendab sündmust, millest hoolimata pealause tegevus toimub. Mööndlause väljendab põhjuse-tagajärje suhet nagu mitmed teisedki adverbiaalauseid (nt põhjuslauseid, tingimuslauseid), eriti suur ühisosa on tal (möönd)tingimuslausetega. Et mööndlausel on tugev semantiline ühisosa ka vastandava rindlausega, otsitakse käesolevas artiklis vastust küsimusele, millised siiski on nende lausete vahelised suhted ning kas eesti mööndlause puhul on tegemist selgelt alistatud lausega või on tal ka rindlause omadusi. Lisaks jääb mööndlausete puhul silma võimalike markerite suur hulk. Artiklis

¹ Artikli valmimist on toetanud ETF-i grant „Komplekslause eesti keeles” (nr 8595).

võetakse vaatluse alla ka küsimus, kuidas taoline mööndkonjunktsioonide paljus on tekkinud.

Artikli esimene osa selgitab mööndlause mõistet, käsitleb mööndlause seoseid tingimuslausega ning näitab, kas ka mööndlause puhul saab eristada sisutasandi, episteemilise tasandi ja kõneaktitasandi kõrvallauseid nagu põhjus- ning tingimuslause puhul. Teine osa vaatleb, millised olid mööndlause markerid eesti vanas kirjakeeles ja kuidas on mööndkonjunktsioonid tänapäevaseks kujunenud. Viimane, kolmas osa käsitleb põim- ja rindlause vahekorda ning näitab, milline on mööndlause koht sellel teljel. Seejuures kasutatakse argumendina sõnajärge, mis osutab mööndlause toimimisele pealauses ühe moodustajana, st alistatud lausena.

Artikkel põhineb Tartu Ülikooli eesti kirjakeele korpuse² materjalil, lisaks on mööndlause markerite kujunemist käsitlevas peatükis kasutatud Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpust³.

1. Mis on mööndlause?

Mööndlausega põimlause seob kaks sündmust või olukorda, mis mõlemad realiseeruvad. Seejuures on taustaks eeldus, et tavatingimustel need situatsioonid koos ei esine. Teisisõnu, mööndlause näitab, et pealausega väljendatu kehtib hoolimata sellest, et kehtib ka kõrvallausega väljendatu (EKG II: 308). Näiteks lauses *Kuigi sajab vihma, läheb Mart jalutama* realiseeruvad mõlemad sündmused (sajab vihma ja Mart läheb jalutama), kusjuures lauses sisaldub eeldus, et tavaliselt Mart vihma ajal jalutama ei lähe.

Möönd- ja pealause sündmuste vahel valitseb põhjuse-tagajärje suhe. Lauses seotavate sündmuste taustaks on oletus *kui A, siis B* ('Kui vihma sajab, siis ei minda jalutama') või üksikjuhtumi korral *et A, siis B* ('Et vihma sajab, ei lähe Mart jalutama', vihmasadu on põhjuseks ja see, et Mart jalutama ei lähe, on tagajärjeks). Mööndlause lükkab selle oletuse ümber: *Kuigi sajab vihma, läheb Mart jalutama* (Itkonen 2001: 336).

Ekkehard König (1999) on leidnud, et mööndlauseid eristab suuremast osast teistest adverbiallausestest see, et need ei saa olla fookustatud, st neid ei saa küsimustada (vrd põhjuslause *Kas ta oli omadega läbi, sest ta oli ajakirjanik? Miks ta oli omadega läbi?* ja mööndlause **Kas ta oli*

² <http://www.cl.ut.ee/korpused/baaskorpus/>.

³ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.

omadega läbi, kuigi ta oli ajakirjanik?) ja neid ei saa laiendada fookuspartiklid (vrd nt tingimuslause *Ma tulen jalutama ainult* siis, *kui ei saja* ja mööndlause **Ma tulin jalutama ainult/isegi, kuigi sadas*). (König 1999: 81–82) Sellest, et mööndlauseid ei saa olla fookustatud, järeldeb König (1999: 82), et need kõrvallauseid on pealausega nõrgemalt seotud kui teised adverbiaallauseid. Siiski näib, et vähemalt eesti keele puhul ei ole fookustamise võimatus seotud mitte mööndsuhtega, vaid pigem sellega, et sõnade *kuigi* ja *ehkki* abil markeeritud mööndlauseitel ei saa olla pealause korrelaati, mille kaudu fookustada. Samamoodi ei saa fookustada ka teisi ilma korrelaadita adverbiaallauseid, nt **Ma tulin ainult, sest mind kutsuti* (vrd *Ma tulin ainult seetõttu, et mind kutsuti*). Fookustada saab mööndlauseid, millel on pealause korrelaat, nt *sellele vaatamata, et ning sellest hoolimata, et* abil markeeritud mööndlauseid: *Ma tulin isegi sellest hoolimata, et mind ei kutsutud*).

Sageli väidetakse ka, et mööndsuhted on teistest adverbiaalsetest suhetest keerulisemad (vt nt König 1985: 263; Kortmann 1997: 167; König 1999: 82). Bernd Kortmanni (1997: 154–157) järgi viitab sellele muu hulgas see, et 1) mööndus on pigem semantilise muutuse siht- kui lähtesuhteks, 2) mööndussuhte markerid arenevad keeltes küllaltki hilja ja 3) mööndussuhteid kajastavaid markereid omandatakse esimeses keeles viimasena.

„Eesti keele grammatikas” on mööndlauseid jagatud *vaatamata*-tüüpi (1) ja *olenemata*-tüüpi (2) kõrvallauseteks. Neist esimene osutab, et pealausega väljendatu kehtib vaatamata sellele, et kehtib kõrvallausega edasiantu, teine aga näitab, et pealausega väljendatu leiab aset olenemata sellest, kas, kus, millal, kuidas jne leiab kõrvallausega väljendatud sündmus aset või kes, missugune jne on selle sündmuse osaline. (EKG II: 308)

- (1) Susside lobinal läks ta sooja voodisse tagasi, ehkki uni oli ära läinud. (ILU1990)
- (2) Sest kõik arstid, ükskõik millisel erialal nad ka ei töötaks, peavad tundma sünnitusabi. (ILU1990)

1.1. Möönd- ja tingimuslause suhe. Mööndtingimuslauseid

Mööndlauseid on tihedalt seotud tingimuslausetega. Mööndlause markerid arenevad sageli just tingimusmarkereist (nt König 1985: 267–268; Kortmann 1997: 203; Heine, Kuteva 2002: 329). Ka eesti keele möönd-

konjunktsioon on moodustatud aja- ja tingimussidesõnast *kui* ja *gi-/ki-*liitest (vt nt Karelson 1959: 196). Tihti peale toimub areng tingimusmarkerist mööndusmarkeriks mööndtingimusliku vaheetapi kaudu (Kortmann 1997: 199–200).

Mööndtingimuslaused on adverbiaallaused, mis väljendavad ebasoodsaid tingimusi, millest hoolimata pealausega edasiantu toimub (Koks 2004: 496). Seega on mööndtingimuslausel nii tingimus- kui ka mööndlausete omadusi. Tingimuslausetega seob mööndtingimuslauseid neis sisalduv hüpoteetilisus ning mööndlausetega see, et neid tingimusi peetakse pealausega edasiantu toimumiseks ebasoodsaks (Kortmann 1997: 200). Siiski on teada, et pealausega edasiantu leiab aset. Näiteks lause *Isegi kui buss kohe tuleb, jääme hiljaks* puhul eeldaksime tavaolukorras, et kui buss kohe tuleb, jõutakse õigeaks ajaks, kuid siin on teada, et hiljaks jäädakse olenemata sellest, kas buss tuleb kohe või mitte.

Kui sageli käsitletakse mööndtingimuslauseina vaid neid kõrvallauseid, mis on markeeritud inglise keele *even if*-sidendile vastava siden-diga (vt nt Givón 1990; Thompson, Longacre 1986: 196–198) (eesti keeles *isegi kui*), siis Martin Haspelmath ja Ekkehard König (1998) eristavad kolme tüüpi mööndtingimuslauseid⁴:

- skalaarsed mööndtingimuslaused⁵

(3) *Isegi kui me ei saa rahalist toetust*, jätkame oma projekti.

- alternatiivsed mööndtingimuslaused

(4) *Ükskõik, kas saame rahalist toetust või ei saa*, jätkame oma projekti.

- universaalsed mööndtingimuslaused

(5) *Ükskõik kui palju rahalist toetust saame*, jätkame oma projekti.

(6) *Saagu me rahalist toetust palju tahes*, jätkame oma projekti.

Mööndtingimuslausete puhul seotakse pealausega mitu tingimust: kui $\{a \text{ või } b \text{ või } c \text{ või } d \dots\}$, siis q . Mööndtingimuslausete tüübid erinevadki üksteisest selle poolest, kuidas nimetatud tingimusi seotakse ja vormistatakse. Skalaarsete mööndtingimuslausete puhul on esitatud ebasoodsate

⁴ Pikemalt selle kohta, milliste vahenditega mööndtingimuslauseid eesti keeles edasi antakse, vt Koks 2004.

⁵ Tingimus- ja mööndusmarkerite üleminekualasse jäävad enamasti skalaarsete mööndtingimuslausete markerid (Kortmann 1997: 200).

tingimuste kõige suurem võimalik hulk; alternatiivsete puhul köidetakse pealausega edasiantu toimumiseks soodne tingimus ja selle eitus eraldava seose kaudu ning universaalsete korral näidatakse, et kõrvallauses esitatud tingimuse määr ei ole tähtis. (Haspelmath, König 1998: 565–566)

Nii Lehte Rannut (1981), Mati Erelt (1986) kui ka EKG II (1993) on käsitlenud alternatiivseid ja universaalseid mööndtingimuslauseid mööndlausete hulgas. Erelt (1986) ja EKG II on seejuures rühmitanud need *olenemata*-tüüpi mööndlausete alla, *kuidas*-algulisi universaalseid mööndtingimuslauseid on aga käsitlenud *vaatamata*-tüüpi mööndlausete hulgas. Skalaarseid mööndtingimuslauseid, mis on markeeritud sidesõnaga *kui* ning partikliga *ka* või *-gi/-ki*, on seni käsitletud mööndlausetena, aga sidendi *isegi kui* abil markeeritud mööndtingimuslauseid tingimuslause-tena.

Et peame nimetatud kõrvallauseid mööndtingimus-, mitte aga mööndlauseteks, siis käsitleme käesolevas artiklis mööndlausetena EKG II liigituse järgi vaid neid *vaatamata*-tüüpi kõrvallauseid, kus 1) *et*-kõrvallause korrelaadiks on *sellele ~ selle peale vaatamata, sellest hoolimata* ning 2) sidendiks on *kuigi, ehkki ~ ehk küll, ehk(ki) ... küll*. Lisaks kuuluvad möönvate sidendite hulka ka *olgugi et* ning *kuna*, viimasena nimetatu küll äärmiselt harva.

1.2. Mööndlausete funktsionaalsed tüübid

Funktsiooni järgi on liigitatud peamiselt tingimus- ja põhjuslauseid (nt Lowe 1987; Sweetser 1990; Dancygier, Sweetser 2000; vt ka Plado 2008). Enim tuntud on Eve Sweetseri (1990) kolmikjaotus, mis jagab tingimus- ja põhjuslauseid sisu-, episteemilise ja kõneaktitasandi adverbiaallauseiks.

Sisutasandi adverbiaallauseid on tüüpilised adverbiaallauseid, nt sellised põhjuslauseid, mis väljendavad pealausega toimumise põhjust. Näiteks lauses *Mari hüppas hiirt nähes toolile, sest ta kardab neid väikseid närilisi* on hiire kartmine toolile hüppamise põhjuseks.

Episteemilise tasandi lausetes valitseb pea- ja kõrvallause vahel järeldussuhe. Näiteks lauses *Mari kardab hiiri, sest ta hüppas seda pisikest loomakest nähes toolile* võime kõrvallauses edasiantu põhjal järeldada pealausega edasiantut, st oma varasemate teadmiste põhjal võime järeldada, et kui keegi hüppab hiirt nähes toolile, siis ta järelikult kardab hiiri. Lisaks on episteemilise tasandi lausete puhul sisutasandi lausetega võrreldes

põhjuse-tagajärje suhe vastupidine, st pealauses on esitatud kõrvallausega väljendatud sündmuse põhjus (Mari toolile hüppamise põhjuseks on see, et ta kardab hiiri).

Kõneaktitasandi adverbiallaused ei ole seotud mitte pealausega, vaid nende abil muudetakse pealausega öeldu suhtlussituatsioonis relevantseks. Nt lauses *Kui sa seda veel ei teadnud, siis Mari kardab hiiri* ei anna tingimuse lause edasi pealausega väljendatu toimumise tingimust (ei ole ju suhtluspartneri teadmine ja see, et Mari hiiri kardab, omavahel kuidagi seotud), vaid näitab, miks kõneleja pealausega edasi antud info edastab ning muudab selle suhtluses oluliseks, st näitab, et edasitulev info on oluline vaid juhul, kui kuulaja seda veel ei tea.

Mõnikord (nt Dancygier, Sweetser 2000, 2005) on eraldi põhitüübina nimetatud ka metakeelelised adverbiallaused, millega kõneleja kommenteerib oma sõnakasutust⁶. Nt lauses *Mari kardab muususid, kui nende loomakeste saarte murde sõna kasutada* kommenteerib tingimuse lause pealause sõna *muusu*. Ka mööndlausetes hulgas esineb eri funktsionaalset tüüpi kõrvallauseid. Mily Crevels (2000a, 2000b) eristab nelja tasandi – sisu-, episteemilise, kõneakti- ja tekstitasandi mööndsuhteid. Siinkohal jäägu tekstitasandi mööndsuhted kõrvale ning piirdugem vaid lausetasandiga.

Sisutasandi mööndsuhe (7, 8) näitab, et mööndlausega kirjeldatud sündmus või olukord küll on pealausega edasi antud sündmuse või olukorra toimumise takistuseks, kuid siiski ei tõkesta selle realiseerumist (Crevels 2000b: 318).

(7) Ta sünnitas just ilusa tüdruk lapse, kuigi on juba viiekümne kahe aastane.

(8) Ehkki ahi neelas hulga puid, oli ateljees külm. (ILU1990)

Episteemiliste mööndlausetes⁷ korral ei ole tavaolukorras kokkusobimatud mitte kõrval- ja pealause sündmused, vaid ebakõla valitseb järelduses, mida öeldu põhjal tehakse (König 1999: 84). Näiteks lauses (9) võiksime üldjuhul mööndlausest järeldada, et Mart armastas naist, ning lauses (10), et jaaguarid tahavad puuris olla, kuid siin need järeldused ei kehti.

(9) Kuigi Mart tuli tagasi, ei armastanud ta naist.

⁶ Eve Sweetser (1990) on metakeelelisi adverbiallauseid pidanud kõneakti adverbiallausetes hulka kuuluvaks, Helen Plado (2008) on aga nii metakeelelisi kui ka kõneakti adverbiallauseid pidanud konversatsiooniliste adverbiallausetes alltüübiks.

⁷ Neid on nimetatud ka retoorilisteks mööndlauseteks (nt König 1999).

- (10) Jaaguar ei taha olla puuris [---], ehkki puuriga kohanenud jaaguare võiks mu oponent hulgi välja pakkuda. (ILU1990)

Kõneakti-mööndlause esitab takistuse, millest hoolimata pealausega edasi antud kõneakt sooritatakse (Crevels 2000a: 318) (11, 12). Kõneakti-mööndlause saab parafraseerida sisutasandi mööndlausega (11'). Metakeeleline mööndlause seletab, millest hoolimata mõnd pealauses kasutatud sõna tarvitatakse (13, 14).

- (11) Kuigi see ei ole minu asi, on sinu käitumine lihtsalt häbiväärne.

- (11') Kuigi see ei ole minu asi, ei saa siiski ütlema jätta, et sinu käitumine on lihtsalt häbiväärne.

- (12) Kuigi lahutusprotsess tuleb kohtus ette alles paari kuu pärast, palun Sind oma pojale selgeks teha, et ta kõige lähemal ajal korterist välja koliks, kuna tema sealviibimine kahjustab Hilma närve ja segab meie tütrele oma edaspidist elu korraldamast. (ILU1990)

- (13) Mari kardab muususid, kuigi seda sõna tänapäeval vist enam keegi ei kasuta.

- (14) [---] Ei saa olla, et oleks lähedal (ta ei julenud öelda – kõrvuti –, kuigi, mis muidu tähendab kinos „lähedal“?). (ILU1990)

On keeli, mis eristavad sõnavara abil üsna selgelt, mis tasandi adverbiaalausega on tegu. Seejuures kalduvad teatud konjunktsioonid markeerima peamiselt sisutasandi adverbiaalauseid, kuna teised markeerivad nii episteemilise kui ka kõneaktitasandi adverbiaalauseid. Näiteks prantsuse keeles markeerib sidend *parce que* sisutasandi põhjuslauseid ning konjunktsiooni *puisque* kasutatakse episteemiliste ning kõneakti-põhjuslausete korral (Sweetser 1990: 82). Keelematerjali vähesuse tõttu (vt joonis 1) ei saa siinkohal anda lõplikku vastust küsimusele, kas ka eesti mööndkonjunktsioonide hulgas esineb selliseid, mis kalduksid teatud tasandite mööndsuhteid markeerima. Kuigi kõik mööndsidendid võivad alustada kõikide tasandite mööndlauseid, näib siiski, et markereid *sellest hoolimata et* ning *sellele vaatamata et* kasutatakse konversatsiooniliste mööndlausete puhul tunduvalt vähem. Üks põhjus võib olla ka nende markerite pikkus, mistõttu see osa, mis muudab tegeliku info relevantseks, muutuks asjatult pikaks ning sisulise info edastamine lükkuks liiga kaugemale edasi.

2. Eesti mööndlause markerid

Eesti mööndlause markereiks võivad olla 1) *et* (korrelaatideks on sel juhul kas *sellele ~ selle peale vaatamata* või *sellest hoolimata; olgugi, olgu küll*), 2) *kuigi, ehkki, ehk küll, ehk(ki) ... küll*, harva *kuna, kui ... küll* (sel juhul puudub pealauses korrelaat) (Rannut 1981: 95–97; EKG II: 308–309; EKSS).

Et eesti vanas kirjakeeles leiab eeltooduist mööndlause markereina vaid *ehk (...)* *küll*, mida tänapäeval kasutatakse väga harva, siis huvitab meid, milliste vahenditega on eesti keeles varem mööndussuhet vormistatud, millal on kasutama hakatud tänapäevaseid mööndusmarkereid ning kuidas on need arenenud. Järgnevalt käsitlemegi mööndlause markerite kujunemist XVII sajandist tänapäevani vana kirjakeele korpuse põhjal.

2.1. Mööndlause markerid vanas kirjakeeles

Peamiselt alustati vanas kirjakeeles mööndlauset kas markeriga *ehk (...)* *küll* või *et (...)* *küll*. Peale nende esines veel ka *olgu küll et, ehk ka, kui küll*, aga mööndlause ainsaks markeriks võis olla ka adverb *küll*⁸.

- (15) *Ech*k minna *kül* kein pimmedas orgkus / sihskit en kartan minna üchtekit willitzust. (Stahl 1638)⁹
- (16) *Et* sa *kül* need rouged tunned, siiski tahhan ma õppetada laiemalt , mis sul tarwis on neist teada. (Hupel 1771)
- (17) *Ehk* nemmad *ka* mitto ramatut on kirjotanud, siiski polle k[e]ik ue seädusse ramato arrusse pandud. (Jutud 1740)
- (18) *Kui* nüüd *kül* kolledad need paigad, kust olleme läbbikäinud, siis õmmetige sedda olleme tähhele pannud, et [---] (1818_Masing_41)

Tabel 1 illustreerib mööndkonjunktsioonide kasutust eri sajanditel.

⁸ Kuna üksnes adverbi *küll* abil markeeritud mööndtähtsusega osalause puhul võib tekkida küsimus, kas tegu on alistatud mööndlausega või hoopis rinnastatud osalausega, jäävad need laused siin lähemalt käsitlemata, vt alistatud ja rinnastatud klauside vahetõlget käsitlevat peatükki.

⁹ Näidete allikaid vt linkidelt <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm> ja <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring19.htm>.

Tabel 1. Mõõndkonjunksioonid XVII–XIX sajandil
TÜ vana kirjakeele korpuses

	<i>ehk (...) küll</i>	<i>et (...) küll</i>	<i>kui (...) küll</i>	<i>ehk (...) ka</i>	KOKKU
XVII saj	108 = 64%	61 = 36%	0	0	169
XVIII saj	45 = 38%	72 = 61%	0	1	118
XIX saj	66 = 52%	57 = 45%	3	0	126
KOKKU	219	190	3	1	413

Nagu näha tabelist 1, on kõigil vaadeldavatel sajanditel kõige sagedasemateks mõõndkonjunksioonideks *ehk (...) küll* ja *et (...) küll*. Nende omavaheline vahekord eri sajanditel varieerub, ent mõlemad püsivad sagedaste mõõndkonjunksioonide hulgas ka veel XIX sajandil.

Pea kõiki neid mõõndkonjunksioone on kasutatud ka mõõndtingimuslausetes. Sidendid *et (...) küll* ja *ehk (...) küll* saavad mõõndtingiva tõlgenduse juhul, kui kõrvallause öeldisverb on tingivas või kaudses kõneviisis või on kõrvallauses mõni lisapartikkel, nt *ka*.

- (19) Echk kül se ilm ninck keick kurratit / sesinnases paigkas / öhes hulckas seisaxit / sihskit on sünno jures röhm ninck arm [---] (Stahl 1637)
- (20) Ni pea agga, kui ta jo lumme al seisnud, ja lambad korrapärralisse söötmissse peäle tallis on õppetud, ei kölba mitte ennam nende harrind söötmissse wisi seggada, ehk tulgo kül sulla ilma järrele jälle selget külma. (Knüpfner 1837)
- (21) Temma on siin meije jures, et teije Tedda ka kül ei näe. (Schwelle 1844)

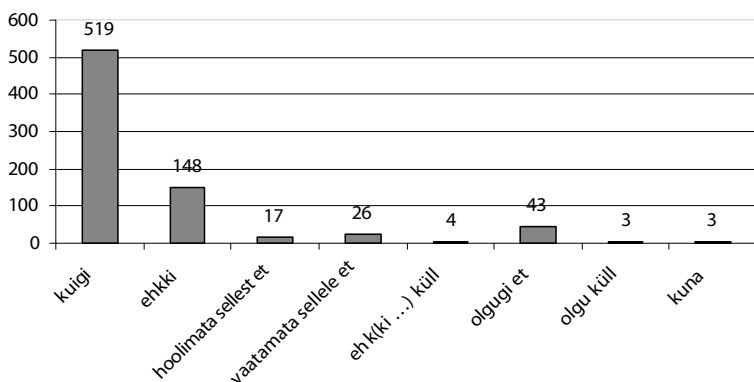
Sidendi *kui (...) küll* abil markeritud mõõndtingimuslausete öeldisverb võib olla nii indikatiivis kui ka konditsionaalis.

- (22) [---] ja kui sa kül ihholikkul kombel priiks olled nimmetud; agga kui sa weel pattule ja rummalussele perriseks olled jänud, siis oh! hing! siis ep olle sa weel priiks sanud, [---] (Masing 1820)
- (23) „Ma woin sulle warsi näidata, mis wäggi sel rättikul on: ta peastab mind ommeti sinno küünte wahnelt, nenda et sa mulle ühte werre tilkagi ei sa ärrawallada, kui sa ka kül omma mögaga mind peaksid raiuma. (Mai Roos 1865)

Tänapäeval kõige tavalisemaid mööndlausemarkereid *kuigi* ja *ehkki* ei ole vana kirjakeele perioodil veel tekkinud, ent *ehk küll* ja *kui küll* on oma olemuselt neile sarnased, sisaldades sidendit *kui* või *ehk* ja modaalpartiklit, millel näib olevat rõhutav funktsioon. Seetõttu võiks neid pidada tänapäevaste mööndlausemarkerite *kuigi* ja *ehkki* eellasteks. Millal täpselt *küll* asendus *gi-/ki*-liitega, pole vähemalt korpusmaterjalide põhjal võimalik välja selgitada. 1930. aastaiks on aga *kuigi* ja *ehkki* mööndlause markeritena selgelt välja kujunenud ja peaaegu et välja tõrjunud varasemad markerid *kui küll* ja *ehk küll*. Täpsemalt selle kohta järgmises alapeatükis.

2.2. Mööndlause markerid tänapäeva eesti kirjakeeles

Tänapäeval on mööndsidesõnadest enim kasutatavad *kuigi* ning *ehkki*, mis on oma tekkelt suhteliselt hilised. Joonisel 1 on esitatud andmed mööndlause markerite esinemuse kohta Tartu Ülikooli kirjakeele korpuse 1990. aastate allkorpuses. Näeme, et domineerivad *kuigi* ja *ehkki*, vähemal määral on kasutatud korrelaatsidendeid *olgugi et*, *vaatamata sellele et* ja *hoolimata sellest et*, ülejäänud vahendid mööndlause markeerimiseks on marginaalsed.

Joonis 1. Mööndkonjunktsioonid TÜ kirjakeele korpuse 1990. aastate allkorpuses

Järgnevalt vaatleme mööndkonjunktsioone ja nende kujunemislugu eesti kirjakeeles lähemalt.

Kuigi on tänapäeva eesti kirjakeele prototüüpne möönev sidesõna – seda esineb TÜ 1990. aastate kirjakeele korpuses tunduvalt enam kui teisi mööndkonjunktsioone (68% mööndkonjunktsioonide kasutusest) ning selle kasutuskorrad jagunevad üsna võrdselt ajakirjandus- ja ilukirjanduskeele vahel (vastavalt 44% ja 56%¹⁰). *Kuigi* on tekkinud aja- ja tingimussidesõnast *kui*, millele on lisandunud rõhuliide *-gi*¹¹.

Varasemates allikates (nt Göseken 1660, viidatud Kingisepp jt 2010 järgi; Hupel 1818, viidatud Karelson 1959 järgi; Wiedemann (1973: 400; algtrükk 1893)) ei ole sidesõna *kuigi* möönvat kasutust esitatud, toodud on vaid adverb *kuigi*. Rudolf Karelson (1959: 196) järeldab, et sõna *kuigi* konjunktsiooniline kasutamine on suhteliselt hilise arengu tulemus.

TÜ vana kirjakeele korpusest leiab esimesed sõna *kuigi* kasutused XVIII sajandi lõpupoolest, kuid tegemist ei ole mitte selle sõna sidesõnalise, vaid adverbilise kasutusega. XIX sajandi esimese poole tekstides esineb *kuigi* sagedamini, kuid ka siis on tegemist adverbilise, mitte konjunktsiooniga.

(24) Ei olnud ta kuiki kaua sojas toas olnud; siis hakkasid temma jallad hirmsaste wallotama ja paisetama, et ta ei jaksand maast liikuda. (Arweliuſ 1782)

(25) Agga se õnnelik ello ei ullatand kuigi pitkale. (Suve Jaan 1841)

Küll aga esineb *kuigi* konjunktsioonina TÜ kirjakeele korpuse 1890. aastate tekstides.¹² Sidesõna *kuigi* võib seejuures alustada nii mööndtingimuslauset (26) kui ka mööndlauset (27). Seega võib oletada, et *kuigi* on möönva konjunktsioonina välja kujunenud ja kirjakeeles kasutusele võetud millalgi XIX sajandi teises pooles.

¹⁰ Erinevus tuleneb tõenäoliselt sellest, et mööndlauseid kasutatakse ilukirjanduskeeles enam kui ajakirjanduskeeles; ilukirjanduskorpuses on umbes 77 ja ajakirjanduskorpuses umbes 36 mööndlauset 100 000 tekstisõna kohta.

¹¹ Sidesõnale *kuigi* on nii vormilt kui ka sisult suhteliselt sarnane sidend *kui* (...) *ka*. See koosneb samuti tingimussidesõnast *kui* ja rõhupartiklist *ka* ning sellega vormistatakse mööndtingimuslauset, nt *Kui ma ka noorem oleksin, ei suudaks ma seda kunagi nii hästi teha* [---] (Koks 2004: 499).

¹² Kahjuks ei ole hetkel võimalik vana kirjakeele korpusest ülevaadet saada XIX sajandi teise poole kohta, sest ajavahemikust 1850.–1890. aastani on hetkel korpuses vaid üks tekst 1865. aastast, kus esineb sõna *kuigi* üks kord adverbina.

(26) Mil wiisil aga kõige päält edasi elada ilma Miilita, kuigi ka Miili edasi elada suudaks ilma temata! (AJA1890)

(27) Hra Schröter lükkas aga walimise tagasi ja jäi selles kindlaks, kuigi teda mitmelt poolt tungiwalt ametit wastu wõtta paluti. (AJA1890)

Ka 1900. ning 1910. aastate korpuses esineb sidesõna *kuigi* nii mööndtingimuslause (28) kui ka mööndlause (29) alguses.

(28) Oma hoonet ei ole kuhugile wiia ja kuigi kuskil were-hinna eest maja platsi lunastad, siis ei jõua enam ehituse kulusid kanda. (AJA1900)

(29) Ta süda lõi nõnda, et küüned pöranda kivil rabisesid, kuigi ta ise oli liikumatu. (ILU1910)

1930. aastate korpuses on juba valdav sidesõna *kuigi* möönduslik kasutus. On siiski veel ka *kuigi*-algulisi mööndtingimuslauseid, kuid suur osa neist on sellised, kus öeldisverb on konditsionaalis (30, 31), indikatiivse öeldisverbiga mööndtingimuslauseid on vähe (32).

(30) Järgnege taibukalt ja püüdlikult juhtimisele, kuigi partner peaks harrastama teistsuguseid samme, kui teie olete õppinud -- ärge seepärast veel kunagi tõrksalt keelduge neid täitmast. (AJA1930)

(31) Piiride määramisel püütakse korraldada nii, et waldu ei poolitataks kahe konwendi wahel, kuigi seetõttu konwentide walijaskond peaks kujunema arwult ebaühtlaseks. (AJA1930)

(32) Ei ole mõeldav, et kaasaegne ooperi-teater, mis kõrge taseme saavutamiseks suurt kapitali nõuab, saaks olla era-asutis, kuigi seda juhivad kõrge kvalifikatsiooniga inimesed. (AJA1930)

1950. aastaiks on sidesõna *kuigi* kasutus muutunud tänapäevaseks, st *kuigi* on kujunenud möönvaks sidesõnaks, millega mööndlause kaasneb indikatiivi vormis öeldisverb. Mööndtingimuslausest markeerib *kuigi* väga harva ning selle abil saab markeerida mööndtingimuslausest vaid juhul, kui kõrvallause predikaatverb on konditsionaalis (33). Ka Katrin Karu väidab (2004: 56), et sidend *kuigi* saab mööndtingimuslausest esineda vaid juhul, kui selle öeldis on tingivas kõneviisis.

(33) Kuigi ma nüüd püüaksin vastupidist väita, ei vii ükski jõud neid meenutusi minema. (ILU1960)

Sidendi *kuigi* esinemise järgi korpuses võime järeldada, et see mööndside sõna on läbinud tüpoloogiliselt küllaltki sagedase grammatiseerumisahela:

tingimusmarkerist on arenenud mööndusmarker mööndtingimusliku vaheetapi kaudu.

Kui ... küll on tänapäeval nii harv mööndlause marker, et TÜ kirjakeele korpuse 1990. aastate tekstidesse see jõudnud ei ole. Küll aga leiab selle ühendsidendi abil markeeritud mööndlauseid Internetist (34).

- (34) Kadunud vanamemm luges – ta õppis lugemise ära alles keskeas – mulle kunagi ette, kui ma küll juba lugeda oskasin, aga mitte sihukest kirja nagu seal raamatus.¹³

Konjunktsioon **ehkki** on teine küllaltki sagedane eesti keele möönev sidesõna (TÜ kirjakeele korpuse 1990. aastate tekstides 19% kõigist möönvate sidendite kasutusest), kuid seda kasutatakse ilukirjanduskeeles tunduvalt enam kui ajakirjanduskeeles (vastavalt 76% ja 24%).

Samamoodi kui mööndkonjunktsioon **kuigi** on ka **ehkki** üsna hiljuti tekkinud möönev sidesõna, esimesed näited **ehkki** kasutuse kohta on TÜ kirjakeele korpuses alles 1930. aastaist. Esimene eesti keele õigekeelsus-sõnaraamat, kus **ehkki** on esitatud, on Elmar Muugi koostatud „Väike õigekeelsus-sõnaraamat” (1934: 108). Siiski toob Oskar Loorits teiste möönvate sidesõnade hulgas sidesõna **ehkki** välja juba oma 1923. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikas” (lk 157).

Erinevalt sidesõnast **kuigi** ei ole sidesõna **ehkki** kunagi kasutatud mööndtingimuslauses.

Ehk(ki) ... küll on vanas kirjakeeles väga sage mööndlause marker, kuid tänapäevaks on see muutunud pigem marginaalseks mööndkonjunktsiooniks. TÜ kirjakeele 1990. aastate korpuses leidis vaid neli selle sidendi abil markeeritud lauset (35).

- (35) [---] täitsid kuulekalt käsku [---], ehk ju küll teadsid, millised vääritud jõud on käsutajaiks ja kui arutu kogu süsteemgi? (ILU1990)

Sidendi **ehk (...) küll** kasutus vähenes drastiliselt pärast seda, kui kirjakeeles hakati kasutama sidesõna **ehkki** ning ka **kuigi** oli muutunud peamiselt möönvaks sidesõnaks, st millalgi vahemikus 1910.–1930. aastateni (vt tabel 2, kus on toodud sidendi **ehk (...) küll** esinemus korpuse vastaval kümnendil ning sulgudesse lisatud esinemus 100 000 tekstisõna kohta).

¹³ <http://www.kirjanikekodu.kongress.ee/03lugu/vananurm/v5.html>.

Tabel 2. Sidend *ehk* (...) küll TÜ kirjakeele korpuses

	1890. aastad	1900. aastad	1910. aastad	1930. aastad	1950. aastad	1960. aastad	1970. aastad	1980. aastad	1990. aastad
<i>Ehk</i> (...) <i>küll</i>	138 (39,66)	108 (45,95)	86 (20,05)	1 (0,27)	1 (0,32)	0	1 (0,24)	4 (0,94)	4 (0,27)

Sidendite *sellele* ~ *selle peale vaatamata et; sellest hoolimata et* abil markeeritakse mööndlauseid suhteliselt harva, 1990. aastate kirjakeele korpuses esines nende abil markeeritud mööndlauseid vastavalt 26 ja 17 korda. Vana kirjakeele korpuses sel viisil markeeritud mööndlauseid ei esinenud, küll aga leidus näiteid 1890. aastate korpuses.

(36) Aga ma armastan teda hoolimata sellest, et ta mulle tihti sama tark tundub kui ta kaunjas king. (ILU1990)

(37) Ka keeled on väga erinevad, vaatamata sellele, et osa sõnatüvedest on ühised. (AJA1990)

See-pronoomeni asemel võib korrelaadis esineda ka mõni suhteliselt sisutühi substantiiv, nt *asjaolu, fakt* vmt:

(38) Hoolimata faktist, et ta oli suutnud kõrvale panna umbes 100000 dollarit, näis selle eesmärgi saavutamine iga aastaga üha ebareaalsemaks muutuvat. (ILU1990)

(39) Vaatamata asjaolule, et 5. oktoobril tagandati Venemaa peaprokurör Stepankov, koidab Hasbulatovile ja Rutskoile paragrahv riigireetmise eest – teadagi populaarsemaid süüdistusi Venemaa ajaloos sajandite vältel. (AJA1990)

Et sõnade *hoolimata* ja *vaatamata* abil antakse mööndustähendust edasi ka lihtlauses, kasutades neid kas pre- või postpositsioonidena¹⁴, võime järeldada, et need verbivormid on grammatiseerunud mööndtähendust edasi andma.

(40) Venemaa on rõhutanud, et hoolimata sõpruslepingust pole Venemaa kohustatud igas olukorras asuma oma liitlase Põhja-Korea kõrvale. (AJA1990)

(41) Kuid heale südamele vaatamata oli joodik räpane ning kole, haises viina järele. (ILU1990)

¹⁴ Verbivormide *vaatamata* ja *hoolimata* grammatiseerumise kohta vt Uuspõld 2001.

Olgugi et, olgu (...) küll, olgu peale(gi) et. Neist on sagedasim *olgugi et*, mida leidis 1990. aastate korpuse 44 lauses, samal ajal kui ühendite *olgu (...) küll* ja *olgu peale(gi) et* abil oli markeeritud vastavalt vaid kolm ja kuus mõondlause.

- (42) Seega olid kirjad tulnud Soomest kümne päevaga, olgugi et laev sõidab selle maa nelja tunniga. (AJA1990)
- (43) Olgu küll, et väesalgad marsivad iga päev läbi Viini tänavate, et sõjameeleolu lasub rängana ja ähvardavana linna peal ning keegi siin ei looda enam rahu – siiski, siin, selles paigas, kus nad praegu pimedas seisavad, valitseb suure linna kohta niisama hästi kui hauavaikus. (ILU1990)

Ka need mõondlause markerid on enam kasutatud ilukirjanduskeeles, *olgugi et* esines 1990. aastate ilukirjandustekstides 28 ja ajakirjandustekstides 16 korral, kuna sidendeid *olgu (...) küll* ning *olgu peale(gi) et* leidis sama kümnendi korpuses vaid ilukirjandustekstides.

Sidendit *olgugi et* vana kirjakeele korpuses ei esine, esimesed selle näited jõuavad eesti kirjakeele korpusesse 1900. aastate tekstidest, seejuures alustavad need mõondlause, mitte aga mõondtingimuslause. Küll aga saab mõondtingimusliku tähenduse arenemist mõonduslikuks jälgida sidendi *olgu (...) küll* puhul. Vana kirjakeele korpuses ei leidunud seda XVII sajandi tekstides, küll aga XVIII ja XIX sajandi tekstides, kus seda kasutati vaid mõondtingimuslause markeerimiseks.

- (44) Olgo need kül sured, siis õmmetige selle wasto ei seisa, kes Jummalast nende üle on pantud wallitsema. (Masing 1818)

Nagu näitab eesti kirjakeele korpus, on XX sajandi alguseks sidendi *olgu (...) küll* mõondtingimuslik tähendus taandunud. Kui 1890. aastate korpuses oli veel üks juht, kus seda sõna kasutati mõondtingimuslause markeerimiseks, siis 1900. aastate korpuses ei leidunud enam ühtegi selle sidendi mõondtingimusliku kasutuse korda.

Tänapäevased mõondlausemarkerid on suures piiris välja kujunenud 1930. aastaks: sage mõondlause marker *et (...) küll* on kasutusest täiesti taandunud ning *ehk (...) küll* on muutunud marginaalseks. Neid on asendama hakanud peamiselt *ehkki* ja *kuigi*, lisaks on tekkinud ka *sellele vaatamata et*, *sellest hoolimata et*, *olgugi et*. Nii vanas kirjakeeles kui ka tänapäeval on möönev sidend (v.a *sellele vaatamata et*, *sellest hoolimata et*, *kuna*) sisaldanud rõhupartiklilist komponenti. Vanas kirjakeeles on selleks olnud peamiselt *küll*, mis tänapäevaks on asendunud *gi-/ki-*liitega. Partikli

küll asendumist *gi-/ki-*liitega võib tõenäoliselt seletada lühenemisena, on ju neil partikleil küllaltki sarnane tähendus. Samas võib sel asendumisel olla ka muid põhjusi, ent vähemalt keelekorraldusallikaist ei leidnud me kirjutisi, mis oleksid otsesõnu soovitanud kasutada analüütilise vormi asemel sünteetilist.

3. Mõõndlause alistuse ja rinnastuse piiril

Mõõndlauseid peetakse eesti grammatikates üheks põhjuse-tagajärje suhet väljendavaks adverbiaalse kõrvallause tüübiks. Samas on eriti *kuigi-* ja *ehkki-*alguliste mõõndlausetega liitlauseil ühisjooni rinnastatud lausetega. Järgnevalt vaatleme lähemalt alistus- ja rinnastussuhteid ning argumenteerime, mille poolest mõõndlauseid võib siiski pidada alistatud lauseks.

Alistust ja rinnastust esineb nii sõnavormide, fraaside kui ka lausete tasandil. Peamiseks rinnastuse ja alistuse erinevuseks peetakse seda, et rinnastus (45) on sümmeetriline, alistus (46) aga asümmeetriline seos tarindi liikmete vahel (vt nt Haspelmath 2007: 46). Rinnastuse puhul seotakse vähemalt kaks sama funktsiooniga keeleüksust nii, et saadud tervikut kasutatakse süntaktiliselt samas positsioonis, kui kasutatakse selle osi (ISK: 1028). Alistuse puhul on aga üks keeleüksus põhjaks ja teine selle laiendiks, kusjuures terviku omadused määrab ennekõike põhi. Näiteks rinnastatud lausete puhul on seotud osalaused, mis mõlemad võiksid esineda omaette lihtlauseina (45b), kuid alistatud laused on alistava osalause, st pealause elemendiks. Lauses (46b) on alistatud osalause *kui ma teda hõikasin* pealause ajamääruseks ning näitab seega, millal pealause sündmus aset leiab.

(45a) ema ja tütar

(45b) Hõikasin teda ja ta kuulis mind.

(46a) väikestele tütardele

(46b) Kui ma teda hõikasin, keeras ta ringi.

Rinnastatud lausete korral ei kuulu rinnastusseost vormistav sidend kumbagi osalausesse, kuid alistusseost markeriv sidend on kõrvallause koosseisus (EKG II: 275).

Nagu keeles üldse, ei ole ka rinnastuse ning alistuse vaheline piir selge, vaid tegemist on kontinumiga, mille otstes on selged prototüüpsed alad ning vahel on hajus üleminekuala (Quirk jt 1985: 927; Lehmann 1988: 189; Kortmann 1997: 59; Croft 2001: 322; Cristofaro 2003: 22–23). Bernd

Kortmann (1997: 59–62) näitab, et prototüüpset adverbiaalset sidendit saab kasutada rindlauses ja vastupidi, rinnastavat sidesõna võib kasutada alistatud osalauses. Kontiinumis rinnastavate ning alistavate sidendite vahele jäävaks peab Kortmann (1997: 62–63) adverbiaalseid konnektiive, mille abil saab edasi anda samu semantilisi suhteid kui rinnastavate ja alistavate sidenditegagi (Blühndorn 2008: 65). Näiteks laused (47) ja (48) väljendavad mõlemad mõõndussuhteid, kuid esimeses neist vormistab mõõndtäheenduse mõõndkonjunktsiooniga *kuigi* alustatud mõõndlause, teises lauses kannab mõõndtäheendust konnektiiv *siiski*, mis on korrelatiivset päritolu: *siiski* on kujunenud aja- ja tingimuslause korrelaadist *siis*, millele on lisandunud rõhupartikkel *-gi/-ki*.

(47) *Kuigi* väljas oli ilus ilm, otsustasime terve päeva toas veeta.

(48) Väljas oli ilus ilm, *siiski* otsustasime terve päeva toas veeta.

Rinnastuse ja alistuse vaheline hägus üleminekuala tuleb kujukalt välja ka mõõndlauseid uurides; selget piiri ei ole võimalik tõmmata mõõnd- ja vastandavate suhete ega ka mõõnd- ja vastandavate konjunktsioonide vahele. Eelkõige on mõõndlausel ühisala ootusvastase ehk mõõnva vastandusega¹⁵ (vt ka Crevels 2000: 17–18), mille puhul (nagu mõõndlausegi korral) seotakse kaks sündmust, mis eeldatavasti tavaolukorras koos ei esine. Vrd lauseid (49) ja (50).

(49) *Kuigi* sajab, läheme metsa jalutama. (mõõndlause)

(50) Sjab, kuid läheme metsa jalutama. (ootusvastane vastandus)

On ka keeli, kus ainsaks mõõnva sidendiks ongi vastandav konjunktsioon, mis vastab inglise keele konjunktsioonile *but* 'aga' (König 1990: 145, 149).

Lisaks on mõõndlausega põimlausetel mõningaid rinnastatud lause omadusi (König, van der Auwera 1988). Ka Karelson (1980: 42–45) demonstreerib eesti keele näitel, et just mõõnva ja vastandava sidesõnad on üks rühm, mille puhul pole vahekord alistavate ja rinnastavate sidesõnade vahel selge. Ta väidab, et lausetes nagu *Ta käib teatris, kuigi harva* või *Ta tuli, ehkki hilinemisega* ei ole tegemist mitte alistus-, vaid pigem rinnastussuhtega (on võrreldavad lausega *Poiss on väike, aga tubli*). Karelson (1980: 45) paneb ette, et sõnad *kuigi*, *ehkki*, *ehk küll* ja *olgugi*

¹⁵ On kolme tüüpi vastandust: kontrastiivne, ootusvastane ja korrigeeriv. Eesti keele vastanduse kohta vt lähemalt Erelt 2010.

(et) tuleks edaspidi esitada nii möönvate kui ka vastandavate sidesõnade hulgas. Kuigi nimetatud sidesõnad on selgelt ühisjooni vastandavate sidesõnadega, pole neid siiski mõtet rinnastavate sidendite hulgas nime-
tada, vaid pigem on ikkagi tegemist vastandavate ning möönvate suhete semantilise lähedusega.

3.1. Eesti keele möönvad põim- ja rindkonstruktsioonid

Möönvaid suhteid võib edasi anda nii põim- kui ka rindlausega (Karu 2006: 69). Ühtlast üleminekuala mööndlausega põimlause ja vastandavate lausete vahel kirjeldavad näited (51)–(55). Lause (51) on vormi poolest tüüpiline mööndlausega põimlause: mööndlauset alustab möönev sidesõna *kuigi*. Lause (52) on samuti mööndlauset sisaldav põimlause, kuid siin markerib seda, et pea- ja kõrvallauses edasiantu tavaolukorras koos ei esine, peale mööna sidesõna *kuigi* ka möönev-vastandav konnektiiv *siiski*. Lause (52) puhul on huvitav ka see, et pealause ei ole verbialguline, nagu mööndlausega põimlause pealause enamasti on (vrd *Kuigi pimedas ja külmas tuli vedada jäiseid magamiskotte koolitoa ja vankrikuuri vahet, oli siiski tore*), vaid et konnektiiv *siiski* asub vastandava sidesõna positsioonil.

(51) *Kuigi* ametlik statistika näitas, et inflatsioon oli madal, ei uskunud seda keegi. (AJA1990)

(52) *Kuigi* nuga ei lõiganud jäätunud leiba, mis nädalaks kaasa anti ja kotiga Raani härmas sahvris seisis, *kuigi* pimedas ja külmas tuli vedada jäiseid magamiskotte koolitoa ja vankrikuuri vahet, *siiski* oli tore. (ILU1990)

Lauses (53) ei ole ei rinnastavat ega alistavat sidesõna, möönvat tähendust annab edasi vaid konnektiiv *siiski*, mille asukoht on nagu vastandaval sidesõnal teise osalause alguses. Kui lauses ei ole ei alistavat ega rinnastavat sidesõna ning selle positsiooni on hõivanud konnektiiv (*siiski, ometi*), siis saab konnektiiv esineda ainult kahe osalause piiril, täites niiviisi vastandava konjunktsiooni positsiooni, vrd lause (53'). Seda tüüpi lauseid peab Lehte Rannut (1981: 21–22) põimlauseste hulka kuuluvaks ning nimetab neid sidumata põimlauseiks¹⁶.

(53) Tulettikk valgustas auto sisemust vaid viivu, *siiski* jõudis Raul näha võõra mehe kõrval Monikat. (ILU1990)

¹⁶ Termin on Rannut laenanud Ernst Nurmelt (1972), kes räägib sidumata liitlauseist.

(53') *Tuletikk valgustas auto sisemust vaid viivu, jõudis siiski Raul näha võõra mehe kõrval Monikat

Laused (54) ja (55) on vastandava konjunktsiooni abil rinnastatud. Kui lauses (54) on möönvat vastandust markeeritud sidesõnale lisaks ka konnektiiviga *siiski*, siis lauses (55) on vastandus vaid vastandava sidesõna *ent* kanda.

(54) Jumaliku sfääriga oldi ettevaatlikumad, kuid siiski leidus nii Marsse kui Areseid, Neptuneid kui Apollosid. (ILU1990)

(55) Kõik on õige, ent õhku jäi paar küsimust. (AJA1990)

Samasse üleminekualasse jääb ka vanas kirjakeeles küllaltki sage lausemall, kus möönvat osalausest markeerib vaid partikkel *küll*, mida Göseken on pidanud mööndkonjunktsiooniks (Kingisepp jt 2010: 213), ning teist osalausest konnektiiv *siiski* või *ometi* (56, 57). Konnektiivile lisaks võib osalauseste piiril olla ka vastandav sidesõna (58).

(56) [---] se on kül wallus, siiski tulleb abbi, hammas tulleb enneminne wälja. (Hupel 1771)

(57) Kül Ramo keik kohhad läbbi nusutas, ommeti ta keldri ei oskand minna. (Holtz 1817)

(58) [---] kas sa olled ka neid luggenud kes kül so rohto wötsid ning higistasid, agga siiski raskemaks läksid ehk koggone ärra surrid. (Hupel 1766)

Ka selliste lausete hulgas, kus kõrvallause on markeeritud möönva sidesõnaga, on neid, mis on tähenduselt lähedasemad vastandavatele rindlausetele. Tüüpiliste mööndlausete puhul valitseb kõrval- ja pealause sündmuste vahel põhjuse-tagajärje suhe ning seotud on kaks sündmust või olukorda, mis tavaliselt omavahel seotud ei ole. Näiteks lause (59) puhul on põhjuseks see, et uudis on hea ja tagajärg on see, et uudise saaja on rõõmus; mööndlause puhul aga tagajärg ei realiseeru. Lause (60) on lähedasem ootusvastasele vastandusele, sest pea- ja kõrvallause vahel ei ole enam tugevat põhjuse-tagajärje suhet, vaid esile tõuseb just ootusvastasus: teatud inimeste rühma rõõmus olemine ei ole ju põhjuseks, mille tagajärg oleks viimase kui ühe rühma liikme rõõmus meel, küll aga on selle lause puhul varjatud ootus, et kõik rühma liikmed (ka Mart) on rõõmsad. Vastandavale lausele veel lähedasemad on aga lause (61) sugused laused, mille põhjal

Karelson (1980) soovitas konjunktsioonid *kuigi*, *ehkki*, *ehk küll* ja *olgugi (et)* liita ka rinnastavate konjunktsioonide hulka.

(59) Kuigi uudis oli hea, oli Mart kurb.

(60) Kuigi kõik olid ümberringi rõõmsad, oli Mart kurb.

(61) Ta oli ilus, kuigi kurb.

3.2. Sõnajärg alistussuhte markerina

Nagu eelmises alapeatükis mainitud, ei ole mitte kõik mööndlauses kasutatavad sidendid üheselt alistavad, näiteks on sidendeid *kuigi*, *ehkki*, *ehk küll* ja *olgugi (et)* võimalik teatud konstruktsioonides kasutada ka rinnastavate sidenditena (61). Komplekssemad sidendid *vaatamata sellele et* ja *hoolimata sellest et* on üsna selgelt alistavad, kuna sisaldavad üldalistavat komponenti *et*, millele üldjuhul järgneb osalause (mille asesõnaline korrelaat on ühtlasi ka sidendi osa). Ka sidend *olgugi et* sisaldab üldalistavat sidesõna *et*, mis osutab selgelt alistussuhtele kahe osalause vahel (kuigi kõrvallause korrelaati siia pole võimalik lisada). Keerulisem on olukord sidenditega *kuigi* ja *ehkki*, mis alustavad osalause, ent mille alistav loomus ei ole nii üheselt mõistetav, vt näiteks eespool näidet (52). Lisaks on sageli raske öelda, kas need on moodustajad teise lause sees või pigem mitte, näiteks on neid sageli keeruline küsimustada, st nende küsimustamiseks ei ole ühesõnalist küsimust. Kui me põhjuslause kohta saame esitada küsimuse *miks?*, ajalause kohta *millal?* jne, siis mööndlauset nii lihtsalt küsimustada ei saa. Seda peab König (1999: 81–82) üheks mööndlauset eripäraks (vt ka ptk 1).

Seepärast keskendume siinkohal *kuigi*- ja *ehkki*-algulistele mööndlausetele ning vaatleme lähemalt, kas nad käituvad pealause suhtes nagu moodustajad. Üks võimalus teha kindlaks, kas eesti mööndlause puhul on tegemist pigem alistatud või rinnastatud lausetega, on vaadelda nii mööndlause kui ka selle pealause sõnajärge. Eesti keele pealausele on nimelt omane V2-sõnajärg, mis tähendab, et kui lause algul paikneb mõni muu moodustaja kui subjekt, vahetavad subjekt ja predikaat tüüpiliselt oma kohad. (Tael 1988) Kõrvallausetele on omakorda iseloomulik verbilõpuline sõnajärg (kuigi mitte päris kõigile kõrvallausetele, vt EKK; Lindström 2006). Järgnevalt peatume esmalt pealause sõnajärjel, seejärel mööndlause sõnajärjel.

3.2.1. Pealause sõnajärg

Eesti keeles on sõnajärg suhteliselt varieeruv, ent ometigi on sõnajärjes mõningaid tendentse, mis aitavad meil eristada pea- ja kõrvallause. Eesti keele normaallause, kas siis iseseisev lause või põimlause pealause, on tüüpiliselt SVX-järgjega, nt *Jüri läks hommikul kooli*. Kui lause algab määru- või sihitisega, vahetavad alus ja öeldis aga enamasti kohad, sest verbil on tendents säilitada oma 2. positsiooni (V2-printsiipt), nt *Hommikul läks Jüri kooli*. Sellisel juhul on kõige tavalisem sõnajärg XVSX (Tael 1988). Niisugune sõnajärg on eriti iseloomulik kirjakeelele, suulises kõnes on varieeruvus suurem ja V2-tendentsist tingitud aluse ja öeldise inversiooni pigem välditakse. (Lindström 2002, 2005)

Aluse ja öeldise inversioon võib toimuda ka juhul, kui lausealguliseks moodustajaks on kõrvallause. Lehte Rannut (1981: 12) on seda väitnud pealause ees paikneva määruskõrvallause kohta, EKG II väidab seda eelkõige otsekõnele ning aja- ja tingimuskõrvallausele järgneva pealause kohta, aga see on võimalik ka muudele kõrvallausele järgnevates pealausetes, kui pealause teatestruktruuris midagi ei muudeta (EKG II: 316). Seega toimib neis lausetes kõrvallause nagu iga muu moodustaja, tuues lause algusesse sattudes endaga kaasa aluse ja öeldise inversiooni.

Sama kriteeriumi on muide kasutatud ka germaani keeltes alistussuhete väljaselgitamisel. Nii on Ekkehard König ja Johan van der Auwera väitnud, et kui ühele osalausele järgneb vahetult teise osalause finiiitverb, võib esimest osalause üldjuhul pidada teise osalause üheks moodustajaks (König, van der Auwera 1988: 102), vt ka näited (62) ja (63). Seega on tegemist laiemalt V2-keeltele iseloomuliku nähtusega, mis eesti keelde on jõudnud tõenäoliselt saksa keele vahendusel.

(62) Ehkki oli kevad, suudlesid nad ainult pool tundi. (ILU1990)

(63) Kuigi need arvud on vahest veidi üle pakutud, kõnelevad nad jõudude vahekorras selget keelt. (AJA1990)

Eesti *ehkki*- ja *kuigi*-algulistele kõrvallausele järgnevad pealused on pea alati verbialgulised, st kõrvallause toimib selles selgelt moodustajana. Osas näidetes on toimunud selle tulemusena ka aluse ja öeldise inversioon (62, 63), paljudel juhtudel puudub alus lausest sootuks (64, 65). Ka aluse väljajätku on muide peetud V2-sõnajärje tulemuseks, kui aluseks on 1. või 2. isikule viitav personaalpronoomen (66) (Duvallon, Chalvin 2004).

- (64) Ehkki jutt on ülikooli akadeemilisusest, ei saa eitada ka RAHA tähendust. (AJA1990)
- (65) Kuigi uutmispoliitika oleks möödunud aastate jooksul võimaldanud mõndagi muuta, pole olukorda kasutatud. (AJA1990)
- (66) Kuigi soojusmagistraal pole meie oma, oleme elanikele mõeldes püüdnud seal tekkivad rikked võimalikult kiiresti kõrvaldada. (AJA1980)

Verbi asend osutab mööndsuhtele ka siis, kui lausealgulisele mööndlausele järgneb veel alistatud lause(id). Näites (67) osutab verbialgulisus pealausele, mille koosseisu mööndlause koos oma alistatud lausetega kuulub.

- (67) Kuigi president ütles New Yorgis antud intervjuus Postimehele, et enne kõnet kavatseb ta tunnetada seda hommikut ja auditoriumi, kus ta esineb, oli tema kõnes rohkem etteaimatavat järjepidevust kui uut. (AJA1990)

Siiski leidus üksikuid lauseid, milles pealause finiitverb ei asetsenud vahetult mööndlause järel, vaid kaugemal. Niisuguseid lauseid oli väga vähe: *ehkki*-alguliste lausete puhul ühel juhul 29-st, *kuigi*-alguliste lausete puhul 11 juhul 191-st. Sellisel juhul võis enne pealause finiitverbi paikneda näiteks korrelatiivne element *siis* (68) või *siiski* (vt eespool näide (52) ja selle selgitusi). Näite (68) puhul tundub, et *siis* tugevdab vastandust kahe osalause vahel, olles seega lähemal rindlausele, sama võib väita ka eespool näite (52) kohta.

- (68) Kuigi meie vabariigi lastest kinotegijate arv on veel väike, siis üleliidulises ulatuses lastefilmindus lausa vohab. (AJA1980)

Üksikutel juhtudel järgnes *kuigi*-algulisele kõrvallausele pealause, milles finiitverb paiknes mujal kui vahetult mööndlause järel, enamasti lause lõpus. Sellised laused olid valdavalt eitavad nagu näidetes (69) ja (70). Mõlemal juhul toob taoline sõnajärg kaasa kaheti tõlgendatavuse: pole selge, kas tegemist on alistus- või rinnastussuhtega. Näidet (69) võib tõlgendada ka kui tekstitasandi mööndust, milles ortograafilise lause kaks osalause on rinnastussuhtes ning pealause, millele need alistuvad, lauses polegi, st möönev suhe ei ole mitte ortograafilise lause osalause vahel, vaid möönev konjunksioon *kuigi* viitab hoopis eelnevale tekstile.

- (69) Kuigi ostja hakkab juba harjuma sellega, et noodid on kallid ja odavamaks kunagi ei lähe, tänapäeval ainult noodimüügist ära ei ela. (AJA1990)

(70) Kuigi võltsitud keeletunnistusega inimesi oli üsna palju, neid ei vallandatud. (AJA1990)

Näited (69) ja (70) osutavad, et sõnajärg on mööndlause puhul väga oluline alistusele osutav marker ning aitab kaasa möönvä tähenduse väljendamisega.

Eelnevale toetudes võime kokkuvõtteks öelda, et sõnajärg osutab selgelt mööndlause alistatud loomusele ning toimimisele moodustajana pealause sees. Kui sõnajärg on ebatüüpiline (st kui verb ei paikne vahetult pärast kõrvallausest), toob see kaasa muid tõlgendusvõimalusi – seega aitab sõnajärg kaasa möönvä tõlgenduse kujunemisele.

3.2.2. Mööndlause sõnajärg

Kõrvallause puhul on palju räägitud sõnajärjetendentsist asetada finiiitverb vahetult lause lõppu, seda aga mitte kõigi kõrvallausest puhul. Nikolai Remmel eristab pealause kaaluga kõrvallausest muudest kõrvallausestest ja väidab, et pealause kaaluga kõrvallausest kasutatakse pealause sõnajärje sarnast sõnajärge, muudest kõrvallausestest aga verbiilõpulist. Pealause kaaluga kõrvallausesteks peab Remmel neid, mis on kõrvallausest vaid vormiliselt alistussuhte ja alistava sõna tõttu, nt sihitislaused, eriti *et*-laused jne. (Remmel 1963: 242–244)

„Eesti keele käsiraamatu” järgi kalduvad kõrvallausestest verbiilõpuliselt olema kaudküsilaused, relatiivlaused, *kui*’ga algavad aja- ja tingimus-kõrvallausest ning eitava või küsiva pealausega kõrvallausest. (EKK: 528) Liina Lindström on näidanud, et see, mis neid verbiilõpuliselt sõnajärjega kõrvallausesttüpe omavahel seob, on kõrvallausest alustava sidendi areng küsisõnast. (Lindström 2006) Samas on tänapäeva suulises kõnes ka nende kõrvallausest sõnajärg väga varieeruv ning sõltub suuresti sidendi grammatiseerumisest. Verbiilõpulisus on tugevamini püsinud kaudküsilaused, mille sidend väljendab ühtlasi sündmuse osalisi või asjaolusid, ent relatiivlaused ning *kui*’ga algavates aja- ja tingimuslaused on sidendi semantiline sisu vähenenud ning seetõttu ka sõnajärje varieeruvus suurem (Lindström 2006).

Mööndlause sõnajärje kohta eraldi ühtegi uurimust tehtud ei ole, samuti ei leia mööndlaused eraldi mainimist ega näiteid ka muudest sõnajärjekäsitlustes. Kuna *kuigi*-algulise mööndlause sidend on ajalooliselt seotud *kui*’ga, võiks oletada, et verbiilõpulisus on neis vähemalt teatud määral

olemas. Samas on mööndlause oma kaalu (Remmeli (1963) mõttes) poolest ilmselt oluliselt iseseisvam kui eespool mainitud kõrvallausetüübid, sest sisaldab tüüpiliselt uusi osalisi ja asjaolusid, st tema viitevõrgustik on pealausega nõrgalt seotud. Selle asjaolu tõttu võiks oletada, et siin kasutatakse pigem pealausele iseloomulikke sõnajärke. Järgnevalt vaatleme lähemalt, milline mööndlause sõnajärg tegelikus kasutuses on.

Korpuse materjali vaadeldes saabki kaunis kiirelt selgeks, et mööndlause enda sõnajärg on üldiselt pealause sõnajärje taoline, st sellel ei ole kalduvust verbilõpulisusele. Samuti käituvad *kuigi* ja *ehkki* selgelt nagu sidendid, st nad ei mõjuta lause sõnajärge ega ole ise lause koosseisus moodustajad. Seega on mööndlause tavaline sõnajärg samasugune nagu muudes iseseisvates lausetes (71, 72). Lause (71) on SVX-järgega, lause (72) alguses on aga määrus (*meistrivõistluste mängude vormist*), mille tulemusena on toimunud aluse ja öeldise inversioon.

(71) Kuigi muusika oli kontserdi esimesel poolel valdavalt täiesti vaba, ei tekkinud kordagi muljet juhuslikkusest. (AJA1980)

(72) Kuigi meistrivõistluste mängude vormist on mõlemad veel kaugel, said Dünamo mängijad siiski kindla võidu 65:47 (33:17). (AJA1980)

Verbilõpulist sõnajärge esineb mööndlauses harva ning sedagi peamiselt juhtudel, kus on tendents ka pealauses kasutada verbilõpulist sõnajärge – eitavates lausetes (73, 74).

(73) Kuigi VKTV torustikku vastu ei võtnud, kasutab ja hooldab ta Laagri pumbajaama juba alates 1980. aastast (seega kohe pärast selle käiku andmist). (AJA1980)

(74) Ehkki uue põhiseadusega kiiret ei ole, võib mõttevahetus alata. (AJA1990)

Vaid üksikutel juhtudel oli mööndlause verbilõpuline tõenäoliselt mingil muul põhjusel, kui see pealauses tavaline on (75). On raske öelda, kas alustussuhe selle tõttu ka tugevamalt esile tuleb, praegusel juhul tundub, et pigem mitte (vrd näitega (75')).

(75) Leili jäi mõlemale kuidagi tabamatuks, kõik temas oli endasse suletud, ehkki ta haige põetamiseks palju andis. (ILU1990)

(75') Leili jäi mõlemale kuidagi tabamatuks, kõik temas oli endasse suletud, ehkki ta andis haige põetamiseks palju.

Seega võib öelda, et mööndlause ei ole üldjuhul verbilõpuline nagu paljud muud kõrvallauseid ning üksikutel juhtudel, kui sõnajärg siiski on verbilõpuline, ei osuta see tugevamale alistussuhtele. Selle põhjus võib olla ühelt poolt mööndlause suurem sisuline iseseisvus, teiselt poolt eesti keele kõrvallause üldine suundumus SVX-sõnajärje poole.

Kokkuvõte

Mööndlausega põimlause seob kaks sündmust või olukorda, mis mõlemad realiseeruvad. Seejuures on taustaks eeldus, et tavatingimustel need situatsioonid koos ei esine.

Nagu tingimus- ja põhjuslause puhul, võib ka mööndlausete hulgas eristada sisu- ja kõneaktitasandi, episteemilise ja metakeelelise tasandi kõrvallauseid.

Mööndlauset iseloomustab võimalike markerite paljusus. Kui vanas kirjakeeles alustati mööndlauset peamiselt markeritega *ehk* (...) *küll* või *et* (...) *küll*, siis tänapäevaks on neist esimene muutunud marginaalseks ning teine on mööndusmarkerite hulgast kadunud. Sagedasimaks on tõusnud *kuigi*, mis on moodustunud aja- ja tingimuskonjunktsioonist *kui* ja rõhupartiklist *-gi/-ki*, ning ka *ehkki*. Nii vanas kirjakeeles kui ka tänapäeval on möönev sidend (v.a *sellele vaatamata et*, *sellest hoolimata et*, *kuna*) sisaldanud rõhupartiklilist komponenti. Vanas kirjakeeles on selleks olnud peamiselt *küll*, mis tänapäevaks on asendunud *gi/-ki*-liitega (sidendid *ehk* (...) *küll* ja *kui* (...) *küll* on asendunud vastavalt sidesõnadega *ehkki* ja *kuigi*. Võib öelda, et tänapäevased mööndlause markerid on suurel määral välja kujunenud 1930. aastaiks.

Kuigi mööndlauseid peetakse alistatud adverbiallause hulka kuuluvaks, on neil semantiline ühisosa vastandavate lausetega. Mööndlausete ja vastandavate rindlausete vahele jääb hajus üleminekuala ning teatud konstruktsioonides võib ka möönvaid sidesõnu *kuigi* ja *ehkki* kasutada rinnastavate sidesõnadena.

Sõnajärg siiski osutab, et mööndlause on selgelt pealause moodustaja. Kui mööndlause paikneb pealause ees, algab sellele järgnev pealause peaaegu alati verbiga, st mööndlause toimib nagu muu moodustaja, mis toob kaasa aluse ja öeldise inversiooni. Selline sõnajärg on oluline ka mööndsuhte edasiandmisel: see aitab mööndsuhet eristada muudest võimalikest seostest lausete vahel. Mööndlause ise aga on enamasti samasuguse

sõnajärjega nagu tüüpiline iseseisev lause, st ta ei ole üldjuhul verbilõpuline, nagu kalduvad olema mitmed muud alistatud laused. Selle põhjus võib olla tema sisuline suurem iseseisvus, aga ka eesti keele kõrvallause üldine suundumus SVX-i poole.

Lühendid

AJA = ajakirjandus, nt AJA1890 = 1890. aastate ajakirjandus

ILU = ilukirjandus, nt ILU1910 = 1910. aastate ilukirjandus

Kirjandus

Blühndorn, Hardarik 2008. Subordination and coordination in syntax, semantics and discourse. Evidence from the study of connectives. – 'Subordination' versus 'Coordination' in Sentence and Text. A cross-linguistic perspective. Ed. Cathrine Fabricius-Hansen, Wiebke Ramm. (= Studies in Language Companion Series 98.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 59–85.

Crevels, Mily 2000a. Concession. A Typological Studies. Dissertation. Amsterdam: University of Amsterdam.

Crevels, Mily 2000b. Concessives on different semantic levels: A typological perspective. – Cause, Condition, Concession, Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives. Ed. Elizabet Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann. (= Topics in English Linguistics 33.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 313–339.

Cristofaro, Sonja 2003. Subordination. Oxford: Oxford University Press.

Croft, William 2001. Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective. Oxford: Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198299554.001.0001>.

Dancygier, Barbara, Eve Sweetser 2000. Constructions with *if*, *since*, and *because*: Causality, epistemic stance, and clause order. – Cause, Condition, Concession, Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives. Ed. Elizabet Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann. (= Topics in English Linguistics 33.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 111–142.

Dancygier, Barbara, Eve Sweetser 2005. Mental Spaces in Grammar: Conditional constructions. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511486760>.

Duvallon, Outi, Antoine Chalvin 2004. La réalisation zéro du pronom sujet de première et de deuxième personne du singulier en finnois et en estonien parlés. – *Linguistica Uralica* 40 (4), 270–286.

- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKK** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Lange-mets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi>.
- Erelt, Mati 1986.** Liitlause eesti keeles. (= Preprint KKI-42.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Erelt, Mati 2010.** Vastandavatest sidesõnadest eesti keeles. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. Paths of language. Festschrift for professor Helle Metslang on the occasion of her 60th birthday. Toim. Ilona Tragel. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1–2.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Givón, Talmy 1990.** Syntax. A Functional-Typological Introduction. Vol II. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Haspelmath, Martin 2007.** Coordination. – Language Typology and Syntactic Description. Volume II: Complex Constructions. Second Edition. Ed. Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 1–51.
- Haspelmath, Martin, Ekkehard König 1998.** Concessive Conditionals in the Languages of Europe. – Adverbial Constructions in the Languages of Europe. Ed. Johan van der Auwera, Dónall P. O’Baoill. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 563–640. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110802610.563>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>.
- ISK** = Auli Hakulinen, Maria Vilks, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Itkonen, Esa 2001.** Maailman kielten erilaisuus ja samuus. (= Yleisen kielitieteen julkaisu 4.) Turku: Turun Yliopisto.
- Karelsen, Rudolf 1959.** Sidesõnad läänemeresoome keeltes. Dissertatsioon filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Käsikiri. Tartu Riiklik Ülikool.

- Karelson, Rudolf 1980.** Lisandusi eesti sidesõnade liigitusele. – Emakeele Seltsi aastaraamat 24 (1978). Eesti sõnavara. Tallinn: Eesti Raamat, 41–49.
- Karu, Katrin 2004.** Mitmetähenduslikud mõõndlaused eesti ja vene keeles. – Emakeel ja teised keeled IV. [13.-14. novembril 2003 toimunud rahvusvahelise konverentsi ettekanded] / Tartu Ülikool. Toim. Birute Klaas, Silvi Tenjes. Tartu: Tartu Ülikool, 55–63.
- Karu 2006** = Катрин Кару. Уступительные конструкции в эстонском и русском языках. (= Dissertationes philologiae slavicae Universitatis Tartuensis 17.) Tartu: Tartu University Press.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikool.
- Koks, Helen 2004.** Eesti kirjakeele mõõndtingimuslausest. – Keel ja Kirjandus 7, 496–503.
- Kortmann, Bernd 1997.** Adverbial Subordination. A typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages. (= Empirical Approaches to Language Typology 18.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- König, Ekkehard 1985.** Where do concessives come from? On the development of concessive connectives. – Historical Semantics. Historical Word-Formation. Ed. Jacek Fisiak. (= Trends in Linguistics. Studies and monographs 29.) Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110850178.263>.
- König, Ekkehard 1990.** Concessive Connectives and Concessive Sentences: Cross-Linguistic Regularities and Pragmatic Principles. – Explaining Language Universals. Ed. John A. Hawkins. Oxford: Basil Blackwell, 145–166.
- König, Ekkehard 1999.** Concessive clauses. – Concise Encyclopedia of Grammatical Categories. Ed. Keith Brown, Jim Miller. Oxford: Elsevier, 81–84.
- König, Ekkehard, Johan van der Auwera 1988.** Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals and concessives. – Clause Combining in Grammar and Discourse. Ed. John Haiman, Sandra A. Thompson. (= Typological Studies in Language 18.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 101–133.
- Lehmann, Christian 1988.** Towards a typology of clause linkage. – Clause combining in grammar and discourse. Ed. John Haiman, Sandra A. Thompson. (= Typological Studies in Language 18.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 181–225.
- Lindström, Liina 2002.** Veel kord subjekti ja predikaadi vastastikusest asendist laiendi järel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47 (2001). Tallinn, 87–106.

- Lindström, Liina 2005.** Finiitverbi asend lauses. Sõnajärg ja seda mõjutavad tegurid suulises eesti keeles. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lindström, Liina 2006.** Infostruktuuri osast eesti keele sõnajärje muutumisel. – Keel ja Kirjandus 11, 875–888.
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees.
- Lowe, Ivan 1987.** Two ways of looking at causes and reasons. – Grammar in the Construction of Texts. Ed. James Monaghan. London: Frances Pinter, 37–46.
- Muuk, Elmar 1934.** Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Kolmas, muutmatu trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Nurm, Ernst 1972.** Veel kord nn. ligistuslausest. – Keel ja Kirjandus 1, 44–47.
- Plado, Helen 2008.** Adverbiaallauseste funktsioonipõhine liigitus eesti keele tingimus- ja põhjuslause näitel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53 (2007). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 122–145.
- Quirk jt 1985** = Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik. A Comprehensive Grammar of the English Language. London: Longman.
- Rannut, Lehte 1981.** Põimlause eesti keeles. Tallinn: Valgus.
- Rommel, Nikolai 1963.** Sõnajärjestus eesti lauses. – Eesti keele süntaksi küsimusi. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused VIII.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 216–389.
- Sweetser, Eve E. 1990.** From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tael, Kaja 1988.** Sõnajärjemallid eesti keeles (võrrelduna soome keelega). (= Preprint KKI-56.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Thompson, Sandra A., Robert E. Longacre 1985.** Adverbial clauses. – Language Typology and Syntactic Fieldwork. Ed. Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 171–234.
- Uuspõld, Ellen 2001.** *des-* ja *mata-*vormide kaassõnastumine ja eesti keele komareeglid. – Keele kannul. Pühendusteos Mati Erehti 60. sünnipäevaks 12. märtsil 2001. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 17.) Tartu, 306–321.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Estonian concessive clauses – markers and positions in the chain of subordination and coordination

Helen Plado, Liina Lindström

Concessive clauses indicate that the situation or event in the main clause is contrary to expectation in the light of the situation or event in the concessive clause. The two clauses that form a concessive sentence have factual character.

Concessive clauses are characterized by a multiplicity of markers. In Old Written Estonian, the most frequently used markers of concessives were *ehk (...)* *küll* and *et (...)* *küll*; today the former is marginal and the latter has lost its concessive function entirely. In contemporary Estonian, the most frequent concessive conjunctions are *kuigi* (formed from the temporal-conditional conjunction *kui* + the emphatic particle *-gi/-ki*) and *ehkki*. In both Old Written Estonian and contemporary Estonian, concessive markers (with the exception of *sellele vaatamata et*, *sellest hoolimata et*, *kuna*) include the emphatic particle, either *küll* or (more frequently in today's language) the affix *-gi/-ki*. The concessives in use today had emerged by the 1930s.

Although concessive clauses have been considered to be a type of subordinated clause, they have a strong semantic resemblance to adversative sentences, which are coordinated structures. Between concessive and adversative sentences, there lies a fuzzy transition area, and in some constructions, the concessive markers *kuigi* and *ehkki* can be used as coordinating conjunctions.

However, word order indicates clearly that concessive clauses act as main clause constituents. If the conditional clause precedes the main clause, the following main clause almost always begins with the verb, i.e. the concessive clause behaves like a constituent that triggers inversion of the subject and predicate. This word order also helps to convey the concessive meaning, as it helps to distinguish between concessive and other possible relations between the clauses. The concessive clause itself, however, usually exhibits the same word order as in a typical independent sentence, i.e. it does not tend to be verb-final, as many other subordinated clauses are. This may be caused by its greater independence, as well as by the general tendency of subordinated clauses to show SVX order.

Keywords: Estonian language, syntax, complex sentence, coordination and subordination, adverbial clause, concessive clause, concessive conjunctions, word order, grammaticalization

Helen Plado
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helen.plado@ut.ee

Liina Lindström
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
liina.lindstrom@ut.ee

ÕPITEKSTI ANALÜÜS KIRJAOSKUSE OMANDAMISE KONTEKSTIS

HELIN PUKSAND, KRISTA KERGE

Annotatsioon. Artikkel tutvustab nii teksti- kui ka õpikuasjatundjaid silmas pidades põhikooli õpikukeele uurimusi Tallinna Ülikoolis. Oletatakse, et tekst kui suhtlus- ja tunnetusüksus peaks olema sihtrühmale juba esmalugemisel jälgitav ja üldjoontes arusaadav. Võrreldakse Avita kirjastuse ajaloo- ja muusikaõpikuid (Emakeele Seltsi õpiku-uurimus 2011). Tulemusi kõrvutatakse Helin Puksandi õpiku-uurimusega (2003), mis puudutab ajalugu, loodusaineid ja emakeelt II kooliastmes. Fookuses on õpiteksti kui sidusa teaduspõhise, eluliste tekstidega rikastatud teabeproosa raskusaste, selgus ja sõnavara, mis koos toetavad aine eakohast omandamist ning toimetulekut järjest keerukama ja pikema asjaliku tekstiga. Tekstiparameetrid on valitud nii, et näitajaid saaks varasemate eesti žanriuurimuste toel tõlgendada. Jooksvalt on uuritud tekstiliike, mille kohta võrdluseks vajalikke andmeid ei olnud. Ühtlasi on nii tekstis kui ka joonealustes tegeldud asjakohase terminoloogia ja meetodikaküsimustega, mis on väikekeele puhul oluline. Uurimus näitab õpiteksti raskust suhteliselt sõltumatu, lugemistehnikat tähtsustava faktorina. Nominaalsus ja leksikaalne tihedus moodustavad selguse ja arusaadavuse faktori, millela väljendustäpsust näitav formaalsus tugevasti seostub. Uuritud õpitekst on täiskasvanutekstidest suhteliselt raskem ja vähem selge kahes uuritud õpikus; muusikas tingib seda ka üldkeelekaug eisisõnavara. Õpikute aja- ja eakohane kujundus (v.a õpikute lai formaat) kahandab teksti raskusfaktorite mõju.¹

Võttesõnad: õpikusõnavara, sõnavara rikkus, võõrsõnad, pikad sõnad, nominaalsus ja verbilisus, teksti raskus ja keerukus, teksti ühemõttelisus, kiire ja aeglane tekst, žanriuurimise meetodika, terminikujud

¹ Tänu Emakeele Seltsile, kes on õpiku-uurimust toetanud; Eesti Teadusfondile, kelle grant nr 8605 raames on valitud ja katsetatud uurimismeetodeid, kogutud ja analüüsitud kirjaliku teksti võrdlusandmeid; ning Avita kirjastusele, kes valis ja loovutas õppematerjali nii õpikomplektide kui ka e-käsitähtede kujul. Kirjutise põhiautor on Helin Puksand; Krista Kerge vastutusel on lingvistiline meetodika. Rohkeid allmärkusi on artiklis oluline lugeda vaid õpiteksti teatud aspektiga või terminitega tegeldes.

Emakeele Selts korraldas 2011. aastal väljaspool üldhariduse (ema)keele ja kirjanduse ainevaldkonda õpikukeele analüüsi.² Tallinna Ülikooli töörühmas kaitses projekti raames bakalaureusetööd Anneliis Annus (2011).³

Õpikukeele uurimine on Haridus- ja Teadusministeeriumi keeleosakonna vastutusalasse jääva eesti keele arengustrateegia üks neid tegevusi, mis peaks tõhustama eesti keele õpet üldhariduskoolis laiemalt. Nimelt omandatakse emakeel ja hariduskeel (kooli aspektist õppekeel) ning funktsionaalne kirjaoskus kokkupuutes tekstidega. Õppekeele, sh kõigi aineõpikute tähtsus selles on suhteliselt suur.⁴

Rahvusvaheline lugemishüing on tosin aastat tagasi üle maailma teadvustanud, et kõik õpikud peaksid kaasama võimalikult palju autentseid tekstiliike, mis ei ole loodud spetsiaalselt õppimiseks (vt IRA 1999). Sama mõtet arendab nii kirjaoskuse kui ühiskonna teatavate tavade-harjumuste kogu (ingl *social practice*) tähtsustamise üldine ideoloogia (nt Johnson, Kress 2003)⁵ kui ka olukohastatud harjutamise õppeviis (ingl *situated practice*). Keele ja kõneaine üheaegset omandamist koolitöös nähakse elulistele olukordadele tugineva kogemuse teadvustamise, läbiarutamise ja kriitilise raamistamisena (ingl *critical framing*). Just selline sotsiaalset praktikat ja individuaalset kogemust ühendav (sotsiokognitiivselt orien-

² Tartu Ülikool keskendus Koolibri kirjastuse õpivarale (Kärt Talsi, Keemiaõpiku loetavuse analüüs. Ettekanne „Tekstipäeval 2011”) ja Tallinna Ülikool Avita kirjastusele. Tulemusi tutvustati ühisel konverentsil „Tekstipäev 2011” Tartu Ülikoolis (20.01.2012), mille avapool oli pühendatud just haridusvaldkonna tekstide analüüsile.

³ Rühma kuulusid bakalaureuseõppe üliõpilased. Anneli Annuse uurimuse (2011) ja Mari-Liis Sooviku eeltööde andmevalikut, arvutusi ja tõlgendusi on artikli autorid parandanud ja mitmes suunas arendanud. Krifiti Känd alustas uurimust pärast siinse artikli valmimist. Õpikute sõnastuse kvaliteet on artiklis kõrvale jäetud, seda uuritakse võimaluse korral eraldi.

⁴ Vt nt Maanso 1979, 1981, 1982; Mikk 1979, 1980, 1991, 2000, 2003; Priimägi jt 1979; Puksand 2003, 2004, 2005; Kerge 2002b; Kerge, Uusen 2010.

⁵ David Johnson ja Gunther Kress (2003) arutlevad kirjaoskuse kontseptsiooni ja hinnatavuse üle ühiskonna mitmekesisistumise ajajärgul, nn uue majanduse ja üleilmastumise taustal. Kirjaoskust selle tasemetega aga tajutakse juba majandustegurina ka majandusteaduses (vt nt Alok Bhargava, Globalization, Literacy Levels, and Economic Development. Working paper RP2008/04. World Institute for Development Economic Research; <http://ideas.repec.org/p/unu/wpaper/rp2008-04.html>).

teeritud⁶) õppetöö peaks esile tõstma seosed keele ja mõtte, arusaamiste ning vahetu ja avarama konteksti vahel, s.o tekstide ja mõistmiskonteksti koostoime. (Kern 2000: 133; pikemalt Gee 2004⁷) Aja- ja eakohane õpivara on üks selle õppeviisi aluseid ja komponente.

Teisalt on kirjaoskuskogemuse kasvuks oluline teadvustada tekstide loomise ja vastuvõtu eripära ning seoseid – need protsessid põimuvad tekstide ja inimeste interaktsioonis, s.o suhtluse ja tunnetuse käigus, nagu see on omane ka õppimisele. Üldhariduskoolis omandatakse oskus keelt asjalikult kasutada – s.o mõista, vahendada ja luua tekste. Ühtaegu mitmekesisust õpiaja tekstikogemuse kaudu keelepagas: nii teema- ja žanrikohane üld- või erisõnavara ja grammatika kui ka sagedasim ning kõikjal vajalik keeleaines.⁸ Osates eri tüüpi tekstidega töötada, osatakse omakorda ka õppida: omadel eesmärkidel kuulates või lugedes mõista ja mõistes toimida; kirjutades või kõneldes kuuldut-loetut vahendada; reageerida kirjalikule ülesandele teksti või muu tegevusega, arvestada samas ülesandesse kaasatud näidet; mõistmise ja mõistva kirjutamise jaoks vajalikku suuliselt küsida või kirjalikke andmeid leida, võrrelda ja kontrollida; alusandmeid tabelist ja jooniselt välja lugeda või järelduvat nende kujul väljendada jne (vt nt Gee 2008⁹).

Emakeel on seega kõigi ainete õppimise alus ja koolihariduse eluline eesmärk. Põhikooli riiklik õppekava (PRÕK 2011) seabki sihiks nii õpikui ka suhtluspädevuse¹⁰ ja avab neid suuresti just kirjaliku keelekasutuse osaoskuste kaudu, mida osaliselt tagavad õpikud. Kõik mainitu sõltub

⁶ Vt Kerge 2011c.

⁷ Keeleõppe kontekstis on neid teemasid vahendanud Kerge (nt 2011a, 2011b, 2011c).

⁸ Heiki-Jaan Kaalepi ja Kadri Muischneki (2002: 14–15) järgi katab 3000 sagedasimat sõnavormi 64% ja 3000 sagedasimat sõna u 81% eesti kirjakeele korpuse ajakirjandus- ja ilukirjandustekstidest, mis on olnud nende sagedussõnastiku aluseks. Suur tähtsus on muu hulgas funktsioonisõnadel kui grammatika osal. Haritud emakeelekasutaja asjalikus tekstis on 3000 sagedasima sõna osatähtsus Hille Pajupuu jt (2009) järgi u 66%.

⁹ Eesti keele kohta vt Kerge 2008a ja 2008b tekstitöö peatükki või Kerge 2011a, 2012b ja 2012c.

¹⁰ Nimetatud pädevused on fikseeritud õppekava § 3 lõigetes 4 ja 5. Eesmärgiks on seatud muidki keeleoskusega seotud pädevusi (nt sotsiaalne pädevus ja isegi enesemääratluspädevus). Õppekava lisa 1 tõdeb: „Keel on rahvuskultuuri ja rahvusliku identiteedi kandja ning tema valdamine kõnes ja kirjas on inimese mõtlemisvõime kujunemise, vaimse arengu ning sotsialiseerumise alus ja eeldusi.”

omakorda sellest, millised on õpikute tekstid – vastus on seda tähtsam, et uurimiseks valitud ajaloo ja muusikaõpetuse puhul ei ole tavakooli õpiraskustega eesti laste jaoks erivahendeid ega -soovitusi (vt Henno 2011).

Paljud tekstitöö vahendid (s.o tekstiteadlikkuse kui metatasandi) tagab emakeeleõpetus, kuid selle aine rolli siin ei puudutata. Tekstiõpetusel on 1996. aastast olnud eesti emakeele ainekavas keskne osa. Uues õppekavas (PRÕK 2011) on kogu aine tekstikeskne. 11–15 aasta õppekogemus peaks emakeeleõpetajatel lubama värske suunamuutusega kiiresti harjuda ning tagama õppijale muudeks aineteks vajaliku taustapagasi.

Uurimused eesti õpivara keelest ja tekstidest

Õpivara¹² ilmub üldhariduskoolile pidevalt. Iga riikliku õppekavaga uuenevad õpikoplektid suurel määral, arvestades nii kava üldist ideoloogiat, ainete kooslust ja seoseid, taotletavaid pädevusi, läbivaid teemasid jm komponente kui ka kindla aine õpetamise eesmärke, õpisisu ja oodatavaid tulemusi. Õpikuautoril tuleb silmas pidada ka aine jaoks õppekavas kehtestatud tundide arvu. Õpikoplekte värskendatakse üha tihemini, sest isegi iga juurde trükk lubab vahetada mõne osa uue vastu.¹³

Õpikute keeleline külg on olnud maailmas uurimisobjekt, mida seostatakse eakohasuse jm didaktilisega, kuid ka tekstide valikuga ning nende ideoloogia ja vastuvõetavuse mitmesuguste tahkudega (selgus, mõistatavus, kultuuri, soo vm identiteedirühma eksplitseerimise viis jne). Õpikute keelt on Eestis uuritud suhteliselt palju. Näiteks on Jaan Mikk juba üle

¹¹ 2011. a õppekava sisu toetavad artiklid aineramaatutes: veebilehelt www.oppekava.ee leiab lingi nii põhikooli kui ka gümnaasiumi valdkonnaramatule „Eesti keel ja kirjandus” (vt nt Kerge 2010b, 2011a, 2011b, 2011c; Puksand 2010c).

¹² Kas rääkida *õppe-* või *õpivara*st, *õppe-* või *õpivahend*ist, *õppe-* või *õpik*testist, oleneb pedagoogikaarusaamadest – varem rõhutati õpetamist, nüüd pigem õppimist (aine omandamist dialoogis õpiktestide, õpetaja ja õpikaaslastega). Õppijakesksus, sh lapsesõbralikkus, tähendab ka vastutuse nihkumist õpetajalt õppijale. Teisalt ei ole põhjust üldkirjakeeles juurdunud sõnu *õppematerjal*, *õppetöö* jne tingimata välja vahetada.

¹³ Ühiskondlike muutuste kiiruses on teatava piirini tähtis õpikutekstide aktuaalsus kui üks huvi äratamise teguritest. Helin Puksand kui õpikuautor tõi tekstipäeval värsked näiteid käibiva õpiku teksti ning sellega seotud ülesannete operatiivsest väljavahetamisest õpikoplekti uues trükis.

kolmekümne aasta tagasi kirjutanud, et õpikuteksti keerukust saab hinnata selle mitut komponenti uurides, sest ühe komponendi järgi pole võimalik saada täielikku pilti. Tulemuste tõlgendamisel soovitab ta arvestada, et teksti liigne lihtsus kahjustab õpilaste väljendusoskuse arengut. Õpikutekst peab ideaalis oma väljendusrikkuse ja täpsusega andma õpilastele eeskujut, kuid samal ajal olema hästi mõistetav. Nõnda saab õpilane teadlikult omandada nii edasiantava sisu kui ka selle väljendamise vahendid. Kõige edukamalt arendab õpilaste väljendusoskust optimaalse keerukusega tekst, mis sisaldab õpilastele uudseid sõnu, keelendeid ja fakte õpilastele mõistetaval määral. (Mikk 1979) Rohkete uurimuste ja kirjutiste kaudu, mille põhi- või alateemaks on õpikuteksti keerukus või õpilaste oskus end väljendada ja teksti mõista (nt Mikk 1980, 1991 jm¹⁴), on Mikk jõudnud põhjaliku ja maailmas palju viidatud õpikukäsiraamatuni¹⁵, mis on avaldatud Saksamaal (Mikk 2000). Püsivalt on osutatud õpiku raskusastme korrelatsiooni lausete ja sõnade pikkusega (nt Mikk 1980; Elts 1995; Mikk jt 2001 jm). Mikk (1980: 78) on isegi tuvastanud, et keerulisema õpikuga ainetes on edasijõudmatus suurem.

Viivi Maanso (1979, 1981, 1982 jm) on uurinud õpikute võõrsõnalisust, pikkade sõnade osatähtsust jm, mis sisule keskendumist segab. Ta on leidnud, et mida noorem on laps ja mida väiksem tema lugemisoskus, seda rohkem põhjustavad pikad sõnad takerdumist. Halb lugeja suudab ühe pilguga haarata vaid 3–4 tähte, hea lugeja 8–10 tähte ja üksnes kiirlugeja 13 või enam tähte. (Maanso 1982) Ka Keith Rayneri jt (2001) andmetel on silmaliigutuse keskmine ulatus 7–9 tähekohta.¹⁶ Õpikute võõrsõnu on oma lõputões uurinud ka Margit Raik (2001).

Koos on V. Maanso ja J. Mikk (1979) õppeteksti käsitlema ärgitanud teisi autoreid, kuid nende enda arutlused õppimise ja teksti üle

¹⁴ Jaan Miku tööde ülevaatest <http://raud.ut.ee/~jaanm/publikatsioonid.htm> (25.01.2012) on näha, kui palju ja kui mitmes keeles on ta avaldanud töid õpikukeele analüüsist ja teksti mõistmisest.

¹⁵ J. Miku nimetatud raamat on rahvusvahelise õpikute ja haridusmeedia uurimise ühingu (International Association for Research on Textbooks and Educational Media, IARTEM) kodulehe raamatubriigis ainuke viidatud teos; viitele on lisatud kiitev tutvustus Georg R. Klare'ilt (vt <http://www.iartem.no/books.html>).

¹⁶ Ühe silmaliigutuse mõõt on ingl *saccade* (*short rapid movement*) 'sakaad', mida piiritlevad *fixation*'id ('fikseerimine, kinnitamine'). Vt ka Keith Rayneri ja Monica Castelhana selgitusi aastast 2007 ja tabelit 1 lingil http://www.scholarpedia.org/article/Eye_movements (20.02.2012).

pole lakanud ega oma aktuaalsust kaotanud (vt Mikk 2003). Hiljuti on Reili Argus avaldanud Õpetajate Lehes arvamust, et õpikute keel ei ole eakohane, ning osutanud näidete toel, et sellele võib veel mõndagi ette heita (Argus 2011). Nii võib oletada, et Emakeele Seltsi algatus on aktuaalne.

Siinkirjutajatel on õpikukeelega erinev suhe. Helin Puksand (2003) on detailselt võrrelnud Avita ja Koolibri kolme aine IV–VI kl õpikomplekte (vt „Materjali allikad”) ning avaldanud osa tulemusi kahes artiklis – ühe teema on õpikute teksti keerukus ja teise oma sõnavara (Puksand 2004, 2005). Muu kõrval uuris ta (*ibid.*) sama astme õpetajate rahulolu õpivaraga. 80% õpetajaid oli täiesti või enam-vähem rahul õpikute terminimääraga ja 85% arvas, et termineid on alati või peaaegu alati piisavalt seletatud. Samas sai vaid kolmandik õpetajatest õpikomplekte ise valida ning vee- rand kasutas rõõpselt ka vanu õpikuid, tuues muu hulgas põhjenduseks, et nende ülesanded on lastele arusaadavamad, tekstid lihtsamini sõnastatud ja õpilasele jõukohased ning sobivad ka iseseisvaks õppimiseks (Puksand 2003: 2. ptk).

Ühtlasi on H. Puksand vastutanud PISA 2009 Eesti uurimuses¹⁷ lugemisoskuse osa eest, analüüsinud eesti õpilaste lugemuse laadi ja nende enesetaju lugeja rollis, võrreldes olukorda Soome avaramas uurimuses¹⁸ leituga, ning vaaginud seoseid PISA tulemuste ja teismeliste lugemisharjumuste vahel (vt Puksand 2010a, 2010b, 2011, 2012 ilmumas).¹⁹

¹⁷ PISA (Program for International Student Assessment) on OECD ülemaailmne 15-aastaste õpilaste hindamise programm, mis keskendub õpilaste põhioskuste mõõtmisele lugemise, loodusteaduste ja matemaatika valdkonnas. Eesti on osalenud 2006., 2009. ja 2012. a uurimuses; 2009. aastal oli põhivaldkonnaks funktsionaalne lugemisoskus.

¹⁸ Vt Minna-Riitta Luukka, Sari Pöyhönen, Ari Huhta, Peppi Taalas, Mirja Tarnanen, Anna Keränen, Maailma muutuu – mitä tekee koulu? Äidinkielen ja vieraiden kielten tekstikäytänteet koulussa ja vapaa-ajalla. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2008.

¹⁹ Helin Puksandil on Tartu Ülikooli diplom eripedagoogika alal ja teadusmagistri-kraad eesti keele alal Tallinna Ülikoolist, kus ta töötab õpetamise aluste lektorina. Tal on ka suur õpetajastaaž ning ta on eesti keele õpivara autoreid (põhikooli eesti keele ja meediaõpetuse õpikud, töövihikud, kontrolltöökogumikud jm). Vt nt Helin Puksandi, Reet Bobõlski jt 2011. a õpikomplektide „Sinasõprus keelega” ja „Peegel” tutvustusi Koolibri või raamatupoodide kodulehel.

Krista Kerge on uurinud žanreid. Tekstikeerukuse andmete toel on ta vaaginud õpitekstide lapsesõbralikkuse tagajärgi: kooliaja tekstide suhtelise lihtsusega võetakse risk, et ülikoolis ja tööl ees ootavate väga palju keerukamate tekstiliikidega on raske toime tulla (vt Kerge 2002b).

Oma kogemuse toel üritatakse kõigi eelviidatud seisukohtadega allpool ka arvestada.

Teoreetiline raam, materjal ja metoodika

Õpiteksti vastuvõtt on kirjaoskustoiming, täpsemini kognitiivselt kompleksne lugemistoiming (vt nt Israel jt 2005).²⁰ Kuivõrd vaatluse all on emakeeleainest väljapoole jäävad õpikud, siis tekib küsimus, mis on ainevaldkonna kirjaoskus – nt kirjaoskus muusika, looduse, ajaloo vm valdkonnas. On selge, et igas aines on kirjaoskuse aluseks valdkonnateadlikkus. Samas on inimene läviv olend. Nüüdses sotsiokognitiivses ehk ühtaegu indiviidi ja tema elukeskkonda arvestavas arusaamises seostuvad sel moel aine- ja suhtluspädevus: ainevaldkonna kirjaoskus on suutlikkus mõista ja luua selle valdkonnaga seostuvaid tekste. Seega ei ole nt muusikaline kirjaoskus mitte mõne õpetaja praktikas eesmärgiks seatud võime nooti lugeda, vaid oskus muusika asjus kommunitseerida, millel on nii muusikatundmise kui ka tekstilise suhtluse tahk.²¹ Teadmised liiguvad seega moode- ja spiraalepidi, kuid jõuavad tuttavasse, ehkki uuel viisil läbitunnetatud punkti (vt Miku eeltoodud 1979. a arutlusi õpikute kaheplaanilise funktsiooni üle).

Pirjo Karvonen (1995) on avaldanud olulise õpikutekstikäsitle „Oppikirjateksti toimintana” („Õpikutekst kui toiming”). Oma doktoritöö toel vaatleb ta geograafia ja bioloogia õpikuteksti kui kommunikatiivset akti. Kindlate registritunnustega õpikutekst²² peaks tema järgi siduma teadusliku diskursuse igapäevatekstide omaga, nt terminid arusaadavate selgitustega, ja pakkuma erisõnavara mõisteliigitelude ehk taksonoomiate

²⁰ Vt ka arutlusi artikli sissejuhatuses.

²¹ Häid artikleid leiab otsingutega *musical literacy, environmental/ecological literacy* jms. Ajalookirjaoskuse teemal on suurepärase mitmetahuline 41 lk käsitus veebis; vt Historical literacy. Australian Government. Department of Education, Science, and Teaching. The National Centre for History Education; <http://www.hyperhistory.org/images/assets/pdf/literacy.pdf> (20.01.2012).

²² Vt mõistekäsitusi ja allikaid Karvonen 1995: 22–24, 33–43, 165–196 jm.

osana.²³ Selline tekst on ühtaegu kultuurisidus ja kannab kindlat ideoloogiat kahes plaanis. Ideoloogia avaldub õpiku teemavalikus ja ainemõistmises – mis teadmisi pakutakse ja milline sisu või orientatsioon on neile antud²⁴ –, kuid ideoloogia ilmneb ka teadmiste esituslaadis, teadmiste omandamise, kinnistamise ja kordamise viisides, mida õpik pakub – kuidas õppimist mõistetakse ja kuidas see õpikutekstis ilmneb. Esimene plaan, n-ö teadmiste ideoloogia avaldub tähendusloome süsteemina, mille juurde õppijat ärgitatakse. Mitmesuguste lingvistiliste meetoditega on võimalik näidata, missugused tähendused ja vormid õpiku kaudu loomulikustatakse²⁵ ja millisena register avaldub. (Vt ideoloogiaanalüüsi Karvonen 1995: 7, 30–33 ja registrianalüüsi kokkuvõtet 197–203.) Teine plaan on õpipsühholoogiline, üld- ja ainedidaktiline ning jääb tekstianaalüüsi vaatevälja vaid osaliselt – näiteks õpikomplekt žanrikooslusena ja harjutuste-ülesannete tüübiga, mis on õpiteoreetilise mõtte arengu tulemus. Karvonen seda plaani otseselt ei uuri.²⁶

²³ P. Karvonen (1995: 161) esitab sõnatähenduste esiletoomise viisid: tekstuaalne esiletoomine samaviitelisuse abil, termini definitsioonide ja selgituste esitamine, terminikujust endast läbipaistev seos liigitelu muude liikmetega.

²⁴ Ideoloogiast selles tähenduses on juttu allikas Kerge 2008b: 92. Peetakse silmas, et identiteedirühmad mõtestavad sama kõneainet ise viisil ja alusel, toodagu siin näiteks kas või grammatika mõiste süsteemi- ja funktsioonikeskses, ühiskonna- või indiviidikeskses keelekäsitluses, või kitsamalt Eduard Vääri 1968. a eesti keele keskkooliõpiku, Michael A. K. Halliday või Ronald W. Langackeri võtmes jne.

²⁵ Ingl *naturalization* on siin kriitilise lingvistika tähenduses kui kontekstinihke (ingl *recontextualization*; vt Fairclough 2010: 139–141) lõpptulemus. Seda võiks avada eelmise allmärkuse näitel: grammatika tundub algul õpilasele ja varsti ka ühiskonnale iseenesestmõistetavalt ehk loomulikult muutumatu ja ühetaolise keele õigekeelsust toetava süsteemina (nagu Vääri õpiku ajal hariduse omandanutele), kuni lingvistikas levib näiteks arusaamine, et see on leksikogrammatika funktsionaalse terviku rühmiti, paiguti ja ajas varieeruv tahk, kus (väga laias laastus) vorm annab sõnale ja sõnakooslusele funktsiooni ning sõna ja sõnakooslus vormile tähenduse. Kui kooliõpik seletab grammatikat Halliday järgi, nihkub tema mõtteviis teaduskontekstist haridussfääri ning muutub aja jooksul omakorda avalikus sfääris loomulikuks ja õigeks. Nii on see sootsiumis iga mõistega (vt nt Aava 2011 haridusmõistete paradigmu muutuse kohta).

²⁶ Karvoneni pedagoogilise plaani taustalt tasub esile tuua artiklite kogumikku žanri kohast õppimises (Reid 1987) ja seda, et Karvoneni viidatud uurimuste järgi (nt Ochs 1993; Hakulinen 1993) nähti õppimist ja õpilast tollal veel passiivsena ning esitati teadmisi absoluutse valmistõena, mis osutas õppimiskäsitluse muutumise

Tekstianalüüsi on Karvonen otsesõnu toetanud John R. Firthi, Michael A. K. Halliday, Ruqaiya Hasani, James R. Martini jt arusaamisele tekstist kui tähendusüksusest, mis on kindlat laadi sündmuse – siinkohal õppimise – üks osa (vt viiteid Karvonen 1995: 221 jj)²⁷. Ainekäsitus haakub viimasele 30 aastale iseloomuliku tekstikontseptsiooniga, mille vältimatu osa on retseptsioon koos selle kaudu tekkiva vastuvõetavuse parameetriga (vt Beaugrande, Dressler 1981/2002). Ideoloogiline analüüs toetub Soome uurimuses samuti autoriteetidele, nt Roger Fowlerile, Gunther Kressile, Robert Hodge'ile ja Norman Fairclough'le. Siinses uurimuses jääb ideoloogiakriitiline tekstianalüüs siiski kõrvale.²⁸

Materjali olemuse määratlemiseks on oluline täpsustada uuritavaid žanreid.

Sotsiolingvistilises kirjanduses on žanri mõiste tihti ebamäärane. Paljud ei erista teda registrist üldse, sageli defineeritakse mõlemat ühtviisi. See on viinud järeldusele, et otstarbekas oleks kasutada žanri mõistet siis, kui jutt on registri (valdkonna- ja olusõltliku kõneaine ja väljenduspotentsiaali) keelelisest avaldumisest. Võiks siis öelda, et žanr on registri keeleline avaldis või avaldumise vorm. (Pikemalt Kerge 2000: 87–93, 105–107.)

Tekstide liigitamisel ja uurimisandmete suhestamisel on samas osutunud tähtsaks analüüsida olukohaseid žanreid (ingl *situated genre*), mitte jääda funktsionaalstiilide kui osa- või allkeelte või üldžanrite (ingl *dis-embedded genre*) tasandile (vt liigitelu Fairclough 2010: 67–70). Näiteks on eri liiki era- ja ametikirjade, paber- ja e-kirjade võrdluses selgunud, et olukohaste žanrite parameetrid erinevad oluliselt ja kahes suunas suurte korpusuuringute tulemustest, kus piirduakse kirjade üldžanriga (vt Kerge 2010a). Vähemalt tuleb teadvustada situatsioone, kuhu materjal kuulub, ja taset, millel üldistused põhinevad.

Ka on argumente, et žanrite uurimiseks ei sobi tasakaalustatud korpus (nt 2000 sõne mahus juhuslikku teksti igast õpikust või 300

vajadusele. Nüüd ongi toimunud selge paradigmuuutus sotsiokognitiivse aluse ja konstruktivistliku praktika poole, kuid see ei ole sinne teema (vt nt Kerge 2011c).

²⁷ Eesti keeles on samalaadne vaatenurk levinud ja publitseeritud (Kasik 2007; Aava 2011) ning pole põhjust korrata rohkeid viiteid nimetatud autoritele Karvoneni tekstis. Vt vajaduse korral ka Kerge artikleid gümnaasiumi e-valdkonnaraamatus (Kerge 2011a, 2011b, 2011c).

²⁸ Sel põhjusel ei ole siin esitatud ka kaudseid, s.o Karvonenilt pärinevaid viiteid nimetatud autoritele.

sõne mahus õpiku igast peatükist), sest andmestik peab sisaldama kõiki uuritava tekstiliigi kompositsioonelemente nendele omase leksikogrammatikaga.²⁹

Olukohaste žanrite tunnuseid põhjendatud üldistusastmel uurides uuritakse ühtlasi toimivat keelt selle normaalsetes raamides, mille saavutamine ongi õppekava eesmärk. Sellel alusel määratleme ka oma materjali.

2011. a uurimismaterjal pärineb kahe aine õpikuist: ajalugu 5. ja 6. klassile ning muusikaõpetus 4. ja 7. klassile. Materjali valiku on tinginud projekti alustamise situatsioon märtsis 2011 – õppekava ei olnud veel käivitunud, uus õpivara oli ilmunud, valida sai need värsked õpikud, mida parajasti uue kavaga kohandati. Valiku tegi Avita kirjastus, kes loovutas uurimiseks nii õpikomplektid (vt „Materjali allikad”) kui ka nende sobiva mahuga elektroonilised väljavõtted (tervikpeatükid, kogumaht 13 500 sõnet).

Arvutused põhinevad e-andmebaasil, mille maht on tendentside osutamiseks piisav, sest mõni kasutatud meetod on statistiliste korpusuurimuste järgi usaldusväärne 300–400 sõne juures, teine u 2000 juures ning kolmandal juhul on meetod valitud nii, et uuritud teksti maht tulemust vähim mõjutaks. Muusikaõpetuse ja ajaloo e-materjali on võrdselt (üle 6000 sõne kummastki), kuid tekstikogumid on ebaühtlased 4. ja 7. kl muusikaõpikus (esimene moodustab ligikaudu 30% ja teine 70% muusikateksti kogumahust). Põhjus on lihtne: 4. kl e-andmestikus puudub vähegi pikem informatiivne tekst, kuigi õpikus neid veidi on³⁰; peatükkides on lühikesed mõisteselgitused ning rohkesti ülesandeid (vt tagapool). Sel põhjusel ei saa õpikus sidusale tekstile iseloomulikke tunnuseid üldse uurida.

Avita õpikute tekstimaterjali liigitades oleme lähtunud kasutussituatsioonist: õpikutekst õpiolukorras õppimise vahendina. Kaalusime, kas uurida õpikusse kätketud autentset (algelt muul kui õpiotstarbel loodud)

²⁹ Nt Douglas Biber tõdeb (1995) nelja keele korpuste võrdluses, et tekstides on suuri erinevusi alustuse, keskosa ja lõpetuse vahel. Huvitavaid üldistusi pakub Mike Nelsoni (2000) doktoritöö veebis avaldatud metodoloogiapeatükk, mis sisaldab Briti korpusuuringute printsiipe: keeleteadus on sotsiaalteadus ja olemuselt rakeduslik; uurima peab ainult terviktekste; võrdlus on tekstide ja tekstitüüpide korpuse uurimisel vältimatu; leksika ja grammatika on lahutamatud jne.

³⁰ Krifiti Känd on siinse artikli valmimise järel skaneerinud 4. kl muusikaõpikust kogu proosateksti ja analüüsib seda oma bakalaureusetöös (kaitsmine TLÜs 2012).

teksti koos spetsiaalse õpitekstiga või mitte. Vastus on jah: eakohasel viisil spetsiaalse õpitekstiga tihedalt seotuna pakutakse elulisi tekste, mis on oma esialgse konteksti ja funktsiooni kaotanud. Nende kaasamine tagab ka täpsema ülevaate õpiku keelest. Õpikus kui õpituüpilises kindlapiiriliste tekstide kogumis oleme eristanud kaht suuremat tekstiliiki:

- **ÕPITEKST** kui (a) õpiotstarbel loodud teabetekst, s.o sidus proosavormiline laustekst kui õpikutuüpiline žanr, mida tõenäoliselt on võimalik kasutada ka aine iseseisvaks omandamiseks, pluss (b) autentse asjaliku sidusa proosa näidised, mis on õpisisuatsiooni tõstetud (rekontekstualiseeritud), et anda õppijale teemakohast lisateavet ja õpetada infot sünteesima³¹ (vt ka kommentaari allpool). Õpiteksti uuritakse igakülgelt;
- **MUU ÕPIKUTEKST** kui metatekst, mis õpiteksti omandamist toetab ja suunab. Siia kategooriasse on paigutatud (a) temaatilised küsimus- ja ülesandeplokid kindla õpiteksti kordamiseks ja kinnistamiseks; (b) muu: sidumata tekstid (memod ehk tekstist välja tõstetud ja visuaalselt esiletõusvad olulisima teabe elemendid, peatüki- ja õpikusõnastikud), kuid ka lühikesed õpikuelemente siduvad või neile osutavad vahetekstid ja kommentaarid, illustratsioonide allkirjad. Mõlema alajaotise puhul on uurimiseks loovutatud e-materjali maht žanriti liiga napp, et midagi eraldi analüüsida (nt „Vanaaja” e-failis on ülesandeploki kogumaht 83 sõnet, nn muu teksti maht 233 sõnet jne), kuid visuaalse vaatluse toel on neid õpikutervikus oluline kirjeldada.

2003. a õpiku-uurimuse materjalis on tugevasti esindatud emakeele integreeritud (s.o keeleteadmisi, tekstiõpetust ja kirjandust koos käsitlev) aine, kus kaalukas osa on lihtsatel või keskmise raskusega³² autentsetel tekstidel. Seega on sealt võrdluseks olulisemad loodusõpetus ja ajalugu. Laiemaks võrdluseks on kasutatud peamiselt valimit 28 olukohase žanri

³¹ Rekontekstualiseerimine kui teksti väljatõstmine tema aktuaalsest diskursusest (dekontekstualiseerimine) ja sisestamine uude konteksti loob võimaluse anda tekstile uus funktsioon (vt nt tavapärasest teksti- ja diskursuseanalüüsist väljaspoolset käsitlust Nevins 2010). Siinse analüüsi materjalis antakse autentsele tekstile (nt ajaleheartiklile, kirjale vms) õpifunktsioon koos peatüki õpitekstiga, nii et olulised aineteadmised sünteesib õppija mitme peatüki kontekstis seostatud allika alusel.

³² Vt kirjutava ajakirjanduse ning ilukirjanduse tekstide keerukuse kohta Kerge 2002a: 35–36, 42.

tekstidest;³³ kirjalikke žanreid on valimis 18 (sh 7 monoloogilist³⁴; vt Kerge, Pajupuu 2010).

Uuritavaid parameetreid vaagides tuleb arvestada, et teksti keel tähendab koodi asja- ja olukohast valikut (vt Kerge 2000: 89, 105): kindla õpizanri väljenduslaad nõuab õpikukirjutaja keeleharjumuste (nt asjatundjale harjumuspärase erialakeele) kohandamist adressaadi järgi, kuid ka eakohaste autentsete tekstide valikut, millega õpikut rikastada (vt IRA 1999). Ühe ja sellesama valdkonnaomase teema õpetamisel tähendab see keelevalikute erinevusi olenevalt adressaadi vanusest, kogemusest ja eelteadmistest.

Niisugusel taustal valiti uurimismetoodikaks lingvistiline tekstianalüüs, kitsamalt aga teksti jälgimise ja jooksva mõistmisega seotud keelelised muutujad, mis ainesisu omandamist hõlbustavad või häirivad ning mille jaoks on materjali väikse mahu korral usaldusväärseid mõõdikuid. Kõiki uuritavaid muutujaid ühendab vastuvõetavuse tunnus, mis seostab teksti eesmärki, konteksti ja sihtolukorda (osalejaid, asjaolusid).³⁵

Näiteks on pikkade sõnade ja lausetega teksti raske jälgida ning keskmisest tihedamat teksti raske esmalugemise käigus mõista – nii pakkusid huvi teksti raskusaste, nominaalsus (nimisõnamäär) ja leksikaalne tihedus (leksikaalsete sõnade osatähtsus tekstis ja lauses). Sõnavara rikkust sundis arvutama oletus, et keskmisest rikkama sõnavaraga tekstis sõnad ei kordu piisavalt ega jää meelde, väga vaese sõnavaraga tekst aga ei paku huvi ega õpeta sõnakasutust. Teksti väljendustäpsusele viitab ühemõttelisust toetav formaalsus. Iga muutuja kirjeldamiseks valitud meetodit tutvusta-

³³ Nt raadio otsesaate vestlus ja teleintervjuu, läbirääkimiste ja hoidedialoog; lühikesed parlamendikõned ja suulised lühiettekanded; teismeliste omavahelised erameilid ning teised sise- ja kliendisuhtluse meilid; kirjanike esseistika ja haritud inimeste katselised arvamuskirjutised; Kaplinski avaldatud kirjad ning ametnike omavahelised ja kodanikele saadetud paberkirjad; Eesti ja Euroopa Liidu õigusaktid; SL Õhtulehe uudised eraldi Postimehe omadest, samuti eraldi nende kommentaarid jne.

³⁴ Interaktiivseks (dialoogiliseks) loeti igat liiki e- ja paberkirjad ning *online*-kommentaarid.

³⁵ Tekstilisuse standardid kui lingvistilises analüüsis abstraheritud koostoimelised tahud on Robert-Alain de Beaugrande'il ja Wolfgang Ulrich Dressleril (1981/2002) peatükk-peatükilt avatud – allikas on veebis kättesaadav (lühiväljaande Krista Kerge, Tekstilingvistika ja toimetamine. – Keel ja Kirjandus 2003, 4, 271–280). Vt vastuvõetavuse kohta ka Kasik 2007: 15–19.

takse tulemuste kontekstis, kuid iga asjakohast mõõdikut ei pruugita kogu materjalil rakendada. Ükski mõõdik ei ole ka absoluutne – näitajaid saab interpreteerida kas uuritud žanreid omavahel või mingite kimpude keskmistega võrreldes või arvestades žanrite muutujaomast järjestust teistes keeltes (näiteks seadused on enamasti kõige formaalsem ja tihedam žanr).

Avita õpikukomplektide kogumahust olenemata on tegu alustava juhtumiuuringuga, mida rikastavad usaldusväärne suuremahuline õpiku-uurimus (vt Puksand 2003) ja muude lingvistiliste žanriuurimuste kirjeldav statistika, mis loob teatavate dimensioonide (pidevskaalade) piires žanrite hüpoteetilisi järjestusi. Sedalaadi näitajad ei luba üldistusi väljaspool uuritud materjali.

Tulemuste tõlgendamiseks tuleb kohati kasutada õpikute visuaalset vaatlust, sest tekstide paigutus ja laotus, kirjalikide valik jm kujundus on samuti teksti vastuvõtu oluline tegur. Õpikukomplekti vaatlus annab ka esmaülevaate keelele ja keelekasutusele pööratud tähelepanust.

Õpikuteksti parameetrid, mõõdikud ja analüüsi tulemused

Jaan Mikk (1979) on juba üle 30 aasta tagasi andnud õppeteksti uurimisele sobiva raami. Kahjuks ei ole selle maailmas väga arvestatava õpiku-uurija meetodikat võimalik mitmel põhjusel kopeerida – see ei ole esiteks programmide tasandil kättesaadav, teiseks aga sisaldab abstraktsete sõnade osatähtsuse küsitavat parameetrit. Viimast on väga raske kalkuleerida, sest see nõuaks kontekstitajuks võimelist analüsaatorit, mis kasutab astmelise abstraktsusmärgendusega sõnastikku.³⁶

Allpool avatakse iga uuritud parameetri sisu, tõlgendusvõimalused ja mõõdik, seejärel aga esitatakse muutujate kaupa kõigi uuritud tekstide näitajad. Kindla muutuja arvvaartuste jaotumuse ja hajuvuse mõju püütakse

³⁶ Keel on üldse abstraherimise vahend; abstraktne ei ole ainult osutus otse vahetu suhtluse kontekstile (kirjalikus tekstis nt isikunimi või teksti siseviide). Isegi kui see unustada, on näiteks *demokraatia*, *armastus* ja *taevas* või analüüsitud õpikute sõnad *minarett* ja *hiidsisalik* väga erineval abstraktsusastmel, kuid kõik abstraktsed, kui arvestada keele- ja muu kogemuse lahutamatus ning õpikukasutaja vanust. (Abstraktsusastme arvutus hakkaks muu hulgas sõltuma seotud pildimaterjali tunnustest.) Lisaks tuleb arvestada metafoorsust, mis on keele põhiomadusi. Küll ei sega mõõtmise raskused kogemuslikult väitmast ja näidetega kinnitamast, et ühe sama astme õpiku või peatüki sõnavara on teisest abstraktssem.

kohati tasandada sellega, et võrdlusalustes žanrikogumites on arvutatud aritmeetilise keskmise asemel parameetri mediaan. Viimast võib pidada usaldusväärsemaks, sest keele kui avatud süsteemi puhul on individuaalsed hälbed variandi normist enamasti suhteliselt suured. Arvutused, k.a statistilised, on tehtud Microsofti programmiga Excel. Seosed luuakse järelduste osas.

1. RASKUSASTE (ingl *difficulty*) on teksti jälgitavuse (ingl *readability*) põhimisi parameetreid – mõlemat on tõlgitud ka *loetavuseks*³⁷ (Puksand 2003, 2004). Tunnus osutab struktuuriüksuste hoomatavust lugemise protsessis. Tüvi *raske* viitab nii eesti õpetajate tavapärasele kõnepruugile kui ka neile sõnalistele hinnangutele, mida allviidatud teadlased jälgitavusindeksite väärtusi seletades kasutavad. Teksti keerukusest (ingl *complicacy*) kõneldakse kirjanduses pigem kui mitme mõistmist hõlbustava muutuva kombinatsioonist, kuid sedagi oskussõna kasutatakse paiguti sama mõiste kohta, eriti raskusskaala ühe pooluse nimetamiseks (*kerge tekst* versus *keeruline tekst*). Halvasti jälgitavat teksti on ka raskem mõista.³⁸

Sandra Harrison ja Paul Bakker (1998) vahendavad jälgitavuse mitmesuguseid definitsioone, mille lähtepunkt on autor, tekst või lugeja. Allpool jäetakse kõrvale autori ja lugeja panusele toetuvad käsitlused ning keskendutakse tekstile. Jälgitavuse tagavad keelelised konstruktsioonid ja sõnavara, mille sobiv koostis teeb teksti sihipärase kasutamise lihtsaks. William DuBay ülevaate järgi avaldub jälgitavus teksti sõnade ja lausete lugemise lihtsuses. Selle mõõtmiseks on 80 aasta jooksul kasutatud üle 200 valemi, mille usaldusväärsust on uurimustega ka tõestatud. (DuBay 2004: 3)

³⁷ Tõlkevastet *loetavus* oleks *readability* vastena hea vältida, sest *loetavuseks* tõlgitakse tüpograafia- ja kujunduskunsti- ning psühholoogia terminit *legibility* – see on *loetavus* kui esteetika ja taju-uuringute objekt, rõõm teksti silmamisest ja silma töö hõlbustus kirjavaliikute, lao tiheduse, teksti paigutuse, sh veeru laiuse jm küljenduse toel, mis ühtlasi küll hoiab ära ka lugemisraskusi. Samas on ka neid autoreid, kes peavad *legibility*’t *readability* tekstuaalse tahu üheks osaks (vt Harrison, Bakker 1998: 122; vt ka vaatlusandmeid artikli lõpuosas).

³⁸ Nii inglise kui ka eesti keeles varieerub ka tunnuse „kerge/raske mõista” tähistus – kord väljendatakse seda tüve *understand* / *aru saama* vormide ja tuletistega, kord tüve *comprehend* / *mõistma* toel.

Siin valisime raskusastme mõõdikuks jälgitavusindeksi Lix, mille rootslane Carl Hugo Björnsson (1968) lõi algselt tekstide võrdlemiseks võrkeeleõppe kontekstis. Valemit on eesti II kooliastme õpikute hindamisel kasutanud Puksand (2003, 2004). Meetod on lihtne: Lixi arvutamisel summeeritakse *lausete keskmine pikkus* ja *pikkade sõnade osatähtsus* ning ümardatakse tulemus täisarvukuks (*sõna* on siin sõne ehk sõnavorm).³⁹ Praktiliseks teeb valemi asjaolu, et arvutuse saab teha isegi tekstitöötlusprogrammis (MS Word vm).⁴⁰ Raskusastet mõõdetakse vaid sidusas proosatekstis, jättes kõrvale pealkirjad ja sidumata tekstid (nt tabelid, joonised, memod, nimestikud jm loendid; vt Puksand 2004: 109). Nii on tehtud ka siinses uurimuses.

Björnssoni Lix peaks eesti õpikteksti jälgitavusmõõdikuks sobima. Esiteks eristab lause pikkus eesti tekstiliike juba tõestatud (Kerge 2003; Meier 2003 jm), teiseks vastab valemi pika sõna tähearv pilguga keskmiselt haaratavale (Rayner jt 2001) ning 7 ja enama tähega sõne on ka eesti keeles keskmisest pikem (väljaspool eesti ilukirjandustekste on see üle 6 ja alla 7). Puksand (2004) on Lixi sobivust eesti tekstide mõõtmiseks tõestanud ka eksperimentaalselt. Nimelt lasi ta õpetajatel kogemuslikult määrata nende tekstide raskusastme, mille Lix oli ainult uurijale teada. Näiteks kui eesti koolide õpetajad hindasid teksti uuritava kooliastme õpilasele mõelduna

³⁹ Uurimustes viidatakse *mälu ulatusele* kui pikimale sõna-, numbri- või täheloendile, mida inimene suudab tajumise järel vahetult meenutada üle pooltel juhtudel – lühimälu haarab korraga kõige rohkem 7 ± 2 üksust. On terve rida uurimusi, mis toetavad või kummutavad seda oletamisi juba XIX sajandil püstitatud ja XX sajandi keskel põhjalikumalt analüüsitud nn maagilise seitsme printsiipi. Tundub, et asjakohast arusaama ei ole kummutatud sõna(vormi) kui tähejada pikkuse osas. Küll jäävad selle mälu efekti mõjualast välja sageli korduvad struktuurid. (Vt Wikipedia artiklite „Memory span” ja „Short-term memory” selgitusi ja rohkeid viiteid uurimustele http://en.wikipedia.org/wiki/Memory_span ning http://en.wikipedia.org/wiki/Short-term_memory; 12.01.2012.) Kuna keel on avatud süsteem, siis kordub õpikulause kui samade sõnade ja sõnavormide kindlas järjestuses kombinatsioon seda väiksema tõenäosusega, mida pikem ta on. Nii peaks Lixi kasutamine olema ka praeguste taju-uurimuste kontekstis õigustatud. Küll järeldub siit, et Lixi ja muude muutujate kõrvale oleks vaja uurida siin kõrvale jäetud lauseliigendust ja nn leksikaalseid kimpe (sõnade tekstiliigiti korduvaid kollokatsioone); viimaseid peetakse üldiselt tugevaks registrieristajaks (vt nt Levy 2008).

⁴⁰ Argikasutust võib takistada asjaolu, et Lix on tõenäoliselt ebatäpne, kui teksti maht jääb alla 200 lause ja alla 2000 sõne (Jacobsen Khan 2010: 4).

kergeks, siis oli selle Lix vahemikus 25–37, kui raskeks, siis üle 45, muud seal vahel. Tulemused sarnanevad sellega, mida sama mõõdiku järgi on peetud kergeks või raskeks tekstiks (vt tabel 1).

Björnssoni valemil on muude seas kasutatud Suurbritannias⁴¹ (nt Harrison 1980) jm. Hiljaaegu on Björnssoni (1969) Lixi toel võrreldud taani- ja ingliskeelseid kohtuotsuseid seisuga enne ja pärast keelereforme, mis toimusid Taanis 1999 ja Suurbritannias 2003 (Jacobsen Khan 2010). Seal on Lixi sõnalised hinnangud seotud arvväärtuste täpsustatud skaalaga; vt tabel 1.⁴²

Tabel 1. Arvväärtuste sõnalised hinnangud Lixi skaalal ning eesti õpetajate sõnaliselt hinnatud tekstide Lix Puksandi (2003, 2004) järgi

Björnssoni (1968) Lix	Taani-inglise tekstide täpsustatud arv- väärtustega Lix	Sõnaline hinnang (ka eesti õpetajate katses)	Eesti õpetajate sõnaliselt hinnatud tekstide Lix	
20–25	kuni 24	väga kerge		(hinnangut pole kasutatud, kuid ala kattub taani-inglise tekstide võrdlusega)
30–35	25–34	kerge	25–37	(hinnangud kattuvad üldjoontes taani-inglise tekstide võrdlusega, piiriala kerge ja keskmise vahel veidi ebamäärane)
40–45	35–44	keskmine	36–44	
50–55	45–54	raske	45 või enam	(hinnang kattub taani-inglise tekstide võrdlusega)
60 ja enam	55 ja enam	väga raske		(hinnangut pole kasutatud)

⁴¹ Palju on kasutusel valemil, mis arvestavad ka silpide arvu, kuid rohkem kirjandust lugedes tundub, et enam on neid kasutatud suulise teksti jälgitavuse mõõtmisel ja eriti inglise vm sellise keele puhul, kus hääldus kirja pildist tugevamini erineb.

⁴² Jacobsen Khan 2010: 19–21 viitab allikale Henrik Galberg Jacobsen, Peder Skyum-Nielsen, Dansk sprog. En grundbog. Schønberg, 1996, 30–31.

Björnssoni originaalskaala rõhutab oma nimetamata vahemikega teadlikult astmepiiride suhtelisust; nii on Jacobsen Khani liigendus skaala üks võimalikke tõlgendusi. See tõlgendus näib aga vägagi sobivat eesti õpetajate hinnangutega II kooliastme tekstidele (ainult tekst Lixiga 35–37 näitab selle skaala astmepiiride imeväikest hägusust). Jacobsen Khani skaala alusel võiks õpiteksti raskusastet allpool ka hinnata.

Lixi ja selle tegurite arväärtused leiab tabelist 2. Kahe (täiskasvanute) keelekasutusvaldkonna tekstide raskusaste on arvutatud selle uurimuse jaoks põhjendusega, et kirjutav ajakirjandus on varem osutunud keerukuselt keskmiseks (vt Kerge 2002a: tabel 5) ja õpitekstid põhinevad teadusel.⁴³

Jaan Miku (1991) järgi on 6. klassile sobiv lause pikkus u 12 sõna ning täpselt selline on värskest uuritud Avita õpikute keskmine. Miku soovitus haakub viie eesti keele kasutusvaldkonna keskmiste näitajatega: lause keskmine pikkus on sajandivahetusel olnud 11,4 sõnet, kui õigusaktid kõrvale jätta, ja u 14, kui need kaasata (Kerge 2002a). Tabelist 2 nähtub, et see Lixi tegur on 2003. aastast väljaspool emakeeleainet 1,5 sõne võrra kasvanud ja et kõigi õpikute laused on eakohaselt lühemad kui täiskasvanutele mõeldud tekstis. Eriti selgesti on õpikulause lühemabloomide ja siinse valimi teadusteksti omast.⁴⁴

Emakeeles on suur kaal lihtsatel ilukirjandus-, meedia-, rahvaluulejms tekstidel, kus Lixi keskmise viib alla hoopis pikkade sõnade 13–14% väiksem määra (vt Puksand 2004: 117 jm). Ka ei erine õpiteksti üldine raskusaste võrdlustekstidest nii tugevasti, kui lühike lause oletada lubaks. Seepärast võeti eritähelepanu alla pikad sõnad.⁴⁵

⁴³ Lixi pole enne Puksandit Eestis keegi kasutanud ja pikkade sõnade osatähtsust on arvutatud teistel alustel (vt Maanso 1982; Meier 2003). Katselised võrdlusandmed leiti Tartu Ülikooli kirjakeele korpuselt mõlema allkeele jaoks kahe 1000 lause päringuga: a) nn tabloidid on Eesti Ekspress 1997–2001 ja SL Õhtuleht 2007 ning nn soliidid lehed Maaleht 2001–2004, Postimees 2000 ja Eesti Päevaleht 2007; b) teadusest valiti varasema aja alamkorpus tehnilistel põhjustel (uues korpusel on täpitähed SGML-kujul, mis seganuks sõnapikkuse arvestamist) – kuid võib ka oletada, et just varasemad teadustulemused on jõudnud õpikutesse.

⁴⁴ Kerge (2002a) nelja humanitaar- ja sotsiaaleriala teadustekstide valimi lausetes oli õpikutega märksa sarnasemalt 12,6 sõnet lause kohta ehk 7 sõna vähem, kui siin leiti. Korpuste tekstivalikus on seega küsitavusi.

⁴⁵ Napis valimis tervikuna (vt tabel 2) näitab küll determinatsioonikordaja, et Lixi mõjutab tugevasti just lause pikkus; pikkade sõnade mõju jääb sellele umbes kaks korda alla.

Tabel 2. Eesti õpiteksti raskusastme näitajad aastatel 2011 ja 2003 võrdluses muud liiki tekstidega*

Materjal	Lause pikkus	Sõna pikkus	7+ tähte sõnas %	Lix ⁴⁶
Ajalugu, 5. kl, 2011	11,8	6,7	48,5	60
Ajalugu, 5. kl, 2003 (Koolibri)	13,7	6,4	44,9	58
Ajalugu, 5. kl, 2003 (Avita)	10,8	6,4	42,9	54
Ajalugu, 6. kl, 2011	11,6	6,6	44,3	56
Loodusõpetus, 4. kl, 2003	8,9	5,9	38,9	48
Loodusõpetus, 5. kl, 2003	9,3	6	40,1	49
Loodusõpetus, 6. kl, 2003	9,7	6,4	45,1	55
Emakeel, 2003 (2 kirjastust)	10,8	5,5	29,8	41
Muusika, 7. kl, 2011	12,7	6,8	49,7	62
Õpikud (v.a emakeel), 2003 (2 kirjastust)	10,5	6,2	42,4	53
Õpikud (k.a emakeel), 2003 (2 kirjastust)	10,7	5,9	35,6	46
Õpikud, 2011 (Avita)	12	6,7	48	60
Õpikud (v.a emakeel), 2003–2011	11,1	6,4	44,3	55
Päevalehed 2011, sh	16	6,3	40,4	56
solidsed lehed	14,7	6	36	51
tabloidid	17,6	6,6	44,7	62
Teadus, 1980ndad	19,4	6,4	42,8	62

* Hallil taustal on 2011. a andmed. Lause pikkus on kõikjal sõnedes, sõna pikkus on lingvistilises mõttes sõne tähemärkide arv; 7+ tähte on 7- ja enamataheliste sõnade osatähtsus.

Torkab silma, et nt kolmes uuritud 5. klassi ajalooõpikus, mis oskus-sõnavaralt võiksid sarnaneda, erineb 7- ja enamataheliste sõnade määra 5-6%. Sama klassi sama aine õpikute vahel on suuri erinevusi leidnud ka Puksand (2003). Lisaks on teadlased *pikka sõna* resp. *sõnet* erinevalt mõtestanud. Uurisime ülipikki sõnu võrdluseks ka raskusastmearvutuste värskes tekstivalimis.

Heidi Meier (2003: tabel 6) on leidnud 14 ja enama tähega sõnesid nt esseistikast 1%, ilukirjandusest 0,5%, ajakirjandusest 1,3% ja teadus-

⁴⁶ Lixi standardhälve on kogu õpikuvalimi kohta 6,61, kuid emakeeleõpikuid arvestamata 4,92.

tekstidest 1,8%. A. Annuse (2011) järgi on neid 6. kl „Vanaajas” märksa enam, sh vältimatult korduvate terminite *nüüdisinimene*, *neandertallane*, *koopamaaling* mitmesugused käändevormid. Siinses võrdlusvalimis erinevad trükimeedia ja teaduse andmed Meieri omadest oluliselt ning näitaja kasvab sihtrühma vanuse ja kogemusega kooskõlas (vt veergu „14+ tähte” tabelis 3). Kui oleksime toetunud Meieri teadustekstiandmetele, siis oleks ülipikki sõnu teadusega ligi võrdsel määral juba 4. klassis, kus lugemistehnika on veel suhteliselt nõrk.

V. Maanso (1982) on õpikutes mõõtnud 12- ja enamataheliste sõnade osatähtsust: väljaspool emakeeleõpikuid on see 10%. Tabeli 3 veerus „12+ tähte” ei vasta näitajate järjestus erinevalt eelkirjeldatust („14+ tähte”) praegu sellele, mida eakohaselt võiks eeldada. Nagu näha, on 12 ja enama tähega sõnade määr kõikjal väiksem kui Maanso õpiku-uurimuses 20 aastat tagasi. 7. klassi muusikaõpiku väga raske (suurima Lixiga) tekst ei erine siin suurt ei kirjutava meedia tekstist ega kuigivõrd teadustekstistki.⁴⁷

Tabel 3. Ülipikkade sõnade osatähtsus 2011. aasta tekstivalimis

		Ülipikki sõnu % ⁴⁸	
Adressaat	Allikas	14+ tähte	12+ tähte
Põhikool: II aste	muusika, 4. kl	1,9	5,6 (1,6% alla valimi keskmise)
	ajalugu, 5. kl	2,6	7,3 (valimi keskmise 7,2% lähedal)
	ajalugu, 6. kl	3,1	4,7 (2,5% alla valimi keskmise)
III aste	muusika, 7. kl	3,3	8,2 (1–1,3% üle keskmise)
Täiskasvanud	trükimeedia	4,3	8,5
Asjatundjad	teadus	4,5	9 (1,8% üle keskmise)

Mitte-emakeeleõpikute raskusaste näib esmapilgul võrreldes 2003. aastaga oluliselt kõrgem. Siiski, värske materjal sisaldab rasket III kooliastme muusikaõpikut. II kooliastme tekstide keskmine raskus erineb ajateljel ebaoluliselt (Lix kasvas 53-lt 54-le). Kvalitatiivset tähelepanu vajavad

⁴⁷ 7. kl muusikaõpiku ja teadustekstide erinevus ületab 12 ja enama tähega sõnade osas veidi valimi standardhälvet (0,791).

⁴⁸ Hajuvus on Heidi Meieri (2003) andmeid aluseks võttes sõnarühmiti erinev: 14 ja enama tähega sõnade puhul on standardhälve 0,792; 12+ tähe rühmas 1,717. Siinse tabeli järgi on see erinevus veidi väiksem (hälve 0,993 ja 1,172).

siiski nii 7. kl muusikaõpik kui ka 5. kl inimajalooõpik, mille õpitekst on väga raske. Ühest küljest on vaja uurida enam-vähem ühepikkuste lausetega teksti teise raskusteguri, s.o pikkade ja ülipikkade sõnavormide osatähtsuse põhjusi. Teisest küljest, millised tahes need põhjused oleks, tehnilises mõttes on pikka sõna raske lugeda ka siis, kui tema sisu raskusi ei tekita (nt reeglipäraste liitsõnade või tuletiste mõistmine).

Raskusastmete tõlgendamisel tuleks siiski arvestada mitut asjaolu. Esiteks lugeja iga: didaktikakirjanduse järgi ületatakse lugemise tehnilised raskused enamasti just esimese kuue klassiga (vt Kerge 2010b), st 7. klassis võikski teksti raskusaste julgemini kasvada. Teiseks eesti grammatika: keele vormi- ega sõnamoodustus ei muutu kuigivõrd kiiresti (st pikki sõnavorme, liitsõnu ja tuletisi ei tohiks ajaga oluliselt lisanduda), järelikult tuleb otsida sõnade pikkuse põhjusi muutunud ainespetsiifikas (terminite võõrtüved, nimed vm) – küsimus on, mil määral neid on võimalik vältida. Kolmandaks on raskusastme tõlgendamisel oluline, et sõnade korduvus lubab pikki tähejadasid hõlpsasti haarata (seda teemat vt osast „Õpikute sõnavara”). Samal põhjusel oleks tähtis uurida korduvate kollokatsioonide (lekseemikimpude) laadi ja määra. Taustal vajab uurimist seegi, miks on lause pikkus ja ülipikkade sõnade määr teadustekstis allikati nii erinev.

2. FORMAALSUSASTE näitab teksti ühemõttelisust, mis on ennekõike väljendustäpsuse näitaja. Selle muutuja arvutamise meetodika ja mõõdiku F-indeks on välja töötanud Francis Heylighen ja Jean-Marc Dewaele (2002). Võib oletada, et nii liigne ühemõttelisuse taotlus kui ka liigne toetumine kontekstile kahandab ka jälgitavust: tekst on kas ebaloomulikult formaalne või lihtsustatud.

Lingvistilise formaalsuse–kontekstuaalsuse dimensiooni ideoloogia (Heylighen, Dewaele 2002) lähtub sellest, et nimisõnad kui viitejõulised kasvatavad koos omadus- ja kaassõnadega teksti ühemõttelisust (formaalsuse poolus) ja muud sõnaliigid mitmemõttelisust (kontekstuaalsuse poolus). Näiteks toetub kontekstile 7. kl muusikaõpiku 17-sõnaline ehk keskmisest pikem lause, kus on ainult 4 nimisõna (alla joonitud) ning ühtaegu ridamisi asendussõnu ehk provorme (kapiteelkirjas), mis viitavad lähikontekstile või jätavad lause umbmääraseks.

- (1) IGALE raagale [eespool seletatud termin] vastab KINDEL meeleolu ning SAGELI ka aeg ning koht, MILLAL ja KUS SEDA [asendussõnad viitavad avara tähendusega nimisõnadele lause enda kontekstis] esitada sobib.

Mingist muust allikast (teadmiskontekstist) tuleks otsida teemaks võetud *raagade* liike, nende meeoleolu laadi ja esitustavade piiranguid. Kui vahetult järgnev tekst sisu ka avaks (seda ta ei tee), jääks näide (1) ise suhteliselt kontekstuaalseks – järgnevgi on juba selle lause lähikontekst.

Formaalsuse-kontekstuaalsuse olemuse selgitused, mõõtmise teoreetilised argumendid, eesti sõnaliikide määramise erisused jms võib leida Kerge jt (2007)⁴⁹ vahendusel; sealt leiab ka formaalsusindeksi F eesti keelele kohandatud valemi. Kerge ja Pajupuu (2010) on arvutanud 28 žanri F-indeksi ning analüüsinud ka kommunikatiivsete tegurite mõju sellele. Tulemused on võrdlvalt esitatud tabelis 4. Ei selle tabeli ega järgmistegi võrdlusandmed ei arvesta õpikunäitajaid (st nii *kirjalikud žanrid* kui ka *kirjalik monoloog* on arvatud õpikutest eraldi). Piirväärtuste tõlgenduses tuleks arvestada, et meetodi autorite järgi on statistiliselt oluline juba kolmepunktiline erinevus.

Seni uuritud žanrite järgi võib oletada, et optimaalne õpikusse sobiv formaalsusaste võiks olla kirjaliku teksti või kirjaliku monoloogilise teksti mediaan – need on ka peaaegu ühesugused (u 50).

Tabel 4. 2011. a uuritud õpiteksti formaalsusaste (vt võrdlusallikaid ülal)

Allikas	F-indeks (oluline erinevus juba 3 punkti)
Ajalugu, 5. kl	62
Ajalugu, 6. kl	55,2
Muusika, 7. kl	57,8
Teismeliste omavahelised meilid	32,4
Eesti tekst (suuline ja kirjalik), sh	mediaan 43,2 piirväärtused 28,6–75
suulised žanrid	mediaan 34,8 piirväärtused 28,6–47
kirjalikud žanrid	mediaan 49,6 piirväärtused 32,4–75
kirjalik monoloog õigusakte arvestamata	mediaan 49,5 piirväärtused 35,5–52,8

⁴⁹ Tekst on CEEOLi (Central and Eastern European Online Library, www.ceeol.com) kaudu veebiotsinguga kättesaadav ja olemas ETISes (Eesti Teadusinfosüsteem, www.etis.ee) selle artikli autorite publikatsioonide hulgas.

Kui võrrelda näitajaid teismeliste omavahelises meilivahetuses ilmnevate keeleharjumustega (hall taust), võib järeldada, et asjalikel koolitextidel on oluline osa sellise väljendustäpsusega harjutamisel, mida läheb hiljem vaja asjalikus ja täppissuhtluses.

Võrreldes 50 piirile jääva n-õ ideaalnäitajaga on õpikud liiga formaalsed. Kui isegi kolmepunktiline erinevus on oluline, siis väärrib tähelepanu, et 5. kl ajalooõpik on 7 punkti suurema F-indeksiga kui järgmise klassi oma. Tugeva ühemõttelisustootluse eest, mida õpiteksti suur formaalsusaste näitab, makstakse lõivu arusaadavuse pealt (vt järgmist parameetrit⁵⁰).

3. **NOMINAALSUS** on üks teksti arusaadavuse⁵¹ kriteeriume. Seda vaadeldakse nimisõna- *versus* tegusõnavormide osatähtsusest tekstis. Tunnus avaldub kui noomeni- ja verbikasutuse optimaalne suhe: keskmisest nominaalsemat teksti on raskem mõista. Parameeter näitab teksti temaatilist tihedust – nimisõnad on ainus viitejõuline sõnaliik, kõik muud sõnad mõtestatakse nende najal⁵²; nii teeb suurem nominaalsus referentsiahela ehk viidatavate mõistete ahela tihedamaks ja teksti mõtestamise raske- maks. (Vt Kerge 2010a.) Võib oletada, et tugevasti nominaalset teksti tuleb mõistmiseks korduvalt üle lugeda.

Teksti suhtelise temaatilise tiheduse markerina lubab nimisõnasagedust ehk nominaalsust näha asjaolu, et nimisõnad kannavad teemat (*the ideational content is densely packed in nominal construction*, vt Halliday 1994: 352). Mida spetsiifilisem või täpsem (ingl *the more specialized*) on

⁵⁰ Determinatsioonikordaja järgi oleneb F (ja väljendustäpsus) žanrite võrdlusand- mestikus u 97% ulatuses nimisõnavormide osatähtsusest, väga väike mõju (2–3%) on adjektiividel. Verbide hulk mõjutab F-indeksit vastupidises suunas keskmisel määral; tugev negatiivne mõju on adverbidel (vt statistikamõisteid Niglas 1997).

⁵¹ *Arusaadavuse* sõna oleme definitsioonides eelistanud põhjusel, et teksti *mõist- mine* viitab lugemisoskuse kirjanduses ka esmaselt arusaadava sisu ja eelteadmiste (teadlikule) sünteesile, selle rakendusoskusele jms (vt Pricilla E. Griffithi ja Jiening Ruani jt artikleid kogumikus „Metacognition in Literacy Learning”, Israel jt 2005).

⁵² Piltlikult – olend, asi või nähtus kannab omadusi ja just talle omistatakse olekuid, seisundeid, tegusid, tegevusi või asetatakse ta juhtumite ja protsesside kulgu. Nii on näiteks verbe keeliti suhteliselt vähe, nad on sageli avara- ja mitmetähendusli- kud ning neid modifitseeritakse abisõnade ja liidetega. Nominaalne stiil muudab seega tihedaks koherentse teksti ehk mõtte- ja mõisteseosed jooksva teksti taga. Leksikaalne tihedus näitab seevastu pigem kohesiivse ehk pindmise teksti kulgu.

tekst, seda rohkem nominaalfraase ja vähem verbe kaldub temas olema. Näiteks on Basey E. Antia (2000: 159) mitme keele keskmisena saanud nimisõnavormide osatähtsuseks oskustekstis 40% ja üldkeeles 28%.

Võrdlusandmed on allpool (vt tabel 6) samadest täiskasvanužanritest mis F-indeksite puhul (Kerge, Pajupuu 2010). Lisatud on Kaplinski proosakeele (Põld 2008) ja teismeliste erameilide (Kerge 2010a) andmed; need iseloomustavad täiskasvanute ja noorte enda igapäevast keelekasutust. Esile tuuakse ka nimi- ja tegusõnade omavaheline suhe (protsendina nende summast) – see võiks olla kõnekam kui mitme keele põhjal siin-seal tehtud oletus, et verbivormide optimaalne ehk mõistmist soosiv osatähtsus tekstis on 19–24 ja oleneb keelest.

Tabel 5. Nominaalsus ja verbilisus 2011. a õpitekstis (% sõnedest).
Võrdlusandmete alus Kerge, Pajupuu 2010

Sõned → Allikas ↓	Nimisõnu	Tegusõnu	Nimi- ja tegusõnade suhe ⁵⁵
Ajalugu, 5. kl	45,4	18,2	70 : 30
Ajalugu, 6. kl	37,8	19,7	65 : 35
Muusika, 7. kl	41,9	19,2	69 : 31
Õpikud 2011	41,7	19	68 : 32
Teismeliste omavahelised meilid	20,6	22,1	48 : 52
Kaplinski romaan	22	22	50 : 50
Eesti tekst (suuline ja kirjalik), sh	mediaan 32,1 piirväärtused 17–62,5	mediaan 21,05 piirväärtused 26,3–10,7	60 : 40
kirjalikud žanrid	mediaan 35,8 piirväärtused 20,6–62,5	mediaan 19,1 piirväärtused 24–10,7	65 : 35
kirjalik monoloog üldse või õigusaktideta	mediaan 37/34,5 piirväärtused 22–54,7/42,9	mediaan 20,3/21,7 piirväärtused 12,3/19–24	65 : 35

⁵³ Nominaalsus ja verbilisus on tugevas negatiivses korrelatsioonis, kuid pigem keskmise piiril ($r = -0,724$). Vt korrelatsioonikordaja täpsustatud tugevusskaala selgitusi Niglas 1997: 55.

Õpitekstinäitajate hindamisel võiks vaadata kirjaliku monoloogi iseloomustust, mis viitab probleemidele 5. klassi ajalooõpikuga. Kui nimetatud monoloogikirjutiste hulgast välistada äärmuslikud Eesti ja Euroopa Liidu õigusaktid⁵⁴, siis on siin tegusõnu žanriti pea ühepalju ($21,5 \pm 2\%$ verbivorme), kuid nimisõnamäär on võrdlusmaterjalis väga žanritundlik⁵⁵ (vt piirväärtusi).

Õpikus tuleb terminid arusaadavalt lahti seletada ja sujuvalt takso- noomiatesse siduda (Karvonen 1995). Võib siis oletada, et õpitekstis on nimisõnu pisut enam, kui on tavapärane eesti keeles üldiselt või kitsamalt kirjalikes tekstides (st veidi üle 32–35%).

Niisugusel taustal võib alla 38% nimisõnadega 6. kl ajalooõpikus enam-vähem rahule jääda, kuid 7. kl muusikaõpiku 42% vajab tähelepanu ning 5. kl ajaloo 45–46% peaks olema liig. Piirata saab nimisõnamäära, kui eelistada lauselisi selgitusi loenditele või kommentaaridele lause osana.

Kommenteerime siinkohal paari näidet (samad näited aitavad tagapool illustreerida järeldusi parameetrite seoste kohta).

Kõigepealt mõned 6. kl ajalooõpiku näited.

- Omatermin on samastavalt rinnastatud võõrterminiga, mis üldkeelesõnana on tõenäoliselt õppijale juba tuttav (filmi- ja raamatu- tegelased, mänguasjad vm) ja mida omakorda toetab sulgudes kommentaar.
 - (2) Umbes 230–65 mln aastat tagasi asustasid Maad HIIDSISALIKUD EHK DINOSAURUSED (see sõna tähendab kreeka keeles kohutavat sisalikku).
- Läbipaistvale omaterminile lisatakse võõrtermin sulgudes.
 - (3) Paljud teadlased arvavad, et dinosauruste väljasuremise põhjustas Maad tabanud TAEVAKEHA (ASTEROID) ja sellele järgnenud tohutu plahvatus.

⁵⁴ Formaalsed institutsionaalsed žanrid mõjuvad nominaalsuse-verbilisuse keskmisele pildile tugevasti (õigusaktides on verbimäär 12–13% ja ametnike kirjades 10–14%).

⁵⁵ Nimisõnasageduse hajuvus skaalal on väga suur (standardhälve 12,70). Verbimäära hajuvus on väiksem (standardhälve 3,86). Verbide puhul on kogu võrdlusvalimi (eesti keele) kvartiilide vahe 3,33, nimisõnade puhul on see 16,15 (vt mõisteid Niglas 1997).

- Ülemmõiste (A) on esitatud alammõiste (a) eeslisandi A vormis ja samas fraasis on veel täpsustavaid või piiritlevaid täiendeid.

(4) TÄNAPÄEVA SUURIMAD MAISMAALOOMAD [A] ELEVANDID [a] näiksid nende kõrval lausa kääbustena.

- Tekstilausesse poetatud ülemmõistet avavad sulgudes loetletud alammõisted.

(5) Paljude loomaliikide seas arenesid aja jooksul ka imetajad ja nende hulgas esimesed väikesed ahvisarnased loomad. Neid peetakse nii tänapäeva INIMAHVIDE (GORILLADE, ŠIMPANSIDE JA ORANGUTANIDE) kui ka inimeste ühisteks eellasteks.

Määratlust lausena esitada on palju võimalusi: *a on x; x-i iseloomustavad / x-le on iseloomulik(ud) y ja z; x-i nimetatakse a-ks; a tähendab x-i; nii a, b kui ka c on x-d; x-d on näiteks a ja b* jne. Lause peaks olema kõige lihtsam määratlemise tee, kuid asi ei ole nii ühene. Siinkohal paar näidet 7. klassi muusikaõpikust.

- Näitelause (6) öeldise järel antakse *juudi* definitsioon nimesõna fraasi kujul.

(6) Sõna „juut” tähendab eelkõige JUUDI USUNDI JUDAISMI tunnistajat.

Täiendisse *juudi usu judaismi* on kätketud ebamäärased mõistesuhted: ei ole selge, kas judaism on üks juudiusundeid või samastatakse need kaks (mille puhul oleks parem lisada samastav sidend *ehk*). Kogu määratlus eeldab ka ühendi *usku tunnistama* või liitsõna *usutunnistaja* tundmist või õpetajapoolset seletust; muidu on võimalik ka tõlgendus 'tunnistaja roll judaismi piires' (mida tahes *tunnistama* ja *tunnistaja* õpilasele tähendaks).

- Kohati ei ava lauseline selgitus oma abstraktsuses midagi – näide (7) eeldab lugejalt kõigi loetletud terminite tundmist või autori teadlikku eeldust, et sõnad jäävad meelde ja õpilane leiab ise neile (kohe või hiljem) tähenduse.

(7) Hiina mütoloogia on segu ŠAMANISMIST, BUDISMIST, TAOISMIST ja KONFUTSIANISMIST.

Liide *-ism* maailmavaate, veendumuste, tunnetusviisi ligilähedases tähenduses ja *-ist* nende kandja omas peaks 7. kl keelekogemusse

juba kuuluma (*sotsialism, satanism* vm). Määratluse mõte on siis õpilase jaoks tõenäoliselt 'segu mitmest [ISM]ist' vms. (Tegemist ei ole ju muusikaterminitega.)

- Ükski vorm ei aita selgitusi mõista, kui võõrast aineterminit (*vokaal*) iseloomustada omakorda terminite kaudu, mis võivad olla tuttavad või ei (õpiku sõnastikus pole *vokaali, ühehäälsust* ega *nasaalsust*; tõsi, *ühehäälsus* kordub lähikontekstis 4 korda, kuid *nasaalsus* mitte).
- (8) Pekingi ooperis kasutatakse laulu, pillimängu, deklamatsiooni, tantsu ja akrobaatikat. Vokaal on valdavalt ÜHEHÄÄLNE, lauldakse kõrge NASAALSE HÄÄLEGA.

Seda rida võib jätkata, kuid selgeks saab kaks asja. Esiteks juhivad näited tähelepanu õpiteksti kvalitatiivse sõnavara- ja sõnastusanalüüsi tähtsusele. Teisalt saab selgeks, et suurem nominaalsus kui teaduse ja teaduspõhiste tekstide üsna tüüpiline joon vajab kvalitatiivset uurimist kogu eesti žanriruumi ulatuses. Ehkki suuremat nominaalsust ongi spetsiifilisemates tekstides eeldatud, näivad lingvistid (nt Kerge 2003 või Kasik hiljutises ettekandes⁵⁶) tegelevat enam nominalisatsiooni kui nimisõnade üldise rohkuse põhjustega sellistes tekstides. Kumbki eeltoodud asjaolu ei muuda aga tõsiasja, et õpitekst on temaatiliselt tihe, kohati liigagi tihe ning segab aine omandamist, kui mõisteid omakorda seletada tundmatute terminite, harvade võõrsõnade, ebamäärase tähendusega tarindite jms toel või tekstilause sügavamates kihtides (vt ka osa 5 „Õpikute sõnavara”).

Taas vajavad kirjastaja tähelepanu 5. kl inimajalugu ja 7. kl muusikaõpetus, kus nimi- ja tegusõnade suhe on u 7 : 3. Võrdluse alusel võiks 4.–5. klassis optimaalne olla suulisele lähem kahe keelevormi keskmine 6 : 4 ja 7. klassis kirjalikele tekstidele tüüpiline 65 : 35, mis iseloomustab näiteks 6. kl ajalooõpikut. (Meenutagem, et noorte vabas kirjavahetuses ja uuritud proosas on nimi- ja tegusõnade suhe ligikaudu üks ühele.)

4. TEKSTI LEKSIKAALNE TIHEDUS JA MÖTTEKULU KIIRUS. Leksikaalne tihedus (ingl *lexical density*, LD) osutab teksti arusaadavust lugemise kulus. Muutujat mõõdetakse leksikaalsete ja funktsioonisõnade suhte alusel ja

⁵⁶ Reet Kasik, Terminikasutusest ajakirjandus- ja teaduskeeles. Ettekanne „Tekstipäeval 2011” 20.01.2012 Tartu Ülikoolis.

seda mõjutab väga tugevasti nimisõnade osatähtsus.⁵⁷ Leksikaalse tiheduse ja lause pikkuse suhtest on kirjanduses järeldatud teksti mõttekulu kiirust (vt allpool).

Leksikaalset tihedust on mõõdetud mitut moodi. Enim näikse viidatavat Jean Ure'i (1971: 445) lihtsale valemile, mille toel Ure mõõdab leksikaalset tihedust kui *leksikaalse tähendusega sõnavormide osatähtsust sõnede hulgas*. Kõrvale jäetakse funktsioonisõnad (kaassõnad, sidesõnad, asesõnad ja asemäärsõnad, abimäärsõnad ja abiverbid, tekstipartiklid, mitmes keeles ka artiklid), mis ei kanna sisu ja teevad teksti lõdvemaks.

Halliday (1989: 72–79) jpt⁵⁸ nimetavad lekseemivormide osatähtsust teksti infotiheduseks. See on teksti tiheduse kolmest kontseptsioonist lihtsaim. Täpsemaks peab Halliday (*ibid.*) leksikaalsete üksuste keskmist hulka lausungi (s.o elementaar- või osalause ja lauselühendi) kohta. Kõige täpsema tulemuse saamiseks soovitab ta määrata ka kasutatud sõnade sagedusjärgu ja kombineerida tihedusarvutustes lausungi keskmist lekseemivormide üldarvu tuttavate ja tundmatute lekseemide üldarvuga. Tekstilekseemide sagedusjärku on Eestis ja Soomes mõõdetud sõnavara ulatusena (vt Pajupuu jt 2010).

Pirjo Karvonen (1995: 190) uuritud soome õpiteksti leksikaalne tihedus on Ure'i tähenduses 72. Võrdluseks toob Karvonen välja, et soome teadusteksti tihedus on väiksem – 58.⁵⁹ Michael Stubbs (1996: 73) on korpuste analüüsil saanud inglise kirjalike žanrite leksikaalse tiheduse piirideks 40–65, kusjuures kõige tihedam on aimeramatute, teadusartiklite ja haldusdokumentide tekst. Teisal on nelja valdkonna teaduskirjutiste tiheduspiirideks inglise keeles saadud 52 (rakenduspsühholoogias) kuni 68 (füüsikas) (Bloor 2004: 90). Võrreldes näiteks kaassõnade kui funktsioonisõnade eeldatavat määra analüütilises inglise keeles ja tugevasti sünteetilises soome keeles, on keeliti leitud väärtuste suhe ootuspärane.

Paraku ei ole lausungite (osalause ja lauselühendite) hulka eesti varasemas žanrimaterjalis teada. Leksikaalne tihedus arvutati seepärast

⁵⁷ LD ja nominaalsuse korrelatsioon on väikses võrdlusaluses žanrivalimis väga tugev ($r = 0,875$). Determinatsioonikordaja järgi mõjutavad seda seost enim nimisõnad ($d = 0,765$). Kirjalike žanrite LD hajuvus on samas väike (6,02), kui arvestada, et kaasatud on ka teismeliste meilid ja ilukirjandus.

⁵⁸ Vt viiteid Kerge 2010a.

⁵⁹ Ilmselt on see tingitud nimisõnade paratamatult suuremast hulgast; vt üle-eelmist märkust ja arutlusi nominaalsuse kontekstis.

lause pikkuse kohta – sellele suhtele annab tõlgenduse Meriel Bloor (2004; vt allpool). Samuti ei saa eesti ajakirjandus- ja ilukirjanduskorpuse sagedussõnastiku alusel oletada, mis on põhikooli II astme õpilasele tuttav või võõras sõnavara. Varasemast puuduvad ka abiverbide ja abimäärsõnade andmed.⁶⁰ Nii on allpool õpiteksti leksikaalse tiheduse suhteline määr arvutatud Ure'i valemi alusel, kuid nii, et lekseemiks loeti kõik nimi-, omadus- ja tegusõnad ning määrsõnad (v.a asemäärsõnad), funktsioonisõnadeks aga igat liiki asesõnad, asemäärsõnad (sh nii osutavad kui ka küsivad-siduvad), hüüd-, side- ja kaassõnad.⁶¹ Saame küll žanrivõrdluse, kuid mitte eesti žanrite leksikaalse tiheduse täpset määra. Leksikaalse tiheduse näitajad tabelis 6 allpool on seega pisut suuremad kui peaks, kuid süstemaatilises nihkes, st õpiteksti leksikaalse tiheduse suhe võrdlusmaterjali mediaanväärtusega võiks täpsel mõõtmisel olla ligikaudu sama.

Maailmas on mõõdetud ka leksikaalse varieeruvuse astet, mida väljendab *lekseemide (eri sõnade) osatähtsus teksti sõnede hulgas* (Crawford Camiciottoli 2007: 73).⁶² Katseks eristati ka 7. kl muusika õpitekstis käitsi kõik funktsionaalsed sõnad (st ka abiverbid ja abimäärsõnad, mida varasemates žanriuurimustes polnud märgendatud). Nimetatud muusikaõpiku leksikaalne varieeruvus on 38% ja leksikaalne tihedus 67,9%. Kahjuks puudub esialgu võrdlusmaterjal, mis lubaks varieeruvust hinnata ja suhestada. Küll lubab täpselt arvutatud leksikaalse tiheduse arvvaartus oletada sama muutuja väärtuste süstemaatilise nihke ulatust kogu tabeli 6 avaveerus – see on oletamisi 10% mail.

Leksikaalset tihedust lause pikkuse kohta (tabeli 6 viimane veerg) kommenteeritakse allpool.

Oma lekseemsõnede 76–78%-ga on õpitekst veidi tihedam kui kolleegide igapäevased töömeilid ja kirjalik monoloog. On raske oletada,

⁶⁰ Sõnaliike määrates on abi- ja põhiverbe loetletud eraldi; abimäärsõna on ühendverbi koosseisus loetud eraldi määrsõnaks, kui ta modifitseerib tähendust (nt *edasi v tagasi minema*), ning verbi osaks, kui tegemist on väljendiga (nt piltlikud *alla kirjutama*, *ette nägema*).

⁶¹ Heyligheni ja Dewaele (2002) valemit arvestades on arvsõnad jagatud kolme ossa: põhiarvsõnad nimisõnadeks, järgarvsõnad omadussõnadeks (lekseemid) ja asearvsõnad asendussõnadeks.

⁶² Kirjanduses valitseb suhteline segadus: mida osa autoreid peab leksikaalse varieeruvuse astmeks, nimetavad teised leksikaalseks tiheduseks. Anne Vermeeri (2000) järgi on aga sõnade ja sõnede lihtsuhe üldse suhteliselt ebatäpne näitaja.

kas see näitaja on eakohane, st kas nt nominaalsuse paratamatus õpikus on õpiteksti suure leksikaalse tiheduse piisav argument.

Tabel 6. Õpiteksti suhteline leksikaalne tihedus võrrelduna osutatud andmetega*

Allikas	Ligikaudne leksikaalne tihedus LD	Lause pikkus SL	Leksikaalne tihedus lause pikkuse kohta LD : SL
Ajalugu, 5. kl	77	11,8	6,5
Ajalugu, 6. kl	76,4	11,6	6,6
Muusika, 7. kl	77,7	12,7	6,1
Õpikud 2011	77,1	12	6,4
Teismeliste omavahelised meilid (Kerge 2010a)	69,1	(lausepiir ebamäärane)	–
Tõine kollegiaalne meilivahetus (Kerge 2010a)	73,2	10,1	7,2
Kaplinski romaan (Põld 2008)	63	12,9	4,9
Mittefiloloogidest täiskasvanute kirjalik arutlus (Pajupuu jt 2010)	77,1	14,4	5,4
Mittefiloloogidest täiskasvanute suuline arutlus	62,2	20,2	3,1
Eesti tekst (suuline ja kirjalik; alus Kerge, Pajupuu 2010), sh	keskmine 71,9 mediaan 71,6	–	–
suulised žanrid	keskmine 65 mediaan 63,6	–	–
kirjalikud žanrid	keskmine 75,7 mediaan 71,3	13,8 (Kerge 2003)	5,5
kirjalik monoloog üldse või õigusaktideta	keskmine 74,6/73,8 mediaan 73,8	–	–

* Kindla žanri andmed pärinevad tabelireas või -lahtris viidatud allikast. LD – leksikaalne tihedus (ingl *lexical density*), SL – lause pikkus sõnedes (ingl *sentence length*).

Meriel Bloor on andnud kirjaliku teadusteksti siingi uuritud muutujate, lause pikkuse ja leksikaalse tiheduse suhtele omapärase tõlgenduse. Ta jagab tekstid mõtte kulgemise järgi kiireteks ja aeglasteks (*fast text* versus *slow text*). Aeglased tekstid kirjeldavad näiteks uurimisprotseduure ja kaasavad seejuures üksikasju, pakuvad näiteid ja põhjendusi. Kiired tekstid eeldavad lugejalt kitsamat asjatundmist ja meetoditega kursisolekut, ei paku näiteid ega õigusta uurimise kulgu. Mida pikemad laused ja väiksem leksikaalne tihedus, seda aeglasema kuluga on tekst. (Bloor 2004: 90–96)

Kui nimetatud muutujate selline seos ka õpikute puhul paika peab (vt eespool tabeli 6 viimast veergu), siis on uuritud Avita õpikutekst üldiselt suhteliselt kiiresti kulgevate liigist: leksikaalse tiheduse keskväärtus lause pikkuse kohta on tabeli täiskasvanutekstides 5,2, varem uuritud kirjalikus tekstis 5,5, õpikutes aga keskmiselt 6,4. Õpikus kulgeb tekst ligi kolmandiku kiiremini kui nt Kaplinski proosas ja kaks korda kiiremini kui suulises suhtluses, kuid siiski umbes 10% aeglasemalt kui täiskasvanute töömeilides.

Bloori (2004) tulemused juhivad aga igal juhul tähelepanu olulisele seigale: lause lühidus ei ole tingimata voorus ja saab siinkohal teksti tihedusega seostatud tõlgenduse.⁶³ Taas tõuseb fookusesse nii lausesüntaksi ja tekstiseoste uurimise tarve kui ka sõnastuse kvalitatiivne analüüs, mis selles uurimuses jääb puudu: kui palju on lausetes üksusi (osalauseid, lauselühendeid), kuidas on nad üksteisega seotud, kuidas tuuakse sisse terminid jms, mida eespool nominaalsuse kontekstis vaid põgusalt puudutati.

5. ÕPIKUTE SÕNAVARA iseloomustatakse järgnevas sõnavara rikkuse võrdleva mõõtmise kaudu, seejärel aga õpikukaupa mitmesuguste sõnakasutuse tunnuste järgi, nagu sõnade korduvus, võõrsõnade määr ja iseloom jms, mida illustreerib kindla õpiku näitestik ja toetavad võrdlused.

⁶³ Teksti kulgu võib küll mõõta, kuid tulemus nõuab alati kvalitatiivseid argumente. Kirjeldav statistika üldistada ei luba ega ütle napis valimis üldse kuigipalju. Mõned arvutused siiski tegime. Kaheksas uuritud žanris on negatiivne korrelatsioon leksikaalse tiheduse ja lause pikkuse vahel keskmiselt tugev ($-0,59$) ja sama kordaja on oluline ($-0,34$) ka seni avaldamata 38 asjaliku žanri valimis, st mida pikem on lause, seda lõdvemaks võib osutuda tekst. Huvitaval kombel ei ole aga mainitud taustavalimis mingit olulist korrelatsiooni lause pikkuse ja sidesõnade määra vahel ($r = 0,14$). Teema väärib eraldi süvenemist.

5.1. SÕNAVARA RIKKUS seostub žanriomaste keelevahendite valdamisega, kuid ka nende omandatavusega. Kui näiteks hinnata õppija arengut, siis on tähtis tema sõnavara rikkuse indeksi kasv ajas. Kui võrrelda eri žanreid, siis on võimalik näidata, milline neist on sõnavaralt mitmekesisem. Kui aga hinnata õpikut, peaks lähtuma teisest vaatenurgast: indeks ei tohiks olla mitmesuguste suuliste ja kirjalike žanrite keskmisest suurem, sest kui sõnad tekstis piisavalt ei kordu, on neid raske meelde jätta.

Sõnavara rikkuse arvutamiseks on valemeid palju (vt Vermeer 2000). Kõige vähem sõltub tulemus uuritava teksti mahust Uberi indeksi puhul, mida on varem eesti tekstide uurimiseks ka kasutatud (vt Pajupuu jt 2009, 2010):

$$U = \left(\binom{N}{\log N} \right)^2 : \binom{N}{\log N} - \log V,$$

kus N on sõnade arv ja V eri sõnade arv (nt *poisile* ja *poisiga* on kaks sõnet, kuid üks sõna).

Uberi indeks üksi ei osuta siiski õpiku puhul kõike olulist. Kui näiteks omandamisväärsed sõnad küll korduvad, kuid ei ole tekst-tekstilt esile toodud ja õpikus puudub neid sisaldav tähestikuline sõnastik, siis võib meelde jääda (korduv või eriline) foneetilis-graafiline sõna ja olenevalt tema tüvevariantide ja vormide sagedusest ka selle sõna grammatika, kuid ei saa olla kindel sõna tähenduse omandatavuses. Seepärast peaks tulemusi selgitama õpiku üldise vaatluse toel (vt osa 6).

Tabelis 7 on õpitekstide võrdlust pakkuda vähe, sest sõnavara rikkust on seni mõõdetud piiratud hulga žanrite puhul (mittefiloloogidest haritlaste asjalikud žanrid, vt Pajupuu jt 2010; Kaplinski tööd, vt Pöld 2008; kolleegide omavahelised meilid, vt Kerge 2010a).

Sõnavara rikkus on 6. klassi ajalooõpikus võrdne täiskasvanute kirjaliku keeikasutuse keskmisega ja lähedal essee keskmisele. See lubab oletada, et sõnad ei kordu õpikus liiga sageli (nagu suulisele kõnele omane) ega ka õpilase jaoks liiga harva (nagu täiskasvanute tekstides, mil õpiesmärk puudub). Kuna Uberi indeks U arvutatakse sidusas tekstis, siis 4. klassi muusikaõpiku nappi e-materjali selle poolest taas uurida ei saanud.

Tähelepanu vajavad taas 5. kl inimajalooõpik ja 7. kl muusikaõpik, mille sõnavara rikkus ületab täiskasvanute kirjalikke žanreid u 1,2 korda ja kõiki tekste veidi enam. See osutab vajadust analüüsida sõnavara kvalitatiivselt.

Tabel 7. Õpiteksti sõnavara rikkus võrrelduna osutatud andmetega

Allikas	Sõnavara rikkus (Uberi indeks)
Ajalugu, 5. kl	32
Ajalugu, 6. kl	27,3
Muusika, 7. kl	33
Õpikud 2011	30,8
Kaplinski romaan (Pöld 2008)	27,9
Tõine meilivahetus (Kerge 2010a)	24,9
Mittefiloloogidest täiskasvanute esseed (Pajupuu jt 2010)	29
Mittefiloloogidest täiskasvanute suulised ettekanded (Pajupuu jt 2010)	23,1
Täiskasvanute kirjalikud žanrid	27,3
Täiskasvanute tekstid	25,3

Allpool vaadatakse just kahe tekstimuutujatelt kriitiliseks osutunud õpiku sõnavara nii lekseemide tekstisageduse ja võõruse järgi kui ka visuaalselt (st sõnad, mis on otse õpitekstis esile tõstetud või peatüki juures ja õpiku sõnastikus välja toodud).

Lõpuks peatutakse eraldi 4. klassi muusikaõpikul, mille eripära ja e-käsikirja laad ei lubanud sidusa teksti muutujaid uurida.

5.2. ERISÕNAVARA, NIMED, TEKSTITÖÖ

Erialade põhiterminoloogia tundmine vähemasti passiivselt on vajalik, et orienteeruda tänapäeva maailmas ja infotulvas (Puksand 2005). Tiiu Erelti väitel ei saa samas üld- ja oskussõnavara vahele tõmmata selget piiri. Ühelt poolt kasutab oskuskeel uute mõistete loomisel ja laenamisel tähistajana üldsõnavara elemente või täpsustab üldsõnade tähendust, teiselt poolt saavad mitmed erialamõisted üldtuntuks ning sõnad muutuvad üldsõnavara osaks. (Erelt 2007: 615)

Üks viimase protsessi tegureid on just üldhariduses omandatav oskussõnavara, mis tagab nii kultuuriomase maailmapildi kaasaegsuse kui ka

üldkeele moodsuse. Kui inimese maailmapilt ei ole piisavalt moodne ja esimese keele pagas sellele vastav, on tal väga raske ka muude keelte tekste mõista.

Terminite jm uute sõnade omandamine nõuab nende korduvust ainega tutvumise, selle mõistmise, kinnistamise ja kordamise käigus. Jaan Miku järgi peaks termin, mille omandamist õpik taotleb, õppimise kulus ette tulema umbes 7 korda. Sel taustal on siin-seal vaadeldud ainekirjaoskuse suunamist mitmekesise tekstitöö kaudu, mis terminikasutust harjutab.

Helin Puksandi järgi on oskuskeele osatähtsus õppetekstides aineti ja klassiti erinev. Näiteks 4.–6. klassi eesti keele õpikud koosnevad peamiselt ilukirjanduslikest tekstidest, seega on terminoloogiat neis õige napilt, muude õpikute üks eesmärke on aga tutvustada kindla eriala keelt ning sellest tulenevalt on neis termineid oluliselt rohkem. Oskussõnade määr erineb aga suuresti – väljaspool emakeeleainet on mõnes õpikus oskussõnu peatüki kohta 1,3, teises aga 6,4. (Puksand 2005: 75)

Ainevaldkonna terminid on õpilase jaoks enamasti tundmatud, sest vaid osa neist on igapäevases kasutuses ja viimastegi tähendus on ebatäpne ja hajus nagu üldkeele sõnadel sageli. Terminite puhul on väga oluline just täpne tähendus, mis tingib seletamist. Selgituse võib vahele jätta vaid juhul, kui on kindel, et õpilased seda tunnevad. Samuti peavad terminid muust tekstist selgelt ja arusaadavalt eristuma ja piisavalt korduma. Mida rohkem kordi sõna tekstis esineb, seda paremini see õpilasele meelde jääb. (Puksand 2005: 69 jj) Kõik see juhatab õpikusõnavara analüüsima eraldi nii sageduse kui ka omandamist toetava visuaalse esiletõusvuse ja taasleitavuse tahult.

Tähelepanu vajavad muu hulgas ainekohased isiku- ja kohanimed, k.a võõrnimed (eestikeelsed ja originaalsed võõrkohanimed, võõrisikunimed), ning võõr- ja tsitaatsõnad, mida on raske lugeda, kuid mis on ainega seostuvana olulised. Võrdlust pakub Merike Mägedi uurimus (2003), mille järgi võõrsõnamäär on kõige väiksem luules (2%) ja kõige suurem teadustekstis (12,4%); ajakirjandusteksti puhul on see näitaja 9% ja nii suureks teeb valdkonna keskmise kultuuriajakirjandus kui kõige võõrsõnalisem tekstikogum (võõrsõnu 17,5% sõnedest).

5. klassi inimajaloo õpik

Õpiku kolme elektrooniliselt kättesaadava peatüki õpitekstis esinevad igas peatükis 8–11 korda tekstide põhiteemaks võetud isikute nimed (Coco

Chanel, Astrid Lindgren, Lydia Koidula) ja nende osad. Ainele iseloomulikult leiab 5 ja enam korda ajasõnu *aasta* (15) ja *sajand* (6). Inimest ja inimrühmi tähistavad *inimene* (5), *rahvas* (5) ja *eestlane* (7), *laps* (30), *isa* (5), *vanemad* (5) ja *täiskasvanud* (6), *naine* (24) ja *mees* (5). Inimese elupiire ja -etappe, rolle, tegevusi ja nende tulemusi märgivad *sündima* (6), *surema* (6), *lapsepõlv* (5), *kirjanik* (6), *töötama* (6), *kirjutama* (5), *ajaleht* (6), *luuletus* (6). Samal määral korduvad ka käandumatu omadussõna *eesti* ja omadussõna *suur*. Ülejäänud korduvad sõnad kannavad grammatilist tähendust.

Võõrsõnu on analüüsitava õpiteksti sõnade hulgas 2,5%, mis on ilukirjandusele lähedane väike määr. Võõrtüvesid on veel vähem, vaid 1,9% – need korduvad (nt *tsaar* sõnades *tsaariririk* ja *-valitsus*, *kultuur* liitsõnades *kultuuripärand* ja *-tegelane*, *poliit*- sõnades *poliitika* ja *poliitiline*) ning on enamasti väga sagedaste hulgast (harvemad on nt *varietee* või *daam*) või on peatükkide all üle seletatud, nagu *feminism* ja *pseudonüüm*. Seletused antakse peale võõrsõnade ka ühendite *eesti rahvuslik ärkamisaeg* ning *avalik arvamus* puhul – viimast seletab terve alapealkirjastatud tekst Lindgreni isikuga seotuna.

1-2 korda esinevaid sõnu on inimajaloo õpitekstis 96%, kuid 7 ja enam korda esinevaid 3,7%. Keelendite omandamise aspektist pole aga oluline sõnade, vaid ka sõnatüvede korduvus. Omatüvede kordumine eri vormis ja kontekstis aitab sõnavara põhiüksusi kinnistada ja sõnamoodustuse süsteemi omandada. Selles mõttes võib õpikuga rahule jääda. Näiteks esineb *ela*-tüvi tegusõnana 2 korda, kuid kordub 8 korda liitsõna *elu* mitmetes vormides ning veel 17 korda liitsõnades: *eluaasta*, *-järk*, *-kaaslane*, *-koht*, *-lugu*, *-tingimused*, *abielu*, *ühiskonnaelu*. *müü*-tüvi esineb sõnades *müüma*, *müügil*, *müüja* ja *müüjanna*; *kiri*- : *kirja*-tüvi esineb 7 sõnas; eesliidet *eba*-korratatakse 3 sõnas ja *üle*-tüve kasutatakse kolmes tähenduses; abstraktse *õiguse* kõrval esineb ka omadussõna *õiguslik* jne.

5. klassi ajalootekstide sõnavara on seega ühest küljest suures osas lastele varem tuttav, mis soodustab aine omandamist – mõistete vahel luuakse uusi seoseid ning neid seostatakse uute kontekstide ja ajalooliste isikutega. Teisest küljest pakutakse emakeele tüvesid mitmekesiselt. Sõnade väike korduvus (suur sõnavara rikkuse indeks) ei ole järelikult tegelik probleem.

Õpikus on kokku 44 peatükki. Termineid seletatakse nii tekstis kui ka eraldi teksti järel. Tekstis on 140 terminit (neist 18 lisalugemiseks

mõeldud tekstides) ja teksti järel 135 (ilmselt tuleb need selgeks õppida). Õpiku sõnastikus on termineid 136, lisaks mõned ajaloosündmused, organisatsioonide jm nimetused. Iga peatüki kohta on keskmiselt 3,1 terminit, kuid õppeaasta igas tunnis peaks läbi võtma umbes 1,3 peatükki ja selgeks saama ligi 4 terminit.⁶⁴

7. klassi muusikaõpik

Õpik vajab eritähelepanu – oleks raske leida ainet, kus õpitekst oleks võrdselt võõr- ja tsitaatsõnarahke: koos originaalsete mitte-eesti pärisnimedega moodustavad nad kõnealuse aine õpikus 12,3% sõnedest, mis on Mägedi (2003) järgi teadusteksti tase. Seejuures on ülekaalukalt tegemist muusika oskussõnade ja aines oluliste nimedega – õpik eeldab isikute ja kohtade seostamist mõistetega, sõnade sisu ja vormi omandamist. Eriti keerukaks teeb olukorra see, et paljud struktuurivõõrad oskussõnad on ka kasutusvõõrad, ka haritud täiskasvanule tundmatud, nt *bharata*, *burdoon*, *gamel*, *gamelan*, *gamelanmuusika* ja *-orkester*, *kathakali*, *klezmer*, *korroborirituaalid*, *makaam*, *sanskriti*, *shamisen*, *tabla*, *tampura*, *tšuringa*, või vähemalt õpilasele uued, nt *folkloorne*, *ideaalary*, *imiteerima*, *improvisatsioon*, *instrument*, *instrumentaalkoosseis*, *interpreet*, *intonatsioon*, *judaism*, *kabuki*, *kabukiteater*, *kammertoon*, *kimono*, *kolonist*, *konfutsianism*, *latiniseeritult*, *luuletraditsioon*, *meloodiamudel*, *mošee*, *mütoloogiline*, *müüt*, *müütiline*, *nasaalne*, *no-teater*, *nüansirikas*, *pantomiimilaadne*, *partii*, *pentatoonika*, *ramadaan*, *rekvisiit*, *religioosne*, *sümbol*, *sümboliseerima*, *sünagoog*, *šintoism*, *šamanism*, *zen-budism*, *tonaalne*, *veedahümn*, *vokaalmuusika*; lisaks hulk pillinimetusid jne. Peale võõrterminite sisaldab õpik palju abstraktseid muusika jm kultuuri ometermineid. Peaaegu kõik loetletud sõnad on (vähemalt oma käändevormides) ka keskmisest pikemad.

Juba üle 30 aasta eest on Viivi Maanso (1979: 54) hoiatanud, et õpiku võõrsõnade keerukusest ja üldkeelekaugusest kõneleb see, kui osa neist pole esitatud õigekeelsussõnaraamatus (ÕSis) ega võõrsõnade leksikonis. Tundub, et teadlane on asjatundjana võõrsõnade analoogilise määra ja vähema kasutusvõõrusega erialateksti puhul paremas olukorras kui analüüsitava muusikaõpiku kasutajad oma 13–14 eluaasta napi keelekogemuse juures. Samas juhib töövihik muusika kuulamisel võõrsõnu aktiveerima ja kasutama (nt kirjeldama tempot, dünaamikat ja nende

⁶⁴ Põhikooli II astmes on ajalugu 1 tund nädalas (35 t aastas); vt PRÕK 2011.

muutusi), samuti sõnu seletama, kindla kultuuriga seostama, neid sõnu tähtedest rekombineerima jne.

Sõnade keskmine korduvus on vaatlusaluses õpikus 2,1 (nt 5. kl ajalooõpikus on see sama ja 6. kl ajalooõpikus ligi 15% suurem – 2,6) ning sedagi keskmist näitu suurendavad e-materjalis 35 korda esinev sõna *muusika*, 15–17 korda kasutatud kohanimed *Hiina*, *India* jms. 1-2 korda esinevaid sõnu on uuritud tekstis 86%, Jaan Miku soovitatud 7 korra piiri ületab aga 1,2% sõnu (*etendus*, *kultuur*, *laul* jms, k.a eespool nimetatud). Nt 5. klassi ajalootekstis on viimaste osatähtsus täpselt kolm korda suurem.

Sõnaseletusi peatükkide juures ei ole, kuid kõik muusikaterminid on tekstis poolpaksus kirjas esile tõstetud ja sõnastikus seletatud. Sõnastik sisaldab 131 terminit, s.o keskmiselt 11 terminit iga peatüki kohta ja 3–4 terminit iga ettenähtud tunni kohta⁶⁵. Sõnastikku täiendab vahetult selle ette paigutatud teooriaosa, kus mõisted on 8 leheküljel avatud ja suhestatud skeemide jm (nt klaviatuuri-) jooniste, rütmi- ja muusikanäidete abiga ning toestatud mõistetevaheliste viidetega.

Õpivarakomplekti ülesanded suunavad keelt mitmel moel teadvustama ja kasutama, nt koostama loetu kohta küsimusi, lahendama pillinimetuste ainel ristsõnu, koostama pikkadele sõnadele rütmiskeeme, mõtlema teatud kõlavärvi kirjeldavaid omadussõnu, kasutama kohanimedid, leidma muusikanähtuste iseloomulikke märksõnu. Ka esitatakse mitut laadi essee-teemasid ja ehitatakse need kohati kindlate terminite ümber, suunatakse kirjutama tabeliveergu lühiarvamusi kuulatud muusikapalade kohta jms. Ülesanded soosivad loovat ja individuaalset muusikaga suhestumist, nagu võimalus muusikat (nt suurvorme) kuulates oma tekkivaid mõtteid vabas vormis kirja panna.

4. klassi muusikaõpik

176 lk õpiku 27 peatükki mahub 88 nootide ja sõnadega laulu, mille sõnavara ei saa vaadelda õpitekstidega samal alusel.

Kahjuks ei ole harvad sidusad tekstid sattunud kirjastuse e-varianti – viimases on 1925 sõnet õpiteksti, mis jaguneb 309 üksuseks (igaüks 6 sõnet). Peamiselt on tegu üksikjuhiste, loendite ja pealkirjadega, kuid need sisaldavad ka termineid. Nt

⁶⁵ Põhikooli III astmes on muusikaõpetust 1 tund nädalas (35 t aastas); vt PRÕK 2011.

- (9) Loe teksti ja plaksuta rütmi kaasa.
Loe teksti ja mängi rütmi vahelduvate kätega kehapillil.
Loe mõttes teksti ja mängi rütmi kehapillil.
Mängi peast rütmi kehapillil.
Esitage rütmimängu ka kolmehäälse kaanonina.

Laulusõnad õpetavad eri aegade kirjakeelt ja murret (sh nende sõnavara). Juhiste kaudu pakutakse palju korduvat üldsõnavara (vt näiteid). Terminid on suures osas esile tõstetud (näide (10) esindab seda osa tekstist, kus terminid peavad olema selged), esile ei tõsteta noodinimesid, kindlaid helistikke jms. Lugeja jaoks tekstis esile tõstetud terminid on sõnastikus – kokku 66 terminit, st ligi 2 terminit peatüki kohta ja 1,4 tunni kohta⁶⁶. Ainele omaselt on neist ligikaudu 70% võõr- ja tsitaatsõnad (viimaseid on 8, kuid see on u 12% õpiku terminitest). Võõrkeeli tutvustavad rohked autorinimed. On ka üks ingliskeelne laul. Laulude sisukorrale on antud (küsitav) tähestikku õpetav lisafunktsioon – pealkirjad on oma algussõna tähestiku järjekorras.

Õpivarakomplekt suunab keelt eakohasel moel teadvustama ja kasutama: kirjutama oma mõtteid muusikast, seletama kõla teket eri pillidel, rütmistama liitsõnu, leidma kindla tähega pillinimetusi, lahendama või koostama teemakohaseid ristsõnu, iseloomustama muusikapalu, kirjeldama pille kodus ja koolis, panema allikate toel kirja heliloojate kohta omandatud teadmisi jm.

6. ÕPIKUTE ÜLDINE VAATLUS. Vaatlus annab visuaalseid andmeid, mis võivad õpikute eespool leitud küsitavaid omadusi mahendada: kui pikad on õpiku tekstid, kuidas tähelepanu köidetakse ja omandamiseks olulist esile tuuakse, mis roll on illustratsioonidel ja pildiallkirjadel jne. Tegemist ei ole kõrvalise, vaid olulise andmestikuga, mis määrab õpilase suhte õpikuga ja õpiku üldise kasuteguri (vt Mikk 2000; Puksand 2005 jm). Lisaks on vaatlusel jälgitud, kuidas õpikomplekt (st õpik koos töövihikuga) üldjoontes suunab keelt kasutama ja teadvustama.

Õpiku kvaliteedi kriteeriumid on Jaan Miku (2000) arvates sisu, jälgitavus ja liigendatus. Viimast käsitletaksegi allpool. Muu hulgas rõhutab Mikk (1991) ka illustratsioonide tähtsust ja tuletab meelde, et 90% töödeldavast infost võtame vastu silmadega.

⁶⁶ Põhikooli II astmes on muusikaõpetust u 1,3 t nädalas; vt PRÕK 2011.

Lühemad read ja kitsamad veerud teevad üldse, kuid eriti lugemisraskuste, tähelepanuhäirete jms puhul lugemise lihtsamaks (Pedley 2006). Üks silmaliigutus kestab 20–40 ms ja haarab keskmiselt 7–9 tähekohta (kiirus ja ulatus olenevad individuaalsusest ja lugemisvilumusest). Ühtaegu omandatakse juba informatsioon; silm liigub samas aeg-ajalt ka vilksamisi tagasi, nii vasakule kui ka üles. (Rayner jt 2001)

Sellel taustal võib juba enne lähemat vaatlust küsida, kas on õigustatud Avita õpikute lai (21 × 25 cm) formaat. Selle maksimaalne veerulaius tähendab siin ligi 100 tähekohta ehk kuni tosinat silmaliigutust; eriti raske on laia veeru puhul heita meenutavat ja kaasamõtlemist toetavat kiirpilku ettepoole (rea algusse või üles). Tegelikult on õpiteksti veerg enamasti kitsam (vt all): serv jäetakse tühjaks või kasutatakse seda illustratsioonideks (fotod, skeemid jm).

5. ja 6. klassi ajalooõpikud

Mõlemad õpikud on jaotatud kahte raamatusse. Peaaegu kõik peatükid paiknevad kahel paarisleheküljel. Teksti alustab taustavärvi või poolpaksu kirjaga esile tõstetud sissejuhatus, mis 5. klassi õpikus on suhteliselt lühike (keskmiselt 44 sõna 6 real). Teksti liigendusosi (*ca* 90 sõna) eristavad alapealkirjad. Põhiteksti valgel taustal tõusevad olulisemad terminid poolpaksus kirjas hästi esile. Muud tekstid pakuvad huvitavat lisateavet ja on eristatud värvilise tausta või ka kaldkirja toel. Põhiteksti kahepoolse joondusega veeru laius varieerub 6–10 sõnani real. Peatükid lõpevad kordamisküsimustega ja olulisemate terminite taasesitusega. Tekst on rikkalikult (poole kuni kahe kolmandiku ulatuses lehekülje pinnast) illustreeritud nii joonistatud piltide kui ka fotodega, mis toetavad õpiteksti.

Kuigi Lixi järgi on ajalooõpikud (eriti 5. kl) suhteliselt rasked, hõlbustab nende kujundus – lühikesed lõigud ja ülekaalus kitsad veerud – lugemist ka neil, kellel on lugemisraskusi.

4. klassi muusikaõpik

Õpitekst ja muusikapalad vahelduvad, tegevusjuhistes märgitakse pille lühendite või sümbolitega; sümbolid juhivad ka muid korduvaid tegevusi (nt *muusikapala kuulamine, fonogramm, õpime kuulmise järgi* ...). Üsna ilmselt vajab selline ökonoomne sümbolite süsteem harjumist, kuid töö käigus on võimalik naasta seletuste juurde õpiku algul.

On kaht tüüpi õpitekste: väga üksikud sidusad teabetekstid pikkusega 30–100 sõna ning kindlateemalise loendina paigutatud informatiivsed lühilauseid seotuna fotode, skeemide ja tegevusjuhistega; nt

(10) Muusikas on helidel erinevad kõrgused.

Helisid kirjutatakse nootidega.

Noodist saab laulda noodi- ja astmenimedega.

(ja veel kolm lauset koos relatiivse noodisüsteemi käemärkidega, mis katavad lehekülje). Lehekülje lõpetab töövihiku ülesannet täitma suunav kastike.

(10a) Laula ja näita käemärke.

● TV ül 2

Napi õpiteksti veerulaius on u 10 sõna (ligikaudu 70 tähekohta), mis tehniliselt väheosavat lugejat ei toeta. Seejuures on nii laia veergu vähegi pikemate tekstide vähese hulga kohta suhteliselt enam kui 7. klassi õpikus. Suurendatud lõiguvahet ega taandridu lugemist hõlbustamas ei ole; lõigueristus jääb tühja realõpu kanda. Neid puudusi mahendab asjaolu, et tekstid on valdavalt lühikesed ja illustratsioonide (skeemide, jooniste, fotode) tugi rikkalik.

7. klassi muusikaõpik

Õpitekst vaheldub lauludega. Tekstiveerg on u 10 sõna lai, mis selles eas peaks enam sobima (kuid pole tegelikult ka vilunud täiskasvanule soodne). Sellest kitsamat veergu on kasutatud suhteliselt enam kui 4. klassi õpikus. Lehekülgede äärtel muusikariistu iseloomustava teksti kõrval on joonised või fotod, mis veergu kitsendavad. Kultuuritekstide juures on mitmesugusel viisil paigutatud fotosid; õpitavad regioonid on osutatud kaardil. Laule saadavad meeleolufotod. Solfedžoõpinguid toetavad selged skeemid ja ülevaattetabelid.

Ka selles õpikus võib eristada valgel taustal põhiteksti ja värvilisel taustal kursiivkirjas lisateksti. Tekste on eri pikkusega, loetavust toetab selgitustega termininimestike kohatine paigutamine õpiteksti asjakohaste lõikude vahele. Lõigud on ebahütlase pikkusega – on nii 3–4 reaga lõike kui ka oluliselt pikemaid (15–16 rida). Taandread puuduvad, kuid pikkade lõikudega tekstis ei erine lõiguvahe silma jaoks selgel määral reavahest. Nendest vigadest hoolimata toetab loogilise skeemiga õpik üldjoontes

lugejat ja raamatut käes hoides ei tundu hästi liigendatud ja illustratsioonidega toetatud tekst nii raske, kui keeleanalüüs näitab. Kas õpik ei ole liigagi kirju, see vajab asjatundja otsust.

Arutelu ja järeldused

Teadlased on seisukohal, et ehkki mõõdikuid kasutatakse enim toimetamissoovitustes, on nende loomise mõte ikkagi teksti raskusastet ennustada. See ennustatavus kehtib kahes alas: loodava või kasutatava teksti sidumine kindla raskusastmega ja valmis teksti lugemiseks sobiva vanuse oletamine. (Harrison, Bakker 1998: 124) Mõlemat on õpiku kontekstis vaja. Seega on teksti jälgitavuse ja mõistmiseelduste mitme tahu uurimise tulemused asjatundliku õpikukirjutaja tööriist ning peaksid teksti uurijate kõrval huvitama nii autoreid kui ka kirjastajaid.

Uurimus näitab õpiketeksti raskust suhteliselt sõltumatu faktorina, mis näib seostuvat lugemisoskuse tehnilise küljega (vt arutlusi muutujate üle allpool). Avita põhikooli II astme õpikud siin peaaegu ei erine 2003. a väljaspool emakeeleainet uuritutest; erinevused ilmnevad pigem õpikute vahel. Raskeks võib pidada teistest kõigiti eristuvat 7. kl muusikaõpikut, selle raskusastet pole aga hetkel millegagi võrrelda. Raskusastmearvutused tõid esile ka sõnavara kvalitatiivse uurimise tarbe. Ilmnes, et muusikaõpetuse terminoloogia on kirjakeele igapäevasest keskmest igal juhul väga kaugel, seostuvalt kaugete kultuuridega aga eriti. Allpool üritame seda olukorda 7. kl näitel mõtestada.

Teise faktorina võiks käsitada arusaadavuse hõlpsust, mida iseloomustavad kolm tugevasti korreleeruvat muutujat. *Nominaalsus* toob esile mõistelise tiheduse ja vastandub verbilisusele kui kujutatavaid olukordi laiemalt peegeldavale tekstikomponendile. Žanreid eristab väga selgesti nimisõna- ja tegusõnavormide seni kirjeldamata suhe: see on igapäevastes tekstides (ilukirjanduses ja noorte argisuhtluses) ligikaudu 1 : 1, uuritud žanrite keskmisena 1,5 : 1, õpikutes aga 1,8 : 1 (s.o kirjaliku teksti keskmisel tasemel) või isegi 2,3 : 1. Kuigi nimisõnu on aime- ja õpiketekstis paratamatult enam, nagu selgitab Karvonen (1995), väärrib 2,3-kordne erinevus kindlasti kvalitatiivset tähelepanu. *Leksikaalse tiheduse* eristusjõud on selgelt napp: eelmainitud igapäevatekstid on uuritud žanrite keskmisest 10% lõdvemad, õpikud aga on igapäevatekstist u 20% ja uuritud žanrite keskmisest u 10% tihedamad. Muutuja väärrib edasist kvalitatiivset

tähelepanu teksti kulu kiiruse tegurina (vt Bloor 2004), mis annab pikema-tele lausetele eeliseid ja suunab edaspidi uurima teksti süntaksit (sõnastust), eriti aga sidumist. *Formaalsus* näitab väljendustäpsust, millega kooliajal tuleb harjuda. Teismeliste erameilidest on Avita õpikute F-indeks 1,7–1,9 korda suurem ning õpikute keskmine ületab täiskasvanužanreid u 35%. Verbilisuse ja adverbilisuse kasv selgituste ja näidete kaudu võiks seda näitajat täiskasvanulikkude täpsust kahjustamata kahandada nt kirjaliku keskmise tasemele, mida õpikud ületavad kuni 25%.

Sõnavara rikkuses ja esitusviisis on õpikute olulisi erinevusi. Sõnavara rikkust näitav U-indeks on õpikutes 20% suurem haritud täiskasvanute tekstide keskmisest. Keskmiselt on õpikute sõnavara u 10% mitmekesisem kui Kaplinski romaanis ja ligi 25% mitmekesisem kui töösuhtluses, kus terminid peaksidki sageli korduma – oletamisi peaks nad samal moel, ehkki teisel põhjusel korduma ka õpikutes. Sõnad korduvad uuritud õpikutes 2,1–2,6 korda, kuid suuresti erineb 1–2 korda ettetulevate sõnade määr, mis taas väärib nii toimetajate kui ka kooliealiste sõnavara uurijate tähelepanu. Termineid tuleb tunni kohta omandada 4. klassis 1–2 ja hiljem 3–4.

Praegused õpikud ei erine seega üldjoontes 2003. aastal väljaspool emakeeleainet uuritutest oma raskuselt, kuid on selgesti täiskasvanulikud kõiges peale tekstide pikkuse ja esitusviisi. Õppimise tõhusust suurendab õpikute nüüdne ilme ja kujundus, nt illustratsioonide rohkus ja paranev kvaliteet, üksiktekstide paigutus, eristus ja suhteline lühidus, info jagamine mitut liiki teksti vahel, sh fotoallkirjade informatiivne laad jms, mis näib olevat ajaga muutunud süsteemseks.

Avita õpikute formaat on aga ebatavaliselt lai ja paiguti on seepärast ka veerud silmale liiga laiad. Kohati võib ette heita selge lõigueristuse (taandriteade või selgesti suurendatud lõiguvahe) puudumist, kuigi Emakeele Seltsi keeleteoimkond on just õpetajate algatusel selle tähtsusele tähelepanu juhtinud⁶⁷. Muus osas toetab kujundus õppimist ja mahendab teksti suhtelist raskust. Ainekirjaoskust suunavad kõik õpikoplektid teadlikult ja mitmekülgelt.

4. klassi muusikaõpik on eakohane, muusika ja muusitseerimise juurde praktiliselt, k.a rohkete skeemide ja fotode toel, suunav tugimaterjal, kus õpilane puutub kokku ka riimiga, eri aegade kirjakeele ja murretega ning

⁶⁷ Vt Krista Kerge, Tiiu Erelt, Emakeele Seltsi keeleteoimkond soovib. – Keel ja Kirjandus 1996, 2, 114–117.

mitmest kultuurist pärineva nimevaraga. Paari helilooja nimed saavad muusikanäidete kõrval eakohase lühidusega (40–100 sõnaga) ka sõnalise sisu. Termineid – aineomaselt enamasti võõr- ja tsitaatsõnu – õpitakse või kinnistatakse aasta jooksul sadakond, neist 2/3 (uued) on esitatud sõnastikus.

7. klassi muusikaõpikus on hästi illustreeritud ülevaade muusikariistadest ja nende kõlast üksi või ansamblis ning muusikast kaugete kultuuride osana. Komplekti ülesanded suunavad otseselt keelega tegelema, seda teadvustama ja kasutama. Väga rikas on pakutav pilt eksootiliste kultuuride ilmingutest ja nähtustest, eluviisidest ja muust, mille keskele muusika on asetatud ja mis toob kaasa ka täiesti uue sõnavara.

Keelelt on õpik raske, kuid analüüsi tulemuste tõlgendamine oleneb kahest asjast: (a) kuivõrd suudab õpetaja tunnis sama materjali koos terminitega elavdada ehk uut sõnavara kogemusega katta ning (b) mida peab õpetaja ainetulemuste hindamiseks kontrollima.

Kui 7. kl õpikut võtta muusikataju tausta loojana ning kultuurilugemikuna, mille tunnid suudavad huvitavaks teha, siis võib keerukat keelt käsitada midagi täiesti uut õppiva täiskasvanu rolli eelkajana. III kooliastme muusikatundide üheksa õppetegevuse hulgas (Urbel 2010) on vaid üks, kus õpitekstis pakutud teadmisi ja termineid otseselt vaja läheb (vt siin kursiivis esile tõstetud): isiklike, põhjendatud seisukohtade avaldamine muusika kuulamisel, *tuginedes* muusika väljendusvahenditele ja *oskussõnavarale*. Rõõmustavalt on õpiväljund tekstiline (argumenteeritud seisukohtade avaldamine) ja seda nõuavad õpikomplekti ülesanded tihti. Ka hindamise tahke on aines väga palju: nendena arvestatakse „laulmist, pillimängu, muusikalist liikumist, omaloomingut, muusika kuulamist ja muusikalugu, muusikalist kirjaoskust ning ka õpilase aktiivsust, tunnist osavõttu, hinnangut enese ja kaasõpilaste osalemisele ning saavutustele õppes” (Urbel, samas), millest õpitekstiga haakub otseselt vaid *muusikalugu*.

5. ja 6. klassi ajalooõpikute uurimistulemused toovad esile autorite individuaalse stiili. Kui arvestada, et tegemist on sama kirjastuse sama toimetusega, näib uuritu põhjal, et kaas autori olemasolu aitab 6. klassi õpikus leida eakohaselt sobiva koodi, s.o sobiva vahekorra endale tuttava oskuskeele jm täiskasvanule harjumuspärase ning lastele õppimiseks sobiva sõnastuse vahel. Seda 5. klassi õpiku ainuautor (kes on ka 6. kl õpiku kaasautor) üksi ei taba. Samas mõjutab keelevalikuid ka temaatika:

5. kl mitmeti raskem tekst osutus näiteks sõnavara kvalitatiivse analüüsi järgi suhteliselt lihtsaks, lihtsa tekstiga 6. kl õpikus on aga terminoloogia raskem. Kuigi õpikukujundus toetab aineõpet igati mõlemas klassis, tasub mõelda mitme autori kaasamisele, mis küsitavatel juhtudel seob mitme inimese stiilitunde.

Uuritud muutujate kohta võiks oluline olla järgmine.

Parameetrite korrelatsioon on loomulikult väga tugev ($r = 0,9 \dots 1$), kui üks neist on teise põhitegur (nt nimisõnasagedus formaalsuse defineerimise alus) või määravad kummagi väärtuse suuresti kattuvad tegurid (nagu sõnaliigisuhted formaalsusastme ja leksikaalse tiheduse). Ka näiteks see, et kirjaliku teksti leksikaalset tihedust mõjutavad ennekõike nimisõnad ($r = 0,946$ ja $d = 89\%$) kui viitejõuline ja põhiliselt teemat kandev sõnaliik, on selle parameetri mõõtmise ideesse sisse kirjutatud. Nii ei ole faktoranalüüs isegi vajalik, kuid tuleb rõhutada, et ka sarnasel alusel muutujad näitavad samas teksti jälgitavuse eri tahke ja eristavad tekste ise tugevusega.

Teisalt ei ole tingimata üheselt määratud ka see, kui palju kindla mõõdiku eri tegurid tulemust mõjutavad. Näiteks ei saa teiste keelte alusel eeldada, et omadussõnu on žanriti keskmiselt 5–6% (mediaan 5) ja et need ei mõjuta väljendustäpsust (F) pea üldse ($d = 0,006$ ehk 0,6%), samal ajal kui adverbide vastandmõju F-ile on väga suur ($r = -0,908$, $d = 0,824$).⁶⁸ Nimisõna(vormide) sagedus mõjutab determinatsioonikordaja järgi samas väga tugevasti mitmeid parameetreid, kuid see ei tähenda nende määra automaatset tingitust. Õpiteksti nominaalsust saab, nagu öeldud, vähendada lauseliste määratluste, eriti aga selgituste osatähtsust suurendades ning sel moel rohkendades verbide ja adverbide hulka, millel on vastavalt keskmine või väga tugev vastassuunaline mõju (nt $r_{\text{Nom} : \text{Adv}} = -0,875$). See omakorda vähendab veidi väljendustäpsust (F), kuid kasvatab teksti selgust ja aeglustab veidi teksti kulgu ($r_{\text{F} : \text{h}} = -0,394$, oluline). Tähtis on aga, et teksti esmase arusaadavuse taotlus ei viiks ilmselge lihtsustuseneni. Loomuliku täiskasvanuliku väljenduslaadiga tuleb hakata varakult harjuma.

Ilmselt on nimisõnade žanritundlik määr ja roll tekstis üldse sedavõrd olulised, et nominaalsus kui temaatiliselt tingitud kvalitatiivne nähtus vajaks põhjalikumat uurimist mahukas ja esinduslikus žanrikorpuses.

⁶⁸ Seal, kus on olnud kasutada 28 žanri võrdlusandmed (formaalsus, nominaalsus ja leksikaalne tihedus), peaks 95% ulatuses (usaldusnivool 0,5) olulised olema kõik korrelatsioonikordajad r , mis on üle kriitilise väärtuse 0,38.

Kõige raskem on tõlgendada teksti raskusastme (Lix) seoseid muude parameetritega. Lixi sai ühtlasi suhestada väga kitsas valimis (Avita uuemad õpikud ning väike värske ajakirjandus- ja teadustekstide valim), peale õpikute polnud varasemast võtta Lixi andmeid. Ebaoluline seos ($r = 0,211$) teksti Lixi ja leksikaalse tiheduse vahel paneb oletama, et raskusaste on tehnilisem mõiste kui jälgitavus muus mõttes (tuleme selle juurde allpool tagasi). Väheoluline seos ilmnes Lixil ka formaalsusega ($r = 0,350$), tugev seos aga nominaalsusega ($r = 0,788$), mis näitab u 60-protsendilist vastastikust mõju. Olulisi seoseid leidis veelgi, kuid materjali ühekülguse ja võrdlusvõimaluste nappuse tõttu vajavad need aga märksa ulatuslikuma ja mitmekesisema materjali uurimist, enne kui usutavaid tõlgendusi pakkuda.

Seejuures väärib tähelepanu, et ühesugune raskusaste ilmnes laiale lugejaskonnale vastuvõetavatel tabloididel ja siin uuritud ebatavaliselt pika lausega teadustekstivalimil. Ei saa kuidagi arvata, et teadustekst oleks niisama laialt vastuvõetav kui suure loetavusega ajalehed. See juhib ühest küljest taas tähelepanu nii leksika ulatusele (vt Pajupuu jt 2010) ja eripärale (sealhulgas Jaan Miku arutlused sõnavara abstraktsusastme üle) kui ka sõnaliikide tasakaalule ja määrale tekstis (mida siin ka mõõdeti). Teisest küljest võib see juhuslik tõik osutada, et valim oli liiga väike või et tasakaalustatud korpus ei anna toimivast keelest usaldusväärset pilti, nagu on väitnud Mike Nelson (2000).

Vahest kasvab arusaamine teksti keerukusest ja arusaadavusest paremini, kui arendada detailsemalt ja enamate žanrite toel Bloori (2004) üsna usutavat hüpoteesi teksti aeglasest ja kiirest kulust, mis andis teatava eelise pikkadele lausetele (vt ülal arutlust Lixi üle). Lause pikkus ja verbilisus on näiteks samasuunalised, ehkki korrelatsioon on nõrgapoolne ($r = 0,382$). Uuritud tekst on ühtlasi – kuigi niisama nõrgalt – aeglasem ehk vähem kiire, kui tegusõnu on rohkem ($r = -0,393$) või nimisõnu vähem ($r = 0,453$). Need seosed on küll olulised, kuid vaadeldud ebausaldusväärselt väikeses valimis.

Küsimus on, kas siin uurimiseks valitud muutujad on piisavalt kõnekad. Ilmselgelt vajab lause pikkuse mõõtmise kõrval tähelepanu teksti ja selle osade (lõikude, lausete) kompositsioon ning seostamine – seda nii kvalitatiivse sõnastusuurimusena kui ka üldistava žanriuurimusena (vt ka allpool). Ka on selged viiteahelad ja muu sõnaselgete sidusvahendite kasutamine mõtteseoste jälgitavuse olulised tegurid, kuid hetkel täiesti

tähelepanu alt väljas. Kolme statistilist suundumust soovitab edaspidi kontrollida Sandra Harrisoni ja Paul Bakkeri (1998) ingliskeelsete tekstide jälgitavuse ja keerukuse alustav uurimus. See väärib diskussiooni.

Esiteks on leksikaalne tihedus nende järgi parem jälgitavuse indikaator kui raskusastmearvutused millise tahes valemiga. Siinne uurimus toetab nende seisukohta kaudselt sellega, et Lix ja LD väheses uuritud materjalis omavahel oluliselt ei seostu (vt ülal). Õpivara kontekstis tuleb aga neile ka vastu vaielda: õpiku jälgitavuse eri parameetreid peab mõtestama eakohaselt. Esimeses ja osati ka teises kooliastmes on ilmselt vägagi oluline teksti raskusaste kui lugemistehnika astmelist arengut arvestav muutuja. Kuigi teksti paras tihedus on sisu omandamiseks olulisem, käib eakohalt raskes tekstis mõttekulu jälgimine ja esmane üldjoontes arusaamine üle jõu. Ka tuleb arvestada, et leksikaalne tihedus on võrdlemisi tugevas korrelatsioonis sõnavara rikkusega ($r = 0,723$), lapse sõnavara on aga suhteliselt ahas (vt ja vrd Karlep 1998: 276; Leiwo 1993: 98). Tehnilist raskust mahendab samas igasuguste tekstiüksuste korduvus ja tuttavlikkus. See nõuab, et arvestataks nii kindlate sõnade sagedust kui ka sõnavara ulatust (tekstisõnade jaotust mingite kontekstide kasutussageduse järkude vahel). Järeldub, et õpikute uurimiseks ja hindamiseks on vaja nii uut alustel sagedussõnastikke (ja õpilaste sõnavara ulatuse uurimusi) kui ka žanrikohaste lekseemikimpude ehk korduvate kollokatsioonide loendeid.

Teiseks tõdevad Harrison ja Bakker (1998), et lause liigendus on niisama oluline tekstikeerukuse mõjutaja kui lause pikkus. Ülal esitatud arutlused sunnivad seda tähelepanekut tõsiselt võtma. Uurimata on nt õpikteksti osalause, kuid ka lühikeste lausete seostamise viis: kaks lauset võivad anda edasi sama mida liitlause, kuid viimases on tavaliselt selge tähendusega sidend ja lugeja peab ise vähem seoseid järeldama. Süntaksi arvestamine nõuab küll juba märksa keerukamaid meetodeid kui autorid ja kirjastajad saaks igapäevaselt kasutada, kuid keeletehnoloogia arenedes tasub sedagi vajadust silmas pidada.

Kolmandaks ütleavad viidatud, et keskmistega võrdlemise kõrval tuleks arvesse võtta ka muutujate distributsiooni ja sagedasimaid väärtusi. (Vt kõiki üldistusi ja rakendussoovitusi Harrison, Bakker 1998: 133–137.) Kõike seda on mingil määral ja kaudselt ka ülal püütud teha, kuid seegi on optimaalselt võimalik esinduslike mahukate täistekstikorpuste olemasolul.

Teisalt määrab teksti vastuvõtu edukuse kõige enam huvi. Sagedussõnastike ja lekseemikimpude ea- ja žanrikohane arvesse võtmine, teksti-

keerukuse täpsem arvestamine jms tagaks küll tekstis pakutud teadmiste ja eelteadmiste (maailmapildi) kooskõla, kuid A. de Beaugrande'i ja W. Dressleri arvates ei saagi jälgitavust sellist kooskõla taotledes optimeerida – teksti informatiivsus kannataks ja huvi kaoks. Tähtis on hoopis õige proportsioon lugemiseks vajamineva pingutuse ja sellest tekkiva taipamise vahel (Beaugrande, Dressler 1981/2002: X). Ka kirjaoskuse metakognitsiooni uurijad rõhutavad, et huvitav on õpilase jaoks see, mis väärtuslik, st kogemusega haakuv, kuid samas ootamatu. Teisalt aga on ka see tõestatud, et huvi kahandavad muu hulgas teksti kiirus ja pikad sõnad. (Griffith, Ruan 2005: 9) Nii jääb alati väga palju õpiku tõhususest autori ja toimetaja intuitsiooni varale, sest õpieduks vajalik pingutus ja taipamisest tekkiv rõõm on mingites eakohastes piirides individuaalne.

Nõnda tuleb tõdeda, et õpikukvaliteedi jaoks imerohtu ei ole. Ühest küljest on meie tekstikorpuste areng koos keeletehnoloogiliste võimaluste pideva ja loomuliku kasvuga õpikukvaliteedi arendamise võti. Teisest küljest tundub see, mida intuiitiivselt teha saab, olevat uuritud kirjastusel praeguseks juba suuresti tehtud. Mõõndusi muidugi on. Näiteks jääb 7. klassi raske muusikaõpiku rakendusviis ja omandatu tagasiside kooli õppekava ja õpetaja nõudmistele varale; eespool märgiti ka 5. klassi ajalooõpiku autoristiili teatavat probleemsust.

Kui ilmnevad uued keeletehnoloogiliselt toetatud toimetamisvõimalused, siis on õhus küsimus, kus neid rakendada – üsna ilmselt kolib õppimine praegusest enam internetti ja õpikud hakkavad sinna suunama (millega tahes õpilane sinna moodsal ajal ligi pääseks). Nii saavad õpikud uue parameetri ja veebiharjumused tulevikus täiskasvanulikuma, enam juhendatud orientatsiooni (vt Puksand 2010b, 2011, 2012 ilmumas). Tekstimuutujaid tuleb aga rohkem või vähem intuiitiivselt arvestada keelekasutuse kanalist sõltumata, seostades neid ühtaegu nii noorte enda eakohaste võimete ja tekstiharjumuste kui ka nende tulevaste, täiskasvanuelu vajadustega.

Materjali allikad (klasside ja ilmumisaaja järjestuses)

Ajalugu

Hergauk, Eha, Mart Laar, Maria Tilk 2002. Ajalugu 5. klassile. Tallinn: Avita.

Vseiov, David 2002. Pilk ajalukku. 5. klassi õpik. Tallinn: Koolibri.

Piir, Milvi Martina 2009. Inimesed ajas. Ajalooõpik 5. klassile. I osa. Tallinn: Avita.

Piir, Milvi Martina 2009. Inimesed ajas. Ajalooõpik 5. klassile. II osa. Tallinn: Avita.

Kõiv, Mait, Milvi Martina Piir 2010. Vanaaeg. Ajalooõpik 6. klassile. I osa. Tallinn: Avita.

Kõiv, Mait, Milvi Martina Piir 2010. Vanaaeg. Ajalooõpik 6. klassile. II osa. Tallinn: Avita.

Emakeel

Hiisjärvi, Piret 2001. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 2001. Emakeele ABC. IV klassi õpik. Tallinn: Koolibri.

Hiisjärvi, Piret 2002. Õpime eesti keelt suheldes. Eesti keele õpik 5. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 2002. Sõnasõber. V klassi eesti keele õpik. Tallinn: Koolibri.

Hiisjärvi, Piret 1999. Eesti keele õpik 6. klassile. Tallinn: Avita.

Maanso, Viivi, Kaider Vardja, Merike Vardja 1999. Keelesõber. VI klassi emakeeleõpik. Tallinn: Koolibri.

Loodusõpetus

Kaljula, Sirje, Aivo Saar 2001. Loodusõpetus IV klassile. 1. osa. Tallinn: Koolibri.

Kaljula, Sirje, Hergi Karik, Aivo Saar, Kalle Sirel 1998. Loodusõpetus V klassile. Tallinn: Koolibri.

Relve, Hendrik 1999. Loodusõpetus VI klassile. 1. osa. Tallinn: Koolibri.

Relve, Hendrik 1999. Loodusõpetus VI klassile. 2. osa. Tallinn: Koolibri.

Muusikaõpetus

Pullerits, Monika, Liivi Urbel 2010. Muusikaõpik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Pullerits, Monika, Liivi Urbel 2010. Muusikaõpetuse töövihik 4. klassile. Tallinn: Avita.

Sepp, Anu, Aive Skuin, Karolina Sepp 2007. Muusikaõpik. 7. klass. Tallinn: Avita.

Sepp, Anu, Aive Skuin, Karolina Sepp 2007. Muusikaõpetuse töövihik. 7. klass. Tallinn: Avita.

Kirjandus

- Aava, Kartin 2011.** Teadmuspõhise ühiskonna ja elukestva õppe diskursuste rekontekstualiseerimine Eestis. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 5–18. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.01>.
- Annus, Anneliis 2011.** Õpikukeele analüüs VI klassi „Vanaaja” näitel. Baka-laureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- Antia, Bassey Edem 2000.** Terminology and Language Planning. An Alternative Framework of Practice and Discourse. (= Terminology and Lexicography Research and Practice 2.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Argus, Reili 2011.** Kui hea on meie kooliõpikute eesti keel? – Õpetajate Leht 11.02.2011.
- Beaugrande, Robert-Alain de, Wolfgang Ulrich Dressler 1981.** Einführung in die Textlinguistik. (= Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 28.) Tübingen: Niemeyer = [Digitalized version] 2002. Introduction to Text Linguistics; http://www.beaugrande.com/introduction_to_text_linguistics.htm (20.01.2012). <http://dx.doi.org/10.1515/9783111349305>.
- Biber, Douglas 1995.** Dimensions of Register Variation. A Cross-Linguistic Comparison. Cambridge, New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511519871>.
- Björnsson, Carl-Hugo 1968.** Läsbarhet. Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- Björnsson, Carl-Hugo 1969.** Lix på Danska. Stockholm: Pedagogiskt centrum, Stockholms skolförvaltning.
- Bloor, Meriel 2004.** Towards a systemic functional model for comparing forms of discourse in academic writing. – Ilha do Desterro. Journal of English Language, Literatures in English and Cultural Studies. Revista de Língua Inglesa, Literaturas em Inglês e Estudos Culturais. Vol. 46: Special Issue on Systemic Functional Linguistics in Action, 83–115.
- Crawford Camiciottoli, Belinda 2007.** The Language of Business Studies Lectures. A corpus-assisted analysis. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- DuBay, William H. 2004.** The Principles of Readability. Costa Mesa, California: Impact Information.
- Eltis, Jaanus 1995.** Word length and its semantic complexity. – Family and Textbooks. Ed. Inger Kraav, Jaan Mikk, Larissa Vassiltchenko. (= Proceedings of the Department Education 3.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Erelt, Tiit 2007.** Leksikoloogia. – Mati Erelt, Tiit Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 587–703.
- Fairclough, Norman 2010.** Analysing Discourse. Textual analysis for social research. London, New York: Routledge.

- Gee, James Paul 2004.** Situated Language and Learning. London, New York: Routledge.
- Gee, James Paul 2008.** An Introduction to Discourse Analysis. Theory and method. 2nd edition. New York, London: Routledge.
- Griffith, Pricilla E., Jiening Ruan 2005.** What is metacognition and what should be its role in literacy instruction? – Metacognition in Literacy Learning. Theory, Assessment, Instruction, and Professional Development. Ed. Susan E. Israel, Cathy Collins Block, Kathryn L. Bauserman, Kathryn Kinnucan-Welsch. Mahwah (NJ), London: Lawrence Erlbaum, 3–18.
- Hakulinen, Auli 1993.** Mitä ihminen äidinkielestään tietää? Luento *Suomalaisen mieli ja kieli* -symposiumissa. – Virke 1. Helsinki: Äidinkielen Opettajain Liitto, 10–14.
- Halliday, Michael A. K. 1989.** Spoken and Written Language. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, Michael A. K. 1994.** An Introduction to Functional Grammar. Second Edition. London: Edward Arnold.
- Harrison, Colin 1980.** Readability in the Classroom. Cambridge University Press.
- Harrison, Sandra, Paul Bakker 1998.** Two new readability predictors for the professional writer: pilot trials. – Journal of Research in Reading 21 (2), 121–138. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9817.00049>.
- Henno, Imbi (koost.) 2011.** Õpiraskustega õpilase toetamine põhikoolis (ainealased metoodilised ja õppematerjalid). Tallinn, Tartu: Ristiku Põhikool, Haridus- ja Teadusministeerium. (Vt www.oppekava.ee/rubriigist_„Abiks_õpetajale”.)
- Heylighen, Francis, Jean-Marc Dewaele 2002.** Variation in the contextuality of language: An empirical measure. – Foundation of Science 7, 293–340.
- IRA 1999** = David W. Moore, Thomas W. Bean, Deanna Birdyshaw, James A. Rycik 1999. Adolescent Literacy. A position statement for the Commission on Adolescent Literacy of the International Reading Association; http://www.reading.org/resources/issues/positions_adolescent.html (24.03.2007).
- Israel jt 2005** = Susan E. Israel, Cathy Collins Block, Kathryn L. Bauserman, Kathryn Kinnucan-Welsch (ed.). Metacognition in Literacy Learning. Theory, Assessment, Instruction, and Professional Development. Mahwah (NJ), London: Lawrence Erlbaum.
- Jacobsen Khan, Eiliyah Julie 2010.** Afkompicerings af juridisk sprog. Resumé: Simplifying legal language. Frederiksberg: Institut for Internationale Sprogstudier og Vidensteknologi, 19–21.
- Johnson, David, Gunther Kress 2003.** Globalisation, Literacy and Society: redesigning pedagogy and assessment. – Assessment in Education 10 (1), 5–14. <http://dx.doi.org/10.1080/09695940301697>.

- Kaalep, Heiki-Jaan, Muischnek, Kadri 2002.** Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu.
- Karlep, Karl 1998.** Psühholingvistika ja emakeeleõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karvonen, Pirjo 1995.** Oppikirjateksti toimintana. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasik, Reet 2007.** Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kerge, Krista 2000.** Kirjakeel ja igapäevakeel. – Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 75–110.
- Kerge, Krista 2002a.** Kirjakeele kasutusvaldkondade süntaktiline keerukus. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 29–46.
- Kerge, Krista 2002b.** Varieties of language and mother tongue teaching orientation. – Learning and Educational Media. Ed. Jaan Mikk, Veijo Meisalo, Hasso Kukemelk, Mike Horsley. [= The Third IARTEM Volume.] Tartu: The International Association for Research on Textbooks and Educational Media, University of Tartu, 230–236.
- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Kerge, Krista 2008a.** Tekstitöö ja vahenduoskus. – Iseseisev keelekasutaja. B1- ja B2-taseme eesti keele oskus. Koost. Anu-Reet Hausenberg, Marju Ilves, Anne-Katrin Kaivapalu, Krista Kerge, Katrin Kern, Mare Kitsnik, Ingrid Krall, Karin Rummo, Tiina Rüütmaa. Tartu: Atlex; [Tallinn:] Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus, 121–139.
- Kerge, Krista 2008b.** Vilunud keelekasutaja. C1-taseme eesti keele oskus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kerge, Krista 2010a.** Kirjažanrite keeleparameetrid mitme tekstiliigi taustal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 32–62.
- Kerge, Krista 2010b.** Tekstikeskne keeleõpetus põhikoolis. – Põhikooli valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus”. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee>, link 15 (25.01.2012).
- Kerge, Krista 2011a.** Tekst gümnaasiumi emakeeleõpetuse keskmes. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus”. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee>, link 12 (20.02.2012).
- Kerge, Krista 2011b.** Tekstitoimingute valdamine. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus”. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik

- Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee>, link 14 (20.02.2012).
- Kerge, Krista 2011c.** Keeleõppe sotsiokognitiivsest paradigmast. – Gümnaasiumi valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus”. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus; <http://www.oppekava.ee>, link 15 (20.02.2012).
- Kerge, Krista, Anne Uusen 2010.** Toimingu- ja tekstikeskne keelemaailm. – Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool. Toim. K. Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 95–111.
- Kerge, Krista, Hille Pajupuu 2010.** Text-types in speech technology and language teaching. – Analysing Data > Describing Variation. *Proceedings of the XXVIII International Conference of AESLA*. Ed. Jorge Luis Bueno Alonso, Dolores González Álvarez, Úrsula Kirsten Torrado, Ana E. Martínez Insua, Javier Pérez Guerra, Esperanza Rama Martínez & Rosalia Rodríguez Vázquez. Vigo: Universidade de Vigo (Servizo de Publicacións), 380–390.
- Kerge jt 2007** = Krista Kerge, Hille Pajupuu, Rene Altrov. Tekst, kontekstuaalsus ja kultuur. – Keel ja Kirjandus 8, 624–637.
- Kern, Richard 2000.** Literacy and Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
- Leiw, Matti 1993.** Lapse keeleline areng. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Levy, Stacia 2008.** Lexical Bundles in Professional and Student Writing. A Study in Linguistic Variation. Saarbrücken: VDM Verlag Dr Müller.
- Maanso, Viivi 1979.** Võõrsõnatarvitusest keskastme õpikuis. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 42–60.
- Maanso, Viivi 1981.** Üldhariduskooli õpikute sõnavarast. – Pedagoogiliste uurimuste tulemused 1976–1980. Keel ja Kool. Koost. Endel Noor. Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimisnõukogu. Tallinn: Eesti NSV Haridusministeerium, 4–14.
- Maanso, Viivi 1982.** Meie õpikute keelest: sõnapikkusest ja selle vastavusest õpilaste lugemisoskuse tasemele. – Nõukogude Kool 1, 24–26.
- Maanso, Viivi, Jaan Mikk (toim.) 1979.** Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut.

- Meier, Heidi 2003.** Essee asend allkeelte tekstitüübivõrdluses. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Mikk, Jaan 1979.** Õppeteksti keerukus ja õpilaste väljendusoskus. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 7–12.
- Mikk, Jaan 1980.** Teksti mõistmine. Tallinn: Valgus.
- Mikk, Jaan 1991.** Didaktika küsimusi. Loengukonspekt üliõpilasele. Tartu: Tartu Ülikool.
- Mikk, Jaan 2000.** Textbook: Research and Writing. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mikk, Jaan 2003.** Kuidas hinnata õppeteksti keerukust? – Õpetajate Leht 01.08.2003.
- Mikk, Jaan, Heli Uiho, Jaanus Elts 2001.** Word length as an indicator of semantic complexity. – Text as a Linguistic Paradigm: Levels, Constituents, Constructs. Festschrift in Honour of Luděk Hřebíček. Ed. Ludmila Uhlířová, Gejza Wimmer, Gabriel Altmann, Reinhard Köhler. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier, 187–195.
- Mägedi, Merike 2003.** Sõnavara võõrus. Võõrsõnad eesti tekstis. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Nelson, Mike 2000.** Chapter 5. The Methodological Background: British Traditions of Text Analysis, Correlative Register Analysis and Corpus Linguistics. – A Corpus-Based Study of Business English and Business English Teaching Materials. PhD Thesis. Ms. Manchester: University of Manchester; <http://users.utu.fi/micnel/thesis/Chapter5%20.html>.
- Nevins, M. Eleanor 2010.** Intertextuality and misunderstanding. – Language & Communication 30 (1). Intertextuality and Misunderstanding, 1–6. <http://dx.doi.org/10.1016/j.langcom.2009.10.001>.
- Niglas, Katrin 1997.** Statistika loengumaterjale. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli informaatika osakond.
- Ochs, Elinor 1993.** Constructing social identity: A language socialization perspective. – Research on Language and Social Interaction 26 (3), 278–306.
- Pajupuu jt 2009** = Hille Pajupuu, Krista Kerge, Pilvi Alp. Sõnavara loomulik rikkus haritud keeleoskaja tekstides. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 5. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper; külastoim. Reili Argus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 187–196. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.12>.

- Pajupuu jt 2010** = Hille Pajupuu, Krista Kerge, Lya Meister, Eva Liina Asu, Pilvi Alp. Naturalness of speaking and how to assess it. – *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences* 59 (2), 120–140. <http://dx.doi.org/10.3176/tr.2010.2.02>.
- Pedley, Mel 2006.** Designing for Dyslexics. The Art of Accessibility; <http://accessites.org/site/2006/11/designing-for-dyslexics-part-3-of-3> (20.01.2012).
- PISA 2009** = Helin Puksand, Tiit Lepmann, Imbi Henno 2010. PISA 2009 – Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused funktsionaalses lugemises, matemaatikas ja loodusteadustes. Toim. Gunda Tire. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Priimägi jt 1979** = Arne Priimägi, Jaan Mikk, Mai Nisamedtinova, Tiiu Voodla. Teksti mõistetavuse reeglite rakendamise efektiivsusest. – Õppeteksti ja õpilaste väljendusoskuse probleeme. Koost. Endel Noor. Toim. Viivi Maanso, Jaan Mikk. Pedagoogikateaduselt koolile. Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, Eesti NSV Pedagoogilise Uurimistöö Koordineerimise Nõukogu. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogiline Teadusliku Uurimise Instituut, 16–36.
- PRÕK 2011** = Põhikooli riiklik õppekava. Elektrooniline Riigi Teataja; <https://www.riigiteataja.ee/akt/13273133> (20.01.2012).
- Puksand, Helin 2003.** Sõnavara õpetamine ja õpikuteksti keerukus põhikooli II astme näiteil. Magistritöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Puksand, Helin 2004.** Loetavusindeksi Lix sobivusest eestikeelsele tekstile. – Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: Tartu Ülikool, 108–119.
- Puksand, Helin 2005.** Terminoloogia õpikutes. – Tekstid ja taustad IV. Tekstiliigivaatlusi. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 29.) Tartu: Tartu Ülikool, 68–81.
- Puksand, Helin 2010a.** Lugemine. Lugemis- ja õpiharjumused. – Helin Puksand, Tiit Lepmann, Imbi Henno. PISA 2009 – Eesti tulemused. Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused funktsionaalses lugemises, matemaatikas ja loodusteadustes. Toim. Gunda Tire. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 21–74.
- Puksand, Helin 2010b.** Tekstid, mida loevad teismelised. Teismeliste lugemisharjumuste kasutamine koolis. – Tekstid ja taustad VI. Tekstiuurimus ja kool. Toim. K. Kerge. (= Eesti keele ruum. Emakeeleõpetuse Infokeskuse toimetised 5.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 20–35.
- Puksand, Helin 2010c.** Meetodeid teksti mõistmise arendamiseks. – Põhikooli valdkonnaraamat „Eesti keel ja kirjandus”. Koost. Mari Kadakas. Tallinn: Riiklik Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskus. Tallinn: REKK; <http://www.oppekava.ee/>, link 13 (25.01.2012).

- Puksand, Helin 2011.** Eesti koolinoorte lugemisharjumused meedia näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 179–195. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.11>.
- Puksand, Helin 2012 (ilmumas).** Reading habits of the Estonian adolescents – the basis for lifelong learning. – Lifelong Learning. Ed. Jaan Mikk. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pöld, Karin 2008.** Jaan Kaplinski tekstide kontekstuaalsus ja süntaks. Baka-laureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut.
- Raik, Margit 2001.** Võõrsõnad põhikooli emakeele- ja kirjandusõpikutes. Baka-laureusetöö. Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudis. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Rayner jt 2001** = Keith Rayner, Barbara R. Foorman, Charles A. Perfetti, David Pesetsky, Mark S. Seidenberg. How psychological science informs the teaching of reading. – *Psychological Science in the Public Interest* 2 (2), 31–74. <http://dx.doi.org/10.1111/1529-1006.00004>.
- Reid, Ian (ed.) 1987.** The Place of Genre in Learning. Deakin: Deakin University Press.
- Stubbs, Michael 1996.** Text and Corpus Analysis. Oxford, England & Cambridge, USA: Blackwell.
- Urbel, Liivi 2010.** Ainekavas taotletavad õpitulemused, õppesisu ja õppetegevus (õppeprotsessi kirjeldus). Sissejuhatus. – Põhikooli valdkonnaraamat „Kunstid”: Muusika. Tallinn: REKK, 1–6; http://www.oppekava.ee/index.php/P%C3%B5hikooli_valdkonnaraamat_KUNSTID (21.01.2012).
- Ure, Jean 1971.** Lexical density and register differentiation. – Applications of Linguistics. Ed. G. Perren, J. L. M. Trim. London: Cambridge University Press, 443–452.
- Vermeer, Anne 2000.** Coming to grips with lexical richness in spontaneous speech data. – *Language Testing* 17 (1), 65–68. <http://dx.doi.org/10.1191/026553200676636328>.

Analysis of learning texts in the context of literacy acquisition

Helin Puksand, Krista Kerge

On the background of literacy theory (e.g. Gee 2004, 2008), as well as research on the Estonian learning media (e.g. Mikk 2000) and genres (Kerge, Pajupuu 2010 on 18 written and 10 oral genres), this article deals with the text parameters of four textbooks (music for grades 4 and 7, plus history for grades 5 and 6). Learning texts were studied for their readability, exactness, and lexical parameters: (1) text difficulty measured with Lix (Björnsson 1968), (2) nominality (proportion of nouns) and (3) lexical density measured by the Ure-formula (see Halliday 1989, 1994 for both); (4) formality index F pointing to the level of ambiguity and thus to wording exactness (Heylighen and Dewaele 2002 formula); (5) lexical richness (Uber-index; see Vermeer 2000), and (6) lexical qualities (representation of special terms, percentage of loan words of foreign structure, recurrence of lexemes). For index Lix and its factors, 11 more textbooks of natural studies, mother tongue, and history for grades 4–6 were compared (based on Puksand 2003) to those mentioned above. Some visual observations were made to interpret the statistical data in the light of legibility (e.g. lay-out features such as text, paragraph and line length, use of illustrations, etc).

Quantitative results put texts situated in learning process of the age group from 10 to 13 years on the continuous scales of Estonian genres in general. This made it possible to evaluate the appropriateness of the text for the relevant age group: there were problems with two recent textbooks (history for grade 5 and music for grade 7) showing a level higher than the median of the Estonian adult written genres. On the other hand, one of the difficult textbooks was quite easy by its lexis while the other one was extremely hard to understand. As to the layout, both of them seemed appropriate even for those with learning difficulties. The correlations between the parameters made it possible to understand how to address a text in a more suitable for the age manner. For example, formality formula is based on the idea that nouns (referential units) make a text more exact than other parts of speech, but on the other hand, the more nominal units, the denser (and, thus, less understandable) a text is ($r=0.946$). Writers and editors should provide sentential definitions rather than those in the form of lists, bracketed synonyms, hyponyms, or comments dominating now; they should enrich the text with more clarifications and examples, etc. To this end, a speed index as a quotient of LD per sentence was calculated (see Bloor 2004 on slow and fast texts). It showed that learning texts are faster than any adult genre except job-related electronic

correspondence. Though, the text-speed phenomenon should be studied in a qualitative manner, and its measures need to be proved in a much wider range of situated genres. The latter applies to nominality and text difficulty, too (see also Harris and Bakker 1998).

Keywords: lexis of learning text, lexical richness, loan words with the foreign structure, nominal versus verbal style, readability, text difficulty, lexical density, fast and slow text, methodological problems of genre research, LSP and linguistic form of translated terms

Helin Puksand
kasvatusteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
helin.puksand@tlu.ee

Krista Kerge
eesti keele ja kultuuri instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
krista.kerge@tlu.ee

LEPINGUTE LAUSESTRUKTUUR

RIINA REINSALU

Annotatsioon. Pind- ja süvastruktuuri kvantitatiivne analüüs võimaldab uurida teksti lausestruktuuri ja pakub seega žanrianalüüsi seisukohast väärt uurimistulemusi, mis koos lepingute üldstruktuuri analüüsiga lubavad teha üldistusi lepingu kui tekstiliigi, aga laiemalt ka õigustekstide ja -keele kohta. Analüüsist ilmneb, et lepingutele ette heidetav keerukus ei tulene kõrvallauseste mitmetasandilisest ülesehitusest, sest enamik lauseid esineb lepingus lihtlause või lihtsa struktuuriga liitlause kujul, vaid peamiselt pealausestesse sisestatud mitmesugustest tarinditest (infiniit- ja partitsiipitarindid, nominalisatsioonid, adverbisatsioonid, predikaaditatarindid). Ühte lausesse tihkelt kokku pakituna koormavad need lause infoga üle, raskendades ühtlasi tekstist arusaamist. Lausetasandil lisavad tekstile keerukust kiillauseid, mille rohkus on üks lepingute lausestruktuuri erijooni.

Võtmesõnad: tekstianalüüs, žanrianalüüs, tekstiliik, õigus- ja halduskeel, leping, süntaks

1. Žanriteooriat

Funktsionaalses žanrianalüüsis määrab žanri olemuse selle kommunikatiivne eesmärk, milleni on võimalik jõuda teksti struktuuri uurides. Teksti vormilise struktuuri analüüs paljastab teksti kognitiivse struktuuri. Kognitiivne struktuur on astmeline, koosnedes kindlal viisil järjestatud strateegiatest, mis kombineerituna väljendavad teksti üldist kommunikatiivset eesmärki ja seega ka teksti looja kavatsusi.

Kommunikatiivne eesmärk võib tekstis väljenduda kas otsesõnu või kaude. John Swales eristab žanre, mis on kindlapiirilise kommunikatiivse eesmärgiga (nt retsept), kuid ka selliseid žanre, mille eesmärkide rohkus teeb teksti tähendustasandi keeruliseks ja ähmastab seeläbi žanri piire. Selline mitmekihiline kommunikatiivne eesmärk on iseloomulik näiteks uudisele: uudistekstid hoiavad küll lugejaid maailmas toimuvaga kursis, kuid nende kaudu võidakse mõjutada ka inimeste arvamust, reguleerida nende käitumist või näidata uudise tellijat soovitud valguses. (Swales

1990: 46–47) Sellistele varjatud eesmärkidele on omane see, et neid ei saa siduda mingi kindla žanriga, nad on tugevalt subjektiivsed ja nende hulk ei ole piiratud, mistõttu on teksti žanrikuuluvust raske määrata (Askehave 1999: 17–21). Ka ei tohi lasta end eksitada teksti harjumuspärasest ülesehitusest, isegi mitte kinnistunud nimetusest, sest see ei pruugi vastata sisule (Fairclough 2003: 66–67). Žanrikuuluvuse üle otsustamine nõuab kõigepealt keelevälise konteksti tundmaõppimist ning teksti lähemat sisu- ja keeleanalüüsi, sest üksnes esmamulje põhjal võetud seisukohad võivad viia eksitulemusteni.

Vijay Kumar Bhatia pakub välja laiahaardelise analüüsimeetodi, mis hõlmab kolme tasandit: leksikaal-grammatilisi tunnuseid, tekstimustreid ja struktuuri. Tekstile omased leksikaal-grammatilised jooned tulevad sageli kõige paremini esile kvantitatiivse analüüsiga, mis võimaldab kinnitada või lükata ümber intuiitiivseid seisukohti tekstualiseerimise ja kommunikatiivsete eesmärkide kohta. Tekstimustrite uurimine lisab žanrianalüüsile sügavust, andes vastuseid küsimusele, miks on teksti autor valinud just seesuguse kirjutusviisi. Struktuuri analüüs paljastab aga autori kommunikatiivsed kavatsused ja seega teksti selgroo moodustava kognitiivse struktuuri. (Bhatia 1993: 24–32)

Olen varem analüüsinud lepingute üldstruktuuri ja tekstimustreid (Reinsalu 2011), siinses artiklis keskendun lepingutekstide süntaktilisele analüüsile. Eesmärk on tuvastada lepingute žanriomased tunnused: vaa-data, millest lepingute lausestruktuur koosneb ja kuidas selles väljendub žanri eripära. Kuna lepinguid peetakse sageli raskesti mõistetavaks tekstiliigiks, püüan selle analüüsiga välja selgitada, kas sel käibetõel on alust ja milles lepingukeele võimalik keerukus võiks lausetasandil seisneda. Žanritunnused joonistuvad selgemalt välja võrdluses analoogse uurimusega teiste tekstiliikide kohta.

2. Analüüsi lähtekohti

Tekstide žanrikuuluvuse analüüsi võib üles ehitada teksti leksikaal-grammatiliste tunnuste kvantitatiivsele analüüsile, üht võimalust selleks pakub pind- ja süvastruktuuri lausete eristus. Selle lähtekohaks on põhimõte, et iga sõnum, millel on tekstiline väljund, esineb pindstruktuuri lause kujul, pindstruktuuri laused koosnevad aga kas ühest või mitmest süvastruktuuri elementaarlausel ehk propositsioonist, mille moodustab süvastruktuuri

predikaat koos oma argumentidega (Kasik 2002: 200). Süvastruktuuri semantilis-süntaktiline vahekord avaldub pindstruktuuris mitmeti, olles erinevate lause- ja sõnastusmallide aluseks (Kasik 2004: 21). Selle tarvis, et ühendada propositsioone pindstruktuuri lauseks, pakub keel mitut võimalust, tekstilingvistikas jagatakse need rinnastus-, alistus- ja sisestusseoseks (Kasik 2002: 200). Olenevalt seose liigist kaasnevad transformatsiooniga mõningad muutused: osa süvastruktuuri lausetest kaob (kaotab oma predikaadi), osa sulandub teise lausesse (Ingo 1994: 13).

Artikkel pakub lepingute pind- ja süvastruktuuri analüüsi. Allikmaterjalina kasutan Otepää vallavalitsuse 39 töövõtu- ja käsunduslepingut¹, mis on sõlmitud juriidilise või füüsilise isikuga aastatel 2006–2008. Analüüsitud lepingud sisaldavad ühtekokku 1405 pindstruktuuri lauset. Lauseanalüüsist olen jättnud kõrvale need tekstiosad, mis ei esine lepingu pindstruktuuris lause kujul, nt dokumendi rekvisiidid (sh lepingu allkirjastamise aeg ja koht), jaotiste pealkirjad, poolte kontaktandmed, eraldi esinevad loetelud. Neid hõlmab lepingute üldstruktuuri kirjeldus (vt Reinsalu 2011).

Analüüsi käigus olen iga pindstruktuuri lause jaganud propositsioonideks (vt meetodi kirjeldust ka Kasik 2002). Olenevalt sellest, mis kujul need propositsioonid pindstruktuuris esinevad, eristan järgmisi lauselisuse tasandeid: pea-, kõrval- ja kiillaused, infiniit- ja partitsiip-*tarindid*, nominalisatsioonid, adverbisatsioonid ning predikaadita *tarindid*. Pea-, kõrval- ja kiillaused on ka vormi poolest laused. Infiniit-*tarindite* puhul on elementaarlause predikaat võtnud pindstruktuuris infiniitse verbivormi, partitsiip-*tarindi* puhul partitsiibi ja nominalisatsiooni puhul verbaalsubstantiivi kuju. Adverbisatsioonid esinevad süvastruktuuris predikaativlause, pindstruktuuris *lt*-adverbidenä. Predikaadita *tarindid* on enamasti täiendi- või lisandifraasid, mis süvastruktuuris esindavad kas predikaativ- või omajalauset.

Et see meetodi kirjeldus ei jääks liiga pealiskaudseks, esitan ühe näite-laue (1) analüüsi. Kõigepealt toon välja pindstruktuuri lause, st lause sellisel kujul, nagu see lepingus esineb. Seejärel jagan pindstruktuuri lause fraasideks (paremal) ja viin need fraasid süvastruktuuri elementaarlausete kujule (vasakul). Seega koosneb näitelause 11 propositsioonist: 1 pea-lausest (PL), 1 kõrvallausest (KL), 1 infiniit-*tarindist* (INF), 2 partitsiip-

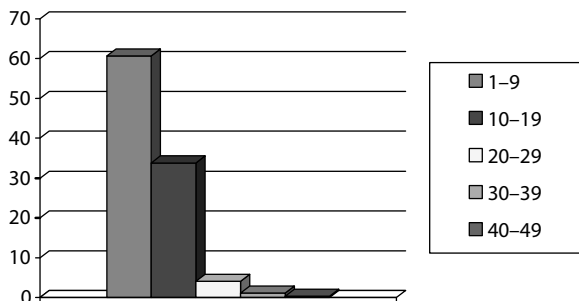
¹ <http://avalik.amphora.ee/otepaa/documents.aspx?org=66&unit=-1&fid=272>; <http://avalik.amphora.ee/otepaa/documents.aspx?org=66&unit=-1&fid=271> (25.01.2009).

tarindist (PART), 2 nominalisatsioonist (NOM), 1 adverbialisatsioonist (ADV) ja 3 predikaadita tarindist (PRED). Nii on vaatlusaluses lauses esindatud kõik lauselisuse tasandid, v.a kiillause.

- (1) Tellija kohustub lõplikult valminud Ehitustööd vastu võtma, mille kohta koostatakse poolte esindajate poolt allkirjastatav Ehitustööde üleandmise-vastuvõtmise akt.

Tellija kohustub (Ehitustööd vastu võtma) (PL)
 (tellija) võtab vastu > vastu võtma (INF)
 (ehitustööd) valmivad > valminud (Ehitustööd) (PART)
 valmimine on lõplik > lõplikult (ADV)
 (vastuvõtmise kohta) koostatakse akt (KL)
 pooltel on esindajad > poolte esindajate (PRED)
 (akti) allkirjastavad esindajad > esindajate poolt allkirjastatav (akt) (PART)
 (töövõtja) annab ehitustööd üle > Ehitustööde üleandmise (NOM)
 (tellija) võtab ehitustööd vastu > Ehitustööde vastuvõtmise (NOM)
 üleandmisel on akt > üleandmise akt (PRED)
 vastuvõtmisel on akt > vastuvõtmise akt (PRED)

Analüüsitud pindstruktuuri laused jagunevad süvastruktuuri tasandil 13 305 propositsiooniks. Enamik lauseid sisaldab 1–9 propositsiooni (60,7% lausetest), üsna palju on ka 10–19 propositsioonist koosnevaid lauseid (33,8%). Harvem jääb propositsioonide hulk lauses vahemikku 20–29 (4,1%), 30–39 (1,1%) ja 40–49 (0,3%) propositsiooni. Jooniselt 1 nähtub, et 20-st ja enamast propositsioonist koosnevad laused on võrdlemisi eripärased, enamasti on tegu mingit loetelu sisaldavate lausetega. Suurim propositsioonide arv lauses on 46, vähim 1.

Joonis 1. Propositsioonide esinamus pindstruktuuri lausetes %

Keskmiselt on propositsioone lauses 9,5, mis tähendab, et lepingute laused on võrdlemisi sisutihedad ja kompleksed. Ühte fraasi on püütud mitmesuguste laiendite abil suruda kokku võimalikult palju infot ja fraasid ise on omavahel ühendatud keerukaks lausestruktuuriks. Seda tõendab ka alltoodud näide (2): kuigi see lause esindab pindstruktuuris lihtlauset, on see erinevate sisestuste, peamiselt partitsiiptarindite, aga ka nominalisatsioonide ja predikaadita tarindite kuhjamise teel muudetud struktuurilt keeruliseks.

- (2) Tellija kohustub tasuma Töövõtjale punktis 1 nimetatud töö teostamise eest 187 620 (ükssada kaheksakümmend seitse tuhat kuussada kaksikümmend) krooni, peale töö üleandmise-vastuvõtmise akti allakirjutamist seitsme (7) kalendripäeva jooksul Töövõtja poolt esitatud arve alusel MTÜ Liivimaa Arenduskeskus arveldusarvele nr 10220049356019 Ühispangas.

Selgemat ettekujutust lepingute tekstiliigiliste tunnusjoonte kohta aitab luua tulemuste esitamine lauselisuse tasandite kaupa. Kuigi ka sisestuste (infiinit- ja partitsiiptarindite, nominalisatsioonide, adverbisatsioonide ning predikaadita tarindite) analüüs moodustab olulise osa lepingu grammatilise struktuuri kirjeldusest, keskendun siinses artiklis pea-, kõrval- ja kiillausetele.

3. Pealaused

Süvastruktuuris pealausete kujul olevaid lauseid on vaatlusaluses materjalis 14,9% (1978 propositsiooni). Kui kõrvutada seda pindstruktuuri lausete hulgaga, ilmneb, et enamik lepingu lauseid koosneb ühest pealausest, st pealausetevahelist rinnastust esineb vähe. Seega on lepingutekst pigem loetelulaadne: sätted tuuakse välja punkthaaval, mitte ei vormistata neid mitmest pealausest koosnevaks liitlauseks. See aga tähendab, et lihtlause kujul esinevad pealaused on infoga üle koormatud, sisaldades arvukalt mitmesuguseid sisestusi (3).

- (3) Käsundisaajal on õigus nõuda ehitustööde peatamist avariiohu tekkimise, ehitusalastes õigusaktides sätestatud nõuete rikkumise, ehitusloa või kirjaliku nõusoleku tingimuste täitmata jätmise ja ehitusprojektile mittevastava ehitamise korral.

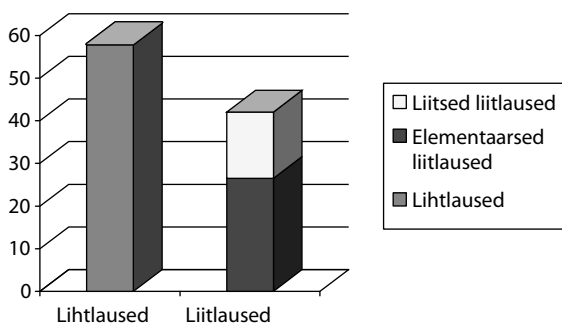
Selliseid pealauseid, mis koosnevad üksnes subjektist ja predikaadist ning järgnevatest pikkadest, inforohketest kõrvallausestest, leidub vähe. Nende väheste näidete puhul on predikaadiks peamiselt kas verb *tagama* (4) või *kinnitama* (5), millele järgneb *et*-kõrvallause, kuhu on mahutatud lepingupunkti põhisisu.

- (4) töövõtja tagab, et kogu töö tehakse hea kvaliteediga ja vigadeta;
- (5) Pooled kinnitavad, et käesoleva Lepingu tekst on koostatud pooltevaheliste läbirääkimiste tulemusel ning et Leping vastab Poolte tegelikule tahtele.

4. Kõrvallused

Analüüsitud materjalis on kõrvallauseid kokku 901, mis moodustavad propositsioonidest 6,8%. Võrdlus pealausetega – kõrvallauseid on üle poole võrra vähem kui pealauseid – osutab kõrvallauseste väiksemale osatähtsusele info edastamisel. Siiski võib kõrvallauseste puhul täheldada, et need ei jää sisutiheduse poolest pealauseitele alla: nii pea- kui ka kõrvallused, mis moodustavad ühtekokku vaid 21,7% propositsioonide koguhulgast, peavad mahutama suurel hulgal seesuguseid elementaarlauseid, mis esinevad pindstruktuuris peamiselt predikaadita tarindite, nominalisatsioonide ja partitsiipitarinditena.

Seda, et lepingute süntaksi keerukus seisneb pindstruktuuri pea- ja kõrvallausestes olevate sisestuste rohkuses, mitte kõrvallauseste keerukas hierarhiasüsteemis, kinnitab ka pindstruktuuri lausete analüüs lauseliikide kaupa (joonis 2).

Joonis 2. Liht- ja liitlausete esinemus pindstruktuuri lausetes %

Nagu ka eespool osutasin, on enamik (58%) pindstruktuuri lauseid lihtlaused. Kuna praegune materjali esitus ei võimaldanud teha lihtlause sõnade automaatloendust, siis puuduvad andmed sõnade keskmise sageduse kohta, kuid sisestuste koguhulga põhjal võib väita, et lihtlaused on pikad ja sisutihedad. Seevastu 42% pindstruktuuri lausetest on lihtlaused, millest elementaarsete lihtlausetes kujul esineb omakorda 63,1% ja liitsete lihtlausetes kujul 36,9%. Elementaarsete lihtlausetes hulgas domineerivad põimlaused (79,2% elementaarsetest lihtlausetest), tüüpilisim on selline struktuur, mille puhul pealause eelneb kõrvallausele (6). Rindlaused moodustavad elementaarsetest lihtlausetest 20,8% ja koosnevad enamasti kahest osalausest (7). Liitsed lihtlaused on väga erineva struktuuriga, enim on levinud selline lausestruktuur, mille korral järgneb pealausele põimlausest kõrvallause (8) või mille pealaused on rinnastatud põimlaused (9).

- (6) Leping kehtib kuni 30. aprill 2008 kui lepingu pooled ei lepi kokku teisiti.
- (7) Otepää Vallavalitsus esitab advokaadile tema nõudmisel kõik lepingu punktis 1 nimetatud ülesande täitmiseks vajalikud dokumendid ning kindlustab ülesande täitmiseks vajaliku informatsiooni.
- (8) Lepingust tulenevate kohustuste täitmata jätmist või täitmisega viivitamist ei loeta lepingu rikkumiseks, kui selle põhjuseks oli vääramatu jõud, mis on ära märgitud vabariigi õigusaktides.
- (9) Vääramatu jõud muudab Lepingus toodud tähtaega perioodi võrra, mille jooksul Lepingu täitmine on mainitud tegurite tõttu katkenud ning lisanud periood, mille jooksul taastatakse endine olukord.

Lepingute pindstruktuuri lauseliigianalüüs näitab, et lepingutes on ülekaalus esimese astme kõrvallauseid, teise astme lauseid on märksa vähem ja kolmanda astme omi vaid mõni üksik. Lisaks osutab pindstruktuuri analüüs sellele, et lepingute kõrvallauseid on liigivaesed, esindades peamiselt kaht kõrvallausetüüpi: relatiivlauseid, mille sidend on viiteseoses pealause elemendiga (u 45% kõrvallausestest), ja adverbialauseid hulka kuuluvaid tingimuslauseid (u 35% kõrvallausestest). Relatiivlause seos pealausestega on vormistatud mingis käändes pronoomenite *mis/kes* ja proadverbide *kuhu/kus/kust* või *mil(lal)* abil. Vaatlusalused laused kuuluvad enamjaolt mitterestriktiivsete relatiivlauseid hulka: pealausest korrelaat puudub, mistõttu relatiivlauseid ei klassifitseeri ega identifitseeri sõna või fraasiga väljendatut, vaid üksnes väidavad midagi referendi kohta (EKG II:

312–313) (10). Tingimuslaused on pealausetega ühendatud sidendi *kui* või ühendi *juhul kui* abil ja väljendavad tingimusi (6, 8, 11).

(10) Töövõtja saab tööde teostamiseks ajapikendust viivituste ja takistuste korral, mis on tingitud Tellijast või tema esindajatest või muudest Töövõtjast mitteolenevatest põhjustest, mille kohta esitatakse kirjalik äriand.

(11) Lepingu kohustuste täitmata jätmisel või puudulikul täitmisel on õigus Poolel käesolev leping lõpetada 30 päevase etteatamisega, kui eelnevatel läbirääkimistel ei ole saavutatud Pooli rahuldavat kokkulepet.

Kolmas kõrvallause tüüp, mis on lepingutes esindatud, olgugi et vähem dominantse kujul, on komplementlausete hulka kuuluv *et*-kõrvallause. Sellised laused moodustavad umbes 10% kõrvallause koguhulgast. Peamiselt laiendavad *et*-kõrvallauseid verbe tähendusega 'tegemata nii, et soovitatav sündmus toimuks' ja informatsiooni edastamist / edastamata jätmist väljendavaid verbe. Esimesse rühma kuuluvad sellised verbid või verbiühendid nagu *tagama*, *vastutama* või *hooldama* (12), mis osutavad lepingupoolle kohustusele hoolitseda selle eest, et teenuse lõpptulemus või teenuse osutamise tingimused vastaksid nõuetele. Teise rühma tüüpide on verb *kinnitama* (13). Näitelause 14 pakub aga nende kahe rühma sünteesi: verbiga *tagama* kohustub lepingupool järgima seadusi jm õigusakte ja täitma varasemate kokkulepetega võetud kohustusi, verbiga *deklareerima* kinnitab ta otsuse, et järgib kokkulepitut.

(12) Tellija tagab, et paigaldavate atraksioonide aluspinna oleks tasane, kivideta, kändudeta mura-, mulla- või liivapinnas.

(13) Töövõtja kinnitab, et on tutvunud nimetatud korruga ja tal ei ole selles toodud tingimuste, nõuete ja tähtaegade suhtes pretensioone.

(14) Pooled tagavad ja deklareerivad, et Lepingu sõlmimisega ei ole nad rikkunud ühtegi kehtiva seaduse, põhikirja või muu normatiivakti sätet ega varem sõlmitud lepingute ja kokkulepetega võetud kohustusi.

Selliseid *et*-kõrvallauseid, mis laiendavad muud tüüpi sõnu või sõnaühendeid, eriti psühhosõnu (mentaalsõnu), on lepingutes vähem. Näiteks väljendab verb *arvama* arvamist-uskumist (15), verb *ootama* soovimist (16).

(15) Kui Tellijal on Töövõtja ees võlgnevusi käesoleva Lepingu alusel või muude OÜ Arhitektuurbüroo Helmi Sakkov ja Otepää Vallavalitsuse vahel sõlmitud lepingute alusel või kui Töövõtjal on pärast käesoleva Lepingu sõlmimist teatavaks saanud sellised asjaolud, mis annavad piisavalt alust arvata, et Tellija ei suuda Projekteerimistööde eest tasuda

maksejõuetuse tõttu, on Töövõtjal õigus mitte anda valmis Projekteerimistöid üle enne kui Tellija on likvideerinud oma võlgnevused OÜ Arhitektuuribüroo Helmi Sakkov ees või tasunud Projekteerimistööde eest ette.

- (16) Vääramatu jõud on asjaolu, mida Töövõtja ei saanud mõjutada ja mõistlikkuse põhimõttest lähtuvalt ei saanud temalt oodata, et ta Lepingu sõlmimise ajal selle asjaoluga arvestaks või seda väldiks või takistava asjaolu või selle tagajärje ületaks.

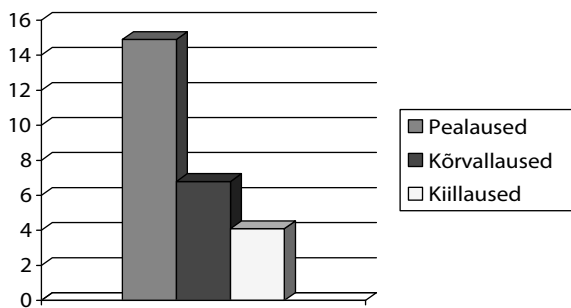
Põhjust, miks *et*-kõrvallaused laiendavad lepingutes peamiselt tegevuse tagamist ja verbi *kinnitama* näol ka informatsiooni edastamist väljendavaid verbe, mitte niivõrd psühhosõnu, võib otsida lepingu olemusest. Leping on õiguste ja kohustuste kogum. Lepingupooled kohustuvad teatud viisil toimima ja annavad selleks oma nõusoleku, mis kõige otsesemalt väljendub lepingu allkirjastamise, kuid varjatumalt ka lepingus toodud kinnituste, lubaduste jm kaudu. Hinnangut, tundmusi vms väljendavad sõnad ja sõnaühendid ei sobi lepingu konkreetsest ja objektiivsust taotleva laadiga kokku.

Relatiivlauseid ja (*juhu*) *kui* -tingimuslauseid, aga ka *et*-kõrvallaused on lepingute domineerivad kõrvallausetüübid. Muud tüüpi kõrvallaused on samuti esindatud (nt adverbiaalausestest ajalauseid ja kõrvutuslauseid, komplementlausestest eriküsilaused), kuid need ei moodusta dominantseid rühmi, mis võimaldaks neid käsitleda lepingute erijoontena.

5. Kiillaused

Peale pea- ja kõrvallauseste esindavad lausetasandit ka kiillaused. Lepingutes moodustavad kiillaused 4,1% propositatsioonidest (545 propositiooni). Nende hulk on seda märkimisväärssem, kui võrrelda seda kõrvallauseste omaga: kõrvallauseid on vaid 2,7% rohkem, mis annab tunnistust nende tagasihoidlikust rollist lepingu süntaksis ja märgib kiillauseste tähtsust (joonis 3).

Kiillaused võivad olla nii täis-, lünk- kui ka vaeglauseid (EKG II: 102). Lepingutes on kiilud harva täis- või lünkause kujul, sest lisatav pikem teave ei ole tavaliselt vormistatud mitte kiilu, vaid eraldi lausena. Näitelause 17 on täislauselise kiilu kohta, mis koosneb pea- ja kõrvallausest, seejuures sisaldab pealause omakorda kiilu. Selline mitmeastmeline kiillause on erandlik, enamasti on kiilud lühemad ja üheastmelised.

Joonis 3. Pea-, kõrval- ja kiillausete esinemus lepingutes %

Lünklausetest kiiludes on tavaliselt jäetud lauses vormistamata verb *olema* predikaadina (18). Domineerivaks kiillausetüübiks on aga vaeglaused, mis esinevad sageli sõnavormi või (mitteverbaalse) fraasi kujul (19). Vaeglausete hulka kuuluvad ka sellised idiomatiseerunud kiilud nagu *kaasa arvatud ...* ja *välja arvatud ...* (20).

- (17) Tellija kohustub tasuma tellitud tööde eest vastavalt Töövõtja esitatud arvele (tunnihind on 169,- (üks sada kuuskümmend üheksa) krooni, mis sisaldab käibemaksu).
- (18) Põhjendatud pretensioonide korral võib hankija vähendada vastava kuu eest makstavat tasu kuni 15%, mis arvestatakse maha vastava kuu arvest (kolm hoiatust 10% neli ja enam hoiatust 15%)
- (19) Lepingu hinnaks ilma käibemaksuta on 354699,60 (kolmsada viiskümmend neli tuhat kuussada üheksakümmend üheksa krooni ja kuuskümmend senti)
- (20) Loetletud juhtudel (välja arvatud punkt 8.2.4) on Töövõtja kohustatud korvama Tellijale tekitatud materiaalse kahju.

„Eesti keele grammatikas” (EKG II: 103) jagatakse kiillaused sisufunktsiooni järgi kaheks: kiillauseteks, mis väljendavad kõneleja suhtumist või kommunikatiivseid taotlusi, ja kiillauseteks, mis esitavad sisulisi kommentaare. Kuna esimest tüüpi kiillausete puhul on tegemist subjektiivsuse väljendusega – kiilud väljendavad tõenäosus- ja väärtushinnangut, annavad edasi kommunikatiiv-modaalset tähendust ning osutavad suhtlussituatsioonile ja tekstiseostele (EKG II: 103–104) –, siis lepingute olemusest lähtuvalt on ootuspärane, et selliseid kiillauseid leping ei sisalda. Seevastu on jõuliselt esindatud sisulisi kommentaare lisavad kiilud, mis on sisu ja vormi poolest mitmekesised.

Kiillausetel on lepingutes sisufunktsioon, st et nende abil lisatakse lausesse täpsustusi-täiendusi. Analüüsitud materjali põhjal võib tuua välja järgmised kiillausete põhilised kasutusjuhud.

1. Kokkuleppelised terminid: kiil on paigutatud tähistatava sõnavormi või fraasi järele (enamasti sulgudesse) ja algab sõnaühendiga *edaspidi nimetatud* või sõnaga *edaspidi*, millele järgneb kokkuleppeline termin.

(21) Otepää Vallavalitsus, mida esindab vallavanem A. P. isikus (edaspidi – Tellija), kes tegutseb põhimääruse alusel ja OÜ Vesilood, mida esindab juhatuse liige A. T. isikus (*edaspidi – Töövõtja*), kes tegutseb põhikirja alusel, sõlmisid omavahel käesoleva töövõtulepingu (*edaspidi – Leping*) *alljärgnevas*:

2. Füüsilise/juriidilise isiku andmed (isikukood/registrikood, aadress/asukoht, telefoni- ja faksinumber, e-posti aadress): paiknevad kiiluna nime järel (tavaliselt komade vahel).

(22) Töövõtja kontaktisik on M. K., tel/fax: x xxx xxx, GSM: x xxx xxx, e-post: xxx@southestonia.info

3. Summad/tähtajad/eksemplarid/protsendid arvu või arvsõnana: vältsimise vältimiseks on lepingutes summad, tähtajad jms kirjutatud arvuna ning seejärel esitatud sulgudes sõnana või vastupidi.

(23) Tellija kohustub tasuma Lepingu objektiks oleva ning nõuetekohaselt teostatud Töö eest 4500.– (*neli tuhat viissada*) krooni kuus järgneva 10 (*kümne*) pangapäeva jooksul.

4. Sisust tulenevad erijuhud.

(24) Arhiivitarvikute (*karbid, kaaned*) kulud katab tellija

(25) Lepingust tulenevate kohustuste mittetäitmist või mittenõuetekohast täitmist ei loeta Lepingu rikkumiseks kui selle põhjuseks oli ettenägematu ja vääramatu jõud (*force majeure*).

(26) Leping jõustub selle allakirjutamisest Osapoolte poolt ja kehtib kuni Lepingus sätestatud kohustuste täitmiseni (*heaks on kiidetud projekti lõpparuanne ning selle alusel on teostatud väljamaksed*).

Hõlmavast lausest eraldatakse kiilud komade, sulgude või mõttekriipsudega. Lepingutes kasutatakse kiilu markeerimiseks enamasti sulge. Sulud on neutraalne marker, mis jätab nende vahele paigutatud teksti muu teksti suhtes tagaplaanile (Mäearu 2000: 111). Seega on sulgude kasutamine

lepingus kooskõlas kiilu funktsiooniga lisada olemasolevasse teksti sisulisi täiendusi-täpsustusi, ilma et lisatav teave oleks sisu või vormi poolest esile tõstetud. Erandiks on kiilud, millega osutatakse kokkuleppelistele terminitele – nendes kasutatakse esiletõstuvahendina poolpaksu kirja ja/ või kirjutatakse terminid esisuurtähega (vt näitelause 21). Harvem markeeritakse kiile komadega, mis eraldavad kiilu muust lausest nõrgemini kui sulud. Seevastu mõttekriipse lepingutes kiilude vormistamiseks ei kasutata. Seda võib seletada sellega, et mõttekriipsudel on esiletõstufunktsioon – nad võrdsustavad kiiluna esitatava teksti muu tekstiga (Mäearu 2000: 111) –, kuid lepingutes ei soovita kiiluna lisatavat teavet esile tõsta, vaid täpsustava lisateabena taustale jätta.

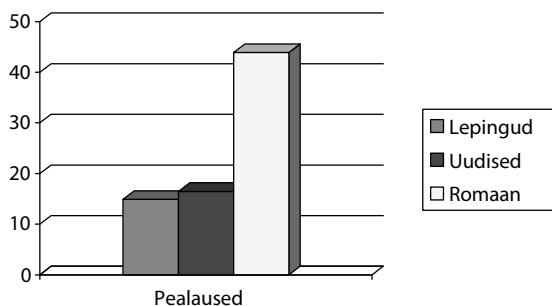
6. Võrdlus tekstiliigiti

Kvantitatiivne žanrianalüüs annab kõige paremaid tulemusi võrdluses analoogsete uurimustega. Seetõttu kõrvutan oma uurimistulemusi Reet Kasiku (2002) analüüsiga uudis- ja ilukirjandusteksti süntaksi kohta. Kasik on analüüsinud 496 lauset Postimehe ja 337 lauset Eesti Päevalehe uudiselehekülgedelt ning kasutanud žanritunnuseid kinnitava võrdlusmaterjalina ilukirjandusteksti (A. Gailiti romaani „Toomas Nipernaadi” algusosa) analüüsi. Kuigi selline ühe autori teksti analüüs ei võimalda teha üldistusi romaani kui žanri lauseehituse kohta, pakub see siiski väärt võrdlusmaterjali.

Üheselt praeguse analüüsi tulemusi Kasiku omadega siiski kõrvutada ei anna, sest analüüsimeetodis esineb mõningaid erinevusi. Ühelt poolt on need tingitud allikmaterjali erinevusest. Kuna lepingute süntaksi üks iseloomulikke tunnuseid on kiillapsed, väärivad need eraldi tasandina esiletõstmist. Lisaks vaatlen eraldi adverbisatsiooni. Kasiku uurimus neid lauselisuse tasandeid sellisel kujul ei hõlma, sest uudis- ja ilukirjandustekstides ei tule nende süntaktiline funktsioon nii selgelt esile. Analüüsimeetodi põhierinevus seisneb aga selles, et Kasiku uurimuses on rinnastatud argumendid loetud üheks argumendiks, kuid siinse analüüsi tarbeks olen need viinud lahku, sest erinevalt ajalehetekstist on rinnastatud loetelud (nagu adverbisatsioonid ja kiillapsedki) lepingutekstide oluliseks tunnuseks ja seetõttu on nende vaatlemine eri propositsioonidena õigustatud. Samas ei lahkne uurimismeetod niivõrd, et nende kahe uurimuse tulemuste vahele poleks võimalik paralleele tõmmata.

Lepingute puhul on propositsioonide keskmine hulk lauses 9,5. Kui võrrelda seda Kasiku (2002: 203) uurimistulemustega, ilmneb, et uudiste puhul on see näitaja 7,5 ja romaani puhul 4,2. Siit nähtub lepingute ja romaani erinevus: lepingute pindstruktuuri laused sisaldavad romaani omadega võrreldes üle poole võrra rohkem rinnastus-, alistus- ja sisestusseostes olevaid keeleüksusi, mis koormavad laused infoga üle. Seevastu romaanis esitatakse info hajutatult, jagatuna mitme lause vahel.

Sedasama näitab ka pealausete võrdlus: lepingu pealausete hulk (14,9%) on ligilähedane uudiste omale, kuid erineb märkimisväärselt romaani omast (joonis 4). Uudistekstides on pealausete kujul 16,5%, romaanis 43,9% propositsioonidest (Kasik 2002: 202). Pealausete hulga ligi kolmekordne erinevus analüüsitud romaani ja lepingute vahel osutab erinevale tekstistrateegiale: ilukirjandusteksti kirjutamisel on rakendatud kirjeldavat-rinnastavat strateegiat, mis avaldub ka pealausete rinnastuse kaudu, lepingutes seevastu ei ole rinnastusseoseid kasutatud mitte niivõrd pealausete, kuivõrd mittelauseliste moodustajate vahel. Ilukirjandusteksti laused on seotud sisuliselt ja vormiliselt ühtseteks terviklõikudeks („Toomas Nipernaadi” algab pika kirjeldusega), seevastu lepingutekst on pigem loetelulaadne.

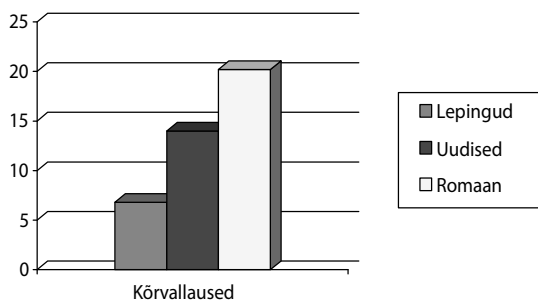

Joonis 4. Pealausete esinemus tekstiliigiti %

Uudiste ja lepingute pealausete võrdlusest tuleb esile lepingute üks tekstiliigilisi erijooni. Uudistekstide pealaused on enamjaolt lühikesed, koosnedes subjektist ja predikaadist: subjektiks on nime või pronoomeniga individualiseeritud või kollektiivne teateallikas, predikaadiks kas ütlemissümbol või mentaalne verb, nt keegi ütleb midagi (Kasik 2002: 206). Lepingute pealausetele pole aga selline lakooniline stiil omane ning subjekti ja predikaadi kujul esinevaid pealauseid on vaatlusaluses materjalis vaid mõni üksik (keegi tagab või kinnitab midagi).

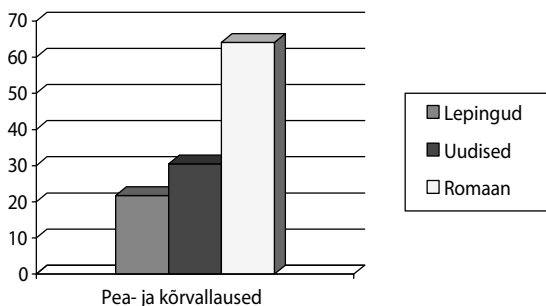
Tekstiliigiline erinevus avaldub selgelt ka kõrvallauseste tasandil. Võttes arvesse, et lepingutes ületavad kõrvallaused propositsioonide hulga poolest (6,8%) vaid kiillauseid ja adverbisatsioonid – seega lauselisuse tasandeid, mis uudis- ja ilukirjandustekstide puhul üldse esile ei tõusnud –, võib öelda, et lepingutes mängivad kõrvallaused infokandjana vähetähtsat rolli. Sedasama kinnitab ka võrdlus teiste tekstiliikidega: analüüsitud uudistes on kõrvallauseid 14% ja romaanis 20,2% propositsioonidest (Kasik 2002: 202). Ligikaudu kahe- ja kolmekordne erinevus võrreldes uudis- ja ilukirjandustekstidega osutab lepingute selgelt teistsugusele tekstistrateegiale (joonis 5).

Kuigi Kasiku uurimus ei kajasta kõrvallauseid hierarhiatasandite kaupa, võib kõrvallauseste hulga põhjal arvata, et nii uudis- kui ka ilukirjandustekstid on liitlauseste poolest lepingutest rikkamad. Ka kõrvallauseste liikides on tõenäoliselt erinevusi: kui relatiivlauseid on iseloomulikud kõigile võrdlusalustele tekstiliikidele, siis tingimuslauseste rohkus lepingutes lubab oletada, et tingimuslauseid on üks lepinguspetsiifilisi tunnusjooni.

Joonis 5. Kõrvallauseste esinemus tekstiliigiti %

Kui võrrelda pea- ja kõrvallauseste koguhulka nende kolme tekstiliigi arvestuses, ilmneb, et analüüsitud ilukirjandusteksti pea- ja kõrvallaused moodustavad 64,1% kõikidest propositsioonidest, seevastu uudistekstide puhul on see näitaja 30,5% ja lepingute puhul 21,7% (joonis 6). Seega on analüüsitud romaani peamiseks infokandjaks just pea- ja kõrvallaused, muude lauselisuse tasandite (infiniit- ja partitsiipitarindite, nominalisatsioonide ja predikaadita tarindite) esindatus jääb selgelt alla uudiste ja lepingute omale. Lepingute, samuti uudiste süvastruktuur sisaldab suurel hulgal seesuguseid elementaarlauseid, mis on pindstruktuuris võtnud mitmesuguste sisestuste kuju, ja lubab eelkõige lepingute puhul arvata, et laused on seetõttu keerulised ja raskesti mõistetavad.

Joonis 6. Pea- ja kõrvallauseite esinemus tekstiliigiti %

Lepingute lausestruktuuri teevad keerulisemaks kiillaused, mis uudis- ja ilukirjandustekstides oma süntaktiliste funktsioonide poolest esile ei tulnud ja seega eraldi lauselisuse tasandit ei moodustanud. Küll aga on isegi võrdlusmaterjali puudumisel selge, et kiilude rohkus raskendab teksti sujuvat lugemist ja on lepingute lausestruktuuri keerukuse üks põhjuseid.

7. Kokkuvõte

Lepingute struktuuri- ja lauseskeem oleneb suuresti õigusraamistikust. Seotus õiguse ja halduse valdkonnaga kammitseb sisuga seotud valikuid, mistõttu on lepingute sisemine struktuur üheülbaline: lepingute kommunikatiivsete eesmärkide kogum on piiratud (käsunduslepingud reguleerivad käsundussuhet ja töövõtulepingud töövõtusuhet) ning seega pole varjatud strateegiad lepingutele omased. Ka lepingute vormiline struktuur on üsna standardne, vangerdused ülesehituses sõltuvad lepingu üksikasjalikkusest.

Olenemata sellest, kas leping on vormistatud ühe- või mitmeleheküljelisena, paistab lepingutekst silma keerukuse poolest. Lausestruktuuri analüüs näitab, et see ei ole tingitud mitmetasandilisest kõrvallauseite süsteemist, sest enamik lauseid esineb lepingutes lihtlause kujul. Ka on lihtlauseite hulgas liitseid lihtlauseid elementaarsete lihtlauseitega võrreldes vähe, nendeski on ülekaalus enamasti esimese astme kõrvallauseid. Seega on kõrvallauseite osatähtsus lepinguteksti liigendamises võrdlemisi tagasihoidlik ning kogu teave antakse edasi kas lihtlauseite või lihtsakoelise ülesehitusega lihtlauseite kaudu. Vajadus panna üksikasjalikult kirja lepingupoolte õigused ja kohustused ning lepingu üldtingimused tingib aga olukorra, kus kogu teave püütakse ühte lausesse kompaktselt kokku suruda

ning moodustatakse pikki fraase, mis sisaldavad ohtralt üksteisega põimunud infiniit- ja partitsiipitarindeid, nominalisatsioone, adverbisatsioone ja predikaadita tarindeid. Selliseid teabest küllastunud lauseid on raske mõttega haarata, seda iseäranis siis, kui pole suudetud piirata paberliku väljenduslaadi vohamist. Lisaks raskendavad tekstist arusaamist kiillaused, mis kas sulgude või komade vahele vormistatuna pakuvad mitmesugust taustteavet, kuid teevad lause veelgi kohmakamaks.

Kirjandus

- Askehave, Inger 1999.** Communicative purpose as genre determinant. – Hermes 23, 13–23; http://download2.hermes.asb.dk/archive/FreeH/H23_02.pdf (14.01.2011).
- Bhatia, Vijay Kumar 1993.** Analysing Genre: Language Use in Professional Settings. New York: Longman.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fairclough, Norman 2003.** Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. London, New York: Routledge.
- Ingo, Rune 1994.** Täysien lauseiden ja upotusten käyttö eri kielissä. – Emakeel ja teised keeled: 8.–10. oktoober 1993: [konverentsi] ettekanded / Tartu Ülikool. Eesti keel võõrkeelena. Toim. Raili Pool, Jüri Valge. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 13–24.
- Kasik, Reet 2002.** Uudiste süntaks. – Tähendusepüüdja. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Toim. Renate Pajusalu, Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 204–218.
- Kasik, Reet 2004.** Eesti keele sõnatuletus. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mäearu, Sirje 2000.** *Kaasa arvatud ja välja arvatud*. – Tiiu Erelt, Mati Erelt, Maire Raadik, Tiina Leemets, Sirje Mäearu. Keelenõuanne soovitab 2. Koost. ja toim. Tiiu Erelt, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 111–116.
- Reinsalu, Riina 2011.** Leping tekstiliigina: žanrstruktuur. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn, 215–229. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.13>.
- Swales, John 1990.** Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. Cambridge: Cambridge University Press.

The sentence structure of contracts

Riina Reinsalu

The boundaries of a genre are determined by a quantitative analysis of sentence structure. An in-depth analysis of sentences indicates that contracts are difficult to read and comprehend because of the length and complexity of sentences. In order to specify the rights and obligations of the contracting parties, as much information as possible is assembled into a single sentence with the use of inserted, co-ordinated, and subordinated relationships – sentences include numerous participle constructions, nominalizations, and constructions without predicates. For that reason, the main clauses are overburdened with information. The subordinate clauses are also full of information, but they have a simple hierarchical structure. Considering that the main type of clause is the simple sentence, the role of subordinated clauses is rather modest. Parenthetical clauses are also characteristic of contracts; they are used to include substantial clarifications, which further complicates sentence structure. The characteristics of a genre can be delineated by comparing it with other genres.

Keywords: text analysis, genre analysis, genre, legal language, contract, syntax

Riina Reinsalu
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
riina.reinsalu@ut.ee

EESTI DIFTONGID SPONTAANKÕNES

PIRE TERAS

Annotatsioon. Diftong on kahe laadilt erineva vokaali järjend, mis kuulub ühte silpi. Eesti keeles on 36 diftongi, millest vaid 3, *ai*, *ei*, *ui*, esinevad järgsilpides (v.a võõrdiftongid). Diftongi esimeseks osiseks võivad olla kõik 9 vokaali, teiseks 5. Omadiftonge on 26, millest 18 esineb nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades ja 8 ainult kolmandavärtelistes sõnades. Ainult võõrsõnades esineb 10 diftongi, mis võivad mõnikord häälduda vokaalijärgenditena. Uurimuse aluseks on eesti keele spontaanse kõne foneetilise korpuse diftongiga sõnad. Enim on korpuses sõnu, mis sisaldavad nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevaid diftonge (96%), millest sagedamad on *ei*, *ea* ja *õi*. Vaid kolmandavärtelistes sõnades esinevaid diftonge on 3% ja võõrdiftonge 1%. Spontaankõnes on diftongide hääldus varieeruv. Enamik diftonge (63%) hääldub kirja pildi järgi. 4% juhtudel on ühe või teise osise vokaali laad muutunud, 5% juhtudel hääldub diftong pika monoftongina. Sageli esinevates sõnades on tavaline, et diftong hääldub lühikese monoftongina või kaob üldse (see puudutab 28% diftongiga sõnadest).

Võtmesõnad: fonoloogia, foneetika, keele varieerumine

1. Sissejuhatus

Diftongi on määratletud kahe laadilt erineva vokaali järjendina, mis kuulub ühte silpi ehk moodustab silbi tuuma (Piir 1985: 6; Eek 2008: 122). Lääne-meresoomes keelte hulgast on näiteks soome keeles traditsioonilise jaotuse järgi 18 diftongi (Suomi jt 2006: 187). Karjala keeles on 20 diftongi (Ahtia 1936: 8). Idaliivi keeles on peale 14 pika diftongi, mida osiste kestussuhteid ja katket arvestades on 39, ka 2 lühikest diftongi ning 7 lühikest ja pikka triiftongi (Viitso 2008: 162). Vadja keele Vaipoolle murdes on diftongideks loetud ligi 30 vokaaliühendit¹, kuid nende hulgas on ka selliseid, mille osised jäävad kahte eri silpi (Viitso 2008: 201). Põhjavepsa murrakutes on

¹ Paul Ariste on oma eestikeelses vadja keele grammatikas nimetanud 18 rõhulise silbi diftongi, aga ingliskeelses grammatikas on ta neile lisanud veel 6 (vt Ariste 1948: 7, 1968: 3).

kokku 10 diftongi (Viitso 2008: 212), keskvepsa murrakutes 8 diftongi² (Zaiceva 1981: 41–42).

Eesti diftongides esinevad kõik 9 vokaali, *i, ü, u, e, õ, ö, o, ä, a*, diftongi esimese osisena, teiseks osiseks on neist 5: *i, u, e, o, a*. Kui kõik kombinatsioonid oleks olemas, oleks diftonge kokku 40, kuid kuna 4 neist puudub, on esisilbidiftonge 36. Kõik diftongid on toodud tabelis 1 (vt ka Asu, Teras 2009). Järgsilpides tuleb ette vaid 3 diftongi: *ai, ei, ui* (v.a võõrdiftongid), kusjuures *i* on neis kas mitmuse tunnuse või kuulub ülivõrde tunnuse *-im* koosseisu.

Tabel 1. Eesti keele diftongid³

Vokaal	a	e	i	o	u
a		ae	ai	ao	au
e	ea		ei	eo	(eu)
i	(ia)	(ie)		(io)	iu
o	oa	oe	oi		ou
u	(ua)	(ue)	ui	(uo)	
õ	õa	õe	õi	õo	õu
ä	—	äe	äi	äo	äu
ö	öa	öe	öi	—	—
ü	(üa)	(üe)	üi	(üo)	—

Diftongid, mille teiseks osiseks on *i* (või ka *i*-st kujunenud *e*) ja *u*, on algupärased diftongid⁴. Need aga, mille teiseks osiseks on *a, e, o*, on hilistekkelised diftongid, mis on kujunenud laadivahelduse tulemusel või pärinevad hilistest laensõnadest. (Kettunen 1917: 78–80; Kask 1972: 135) Andrus Saareste (vt Albert Saareste 1929) on leidnud, et hilisdiftongid võivad olla hääldatud silbipiiriga ja et võrreldes samasuguste pärisdiftongidega, mille esimene osis on üllühike, on hilisdiftongide esimene osis pikem (vrd nt *õde* : *õel*, *õel* : *õela*; *pood* : *poega*, *poeg* : *poega*).

² Nii põhjavepsa kui ka keskvepsa murrakute käsitlustes on loetud diftongidega tihedalt kokku kuuluvaks ka *ī* ja *ū*, mida on transkriptsioonis märgitud ka kujul *ij* ja *uy* (vt Viitso 2008: 212; Zaiceva 1981: 41).

³ Omadiftongid teise- ja kolmandavärtelistes sõnades on antud poolpaksus kirjas, omadiftongid ainult kolmandavärtelistes sõnades on tavakirjas ning võõrdiftongid – sulgudes.

⁴ Praeguste *i*-diftongide teiseks osiseks on algselt olnud kas *i* või *ü* (Kettunen 1917: 78, 80; Kask 1972: 135).

Eesti diftongid jagatakse tavaliselt oma- ja võõrdiftongideks. Oma-diftonge on erinevate liigituste järgi 25 või 26 ning võõrdiftonge vastavalt 11 või 10 (vt nt Piir 1985⁵; Eek, Meister 1999; Viitso 2003⁶; Eek 2008; Asu, Teras 2009). Selline väike erinevus tuleneb eelkõige diftongi *üi* käsitlemisest, sest see ei esine omadiftongina kirjutatud tekstis⁷, kuid tuleb ette häälduses, kui pikale *üü*-le järgneb järgmises silbis *a* või *e* (nt *hüüe* [hüjje], *müüa* [müija]). Ilmselt just kirjapildist tulenevalt või selle tõttu, et hääldus [*üi*] loetakse pika *üü* kontekstist tulenevaks allofooniks, on osas käsitlustes see diftong liigitatud võõrdiftongide alla (vt nt Eek, Meister 1999; EKG I: 105).

26 omadiftongist esineb 18 nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades ja 8 ainult kolmandavärtelistes sõnades. Ainult võõrsõnades esineb 10 diftongi, mis võivad mõnikord häälduda kahte eri silpi kuuluva vokaali järjendina (Eek, Meister 1999). Võõrdiftong jääb tavaliselt rõhuta esisilpi, kuid nt *eu* ja *uo* võivad esineda ka rõhulises silbis (nt *euro*, *neuron*, *fluor* : *fluori* sg gen).

Eesti esisilbi diftongide laadi akustiliselt analüüsinud Hille Piir on leidnud (1985), et diftongi esimese osisena esinevate vokaalide laad on palju varieeruvam kui vastavate isoleerituna hääldatud vokaalide laad. Viimased üksteisega ei kattu hoolimata häälduse mõningasest varieerumisest, samas kui diftongi esimeseks osiseks olevad vokaalid kattuvad üksteisega osaliselt. Teise osisena esinevate vokaalide häälduses esineb veel ulatuslikum varieerumine, nii et 5 vokaali täidavad kõigi esimese osisena esinevate vokaalide F1 vs. F2 hääldusruumi. Nii haaravad teise osisena esinevad vokaalid enda alla ka nende esimeste osiste ala, mis ei saa teise osisena esineda: *a* > *a* + *ä*; *e* > *e* + *ö*, *õ*, *ü*; *i* > *i* + *ü*, *e*, *ö*; *o* > *o* + *õ*, *u* > *u*⁸ (Piir 1985: 54). Piir on oma uurimuses nentunud, et vokaalid

⁵ Hille Piir (1985: 7, tabel 1) nimetab 11 võõrdiftongi, kuid mõne neist (*ao*, *eo*, *eu*) on ta nimetanud ka omadiftongide hulgas, mida mainitud tabelis on 28. 3-st topetl-esitatud diftongist peaks *eu* kuuluma pigem siiski võõrdiftongide hulka. Võõrdiftongidest on tabelis nimetamata *uo*, mis on toodud hoopis teise- ja kolmandavärtelistes sõnades esinevate omadiftongide all.

⁶ Tiit-Rein Viitso (2003: 22, tabel 10) omadiftongide loendist, kus *üi* on loetud omadiftongide hulka, puudub siiski diftong *õo*, mistõttu loendis on 35 diftongi. Samas on *õo* olemas Viitso 2008: 185 omadiftongide tabelis.

⁷ ÕS 2006-st võib siiski leida hüüdsõna *ptüi*.

⁸ Kuna praegusel juhul on tegemist ainult F1 vs. F2 hääldusruumiga, aga labiaalvokaalide eristamisel vastavatest illabiaalvokaalidest on oluline ka F3 väärtus, siis

mõjutavad üksteist diftongi sees, aga ei ole siiski vaadanud lähemalt, kuidas selline varieerumine diftongi osisvokaalide laadis muudab diftongi laadi tervikuna ja missuguseid hääldusvariante diftongid selle tõttu saavad.

Osa diftongide laadi on analüüsinud ka Ilse Lehist (1970)⁹, kes pööras peale laadi tähelepanu ka vokaalide kestusele. Selgus, et diftongi esimeste osiste laad on lähedasem vastavate lühikeste monoftongide laadile kui pikkade omale. Teise osisena esinenud vokaalide laadi analüüsimisel eristas Lehist üksteisest teise- ja kolmandavärteliste sõnade diftongid. Ta leidis, et kolmandavärteliste sõnade diftongi teise osisena esinenud *i* ja *u* sarnanevad laadilt pigem pikkade monoftongidega, kuid *a* ja eriti *e* puhul sellist tendentsi ei olnud. Teisevärteliste sõnade diftongide teised osised erinesid laadilt palju vastavatest pikkadest monoftongidest.

Käesoleva artikli üks eesmärk on uurida, milline on eesti diftongide esinemissagedus spontaankõnes. Võib oletada, et kuna enim on nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevaid diftonge, on ka nende esinemissagedus kõnes suurim. Laadivahelduse teel tekkivate diftongide esinemissagedus on arvatavasti väiksem või siis võib mõni neist diftongidest puududa. Võib ka arvata, et võõrdiftonge, mida on teistest diftongidest vähem, esineb kõnes harvem või ei esine mõnd seal üldse. Teine eesmärk on vaadata, missugused tendentsid leiavad aset diftongide häälduse varieerumises ja mis võivad olla varieerumise põhjused.

2. Materjal ja meetod

Materjal on kogutud eesti keele spontaanse kõne foneetilisest korpusest¹⁰, kus kogumishetkel (2011. aasta alguses) oli kõnematerjali kogukestusega 28 tundi kokku 35 keelejuhilt¹¹. Korpus on märgendatud mitmel keele- tasandil (sõna-, hääliku-, silbi-, kõnetakti- ja lausungitasand). Käesolevas

võib oletada, et mõnel juhul ei muutu siiski illabiaalvokaal keeleselja tõusuastme järgi teise klassi kuuluvaks labiaalvokaaliks (nt *e* > *ü*, *i* > *ö*). Vokaali *e* puhul on Piir jättnud märkimata selle osalise kattumise vokaaliga *ä*.

⁹ Analüüsitud diftongid olid *ai*, *ei*, *ui*, *au*, *eu*, *iu*, *ae*, *ea* (Lehist 1970: 539) ehk siis vokaalide *a*, *e*, *i*, *u* võimalikud kombinatsioonid (v.a kõik võõrdiftongid peale *eu*).

¹⁰ Korpus asub aadressil <http://www.murre.ut.ee/foneetikakorpus/> (15.01.2012).

¹¹ Käesolevas töös ei ole materjali analüüsimisel pööratud tähelepanu häälduse varieerumisele keelejuhiti, st et ei saa öelda, missugune osa võib varieerumises olla keelejuhi taustal. Edaspidi oleks siiski võimalik mõne siin esile tuleva hääldusvariandi puhul uurida lähemalt, kas sellel võib olla seos keelejuhtide taustaga.

uurimuses kasutati neist sõna- ja häälikutasandit. Sõnatasandil on sõnad kirjutatud eesti keele ortograafia kohaselt. Häälikutasandi märgenduses on kasutatud SAMPA-t (*Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet*¹²), mis on arvutile kohandatud variant rahvusvahelisest foneetilisest tähestikust. Transkribeerimisel lähtusid märgendajad kuulmismuljest ja vajaduse korral ka akustilisest analüüsist (nt spektrogrammilt, põhitoonikontuurist saadud info), sest märgendamine toimus programmiga Praat¹³. Vokaalilaadi muutumise märkimisel esines transkriptsioonides kohati varieerumist. Näiteks oli *i* ja *u* madaldumine märgitud tavaliselt madaldumist tähistava märgiga, aga kohati vastava keskkõrge vokaaliga. Sellised märgendusvariandid on loetud sama hääldusvariandi alla kuuluvateks.

Sõnatasand võimaldas leida diftongiga sõnad (siin on käsitletud sõnu, kus diftong esineb esisilbis). Häälikutasandi põhjal sai uurida, kuidas eri diftongid on tegelikult hääldatud. Näitesõnad ei ole esitatud järgnevalt siiski mitte transkribeerituna, vaid lihtsustatud kirja pildis (nt kui vokaal on kõrgenenud, siis on see tähistatud vastava kõrge vokaaliga, või kui eespoolseks muutunud, siis vastava eesvokaaliga).

3. Diftongide esinemissagedus spontaankõnes

Spontaanse kõne foneetilises korpuses oli materjali kogumise hetkel 14 563 diftongiga sõna. Tabelis 2 on antud diftongide esinemine absoluutarvudes ja tabelis 3 protsentidena arvatuna diftongiga sõnade koguarvust.

Tabel 2. Diftongiga sõnad eesti keele spontaanse kõne foneetilises korpuses (absoluutarvud)

Vokaal	a	Arv	e	Arv	i	Arv	o	Arv	u	Arv	Kokku
a			ae	438	ai	685	ao	91	au	437	1651
e	ea	2726			ei	3423	eo	96	(eu)	29	6274
i	(ia)	22	(ie)	5			(io)	3	iu	74	104
o	oa	21	oe	168	oi	172			ou	4	365
u	(ua)	0	(ue)	0	ui	1656	(uo)	0			1656
õ	õa	0	õe	196	õi	2439	õo	1	õu	247	2883
ä	—	—	äe	305	äi	1095	äo	25	äu	0	1425
ö	õa	0	õe	154	õi	14	—	—	—	—	168
ü	(üa)	0	(üe)	0	üi	37	(üo)	0	—	—	37
Kokku		2769		1266		9521		216		791	14563

¹² SAMPA kohta vt <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/> (15.01.2012).

¹³ Vt selle kohta <http://www.praat.org/> (15.01.2012).

Tabel 3. Diftongiga sõnad eesti keele spontaanse kõne foneetilises korpuses (protsent kõigist diftongiga sõnadest)

Vokaal	a	%	e	%	i	%	o	%	u	%	Kokku
a			ae	3,0	ai	4,7	ao	0,6	au	3,0	11,3
e	ea	18,7			ei	23,5	eo	0,7	(eu)	0,2	43,1
i	(ia)	0,2	(ie)	0,03			(io)	0,02	iu	0,5	0,7
o	oa	0,1	oe	1,2	oi	1,2			ou	0,03	2,5
u	(ua)	0,0	(ue)	0,0	ui	11,4	(uo)	0,0			11,4
õ	õa	0,0	õe	1,3	õi	16,7	õo	0,01	õu	1,7	19,8
ä	—	—	äe	2,1	äi	7,5	äo	0,2	äu	0,0	9,8
ö	õa	0,0	õe	1,1	õi	0,1	—	—	—	—	1,2
ü	(üa)	0,0	(üe)	0,0	üi	0,3	(üo)	0,0	—	—	0,3
Kokku		19,0		8,7		65,4		1,5		5,4	100,0

Kuna suurem osa diftonge on sellised, mis esinevad nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades, siis on neid ka korpuses enim (96%)¹⁴. Diftongide hulgast puudub *äu*, mis esineb enamasti vaid onomatopoeetilistes sõnades. Laadivahelduse teel tekkinud vaid kolmandavärtelistes sõnades esinevaid diftonge on kõigist diftongidest 3%¹⁵. Neist 8 diftongist on korpuses esindatud 6 (puuduvad *õa* ja *õa*, millest esimene esineb üksikutes sõnades ja viimane siinkirjutajale teadaolevalt vaid kahes sõnas: *lõõg* : *lõa*, *lõastama*). Vaid võõrsõnades ette tulevaid diftonge on kõigist diftongidest 1% (10 diftongist on korpuses esindatud vaid 4: *ia*, *ie*, *io*, *eu*).

Ootuspäraselt on enim *i*-lõpulisi diftonge (65%), mis on kõik omadiftongid. Pea kõik *u*-lõpulised diftongid on omadiftongid ja neid diftonge sisaldavaid sõnu on 5,4%. *e*-lõpulisi diftonge on 8,7%, millest suurem osa (7,6%) esineb nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades. *õe*-diftongi näited on eelkõige verbi *üttelema* vormid. Suhteliselt sage on ka omadiftong *ea* (19%), aga muid *a*-lõpulisi diftonge esineb korpuses harva või ei esine üldse. *o*-lõpulised diftongid, mis on omadiftongidena ainult kolmandavärtelistes sõnades ja lisaks võõrsõnades (viimastest on korpuses esindatud ainult *io*), on väiksema esinemissagedusega (1,5%).

¹⁴ Siia hulka on arvatud ka omadiftongid, mis esinesid võõrsõnades (peamiselt rõhulises, kuid *au* ka rõhutus silbis: *glaukoom*, *traumeerida*). Peatükis 4 on nende diftongide hääldust vaadatud lahus omadiftongidest (vt osa 4.3).

¹⁵ Siia hulka on arvatud ka võõrsõnades peamiselt rõhutus silbis esinenud *eo*, nt *geograafia*, *teoreem*, *teoreetiline*. Peatükis 4 on selle diftongi hääldust käsitletud siiski omadiftongidest lahus, koos võõrdiftongidega (vt osa 4.3).

4. Diftongide häälduse varieerumine spontaankõnes

Diftongid ei hääldu siiski mitte alati nii, nagu need on kirjutatud, mistõttu vaatasin transkriptsioonile tuginedes, missugune varieerumine diftongide häälduses toimub ning mis võib sellisele varieerumisele kaasa aidata. Võõrsõnades või võõrnimedes esinenud omadiftongide hääldust olen käsitlenud koos võõrdiftongidega.

4.1. Nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide häälduse varieerumine

Nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide häälduse varieerumisest annab ülevaate tabel 4. Neist diftongidest ei esinenud korpuses diftongi *äu*.

Tabel 4. Nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide hääldus

Diftong	Muutumata		Laadi- muutus		Monoftongis- tunud		Lühenenud või kadunud		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
ea	1655	60,7	146	5,4	134	4,9	791	29,0	2726
ae	290	66,2	34	7,8	80	18,3	34	7,8	438
oe	152	90,5	15	8,9	1	0,6			168
õe	153	78,1			18	9,2	25	12,8	196
äe	49	16,1			213	69,8	43	14,1	305
ai	561	85,5	31	4,7	6	0,9	58	8,8	656
ei	1915	56,9	35	1,0	123	3,7	1295	38,5	3368
oi	164	95,3	4	2,3	1	0,6	3	1,7	172
ui	739	44,7	48	2,9	4	0,2	861	52,1	1652
õi	1639	67,2	44	1,8	57	2,3	699	28,7	2439
äi	792	72,3	125	11,4	43	3,9	135	12,3	1095
õi	12	85,7	1	7,1			1	7,1	14
üi	34	91,9			2	5,4	1	2,7	37
au	372	92,8	15	3,7	3	0,7	11	2,7	401
iu	26	35,1					48	64,9	74
ou	4	100,0							4
õu	229	92,7			4	1,6	14	5,7	247
Kokku	8786	62,8	498	3,6	689	4,9	4019	28,7	13992

Neist sõnadest 63% puhul on diftong hääldatud nii, et vokaalide laad ei ole muutunud. Ühe või teise vokaali laad on assimilatsioonitulemusel muutunud 3% hääldusjuhtudel, kuid diftong hääldub sel juhul siiski diftongina. Võrreldes teiste diftongidega esineb vokaalide laadi muutust enim diftongi *äi* puhul, kus eelkõige kas teine osis madaldub või esimene kõrgeneb. Siin võib assimileerimist soodustada keeleselja tõusuastme suur erinevus nende kahe vokaali hääldamisel. Vokaali laadi muutused on järgmised: esimese osise kõrgenemine¹⁶ (nt *teatrist* > *tiatrist*, *koer* > *kuer*, *käisime* > *keisime*), esimese osise madaldumine (nt *ei* > *äi*), esimese osise eespoolsemaks muutumine (nt *praegu* > *präegu*, *kui* > *küi*), teise osise madaldumine (nt *aega* > *aäga*, *soe* > *soä*, *ainult* > *aenut*, *toimub* > *toemb*, *võivad* > *võevad*, *käivad* > *käevad*, *kõide* > *kõede*, *laulab* > *laolab*). Diftongi ühe või teise vokaali laadi muutus ei puuduta vokaale, mis on laadilt lähedased (nt diftongis *üi* on mõlemad vokaalid kõrged eesvokaalid, diftongis *ou* ümarvokaalid) või milles laadimuutus toob pigem kaasa diftongi monoftongistumise (nt *õe* ja *äe*).

5% hääldusjuhtudel on diftong sõnas muutunud pikaks monoftongiks. Diftongi *äe* monoftongina hääldamisele eesti ühiskeeles on juba varemgi tähelepanu juhitud (vt nt Saaberk 1920: 27; Ariste 1953: 68). Korpuse hääldusnäidete puhul tuleb monoftongistumist ette 70%-s *äe*-diftongiga sõnades (nt *käes* > *kääs*, *päeval* > *pääval*, *näed* > *nääd*). Diftongi *ea* puhul on tavalisim monoftongistumine *ää*-ks (nt *peale* > *pääle*, *seal* > *sääl*). Diftongi *ae* puhul esineb monoftongistumist peamiselt ainult sõnas *praegu* > *präegu*. Diftong *õe* hääldub *õõ*-na (nt *tõesti* > *tõõsti*, *tõeline* > *tõõline*), *õõ*-na võis häälduda ka *õi* (nt *võib-olla* > *võõbolla*, *võimalik* > *võõmalik*). Diftong *ei* hääldub *ee*-na (nt *teine* > *teene*, *seinal* > *seenal*). Diftong *äi* hääldub monoftongistudes eelkõige *ää*-na (nt *näiteks* > *nääteks*, *käib* > *kääb*), harvem ka *ee*-na (nt *käisin* > *keesin*). Muude diftongide puhul esineb monoftongistumist suhteliselt harva.

Diftongide lühenemist või kadumist (29% kõigist hääldusjuhtudest) tuleb ette eelkõige sagedates sõnades. Näiteks diftong *iu* esineb sellistes kõnekeelsetes asesõnades nagu *siuke* ja *niuke*, mis häälduvad aga pigem *suke*, *nuke*. Diftong *ui* hääldub harva diftongina sõnas *kui*, mis hääldatakse pigem *ku*. Samasugune lühenemine toimub ka nt sõnades *kuidas* > *kudas*, *muidugi* > *mudugi* ~ *mud'ugi*, *muidu* > *mudu* ~ *mud'u* jm. Diftongi

¹⁶ Esimese osise kõrgenemisele diftongides *ea* ja *oe* on varemgi tähelepanu juhitud (vt nt Saaberk 1920: 26; Ariste 1953: 68).

ei lühenenud variantidest moodustavad suure osa variandid eitussõnast *ei*, mis enamasti hääldub kas *e* või *i*. Diftong *ea* kaldub lühenema monoftongiks sellistes sagedates sõnades nagu *peab* > *peb* ~ *pāb* ~ *pab* jms (sama ka *pean*, *pead*, *peaks*), *peal* > *pāl* ~ *pel* ~ *pōl* jms (sama ka *peale*, *pealt*), *seal* > *sāl*, *sel* (sama ka *sealt*) jne. Diftong *õi* lüheneb monoftongiks sellistes sõnades nagu *kõige* > *kōge*, *kõik* > *kōkk*, *või* > *võ*, *ve*, *vä*, *võib* > *vōb* (sama ka *võid*, *võiks*, *võib-olla* jms). Diftong *äe* hääldub enamasti küll pika monoftongina, kuid võib häälduda ka lühikesena, nt *päev* > *päv*, *näed* > *näd*. Lühenemist esineb ka *õe* puhul, nt *tõesti* > *tōsti*. Mingil määral esineb diftongi lühenemist ka *äi* puhul, nt *käisime* > *kāsime* (ka muud verbi *käima* vormid), *näiteks* > *nāteks*, *täitsa* > *tātsa* jne. Muude diftongide puhul esineb lühenemist või kadumist vähem.

4.2. Ainult kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide häälduse varieerumine

Ainult kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide häälduse varieerumine on toodud tabelis 5. Neist diftongidest ei esinenud korpusel diftonge *õa* ja *öa*.

Tabel 5. Ainult kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide hääldus

Diftong	Muutumata		Monoftongistunud		Lühenenud või kadunud		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
oa	19	90,5	2	9,5			21
õe	84	54,5	45	29,2	25	16,2	154
ao	76	83,5	10	11,0	5	5,5	91
eo	77	98,7	1	1,3			78
õo	1	100,0					1
äo	20	80,0	3	12,0	2	8,0	25
Kokku	277	74,9	61	16,5	32	8,6	370

Võrreldes eelmise rühma omadiftongidega kalduvad need diftongid häälduma eelkõige diftongidena, st diftong on säilinud diftongina ligi 75% hääldusjuhtudel¹⁷.

¹⁷ Varem on viidatud esimese osise kõrgenemisele diftongides *oa*, *eo*, *õe*, *õa* (viimast korpusel ei esinenud) (Saaberk 1920: 26; Ariste 1953: 68). Korpusel ei olnud nendes diftongides siiski kõrgenemist märgitud.

Mingil määral esineb nende diftongide puhul siiski ka assimileerumist pikaks monoftongiks (17% hääldusjuhtudest). Tavalisim on see diftongi *öe* puhul. Korpuses puudutab selline hääldus siiski ainult verbi *üttelema* vorme (nt *öelda* > *öölda*, *öelnud* > *öölnud* jne)¹⁸. Diftongi *ao* monoftongistumine *aa*-ks käib eelkõige sõna *jaoks* hääldusvariantide kohta, millest rohkem esineb varianti *jaaks*. Muude diftongide puhul esineb pika monoftongina hääldamist suhteliselt harva.

Nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongidega võrreldes tuleb ainult kolmandavärtelistes sõnades esinevate diftongide puhul lühenemist või kadumist ette palju vähem (9% hääldusjuhtudest, eelmises rühmas 29%). Lühenemine puudutab teistest rohkem diftongi *öe* (seda jällegi verbi *üttelema* vormides, nt *öeldes* > *öldes*, *öelda* > *ölda*), aga mõnel korral ka diftongi *ao* (jällegi sõnas *jaoks* > *jaks*) ja kahel korral diftongi *äo* (*töenäoliselt* > *töenäst*, *tõnas*).

4.3. Võõrsõnades ja võõrnimedes esinevate diftongide häälduse varieerumine

Võõrsõnades (või tsitaatsõnades, nt *mail*) ja võõrnimedes (nt *Haifa*, *Leonardo*) esineb nii omadiftonge kui ka 10 võõrdiftongi, millest korpuses oli esindatud vaid 4. Tabelis 6 on toodud diftongide hääldus rõhulistes ja tabelis 7 rõhututes silpides.

Nii võõrsõnade rõhulistes kui ka rõhututes silpides kalduvad diftongid häälduma eelkõige diftongidena (vastavalt 77% ja 85% kõigist hääldusjuhtudest).

Paari diftongi puhul tuleb ette ka osiste laadimuutust, kuid diftong hääldub siiski diftongina (nt rõhulised *dialoog* > *dealoog*, *disainivad* > *disaenivad*, rõhutud *diakroonilist* > *deakroonilist*, *pioneere* > *peoneere*).

Näited, kus rõhulise silbi diftongi *ei* hääldatakse pika monoftongina, on kõik sõna *okei* hääldusvariandi *okee* kohta.

¹⁸ Diftongi *öe* hääldamist pika *öö*-na ka ühiskeeles (nii nagu *äe* hääldamistki pika *ää*-na) on märganud juba eelmise sajandi alguses nt Andrus Saareste (vt Saaberk 1920: 27). Paul Ariste (1953: 68) on pidanud sellist hääldamist korrektse eesti keele seisukohalt isegi ebaõigeks.

Tabel 6. Diftongide hääldus võõrsõnade ja võõrnimedede rõhulistes silpides

Diftong	Muutumata		Laadimuutus		Monoftongis- tunud		Lühenenud		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
(ia)	7	41,2	10	58,8					17
(ie)							4	100,0	4
ai	27	93,1	2	6,9					29
ei	35	63,6			7	12,7	13	23,6	55
ui	4	100,0							4
eo	2	100,0							2
au	32	100,0							32
(eu)	10	100,0							10
Kokku	117	76,5	12	7,8	7	4,6	17	11,1	153

Tabel 7. Diftongide hääldus võõrsõnade ja võõrnimedede rõhututes silpides

Diftong	Muutumata		Laadimuutus		Lühenenud		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
(ia)	3	60,0	2	40,0			5
(ie)	1	100,0					1
eo	16	100,0					16
(io)	2	66,7	1	33,3			3
au	4	100,0					4
(eu)	15	78,9			4	21,1	19
Kokku	41	85,4	3	6,3	4	8,3	48

Selle kohta, et rõhulise silbi diftong hääldatakse lühikese monoftongina, annab näite jällegi sõna *okei*, mis hääldub *oke*, aga ka sõna *hieroglüüf* hääldusvariant *hiroglüüf*¹⁹. Rõhutus silbis puudutab lühenemine diftongi *eu* hääldust sõnas *Euroopa* > *eroopa*.

5. Kokkuvõte

Eesti keele spontaanse kõne foneetilises korpuses oli kogumise hetkel (2011. aasta alguses) 14 563 diftongiga sõna. 99% sõnadest sisaldas oma-diftongi ja 1% võõrdiftongi. Eesti keele 26 omadiftongist esines korpuses 23 ja 10 võõrdiftongist 4.

¹⁹ Mainitud sõna ja selle vormid esinesid küll ainult ühel keelejuhil, st tegemist võib olla individuaalse hääldusharjumusega.

Spontaankõnes on diftongide hääldus mingil määral varieeruv. Häälduse varieerumist põhjustab eelkõige assimilatsioon. 63% diftongiga sõnade puhul võib öelda, et neis hääldus diftong kirja pildi järgi. Osalise assimilatsiooni tulemusena võib muutuda diftongi esimese või teise osise laad, kuid diftong hääldub siiski diftongina. Selline hääldus puudutas 4% kõigist diftongiga sõnadest, millest enamik sisaldas nii teise- kui ka kolmandavärteliste sõnades esinevat omadiftongi, aga ka võõrdiftongi *ia*. Teiste diftongidega võrreldes esines osalist assimileerumist suhteliselt palju diftongi *äi* puhul. Täieliku assimilatsiooni tulemusel hääldub diftong pika monoftongina. Sellist laadimuutust tuli ette 5%-s diftongiga sõnades. Enim esines monoftongistumist *e-lõpuliste* omadiftongide *äe, öe, ae* ja *õe* häälduses. Üsna tavaline on spontaankõnes ka diftongi lühenemine monoftongiks (või lühenemise tulemusel ka kadumine), kuid see tendents puudutab eelkõige omadiftonge sagedates mittetäistähenduslikes sõnades või rõhutuna hääldatud sõnu täistähenduslikes liitsõnades. Lühenemine oligi eelkõige seotud omadiftongidega, mis esinevad nii teise- kui ka kolmandavärtelistes sõnades. 28%-l kõigist diftongiga sõnadest oli diftong lühenenud.

Kirjandus

- Ahtia, Edvard Vilhelm 1936.** Karjalan kieliooppi. Äänne- ja sanaoppi. Suojärvi: Karjalan Kansalaisseura.
- Ariste, Paul 1948.** Vadja keele grammatika. (= Nõukogude soome-ugri teadused 9.) Tartu: RK Teaduslik Kirjandus.
- Ariste, Paul 1953.** Eesti keele foneetika. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ariste, Paul 1968.** A grammar of the Votic Language. (= Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 68.) Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co.
- Asu, Eva Liina, Pire Teras 2009.** Illustrations of the IPA: Estonian. – Journal of the International Phonetic Association 39 (3), 367–372.
- Eek, Arvo 2008.** Eesti keele foneetika I. Tallinna Tehnikaülikool, Küberneetika Instituut. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Eek, Arvo, Einar Meister 1999.** Estonian speech in the BABEL multilanguage database: Phonetic-phonological problems revealed in the text corpus. – Proceedings of the Fourth Linguistics and Phonetics Conference (LP'98). Vol II. Ed. Osamu Fujimura, Brian D. Joseph, Bohumil Palek. Prague: The Karolinum Press, 529–546.

- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Kask, Arnold 1972.** Eesti keele ajalooline grammatika. [1]. Häälikulugu. Teine trükk. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
- Kettunen, Lauri 1917.** Viron kielen äännehistorian pääpiirteet. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lehiste, Ilse 1970.** Diphthongs versus vowel sequences in Estonian. – Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences: held at Prague 7-13 september 1967. Ed. Bohuslav Hálal, Milan Romportl, Přemysl Janota. Academia Publishing House of the Czechoslovak Academy of Sciences, 539–544.
- Piir, Hille 1985.** Acoustics of the Estonian diphthongs. – Estonian Papers in Phonetics 1982–1983, 5–103.
- Saaberik, A. 1920.** Tegelikult eesti foneetika alged. Tallinn.
- Saareste, Albert 1929.** N. n. hilisdiifongidest. – Eesti Keel 1-2, 1–8.
- Suomi, Kari, Juhani Toivanen, Riikka Ylitalo 2006.** Fonetika ja suomen äänneopin perusteet. Helsinki: Gaudeamus.
- Zaiceva 1981** = Мария И. Зайцева. Грамматика вепского языка. Фонетика и морфология. Академия Наук СССР. Карельский филиал. Институт языка, литературы и истории. Ленинград: Наука.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Phonology, morphology and word formation. – Estonian Language. Ed. Mati Erelt. (= Linguistica Uralica. Supplementary series 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–92.
- Viitso, Tiit-Rein 2008.** Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, Eesti Keele Instituut. Tartu, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS 2006** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Estonian diphthongs in the spontaneous speech

Pire Teras

Diphthongs have been defined as sequences of two qualitatively different vowels which belong to the same syllable. There are 36 diphthongs in Estonian. Three of them /ai, ei, ui/ occur in the non-initial syllable. All nine Estonian vowels /i ü u e ö õ o ä a/ can appear as the first component and only five of them /a e i o u/ as the second component of a diphthong. The diphthongs are usually classified into two groups: own and foreign diphthongs. There are 26 own diphthongs, which occur in native and loanwords, and 10 foreign diphthongs. 18 own diphthongs occur both in quantity 2 (Q2) and quantity 3 (Q3) words. 8 own diphthongs that have arisen as a result of quality alternation occur only in Q3 words. Foreign diphthongs are primarily in the unstressed first syllable and can sometimes be pronounced with syllable boundary. In the phonetic corpus of Estonian spontaneous speech the majority of diphthong words (96%) contained own diphthongs occurring both in Q2 and Q3 words. 3% of analysed words contained own diphthongs occurring only in Q3 words and 1% of diphthongs were foreign diphthongs. The most frequent diphthongs were *ei*, *ea*, *õi*. 63% of diphthongs were pronounced as written. In the 4% of cases there was a quality change in the case of the first or second component. In the 5% of words containing diphthong, the diphthong was pronounced as a long monophthong. Monophthongization concerned only own diphthongs (most of all diphthongs ending in *e*). In the case of own diphthongs occurring in frequent (synsemantic) words it was usual that diphthong was shortened to a short monophthong or even completely lost.

Pire Teras

suomen kielen, suomalais-ugrilaisten ja pohjoismaisten kielten
ja kirjallisuuksien laitos
Helsingin yliopisto
Fabianinkatu 33
00014 Helsinki

eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
pire.teras@ut.ee

ÜLEVAATEID

SOOME-UGRI VAHETUSÜLIÕPILASED JA -ÕPPEJÕUD 1930. AASTATEL

ENN ERNITS

Annotatsioon. Kirjutises käsitletakse 1930. aastate Eesti vahetusüliõpilasi ja -õppejõude, kes omandasid teadmisi või töötasid Ungaris, ning Ungari vahetusüliõpilasi, kes täiendasid end Eestis. Sissejuhatavalt võetakse vaatluse alla 1930. aastal Tartu ülikooli juurde loodud Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee, mis tegeles peamiselt üliõpilaste ja õppejõudude vahetuse organiseerimisega. Nii Eestis kui ka Ungaris viibis üheksa vahetusüliõpilast, kelle hulgas leidub mitmeid hiljem laiemalt tuntuks saanud teadlasi. Arhiiviainestikule tuginedes käsitletakse nende tegevust võõrsil. Kirjanduse põhjal jälgitakse lühidalt ka nende ettevõtmisi ülikoolijärgsel ajal, pöörates seejuures eriti tähelepanu saavutustele Ungari-Eesti kultuurisuhete arendamise vallas. Suure panuse kultuuri vahendamisel andis enne Teist maailmasõda ungari kirjandust eesti keelde tõlkides Felix Oinas, kes töötas Ungaris ka eesti keele lektorina, pärast sõda aga veelgi olulisemal määral Paula Palmeos, kes tegutses 45 aastat ungari keele õppejõuna, tõlkijana ning tõlkijate ja õppejõudude koolitajana. Alo Raun õpetas ungari keelt ja kirjandust ning uuris hungaroloogilisi küsimusi. Stipendiaatidest on eesti kirjandust ungari keelde vahendanud Béla Kálmán ja Ödön Lavotha. Viimane neist õpetas Ungaris ka eesti keelt. József Györke ja Jenő Fazekas töötasid Tartu ülikoolis ungari keele lektoritena. Vahetusprofessoritena viibisid Ungaris Tartu ülikooli professorid Andrus Saareste ja Julius Mägiste. Üliõpilaste ja õppejõudude vahetus avaldas soodsat mõju rahvusteaduste, eriti soome-ugri keeleteaduse arengule, hõimuaate süvendamisele ja kultuurikontaktide avardamisele.

Võtmesõnad: rahvusteaduste ajalugu, soome-ugri keeleteaduse ajalugu, Tartu ülikooli ajalugu, Ungari-Eesti kultuurikontaktid, hõimuliikumine

1. Sissejuhatuseks Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komiteest

Pärast Eesti Vabariigi rajamist loodi Tartu ülikoolis rahvusteaduste õpetamiseks ja uurimiseks vajalikud institutsioonid, mis meil seni puudusid. Tehti jõupingutusi hõimuliikumise hoogustamiseks. Sidemetele sugulasrahvastega pöörasid suurt tähelepanu sihtasutus Fenno-Ugria,

Emakeele Selts ja Akadeemiline Hõimuklubi; hoogsa tegevuse eelduseks oli kolme iseseisva soome-ugri riigi teke pärast Esimest maailmasõda (Prozes 2012: 104–105). Peale mainitud asutuste-seltside tegutses aastail 1930–1940 Tartu ülikooli juures Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee (SUU EK), millel oli sõsarkomiteed Ungaris ja Soomes. SUU EK avaldas toimet rahvusteaduste arengusse ja hõimuliikumisse üliõpilaste ja õppejõudude vahetuse korraldamise kaudu. Komitee ajalugu pole teadaolevalt seni käsitletud.

SUU EK asutati 29. septembril 1930 Eesti Rahva Muuseumi ruumis (Tartu, Aia 42, praegune Eesti Kirjandusmuuseumi maja) toimunud koosolekul. Arutelust võtsid peale haridus- ja sotsiaalministri Jaan Hünersoni, haridus- ja sotsiaalministeeriumi (Hasomin) teaduse ja kunstiosakonna direktori Gottlieb Ney ja Tartu ülikooli rektori Johan Kõpu osa ka peamised rahvusteaduste viljelejad: professorid Julius Mark (Uurali keeled), Andrus Saareste (eesti keel), Julius Mägist (läänemeresoome keeled), Harri Moora (arheoloogia), Eesti Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Leinbock (hilisema nimega Linnus; etnograafia) ja Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits (rahvaluule). Üritusel osales ka ungariasest administratiivõiguse professor, Ungari teadusliku instituudi juhataja István (Stefan) von Csekey. Koosoleku ohjad olid J. Hünersoni käes, protokollis O. Loorits (1: 1 jj).¹

Ungari haridusministeerium oli teinud Eesti Hasominile ettepaneku luua soomeugriliste uurimiste Eesti rahvuslik komitee, mis tegutseks käsikäes samasuguste institutsioonidega Ungaris ja Soomes. Selleks pidas 1930. aasta kevadel Eestis ja Soomes läbirääkimisi Ungari haridusminister krahv Kuno von Klebelsberg. Ungari haridusministeerium oli asutanud kaks stipendiumi: üks neist (100 dollarit) eriteadlasele, kes professori või lektorina peaks mõnes Ungari ülikoolis loenguid, teine aga mõnele eesti üliõpilasele õppimiseks kas József Eötvösi kolledžis, Tihanyi bioloogia-instituudis või Ungari kolledžis Roomas.

Gottlieb Ney soovitas panna komiteele nimeks soome-ugri uurimiste komitee Eestis. Hasomin oli koostanud selle põhikirja esialgse kava. Julius Margi teatel olevat esialgu olnud kavas luua kolmes hõimuriigis kaks eraldiseisvat asutust: 1) soome-ugri uurimiste instituut, mille üles-

¹ Ruumi kokkuhoiu ja parema loetavuse huvides on käesolevas kirjutises ära jäetud pidevalt korduvad fondi ja nimistu number (f 3699, n 1). Viidatud pole internetist saadud info allikaid isikute surmaaja ja avaldatud teoste kohta.

andeks saanuks uurimistöö korraldamine ja tegemine, ning 2) komitee, mis tegeleks koostöö reguleerimisega. Ent Hasomini koostatud põhikirja kavandis liideti mõlema institutsiooni ülesanded ühte. Seda ei pidanud J. Mark muide soovitavaks. Instituudi asutamist oli juba arutatud varem, nimelt sama aasta kevadel rektor Johan Kõpu algatusel.

Koosolekul arutati tulevase komitee põhiülesandeid ka konkreetsemalt. Andrus Saareste arvates võinuks komitee olla „uurimistöö nii-öelda üldpoliitika juhtijaks”, st koordineerijaks. Põhimõtteliselt sama toonitas ka Julius Mägiste. Seevastu Julius Mark pidas esmatähtsaks ühistööd väljaspool Eestit koos Ungari ja Soome komiteega. Ta lähtus soome-ugri instituudi loomise eeldusest: viimane koordineeriks Eestis tehtavat uurimistööd, komitee aga kolmes hõimuriigis tehtavat. Sõnavõtja eeldas, et üheks komitee ülesandeks jääks teadlaste ja üliõpilaste vahetus. Harri Moora lisas, et akadeemiliste seltside koordineerimise kogemus olevat meil juba Õpetatud Eesti Seltsi näol olemas. Minister rõhutas omalt poolt, et komitee ei saa mõjuda niivõrd administratiivselt kui selle liikmete autoriteedi kaudu.

A. Saareste tõstatas koosolekul küsimuse, kas tulevase komitee koosseisus ei peaks olema ka kirjanduse ja ajaloo esindajaid. Siiski jäadi O. Looritsa seisukoha juurde, mille kohaselt ei tohiks komitee koosneda teatud alade või asutuste esindajatest, vaid esmajoones soome-ugri teadustega viljelevatest isikutest. Väljendati soovi, et komitee tegutseks Tartu ülikooli juures nagu teised sarnased institutsioonid.

Seejärel moodustati komitee, mille liikmeteks said J. Mark, J. Mägiste, A. Saareste, H. Moora, F. Leinbock ja O. Loorits. Esimeheks valiti J. Mark ja sekretäriks O. Loorits. J. Mark jäigi SUU EK esimeheks kogu selle eksisteerimisaja vältel, sekretäriks sai 1933. aastal F. Leinbock. 19.–24. septembril 1931 toimus Helsingis soome-ugri komiteede esindajate nõupidamine, millel osales Eestist J. Mark (1: 12).

Järgmisel komitee koosolekul, mis toimus 14. detsembril 1930 samas kohas kus asutamiskoosolek, viimistleti esimehe ja sekretäri esitatud põhikirja kavandit. Selles fikseeriti, et SUU EK põhieesmärk on edendada koos samalaadsete komiteedega Soomes ja Ungaris soome-ugri rahvaste kultuuri uurimist rahvusteaduste, nimelt keeleteaduse, ajaloo ja kultuuriloo, arheoloogia, etnograafia ja rahvaluule vallas. Komitee ülesanded olid põhikirja järgi: 1) kontakti pidamine Ungari ja Soome komiteega, 2) vastastikku informeerimine tehtavast uurimistööst ning kirjanduse ja info vahendamine, 3) välismaale saadetavate kandidaatide

valimine üliõpilaste ja teadlaste seast ning neile materiaalsete vahendite hankimine Hasominilt, Kultuurkapitalilt jm, 4) arvamuste avaldamine teadlaste sobivuse kohta välismaale lähetamiseks ning 5) oma eelarve koostamine ja kontroll selle summade kasutamise kohta. Lahtiseks jäeti küsimus, kas komitee ülesannete hulka tuleks lisada ka kogumis-, korraldus- ja uurimistöö algatamine, toetamine ja ühtlustamine Eestis. SUU EK moodustati personaalsetel alustel, st liikmed hakkasid eespool nimetatud rahvusteaduste arengu eest vastutama oma eriala järgi. Põhikirja ülejäänud paragrahvid puudutasid komitee tegevuse praktilisi aspekte, millest ehk huvipakkuvam on see, et plaaniti vaid kaks korralist koosolekut aastas.

Kavatsatud ülesanded osutusid SUU EK-le üle jõu käivateks ning jäid enamasti täitmata. Komitee põhitööks oli sobivate stipendiaatide väljasõelumine ja neile raha muretsemine, seega Eesti vahetusüliõpilaste ja -õppejõudude Ungarisse lähetamine ja Ungari vahetusüliõpilaste vastuvõtmine. Juba asutaval koosolekul tundis H. Moora muret uue institutsiooni rahaallikate pärast. Haridusminister rahustas teda väitega, et raha eraldatakse kas Eesti Kultuurkapitali või eelarve kaudu, nimelt olevat Hasomin lisanud eelarvesse ühe stipendiumi jagu raha mõnele hõimurahva üliõpilasele, kuid teadlaste vahetust saaks esialgu teha ainult Tartu ülikooli ungari keele lektori ametisse seadmisega mõne noorema Ungari uurija Eestisse kutsumise teel. Ungari saadikult oli juba saadud teade ühe stipendiumi asutamise kohta Eesti üliõpilasele Ungaris (1: 3).

1931. aastaks taotleti raha Hasominilt järgmisel määral: 400 krooni stipendiumi Ungaris õppimiseks, 180 kr ungari keele lektori toetuseks, 120 kr komiteede nõupidamise kuludeks ning 80 kr asjaajamiseks ja muudeks kuludeks (1: 11). Peatselt selgus, et ungari keele lektorile polnud vaja maksta lisatoetust, sest ta sai seda enda kodumaalt (1: 12). Järgmistel aastatel pidi SUU EK raha taotlema Eesti Kultuurkapitalilt. Seda ka saadi, ent aastatel 1939–1940 enam mitte, sest Eesti ja Ungari vahelise kultuurikonventsiooni kehtima hakkamise järel 1937. aastal hakati stipendiumi maksma riigi eelarvest (1: 40p–41; 2: 8).

2. Eesti üliõpilasstipendiaadid Ungaris

SUU EK valis sobivad stipendiumikandidaadid sooviavalduste põhjal rahvusteadusi õppivate üliõpilaste või ülikoolihariduse omandanute seast. Kandideerijatelt nõuti mõningast ungari keele oskust. 1938. aastal otsus-

tas SUU EK hakata kontrollima, kas Ungarisse sõitvate stipendiaatide kandidaadid ungari keelt valdavad. See ülesanne anti prof J. Margile (1: 36p–37). Enamik stipendiaate õppis Ungaris ühe õppeaasta. Stipendiumi maksis Ungari haridusministeerium. Stipendium hõlmas sõitu Tartust Budapesti ja tagasi, priid ülalpidamist ja taskuraha (nt 25 pengöt 1938. aastal) ning eraldi rahasummat ka Ungari riigiga tutvumiseks. Eesti maksis omalt poolt 200–300 krooni lisatoetust (2: 17, 36, 55). Ungaris viibis aastatel 1931–1940 üheksa Tartu ülikooli inimest (tabel 1).

Tabel 1. Eesti stipendiaadid Ungaris

Aastad	Vahetusüliõpilane
1931–1932	Aleksei Reisman
1932 (üks semester)	Vassili Noot
1933–1934	Gustav Must
1934–1935	Leela Topman
1935–1936	Felix Johannes Oinas
1936–1937	Pauline Palmeos
1937–1938	Õie Olup-Sõster
1938–1939	Juhan Viiret
1939–1940	Aino Undla

Esimesena sai Ungaris õppimise stipendiumi 7–8 kuuks 1931. aastal Tartu ülikooli üliõpilane Aleksei Reisman, meile tuntud nimega A. Raun (1905–2004; 3: 67; AA II: 319–320). Budapestis Péter Pázmányi ülikoolis kuulus ta tuntud ungari keeleteadlaste Zoltán Gomboczi, Gyula Némethi ja Miklós Zsirai loenguid.² A. Raun viibis Ungaris ka 1932.–1933. õppeaastal, ent see ei kajastu SUU EK dokumentides. Sellal kogus ta oma võrdlusastmete-teemalise doktoriväitekirja jaoks andmeid ungari vana kirjakeele ja murrete kohta (Alvre 1990: 197–198).

A. Raunast kujunes rahvusvaheliselt tuntud õppejõud ja teadlane, kes on avaldanud uurimusi üldkeeleteaduse, soome-ugri ja türki-tatari keelte alalt. Ungaris saadud impulsse ja teadmisi kasutas ta mitmeti nii Euroopas kui ka Ameerikas, õpetades ungari keelt, ungari keele ajalugu ja ungari kirjandust ning uurides ugri keeli, eriti neist ungari keelt (Alvre 1990:

² Seda nime kandis 1921. aastani Budapesti ülikoolina tuntud, praegune Loránd Eötvösi ülikool aastatel 1921–1950. József Eötvösi kolledž, mis koolitas peamiselt õppejõude, kuulus selle alla.

198 jj). Edaspidi tuleks selgitada, kas turkoloogia harrastamine sai alguse samuti Ungarist, kus seda teadusharu on kaua viljeldud.

Teisena täiendas end Budapestis soome-ugri keeleteaduse alal Vassili (Vassel) Noot (1906–1951). Kuna ta ungari keele oskus oli veel kasin, siis kulus enamik ajast selle omandamisele. Siiski osales ta oma sõnutsi ka õppetöös ning töötas läbi uurimuseks „Ungari, soome ja eesti keele esimese silbi vokalism võrdlevalt” vajalikud kirjandusallikad (1: 12; 3: 66). V. Noot lõpetas Tartu ülikooli 1934. aastal kiitusega, töötas seejärel Saaremaal koolinõunikuna ja siirdus pärast Teist maailmasõda Saksamaa kaudu Inglismaale (AA II 397).

Üliõpilane Gustav Must (1908–1991), kelle peaaimeks Tartu ülikoolis oli eesti keel, kulutas samuti valdava aja Ungaris viibides keeleõpingutele. Seepärast luges ta seal igasugust kirjasõna, eriti ajalehti, käis teatrietendustel, kontsertidel, muuseumides jm ning ostis endale ungarikeelset kirjandust. Ta kuulas Z. Gombocsi, M. Zsirai, János Melichi, János Horváthi jt loenguid. Järjekindlalt osales ta sealse keeleteadusseltsi ja Ungari teaduste akadeemia koosolekutel, samuti keeleteadlaste ringi Kruzsok iganädalastel kooskäimistel. Eesti Vabariigi aastapäevapeol pidas G. Must ungarikeelse kõne Eesti saavutustest ning avaldas Ungari peaministri Gyula Gömbösi Roomas käigu puhul ajalehe Vaba Maa juhtkirjas ülevaate Ungari välispoliitikast ja suhetest teiste Kesk-Euroopa riikidega. Jõulude ja lihavõttepühade ajal viibis stipendiaat mõlemal korral Ungaris kuskil maapiirkonnas ning käis kevadel Balatoni järve ääres, Pécsis, Szegedis jm (3: 51, 64).

G. Must õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas aastatel 1929–1938 ja lõpetas selle kiitusega. 1949. aastal kaitses ta Göttingeni ülikoolis doktoriväitekirja „Germaani keelte mõjust eesti ja soome meremeestekeele sõnavarale”. Temast sai Ameerikas emigrandina elades saksa keele ja kirjanduse professor. G. Musta uurimused käsitlevad peamiselt saksa keelt ja võrdlevat keeleteadust, samuti varakeskaegseid käsikirju (AA III: 22). Tal on peale doktoridissertatsiooni ka muid, peamiselt germaani keeltega seonduvaid uurimusi läänemeresoome keelte vallast, sh kirjutisi Revali nimest, *laev*- ja *leib*-sõna etümoloogiast, inglise algupäraga raudtee-terminoloogiast jm (ETBL: 657–658). Tema hilisemate seoste kohta ungari keele ja kultuuriga pole andmeid.

Ka Leela Topman (1911–1993), kes oli lõpetanud Tartu ülikooli eesti keele alal ja tahtis jätkata uurali keeleteaduse vallas, kuulas keele-

loenguid P. Pázmányi ülikoolis ning viibis mitmes paigas, sh kolm nädalat Szegedis ja kaks nädalat Debrecenis. Ungari haridusministeeriumi toel käis ta Viini Ungari kolledžis (2: 41; 3: 41, 59). L. Topman lõpetas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna kiitusega nii 1934. kui ka 1937. aastal. Keeleteaduse vallas ta tunduks ei saanud, küll aga pedagoogina. 1960. aastatel töötas Topman Eestis kooliinspektorina (AA II: 515).

Suhteliselt põhjaliku aruande Ungaris õppimise kohta koostas üliõpilane Felix Johannes Oinas (1911–2004). Ta õppis Tartu ülikoolis eesti keelt, läänemeresoome ja uurali keeleteadust, kirjandust ja rahvaluulet. Stipendiaat kuulus P. Pázmányi ülikoolis peamiselt M. Zsirai loenguid ja osales ta seminariharjutustel. Huvi pakkusid ka Gy. Némethi loengukursus „Ungari ja Türgi kokkupuuteist”, prof J. Horváthi ja prof Elemér Császári loengud ungari kirjandusloost ning prof Elemér Mályuszi loengud Ungari ajaloost. F. Oinas, kel oli enne Ungarisse saabumist Tartu ülikooli ungari keele lektorite toel omandatud passiivne ungari keele oskus, õppis Ungaris viibides seda keelt korralikult valdama. Prof A. Saareste Ungarist lahkumise järel õpetas ta 1936. aasta veebruari keskpaigast kuni kevadeni kaks tundi nädalas eesti keelt. Eelmise, 1935. aasta sügisel oli ta kirjutanud valmis Tartu ülikooli auhinnatöö, pärastise magistritöö „Hilistekkinud käänded läänemeresoome keeltes”.

Noor stipendiaat aitas Ungaris õppides igati kaasa Ungari-Eesti kultuurisuhete süvendamisele. Ta tõlkis ungari keelest Lajos Zilahy romaani „Kaks vangi” („Két fogoly”) esimese osa, mis ilmus Tartus Noor-Eesti kirjastuses 1936. aastal. Ta avaldas Ungari kohta ajalehes Postimees kuus tutvustavat artiklit. F. Oinas tegi tutvust Ungari kooliolude ja Eesti-Ungari suhete ajalooga, millest kirjutas perioodikas, viimati mainitud teemal ka ajakirjas Tänapäev (1936). Kõigele lisaks käis ja elas stipendiaat mitmes paigas Ungaris, sh kümme päeva Pápas ja Szombathelys, viis päeva Dömsödis ning paar nädalat Ida-Ungaris Tiszakerecsenyis ja Debrecenis (3: 33–35, 47–48).

F. Oinas lõpetas Tartu ülikooli kiitusega 1937. aastal ja kaitses järgmisel aastal eespool nimetatud teemal kirjutatud magistritöö. Budapesti ülikooliga jätkusid töösuhted. Ta õpetas József Eötvösi kolledžis aastatel 1938–1940 esimese ametliku lektorina eesti keelt, samuti pidas loenguid soome-ugri keeltest ja õpetas prof Lauri Kettuneni äraolekul ka soome keelt. F. Oinase mitmekülgseid suhteid Ungariga on põhjalikult vaaginud Liina Sillaots (2000). Tema uurimuse põhjal oli F. Oinase panus eesti

kultuuri tutvustajana sõjajärgses Ungaris ja ungari kultuuri vahendajana Eestis suur. 1939. aastal avaldas Felix Oinas suurmeeste elulugude sarjas ungarikeelse allikmaterjali põhjal valminud monograafia „Petőfi. Vabaduse ja armastuse laulik”. Ta tõlkis ka L. Zilahy romaani „Kaks vangi” kaks viimast osa (1937, 1938), samuti József Nyírő romaani „Mägede mees” (1939). Peale Ungari tutvustamise Eesti ajakirjanduses tutvustas F. Oinas Eestit Ungaris. 1939. aastal hakkas ta koos ungari keele lektori Jenő Fazekasiga koostama suurt ungari-eesti sõnaraamatut, kuid kiiresti muutuvate olude tõttu jäi töö algjärku.

Felix Oinasest sai Teise maailmasõja järel Ameerikas slaavi ja Uurali-Altai keelte professor. Ta sai tuntuks eelkõige silmapaistva folkloristina. F. Oinas on uurinud soome-ugri ja slaavi rahvaluulet ning keeli (AA III: 50). Juba vahetusüliõpilasena Ungaris viibides oli ta keskendunud neile distsipliinidele (Oinas 1995: 122).

Järgmise vahetusüliõpilasena täiendas end Budapestis P. Pázmányi ülikoolis P a u l i n e (hiljem Paula) P a l m e o s (1911–1990), kes oli Tartus õppinud eesti keelt ja uurali keeleteadust ülemastme, eesti ja maailma (ehk üldist) kirjandust keskastme ning rahvaluulet alamastme ulatuses. Ta kuulas võrdleva keeleteaduse ja ungari kirjanduse loenguid M. Zsirai, E. Császári, J. Horváthi jt juures. Kevadsemestril alustas ta ainekogumist uurimuse „Esimese silbi vokaalid läänemeresoome ja ungari keeles” jaoks. Palmeos oli omandanud ungari keele algteadmised lektor J. Györke juures, täiendas keeleoskust sedavõrd, et suutis peatselt lugeda nii ilu- kui ka teaduskirjandust, sai aru kõnekeelest ning võis „suuremate raskusteta juttu ajada”. M. Zsirai seminaris pidas ta ungarikeelse ettekande murdeuurimisest Eestis ja ühes kalvinistlikus koguduses loengu Eesti ajaloo ning õpetas Ungari keeleteadusliku seminari liikmetele eesti keelt (3: 22, 38). Ungaris möödunud õpiaastat on P. Palmeos vanuigi kajastanud oma mälestustes (vt Palmeos 1991).

Paula Palmeos lõpetas 1939. aastal Tartu ülikooli kiitusega. Ta omandas järgmisel aastal eelmainitud teemal kaitsitud väitekirjaga magistriastme, mis 1949. aastal atesteeriti ümber filoloogiakandidaadi kraadiks. Palmeosest sai kõige tulemuslikum ungarluse viljeleja Eestis. Töötades 45 aastat Tartu ülikooli soome-ugri kateedri õppejõuna, õpetas ta ungari, soome, karjala ja vepsa keelt ning luges peale arvukate muude distsipliinide ungari keele ajaloolist grammatikat (AA III: 40; BN: 234–235). P. Palmeos on tõlkinud Zsigmond Móriczi novellikogu „Seitse kreutserit”

(1958), osa muinasjutte Emil Kolozsvár Grandpierre'i muinasjutukogust „Imeflööť” (1959), koostanud, toimetanud ja saatesõnaga varustanud Sándor Petőfi luule valimikud eesti ja läti lugejale ning arvustanud eesti kirjanduse ungari tõlkeid. Nimetatud muinasjutukogu on hiljem üllitatud veel kahel korral (1981, 2006). P. Palmeos on põhjalikult tutvustanud eesti ilukirjanduse tõlkeid ungari keelde (Palmeos 1974). Tema õpilastest on kasvanud suurepäraseid ungari kirjanduse tõlkijaid, nt Aino Pervik, Tiit Kokla, Edvin Hiedel, ning ungari keele õppejõude, nagu Tõnu Seilenthal, Ene Asu-Õunas ja Anu Nurk (Palmeos 1976: 204, 205; Seilenthal 2003: 314). Nõnda tagati ungari keele järjepidev õpetamine üliõpilastele ajani, mil sai taas kutsuda Tartusse ungarlastest keeleteadureid. Paula Palmeos tundis suurt sümpaatiat Ungari vastu. Seal tundis ta end koduselt ja pidas Ungarit oma teiseks kodumaaks (Palmeos 1983: 168).

Samamoodi nagu eelmainitud kulgesid Ungaris ka filoloogia üliõpilaste Õie Olup-Sõsteri (2: 70; 3: 14, 29–30) ja Juhan Viireti (2: 50; 3: 8, 20–21) õpingud ja ringreis, mille keskel nad omandasid eelkõige aktiivse ungari keele oskuse.

Õie Olup-Sõster (hiljem Olup-Haas ja Sõster-Haas; 1912–2008) õppis Tartu ülikoolis vaheaegadega tosin aastat (1930–1942), jõudes vahepeal kaks korda mehele minna, kuni viimaks lõpetas kursuse. Enne Ungarisse kandideerimist seati talle eeltingimuseks end uuesti üliõpilaseks registreerida. Õ. Olup-Sõster kuulas Budapestis M. Zsirai, J. Melichi, Gy. Némethi jt loenguid eeskätt soome-ugri keeleteaduse ja kirjanduse vallast. Ta töötas sageli Ungari keeleteadusliku seminari raamatukogus, käis Ungari teaduste akadeemia keeleteaduslastel koosolekutel, nautis populaarteaduslikke loenguid, luges ungarikeelset kirjandust. Stipendiaat käis muuseumides, näitustel, teatris, eriti rahvusteatris, ning võttis aktiivselt osa Ungari-Eesti seltsi üritustest, käis koolides jm korraldatud hõimuüritustel. Suvel rändas ta ringi mööda Ungarit, viibides Balatoni ääres, Keszthelys, Debrecenis, Szegedis ja Pécsis (1: 30–31; 3: 14).

Pärast lühikest töötamist Teise maailmasõja ajal Eesti koolides õpetajana emigreerus Õie Olup-Sõster Saksamaale ja sealt Austraaliasse, kus töötas pikka aega algkooliõpetajana ja seejärel ajalehe Virgats toimetajana (AA III: 45). Õie Sõster-Haasi nime all on ta avaldanud mälestusraamatukese „Narvast Austraaliasse” (Tallinn, 1993) ja Õie Haasi nime all „Kodumaa võõrsil” (Tallinn, 2002). Ta on olnud koguteose „Eestlased Austraalias” esimese osa (Adelaide, 1988) kaasautor ja -toimetaja.

Üliõpilasena avaldas ta Emakeele Seltsi toimetiste sarjas 12-leheküljelise kirjutise „Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles”, mis oli tegelikult äratrükk ajakirjast Eesti Keel (1938).

Juhan Viiret (1913–1954), kes 1935. aastani kandis nime Johannes Viil, õppis Tartu ülikoolis eesti filoloogiat aastatel 1930–1940 ja jätkas filosoofiateaduskonnas õpinguid veel ühe aasta jooksul (AA III: 77). Budapestis asus ta kohe P. Pázmányi ülikoolis ungari keelt õppima, omandades sama aasta (1938) jõuludeks juba passiivse ja järgmise aasta suveks aktiivse keeleoskuse. Ta kuulas sügissemestril E. Czászári loenguid S. Petőfist, M. Zsirai loenguid soome-ugri häälikuõpetusest, Dezső Paisi loenguid ungari häälikuloost ja XII sajandi kirjamälestisest „Halotti Beszéd” („Hauakõne”) ning Gy. Némethi loenguid Ungari ajaloost, kevadsemestril aga J. Horváthi loenguid ungari keele vanematest laensõnadest, M. Zsirai loenguid soome-ugri sõnamoodustusest ning soome-ugri ja samojeedi keelesugulusest. Eraldi on J. Viiret märkinud tutvumist XIX–XX sajandi mõjukaima lingvisti Zsigmond Simonyi uurimusega ungari keele abisõnadest. Ta luges ungari kirjandust, nii proosat kui ka luulet, ja muretses seal endale 60 teost. Kevadel käis ta Budapesti muuseumides ning juunis viibis õppereisil Kirde-Ungaris Egeris ja Miskolcis (3: 8). Koos lektor Felix Oinasega toimetas J. Viiret Budapesti tehnikaüliõpilaste organisatsiooni Hungaria samanimelise ajalehe Eestit käsitleva ungari- ja eestikeelse erinumbri (Sillaots 2000: 420). Ta abistas F. Oinast „Mägede mehe” tõlkimisel ja retsenseeris 1940. aastal ajakirjas Eesti Kirjandus äsja ilmunud Petőfi-monograafiat (Oinas 1995: 122). Pärast Teist maailmasõda töötas J. Viiret õpetajana Tõrva keskkoolis (Aader 2007).

Peaainena kirjandust õppinud ja 1937. aastal diplomeeritud stipendiaadikandidaat Aino Undla (neiuna Krimm, teises abielus Undla-Põldmäe; 1910–1992) pidi erinevalt keeleüliõpilastest tõlkima 20 lk kergemat ungarikeelset teksti ja suuliselt vastama ungari grammatika aluseid. Budapestis täiendas ta end ungari kirjanduse ja kirjandusteaduse vallas. Peale selle soovis ta Ungaris registreerida Harry Jannsenisse ja selle poolt Budapestis toimetatud ajakirjasse puutuva ainese.³ Undla kirjeldas ühes palvekirjas, kuidas tal õnnestus kolme ööpäeva jooksul rongiga sõita Läti, Leedu ja Saksamaa kaudu Budapesti, lisades: „Elu on siin [Budapestis] poliitiliselt vähem närvesööv kui Tartus.” (1: 37, 38; 2: 19, 29, 33) Oli

³ Jutt on Lydia Koidula venna Harry Jannseni (1851–1913) poolt Budapestis asutatud ja toimetatud rahvusvahelisest ajakirjast West-östliche Rundschau (vt EKL: 144).

juba 1939. aasta lõpp! Elukalliduse tõusu tõttu palus ta SUU EK kaudu lisatoetust 200 krooni, mis talle ka määrati (2: 1).

Aino Undla, kes ülikooli kõrval õppis ka Tartu kõrgemas muusikakoolis, täiendas end laulu alal Budapesti Ferenc Liszti nimelises muusikaakadeemias. Lisaharidus võimaldas tal pärast sõda Siberisse küüditatuna teenida elatist muusikaõpetajana. A. Undla on vabakutselise kirjandusteadlasena uurinud XIX sajandi naiskirjanikke, peamiselt Lydia Koidula elu ja luuletusi (AA II: 544–545; EKL: 629).

Eesti keelt ja kirjandust ning läänemeresoome keeli õppinud üliõpilasel Aksella Retsil (abielus Lokk; snd 1918⁴), kelle Ungaris viibimine oli kavandatud 1940.–1941. õppeaastaks, jäi saabunud okupatsioonide tõttu seal ilmselt käimata (1: 40p; 2: 5). A. Rets õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas aastatel 1938–1944. Lõpetamise aastal emigreerus ta Saksamaale, hiljem sealt edasi Inglismaale ja Kanadasse. Toronto ülikoolis õppis ta raamatukogutöötajaks, kellena töötas pikka aega (AA III: 346).

Kõik soovijad ei pääsenud Ungarisse end täiendama. Käsitleme lühidalt neidki. Kandidaatide seas oli Saaremaalt pärit Arnold Miller (1908–1961), kes tahtis minna Ungarisse 1933/1934. õppeaastal. Ta oli prof J. Margi soovitusel saanud soome ja sugulaskeelte professori Niilo Ikola kaudu kutse tulla Turu ülikooli eesti keele õpetajaks ning alustas peatselt sealsamas õpinguid soome-ugri keelte vallas (3: 60–63). Lähetamata jäämise põhjuseks oli ilmselt see, et ta polnud toona Tartu ülikooli üliõpilane. A. Miller oli Tartu ülikoolis õppinud eesti keelt aastatel 1927–1934, seejärel eesti filoloogiat aastatel 1951–1961, kuid õpingud jäid lõpetamata (AA II: 478). Pärast sõda töötas ta EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudis marksismi-leninismi klassikute teoste tõlgete sektori juhatajana, tegeldes asjaomase kirjanduse tõlkimise ja toimetamisega (Miller 1961).

Alma Peterson (snd 1904) viibis Budapestis omal algatusel. Ta kavatses seal sooritada statistika, poliitika ja riigiõiguse eksamid, kuid ei suutnud seda ungari keele tagasihoidliku valdamise tõttu. Seepärast palus ta SUU EK vahendusel stipendiumi, et saaks täiendada oma keeleoskust (3: 5). Talle ei võimaldatud seda, kuna ta polnud rahvusteadusi õppiv üliõpilane, vaid oli 1929. aastal lõpetanud Tartu ülikooli kaubanduse erialal (AA II: 322).

⁴ Kõigil neil, kel on märgitud vaid sünniaasta, on surma-aasta teadmata. Mõni neist võib veel elada, lähemad andmed puuduvad.

Ungari stipendiaadiks ei pääsenud peamiselt viitele õppinud Erna Tillemann (abielus Siirak; 1911–1987). Talle eelistati, ja mitte alusetult, Felix Oinast (3: 45). E. Tillemann lõpetas Tartu ülikooli kiitusega 1936. aastal, mil kaitses magistritöö A. H. Tammsaare lauseehitusest. Ta töötas toimetaja, bibliograafi ja kirjandusteadlasena (AA II: 553). Ungarisse ei pääsenud õppima ka Viktor Kaudre (1935. aastani Kraut; 1909–1999), kellel Tartu ülikool jäi lõpetamata. Ta emigreerus sõja ajal Rootsi ja sealt Kanadasse (3: 26; AA III: 154). Ungari jäi üliõpilasperioodil nägemata ka Lembit Nigolil (sünd 1915), kes lõpetas kiitusega filosoofiateaduskonna 1940. aastal ja jätkas seal õpinguid sõja ajalgi (3: 11; AA III: 191).

3. Ungari stipendiaadid Eestis

Soome-ugri uurimiste Ungari komitee valis igal aastal välja ühe stipendiaadikandidaadi Eestisse saatmiseks, kuid stipendiumi maksis Eesti. Stipendium sisaldas enamasti 160 kr sõiduraha, 80 krooni elatist, millega pidi Tartus saama lahedasti ära elada, ning 40–50 kr sõiduraha Eestiga tutvumise kavatsuse korral (1: 22p; 2: 36). Aastatel 1932–1940 käis Eestis end täiendamas ühtekokku üheksa inimest (tabel 2). Paraku pole alles kõigi Tartus käinute aruandeid. Stipendiaatide seas oli nii hiljem laiemalt tuntuks saanud isikuid kui ka teisi.

Tabel 2. Ungari stipendiaadid Eestis

Aastad	Vahetusüliõpilane
1932	György Lakó
1932–1933	Magda Köves
1933–1934	Jenő Fazekas
1934–1935	Béla Kálmán
1935–1936	Magda Herger
1936–1937	Albert Mjázovszky
1937–1938	Ödön Lavotha
1938–1939	László Kovács
1939–1940	János Kajos

Professorikutseks valmistuv György Lakó (1908–1996) oli pühendunud eesti ja permi keelte uurimisele (2: 120). Ta viibis Eestis 1932. aasta algusest kuni 1. juulini (1: 14). G. Lakóst sai hiljem Loránd Eötvösi

ülikooli soome-ugri õppetooli professor ja Ungari teaduste akadeemia liige (Forschungsstätten 1975: 155). Ta on uurinud ka saami, ugri jt keeli. G. Lakó on mõnevõrra tõlkinud ka eesti kirjandust ungari keelde (Bereczki 2011: 278). 1985. aastal avaldas G. Lakó saksa keeles kirjutise „Eesti keele osast soome-ugri keelesuguluse tõestamisel ning Ungari-Eesti kultuurisidemete algusest”.

Magda Köves (abielus Köves-Andrássy; 1910–1992), kes viibis Tartus 1932.–1933. õppeaastal, töötas hiljem Debreceni Lajos Kossuthi ülikooli soome-ugri õppetooli dotsendina. Ta on uurinud soome-ugri aluskeele morfoloogiat, soome keelt, permi keeli jm (Forschungsstätten 1975: 155).

Jenő Fazekas (1906–1979) peateeneks peetakse XIX sajandi lõpul hantide juures käinud ungari teadlase József Pápay kogutud tekstide publitseerimist (Seilenthal 2003: 311). Ta kuulas Tartu ülikoolis J. Margi ja J. Mägiste loenguid ning jälgis Eesti Keele Arhiivi ja Eesti Rahvaluule Arhiivi tööd. Samuti tutvus ta pikemal reisil Lõuna-, Lääne- ja Põhja-Eesti vaatamisväärsustega (3: 55). J. Fazekas vahendas 1935. aastal Ungaris eesti keelekorralduslikke ja -uuenduslikke pürgimusi ja andis 1938. aasta ajakirjas Looming ülevaate uuemast ungari kirjandusest. Järgmisel aastal ilmus „Varamu” sarjas ta raamat „Ungarus ja Euroopa kultuur”. J. Fazekas töötas Teise maailmasõja eelses Tartu ülikoolis viimase ungari keele lektorina.

Béla Kálmáni (1913–1997) kohta on teada, et ta kuulas 1934. aasta sügissemestril Tartu ülikoolis J. Margi lapi keele loenguid ja osales udmurdi keele seminarides. Peale selle käis stipendiaat J. Mägiste liivi keele ja A. Saareste eesti dialektoloogia loengutes (3: 42). Järgmise aasta kevadsemestril käis B. Kálmán J. Margi sürjakomi keele seminaridel ja tõlkis sürjakomi tekste, kuulas J. Mägiste loenguid soome keele häälikuloost ja algsome häälikuprobleemidest ning A. Saareste loenguid eesti murretest ja morfoloogiast. Eestis oleku ajal avaldas enesetäiendaja neli kirjutist, milles tutvustas Budapesti József Eötvösi kolledžit, Ungari esimesi raamatuid ja sealse keeleuuenduse põhimõtteid. Ungari keeleuuendusest kõneles ta Emakeele Seltsis. Kálmán käis 1934. aastal Petserimaal (Petseri, Vinski, Uusvada). Järgmisel aastal viibis ta Tallinnas, Viljandis, Paistus, Uue-Suislepal (Felix Oinasel külas), Pärnus, Pärli mõisas, Elvas ja Kassemal ning võib-olla ka Narvas. Raamatute vahendusel tutvus ta eesti kirjanduse, ajaloo, etnograafia ja arheoloogiaga (3: 42–44).

Béla Kálmánist sai pärastpoole Debrecenis Lajos Kossuthi ülikooli soome-ugri õppetooli juhataja ja professor ning Ungari teaduste akadeemia liige. Ta on uurinud uugri keeli, eriti mansi keelt (Forschungsstätten 1975: 152). B. Kálmán on tõlkinud eesti kirjandust ungari keelde, sh Eduard Vilde romaani „Mäeküla piimamees” (1967) ja Anton Hansen Tammsaare jutustusi, samuti XX sajandi teise poole kirjanike teoseid (Palmeos 1974: 422, 423; Bereczki 2011: 278, 279, 283).

Stipendiaat Ödön Lavotha (1914–1972) oli enne Tartusse tulekut lõpetanud Budapesti ülikooli ungari ja ladina keele õpetaja kutsega (Palmeos 1974: 419). Tema huvide ring oli üsna lai. Peale keeleteaduse õppetöö osales ta Gustav Suitsu eesti kirjanduse loengutel ja kuulas Johann Estami loenguid Eesti haridusala korraldusest. Ö. Lavotha osales samuti J. Margi ja A. Saareste õppetöös. Esimese juures tegi ta mordva ja udmurdi keele seminariharjutusi ning õppis lugema süajakomi tekste. A. Saareste õpetas talle eesti murdeid ja morfoloogiat ning eesti ja läänemeresoome keelte sõnajärge, samuti üldkeeleteadust. Peale selle ammutas Ö. Lavotha teadmisi Paul Ariste üld- ja eksperimentaalfoneetika praktikumides, õppis Mihkel Toomse juures soome ja livviko keelt ning käis vene keele lektori Boris Pravdini tundides. Ungari stipendiaadid õppisid ka eesti keelt. Nii märkis Ö. Lavotha Tartus viibimise lõpul, et ta saab aru kõnekeelest, suudab vestelda, kirjalikult väljendada ning võib lugeda nii teadus- kui ka ilukirjandust. Stipendiaat tundis suurt huvi ka Eesti maa ja rahva vastu. 1938. aasta mai lõpul tegi ta ringreisi kahes etapis: 1) Tartu–Narva–Narva-Jõesuu–Virumaa rannik (Oru, Ontika)–Tallinn–Haapsalu–Lihula–Kuresaare–Vilsandi–Pärnu–Viljandi–Tartu ja 2) Tartu–Petseri–Rõuge–Suur-Munamägi–Võru–Pühajärv–Tartu (3: 15, 19). Seega tutvus ta nii Põhja-, Lääne- kui ka Lõuna-Eestiga.

Budapesti ülikooli soome-ugri keelte kateedri õppejõuna uuris Lavotha peamiselt ungari keele grammatikat ja õpetas ka eesti keelt. Ödön Lavotha koostas esimese ungarikeelse eesti keele õpiku „Észet nyelvkönyv” („Eesti keele õpik”, 1960), mis sisaldab grammatikat, lugemikku ja 7000-sõnalist eesti-ungari sõnastikku. Grammatikaosa avaldati 1973. aastal tõlgitult ka saksa keeles. Lavotha on tõlkinud eesti kirjandust ungari keelde. Esimene teos oli teadaolevalt August Kitzbergi „Libahunt”, mis esimese eesti draamana nägi rambivalgust Budapesti rahvusteatriis 1938. aastal. Ö. Lavotha on Anton Hansen Tammsaare romaani „Põrgupõhja uus Vanapagan” (1959) kaastõlkijaid (Bereczki 2011: 283). Samuti vahen-

das ta Oskar Lutsu „Kevade”, mis ilmus samuti 1959. aastal (Palmeos 1974: 420).

Aastatel 1959–1962 tegutses Ö. Lavotha ungari keele lektorina Helsingi ülikoolis, kus ta avaldas koos Viljo Tervosega „Unkarin oppikirja” („Ungari keele õpik”, 1961). 1962. aastal siirdus ta Lundi, kus koostas koos Csilla Lavothaga „Lärobok i ungerska” („Ungari keele õpik”, 1973).⁵

Õpetajakandidaat Magda Herger kuulas Tartus J. Margi loenguid mordva keelest ja sooritas kevadsemestril selles aines eksami, osales mordva keele seminaris ja soome-ugri häälikuloo loengutel. Sama õppejõu juures võttis stipendiaat osa isegi ungari keele häälikuloo kursusest. Ta viibis J. Mägiste läänemeresoome keeleteaduse loengutel, kus anti ülevaade ka indoeuroopa laenudest. Lektor Johannes Voldemar Veski õpetas M. Hergerile eesti keele grammatikat. Lisaks tundis stipendiaat huvi kirjanduse vastu, käies prof G. Suitsu ja mag Johannes Semperi loengutel. M. Herger ei jätnud tegemata ka Eesti ringreisi, viibides Tallinnas, Hiiumaal, Haapsalus, Keila-Joal, Viru põhjarannikul, Narvas, Petseris, Otepääl ja Elvas. Peamiseks sihiks oli stipendiaadil võimalikult hea eesti keele oskuse omandamine. Jõulu ajal käis M. Herger Soomes (3: 36, 40).

Etnograaf doktor L á s z l ó (K e s z i -) K o v á c s (sünd 1908) uuris Eesti Rahva Muuseumis soome-ugri esemete kogu ja eesti põlluharimisriistu. Ta koostas enda jaoks eesti etnograafilise kirjanduse bibliograafia. Samuti tundis ta Tartus huvi museoloogia üldküsimumste vastu, nagu kogumistöö metoodika ja printsiibid ning kogude korraldamise viisid. Eesti paikades reisis ta suhteliselt vähe, käis vaid Petseris ja Petserimaal, Elvas, Kambja ümbruses, samuti Tallinnas (3: 12). L. Kovács sai hiljem tuntuks Ungari materiaalse kultuuri igakülgse uurijana, samuti sealsete esimeste etnograafiafilmide tegijana.

Kaks Ungari stipendiaati polnud seotud rahvusteadustega, mistõttu SUU EK polnud neist eriti vaimustatud. Teoloogia üliõpilane J á n o s K a j o s, kes viibis Eestis Ungari stipendiaatidest kõige kauem (14 kuud), huvitus usuelu kõigist tahkudest, tutvudes Tartu ülikooli usuteaduskonna õpetegevusega, üliõpilaste eluga, kirikute ja kirikuringkondadega, ning õppis eesti keelt (1: 34p, 39, 40; 3: 1). Vist matemaatikat õppiva A l b e r t M j a z o v s z k y Tartu-perioodist pole midagi eriti teada. Dokumentides

⁵ Retsensendi täiendus.

kajastub vaid ta tutvumisreis Eestiga marsruudil Tartu–Viljandi–Pärnu–Kuressaare–Vilsandi–Muhu–Haapsalu–Tallinn–Narva–Narva-Jõesuu (3: 25).

4. Eesti vahetusprofessorid Ungaris

Tartu ülikoolis õpetasid 1920. aastatest alates ungari keelt välislektorid. Selles ametis tegutsesid enne Teist maailmasõda Elemér Virányi (aastatel 1922–1928), Nils-Herman Lindberg (1930–1931) ning filoloogiadoktori kraadiga József Györke (1931–1936) ja Jenő Fazekas (1937–1940).⁶ Keele omandamise seisukohalt oli väga oluline, et seda õpetasid sünnipärased ungarlased (v.a Nils-Herman Lindberg). Ungari keele õpetamise ajaloost Tartu ülikoolis on andnud ammendava ülevaate Tõnu Seilenthal (2003).

SUU EK kümne tegevusaasta jooksul said Ungaris vahetusprofessoritena (pr *professeur déchange*) töötada vaid kaks Eesti juhtivat teadlast, komitee liikmed Andrus Saareste ja Julius Mägist, kumbki kaks semestrit.

Andrus Saareste (1892–1964) tahtis Ungarisse minna juba 1934.–1935. õppeaastal, kuid hilines millegipärast dokumentide esitamisega. Ta süüdistas komitee kaasliikmeid, et talle ei olnud õigel ajal (!) tähtjast teatatud (3: 58). Seepärast sai ta kandideerida järgmiseks õppeaastaks. Ent Ungari jagas vahetusstipendiumi vaheldumisi kord Soomele, kord Eestile, kuid seni oli seda kasutanud üksnes Soome (2: 80). Sedapuhku oligi saabunud Soome kord. Seal esitas stipendiumitaotluse prof Lauri Kettunen. Saanud kuulda, et ka A. Saareste kandideerib, võttis ta oma avalduse aupaklikult tagasi. Ungari saatkond Helsingis tahtis aga järjekorrast kinni pidada ja kuulutas Soomes välja uue konkursi. L. Kettunen nõustus tingimusel, et Eesti saab samal aastal paralleelse võimaluse. Päriselt see siiski nii ei läinud. L. Kettunenile anti täisstipendium kümneks kuuks, kuid A. Saarestele ainult erakorraline stipendium viieks kuuks ja lisaks veel Budapesti ülikooli abiraha üheks kuuks. Peale selle oli A. Saareste Ungaris veel ühe kuu omal kulul.

A. Saareste pidas 1935/1936. õppeaastal Budapestis eesti keele loenguid ja juhatas keeleharjutusi kaks tundi nädalas. Puhuti viibis keelemees väljaspool pealinna, peamiselt Szegedis. Prof A. Saareste tegevusest saaks ehk lähemalt teada Ungari haridusministeeriumi arhiivisäilikutest, mille

⁶ Bernard Kangro (1970: 59) on millegipärast jätnud ungari keele lektorite loendis E. Virányi nimetamata, kuigi teisel (lk 22) on teda siiski maininud.

hulgas peaks leiduma ka vahetusprofessori tööaruanne (3: 31). Peale õppetöö viimistles Saareste Ungaris oma ungari keele oskust, tutvus seal tehtava teadustööga ja asjakohase kirjandusega, lõi kontakte Ungari keeleteadlastega ning tutvustas eesti keeleteaduse saavutusi (3: 49). A. Saareste oli silmapaistev dialektoloog, murdegeograafilise meetodi juurutaja Eestis, kuid Ungaris oli murrete uurimine P. Palmeose (1983: 168) sõnutsi toona veel algjärgus.

SUU EK koosolek kiitis heaks J. Margi 12. veebruari 1936. a kirja Ungari haridusministrile ettepanekuga asutada Ungaris eesti keele lektorat. Eesti-Ungari kultuurikonventsiooni põhjal see P. Pázmányi ülikoolis loodigi (1: 25p, 29, 33). Lektoriks oli 1936. aasta kevadel, nagu eespool mainitud, üliõpilane Felix Oinas.

Järgmisena õpetas Ungaris eesti keelt vahetusprofessorina Julius Mägiste (1900–1978), kes viibis seal 1937.–1938. õppeaastal. Ta õpetas sügissemestril kaks tundi nädalas eesti keelt, kuid kevadsemestril vaid ühe tunni, teise tunni kulutas aga Ungari haridusministeeriumi soovitusel läänemeresoome häälikuloole. Kogu õppetöö toimus ungari keeles. Peale ametliku õppetöö korraldas J. Mägiste oma korteris huvilistele nädalas ühe tunni eestikeelse teksti lugemist. Lisaks esines ta kolmel korral Eestit tutvustava ettekandega, nimelt detsembris Ungari-Eesti seltsi avakoosolekul, veebruaris Eesti iseseisvuspäeva puhul ühes Budapesti keskkoolis ja mais Debreceni ülikoolis. Juunis pidas J. Mägiste Budapesti keeleteaduslikus seltsis ettekande sõnaetümoloogiast. Samal kuul loeti Ungari raadios ette ta ettekanne Eesti Vabariigi juubeli ja laulupeo puhul. Muul ajal lihvvis J. Mägiste oma ungari keele oskust ning vahetas mõtteid Budapesti, Debreceni ja Pécsi keeleteadlastega. Viimati mainitud kohas käis ta 1937. aasta septembris ekskursioonil. J. Mägiste tutvus ka ungari keeleteadusliku kirjanduse ja belletristikaga ning mari keelega. Tagasisõidul avanes keelemehel võimalus käia Berliinis asuvas Ungari teaduslikus instituudis (3: 13). Ungari keele kõnelemise oskus säilis J. Mägistel ka hiljem paguluses (Sköld 2000).

5. Kokkuvõtteks

Tartu ülikooli juures 1930. aastatel tegutsenud SUU EK, mille koosseisu kuulusid ülikoolis rahvusteadusi edendavad õppejõud, avaldas rahvusteaduste, eriti soome-ugri keeleteaduse arengule, hõimuliikumise

süvendamisele ja kultuurikontaktide avardamisele soodsat mõju üliõpilaste ja õppejõude vahetuse korraldamise kaudu. Nii Ungaris kui ka Eestis viibis ühtekokku üheksa vahetusüliõpilast, igal õppeaastal kummaltki maalt üks. Nende hulgas leidub mitu hiljem laiemalt tuntuks saanud teadlast. Võõrsil õppides oli võimalik saada teist laadi teadmisi kui oma kodumaal, tutvuda sugulasrahva eluolu ja kultuuriga, õppida selle riigi keelt, tutvustada oma maa kultuuri, luua isiklikke kontakte edaspidiseks. Suure panuse Ungari-Eesti kultuurisidemete arendamisse andis enne Teist maailmasõda Felix Oinas ungari kirjanduse eesti keelde vahendamise ja pärast sõda veelgi olulisemal määral Paula Palmeos, kes tegutses 45 aastat ungari keele õppejõuna, tõlkijana ja tõlkijate koolitajana. Alo Raun õpetas ungari keelt ja kirjandust ning uuris hungaroloogilisi küsimusi. Stipendiaatidest on eesti kirjandust ungari keelde vahendanud Béla Kálmán ja Ödön Lavotha. Viimane õpetas ka eesti keelt. József Györke ja Jenő Fazekas töötasid Tartu ülikoolis ungari keele lektoritena. Vahetusprofessoritena käisid Ungaris oma teadmisi jagamas, keeleoskust parandamas, Ungariga tutvumas ja isiklikke kontakte loomas Andrus Saareste ja Julius Mägiste. Kõigil teadusteedel rühkijatel oli võimalus sugulasmaal vajalikku ainekoguda, mida rakendati soovi ja vajaduse korral oma uurimistöös.

Kirjandus ja veebiallikad

- AA** = Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. I–III, 1994. Koost. Lauri Lindström, Toomas Hiio, Helina Tamman jt. Tartu.
- Aader, Lembit 2007.** Helme õpetajad aitasid piirkonnal ärgata. – Sakala 13.10.2007; <http://www.sakala.ajaleht.ee/300109/laupaev/kodulugu/5029170.php> (24.02.2012).
- Alvre, Paul 1990.** Alo Raun – sein Leben und Schaffen. – *Linguistica Uralica* XXVI (3), 197–201.
- Bereczki, Andres 2011.** Eesti kirjandus ungari keeles. – *Keel ja Kirjandus* 3, 277–284.
- BN** = Tartu Riikliku Ülikooli õppe-teaduskoosseisu biobibliograafia nimestik 1944–1980. 1987. Tallinn: Valgus.
- EKL** = Eesti kirjarahva leksikon. 1995. Koost. ja toim. Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat.
- ETBL** = Eesti teaduse biograafiline leksikon. 2 (Kj–M), 2005. Peatoim. Karl Siilivask. Teadusajaloo ja Teadusfilosoofia Eesti Ühendus. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

- Forschungsstätten 1975** = Forschungsstätten für Finnougristik in Ungarn. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Kangro, Bernard 1970.** Universitas Tartuensis: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Miller 1961** = Arnold Miller [nekroloog]. – Emakeele Seltsi aastaraamat VII (1961). Tallinn, 244–245.
- Oinas, Felix 1995.** Eluloolisi märkmeid ja mälestusi. – Keel ja Kirjandus 2, 120–128.
- Palmeos 1976** = Palmeos, Pauline. – Keel, mida me harime. Koost. Mart Mäger. Tallinn: Valgus, 204–205.
- Palmeos, Paula 1974.** Eesti kirjandus ungari tõlkes. – Keel ja Kirjandus 7, 417–424.
- Palmeos, Paula 1983.** Aastaid sugulaskeelte kütkeis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27 (1980/1981). Eesnimedest oskussõnadeni. Tallinn: Eesti Raamat, 165–169.
- Palmeos, Paula 1991.** Mälestuskilde õpinguteajast. – Keel ja Kirjandus 11, 691–692.
- Prozes, Jaak 2012.** Hõimuliikumine ja Fenno-Ugria Asutus. – Soome-ugri sõlmed. 2010–2011. Tallinn: Fenno-Ugria, 104–114.
- Seilenthal, Tõnu 2003.** Ungari keele õpetamine Tartu ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Juubelikogumik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Tartu, 306–318.
- Sillaots, Liina 2000.** Felix Oinas ja Ungari. – Keel ja Kirjandus 6, 419–424.
- Sköld, Tryggve 2000.** Julius Mägiste Lundis. Mõningaid mälupilte. – Keel ja Kirjandus 12, 886–888.

Arhiivimaterjalid

Eesti Ajaloo Arhiiv, f 3699, n 1, s 1–3. Soome-Ugri Uurimiste Eesti Komitee.

Finno-Ugric exchange students and professors in the 1930s

Enn Ernits

The paper deals with Estonian exchange students and professors who studied or taught in Hungary and Hungarian exchange students who continued their studies in Estonia in the 1930s. This introductory study focuses on the history of the Estonian Committee of Finno-Ugric Studies, founded at the University of Tartu. This committee was mainly responsible for the organization of the exchange of students and professors of Estonia and Hungary. In this way the committee contributed to the development of national sciences, particularly Finno-Ugric linguistics, promoted closer ties between Finno-Ugric peoples, and established close cultural contacts. Nine Estonian exchange students visited Hungary and vice versa. Some of them became later well-known scholars. The article discusses their activities abroad and their later achievements, first of all in the sphere of Hungarian-Estonian cultural relations.

Before the Second World War Felix Oinas (1911–2004), later a famous folklorist, translated several novels by Hungarian authors. He was also a lecturer of the Hungarian language. Paula Palmeos (1911–1990) became an important scholar; she taught the Hungarian language at the University of Tartu for 45 years, and she also translated Hungarian fiction. Some of her students became translators and teachers of the Hungarian language. Alo Raun (1905–2004) taught the Hungarian language and literature and studied several Hungarological problems.

Béla Kálmán (1913–1997) and Ödön Lavotha (1914–1972) translation works of Estonian fiction into Hungarian. The latter taught also the Estonian language in Hungary. József Györke (1931–1936) and Jenő Fazekas (1906–1979) worked as lecturers of the Hungarian language at the University of Tartu. Andrus Saareste (1892–1964) and Julius Mägiste (1900–1978), professors of the University of Tartu, visited Hungary as exchange professors.

Keywords: history of national sciences, history of Finno-Ugric linguistic, history of Tartu University, cultural contacts between Hungary and Estonia, promotion of closer ties among Finno-Ugric peoples

Enn Ernits
morfoloogia osakond
Eesti Maaülikool
Kreutzwaldi 62
51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

SAJANDID KÄEULATUSES: VANAD GRAMMATIKAD EESTI KEELES

HELI LAANEKASK

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse XVII–XIX sajandi võõrkeelsete eesti keele grammatikate nüüdseks ilmunud tõlkeid eesti keelde ning nendes grammatikates leiduvate mitmekeelsete sõnastike uusväljaandeid. Kirjutise keskmes on V-L. Kingisepa, K. Ressi ja K. Tafenau „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350” (Tartu, 2010), kuid käsitletakse ka M. Lepajõe Gutsلاffi-tõlget (J. Gutsلاff, „Observationis grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest”, Tartu, 1998), I. Annomi Wiedemanni-tõlget (F. J. Wiedemann, „Uurimus Võru murdest”, Tartu, 2002), K. Kikase uurimust „Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*?” (Tartu, 2002), K. Rossi jt tõlgitud Ahrensi grammatikat raamatus „Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200” (Tallinn, 2003) ning A. Kilgi ja K. Rossi Thor Helle-tõlget nende raamatus „Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732” (Tallinn, 2006). Vaadeldakse nende tõlketeoste struktuuri ja kommentaariumi ning vaetakse eri lahendusi omaaegse terminoloogia tõlkimisel, arhailise eesti keele seletamisel ja sõnastike keelevaramu avamisel.

Võtmesõnad: eesti keele grammatikakirjeldus, eesti leksikograafia, mitmekeelsed sõnastikud, eesti kirjakeele ajalugu, tõlkimine, tekstikriitiline editatsioon

2010. aasta lõpul ilmus trükist sisukas juubeliüllitis, Valve-Liivi Kingisepa, Kristel Ressi ja Kai Tafenau „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350”, mille on toimetanud Külli Habicht ja Külli Prillop. Raamatu 768 leheküljele on mahutatud Heinrich Gösekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache” (Reval, 1660) tiitellehe, sissejuhatavate osade ja grammatika faksiimile koos kõrvutise eesti ümberpanekuga (tõlkija Kai Tafenau, lk 38–301) ning sama teose sõnastikuosa, mis on aga esitatud keelesuunda muutes, eestisaksa-ladina leksikonina (koostajad Valve-Liivi Kingisepp ja Kristel Ress, lk 307–768). Sõnastikuosa on toimetanud Kai Tafenau (Habicht 2010: 8). Peale grammatikatõlke ja ümberpööratud sõnastiku on raamatus muidki

kommentaariumiosi: Habichti „Saateks” (lk 7–10), Kingisepa „Heinrich Gösekenist eesti kultuuriloos” (lk 11–26), Ressi „Sõnaraamatu kasutajale” (lk 27–35) ning Tafenau „Heinrich Gösekeni grammatika tõlkest” (lk 36) koos kommentaaridega (lk 302–306). Saateartiklist ilmneb, et just sõnastikuosa juures on algul abiks olnud ka Argo Mund, Piret Sõmermaa ja Kadri Kerner (Habicht 2010: 8), keda tiitellehel siiski pole autoritena mainitud. Toimetustööst rääkides on Habicht rõhutanud Tafenau osa saksa ja ladina keele asjatundjana ning esile tõstnud Prillopit arvutispetsialistina, kuid tagasihoidlikult jätnud mainimata enda rolli juubeliteose ühisel koostamisel ja toimetamisel.

Ilmselt kõite mahupiiride tõttu pole sisse võetud Gösekeni teose algupärast saksa-ladina-eesti sõnastikuosa. Tõsi küll, Gösekeni „Manuductio” faksiimile on juba varem tervikuna avaldatud Hamburgis (Värris Haarmann 1977) ja kogu „Manuductiot” saab lugeda ka internetist Eesti Kirjandusmuuseumi digitaalaramatukogu kaudu¹. Kasutajana meeldivad mulle siiski rohkem sellised lahendused, kus originaalteos on taasesitatud tervikuna ning algupärandi ja kommentaariumi kõrvutiseks lugemiseks pole vaja liiga palju edasi-tagasi lehitseda või arvutiklahve klõpsida. Kõite mahu ja struktuuri peale mõeldes võinuks selles praegu sisalduva eesti-saksa-ladina sõnastiku esitada ehk omaette raamatuna? Tegemist on vaieldamatult väga väärtusliku uurimusega, kus muudetud keelesuund ja nüüdisajastatud märksõnad tõstavad paremini esile Gösekeni „Manuductio” sõnastikuosa rikkalikku eesti leksikat, võimaldades selle arvutianalüüsi ja liitmist vana kirjakeele korpusesse. Sinna kõitesse oleks võinud paigutada ka kommentaariumisse kuuluva saksa- ja ladinakeelsete sõnade registri, mis samuti pole praeguses väljaandes kohta leidnud. Loodame, et seda registrit on võimalik kasutada hiljem vana kirjakeele korpuse veebiaadressil, nagu toimetaja on lubanud (Habicht 2010: 7).

Vanade grammatikate tõlkimise on Eestis tegeldud varemgi. Juba XIX sajandi algupoolel on Kristian Jaak Peterson mugandades tõlkinud saksa keelde Johannes Gutsblaffi grammatika (1648); käsikirja säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis (KM EKLA, f 192, m 109). Sama grammatika saksa tõlke on kavatsenud üllitada ka Beiträge väljaandja Johann Heinrich Rosenplänteri vend, jurist Friedrich Bernhard Rosenplänter, kuid rahapuudusel on plaan luhtunud; käsikirja edasine saatuse on teadmata. (Lepajõe 1998c: 280) Uuemaagene eestvõtja-taganttõukaja oli professor

¹ <http://www2.kirmus.ee/grafot/>

Huno Rätsep: tema juhendatav Marju Lepajõe tõlkis sama grammatika (ja kommenteeris seda) Tartu ülikooli diplomitööna (Lepajõe 1985). Täiendatud kujul ilmus seegi töö sobivalt märkima grammatika 350 aasta juubelit, niisiis: Gutslaffi „*Observationes grammaticae*” faksiimile koos Lepajõe paralleelse ümberpanekuga ja tõlkija ning Hella Keema muu kommentaariumiga (Gutslaff 1998). Seejärel on avaldatud teisigi vanemate keeleraamatute tõlkeid: Wiedemanni „*Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt*” (1864) koos kõrvutise faksiimilega, tõlkija Inge Annom (Wiedemann 2002); Eduard Ahrensi „*Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes*” (1853), kahjuks ilma faksiimileta, tõlkijad Kristiina Ross, Kristi Mets, Kristiina Rebane ja Mailis Salvet (Ross 2003: 75–429). Seevastu Anton Thor Helle „*Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache*” (1732) tõlke on ümberpanijad-kommenteerijad Annika Kilgi ja Kristiina Ross publitseerinud koos lugejale väga käepärase paralleelse äratrükiga originaalist (Kilgi, Ross 2006). Seni viimane selles tõlgete reas on Wiedemanni „*Grammatik der ehstnischen Sprache*” (1875) ümberpanek siinkirjutajalt (Wiedemann 2011). Paraku tuleb ka selle tõlke lugejal, kui ta soovib midagi täpsustada, eraldi pöörduda kas originaalväljaande või hiljutise faksiimiletrüki poole (Wiedemann 2005).

Mis puutub XVII–XVIII sajandi grammatikates leiduvatesse sõnastikesse, siis neid on uusväljaannetes esitatud mitmel kombel. Otstarbekohane tundub Lepajõe lahendus: Gutslaffi saksa(-ladina)-eesti leksikoniosa on esitatud faksiimilena (Gutslaff 1998: 206–246), sellele järgneb koostaja-tõlkija tehtud tähestikuline register kõigist grammatikas esinevatest eesti sõnadest koos viitega uusväljaande leheküljele (Lepajõe 1998a). Ka Thor Helle grammatika eesti-saksa sõnastik koos saksa sõnade registriga ja muude lisadega on esitatud faksiimilena (Kilgi, Ross 2006: 83–419); sellele järgnevad sõnastiku lisades jm esinevate saksakeelsete lõikude tõlked Rossilt, järjestatud esinemislehekülje järgi (Kilgi, Ross 2006: C1–C5), ning paar lehekülge kommentaare (Kilgi, Ross 2006: C6–C7). Muidugi on originaali jäljendtrükil praeguse lugeja silmis omad puudused: sageli on tekstileheküljed veelgi tuhmimad ja kustunud kui originaalis, fraktuurkirjast ja vanadest ortogrammidest ei pruugi aru saada ning saksa- või ladinakeelsed märksõnad või tõlkevasted jäävad keeleoskamatusse tõttu hämaraks. Vanade sõnastike keelevaramu on nii otsekui kivi taga peidus.

Nõudliku sammu edasi on teinud Tartu Ülikoolis tegutsev vana kirjakeele töörühm, mille liikmed Valve-Liivi Kingisepa eestvõttel ja

juhendamisel (vt selle kohta lähemalt Kingisepp 2002) on hakanud koostama ja publitseerima muudetud keelesuunaga leksikone. Esimesena ilmus sellisel kujul Stahli grammatika „Anführung zu der Ehstnischen Sprach” (1637) sõnastikuosa, mille oli magistritööna kokku seadnud Kristel Kikas (2002). Vanast sõnastikust uue koostamise käimata teel on see uurimus olnud omamoodi rajaleidja. On tulnud otsustada, kuidas käituda originaalis leiduvate eesti vastete vormistikuga, mitmeosaliste saksa märksõnadega ja nende sageli sünonüümsete eesti vastetega, kuidas edastada sõnapesi, kuidas tõlgendada liitsõnapiiri ja üldse omaaegset ortograafiat, kas ja kuidas nüüdisajastada uue märksõna häälikkuju, milliseid tähendussetusi anda, kuidas määrata sõnaliiki, fraasi või lausekonstruktsiooni, mida teha originaalis leiduvate kommentaaridega, kui palju kasutada viitemärksõnu, missuguseid kommentaariumiosi uuele sõnastikule lisada jne. Peale teoreetiliste arutluste ja arukate praktiliste lahenduste selles uurimuses (Kikas 2002) on autor (praeguse nimega Kristel Ress) seda probleempundart harutanud ka eraldi artiklis (Ress 2009), kus palju näitematerjali on pärit just Gösekeni teosest. Teine samal kombel Tartus valminud sõnastik, Johannes Gutsلاffi keeleõpetuse leksikoniosa pöördvariant (Viitkar 2005), on üliõpilastööna jäänud esialgu käsikirja (Ress 2009: 631) – soovigem tegijatele jõudu selle lõppviimistluseks enne ilmutist. Gösekeni juubeli-väljaandes ilmunu on niisiis valmimisjärjekorras kolmas, kuid ilmutisjärjekorras teine omataoline. Kaht ilmunut võrreldes märkame, kuidas töö on tegijaid õpetanud: näiteks on Gösekeni pöördõnastikust õigustatult ära jäetud tärn, millega Stahli pöördõnastikus oli märgitud tänapäevastest vormiliselt või sisuliselt erinevaid märksõnu (vrd Kikas 2002: 29; Ress 2009: 634–635; Ress 2010); ka on Gösekeni pöördleksikonis Stahli omast harvem välja kirjutatud sõnaosi, mis originaalis ruumi kokkuhoiu tõttu puuduvad (Ress 2009: 636) jne.

Tahaksin seoses märksõnastamisega põgusalt puudutada probleemi, mille üle olen mõelnud muugi vana kirjakeele korpusesse paigutatava materjali puhul. See on nimelt omaaegsete sõnakujude ja vormide vastavus praegusaegsetele ja varasemate kujude kajastamine praeguses märksõnastikus. Soovides kunagisi sõnakujusid nüüdssetega seostada, on printsiibiks seatud, et märksõnaks valitakse võimaluse korral tänapäeva eesti keele sõna oma põhivormis (Kikas 2002: 28–29; Habicht jt 2006: 371–375; Ress 2010: 28–29). Gösekeni *hatt* 'naiste peakate' on niisiis märksõnastatud kujul *att* ja Gösekeni *Markal* 'marssal' on saanud märk-

sõnaks *marssal* (Ress 2010: 28). Kasutajana tahaksin sellisel puhul uues sõnastikus siiski näha viitemärksõnu *hatt* → *att* ja *markal* → *marssal*, neid aga pole. Gösekeni *Pallast* oleks nüüdisortograafiasse transkribeerituna *pallast* või isegi *palast* 'ballast'; pöördõnastikus on märksõnaks vaid tänapäevane *ballast*, *p*-ga algavat viitemärksõna pole.² Gösekeni *opper* on märksõnastatud kujul *ohver*, viitemärksõna taas pole. Tundub, et tüvesid on märksõnastamisel võrreldes liidetega julgemini nüüdisajastatud, mõnikord küsitavaltki. Gösekeni grafeem *kaugel wachtama* oleks nüüdistranskriptsioonis *kaugel vahtama*, tähenduseks 'kaugele vaatama'. Viitemärksõnu *kaugel vahtama* → *kaugele vaatama* või *vahtama* → *vaatama* pöördõnastikust ometi ei leia, seal on märksõnadena vaid *kaugele vaatama* ja *vaatama*. Arvan ka, et nt Gösekeni variant *parramdama* (*parrandama* kõrval, tähenduses 'parandama') ei pruugi olla trükiviga (vrd Ress 2010: 29), nagu seda ei tarvitse olla ka *habenetta* 'habemeta' (vrd Ress 2009: 632). Onomatopoeetilised ja deskriptiivsõnad võivad teatavasti olla üpris varieeruva tüvekujuga, Gösekeni grafeemide *hissetama* ja *hissitama* 'koeri ässitama' märksõnaks valitud *ässitama* on seetõttu kahtlane; vähemalt viitemärksõnadena võinuks esimesed kaks alfabeetiliselt reastatud märksõnade hulka jääda. Endisaegset vokalismi on küll eriti täbar tõlgendada, kuid siiski: tuleleegi või -lõõma märkimiseks on Göseken kasutanud mh grafeeme *löchk* ja *löhk*; neist esimest ei märksõnastaks ma kujul *lõög* (vrd Ress 2010: 28), vaid pigem kujul *löhk* või *lehk*. Kas märksõnaks nimetavalise või omastavalise liitumisega sõna? Näiteks on katuselauda tähistavaks märksõnaks valitud *kisklaud*, aga Gösekeni grafeem on *kisso laud*; lumepalli tähistab märksõna *lumekäkk*, ent Gösekenil on saksa *Ball* juures ka sõna *Schnee-Ball* koos eesti vastega *Lummi keck*. Mis puutub sõnatuletusse, siis sel puhul on lubatud, et märksõnastamisel liiteid ei lisata ega jäeta ära (Kikas 2002: 29; selgemalt Ress 2010: 28) ja nii on üldiselt ka tehtud. Gösekeni *hahrima* on siiski märksõnastatud kujul *haarama*, mitte *haarima*, *lõhtzma* märksõnaks on *lõõtsuma*, mitte *lõõtsma*, *tassast* on *tasasti*, mitte *tasast* jne.

Viitemärksõnad muidugi paisutaksid pabersõnastiku mahtu, seepärast loodan, et vähemalt arvutivariandis (vt selle kohta nt Prillop 2004) on ehk võimalik ka endisaegsetest sõnakujudest süstemaatiline ülevaade saada. Õnnelik tuleb olla selle üle, et vanade sõnastike märksõnapesade

² Vana ortogramm ja häälduskuju on tänapäevalgi muide säilinud Tallinnas Lasnamäe tänavanimes *Pallasti* (rõhuga esisilbil).

lahtiharutamisel ja alfabeetilisel järjestamisel on uues sõnastikus nüüd kokku saanud sama tuumsõnaga väljendid (vt näiteks märksõnaartiklit *olema*, Kingisepp jt 2010: 536–538), samuti homonüümid. Leppida tuleb aga sellega, et algtekstis sünonüümidenä esitatu on nüüd enamasti lahutatud: nt Gösekeni saksa väljendi *Backenstreich geben* 'kõrvakiilu andma' eesti vasted *suu pehle lõhma* ja *kõrva ehre lõhma* (märksõnastalt vastavalt *suu peale lõõma* ja *kõrva äärde lõõma*) on eri kohtades ja ilma saksa sõnaregistriga on kasutajal võimatu teada, et neil väljenditel on sama vaste. Vaid siis, kui Göseken on sünonüümi tähistanud mingi metakommentaariga (nt ladina *item*, lühend *it.* 'sama'), saame sarnassõnast aimu, sest autori metakommentaariid on uues sõnastikus kiiduväärselt lubatud säilitada (nt märksõnaartiklis *lutikas* on säilitatud Gösekeni märkus *it. punnane sax*).

Mõeldes tänapäevase kasutaja peale, kelle saksa või ladina keele oskus on kehv või päris olematu, võinuks uues leksikonis ehk mõnikord kaaluda ka eesti tõlkevaste andmist. Nt fraasilise märksõna *papi külmit ning kotisopp ei saa iial täis* saksa vastet *des Rigen Pappen külmet und Sacks Winkel werden nimmer voll* lugedes saab selgeks, et tegelikult tähendab *papp* selles väljendis rehepappi; kas see tähendus peaks kajastuma ka märksõnaartiklis *papp* (praegu seda seal pole)? Teine näide: märksõnaartiklis *luukamber* olev Gösekeni tore seletus *Scheitel stete / da die Todten köpffe liegen (als Beinhaus)* jääb umbkeelsetele hämaraks. Veelgi udusemaks muutub asi siis, kui avame seal viidatud lehekülje 395 (õieti küll 396) Gösekeni 1660. aasta „Manuductioſt” ja loeme kogu alget sõnapesa: et aru saada, kuidas see lahti on harutatud, peaks kindlasti oskama ka ladina keelt. Jääb vaid üle usaldada asjatundjaid ja nii me teemegi.

Sellega olemegi jõudnud teise suure küsimuseringi juurde vanade grammatikate käepäraseks tegemisel: kuidas neid tõlkida? Tõlge on ju tegelikult osa kommentaariumist, niisiis võime kohe mõelda muudegi kommentaariumi osade peale. Tõlkimine on universaalne tegevus, mille kohta on tohutult nii praktilisi näpunäiteid kui ka teaduskirjandust, mida kõike võiks lõpuks kokku võtta ühte suurde küsimusse. Kas tõlkida sõna või mõtet? Ja vastus on: tuleb tõlkida mõtet. Ent iga päriselt tõlkimisega tegelenu teab, et sõnast ei pääse, sõna ongi mõte. Teadusliku teksti tõlkimisel tuleb näiteks otsustada, mida teha omaaegsete terminitega. Termin pole ju ainult sõna, selles kajastub ka varasem teadmiste ulatus ja liigendus. Vanad terminid vajavad tõlkes säilitamise korral kom-

mentaari, nagu vajavad selgitusi ka muud esile tulevad asjad: teosed, isikud, seosed jne. Kriitilise ehk teadusliku editsiooni juurde kuuluvadki kindlasti nii keele- kui ka reaalkommentaariid ning mitmesugused saateartiklid.

Meie vanade grammatikate tõlkimise pioneeri Marju Lepajõe tabavat tähelepanekut laiendades võime öelda, et omi vanu kirjalikke tekste uurides oleme õnnelikus olukorras: uurimusi on suhteliselt vähe, tekstid on tähendustega koormamata (vrd Lepajõe 1998b: 285). Tõepoolest pole meil vaja end läbi kaevata sellisest kirjasõnamäest, mis on ees antiikkirjanduse uurijatel või piiblitekstide tõlgendusega tegelejal. Mis on sealsete tuhandete kõrval nt 61 kirjutist Thor Helle kohta (vt Kilk, Ross 2006: C57–C63)! Kuid peame arvestama sedagi, et meie tööd saavad erilise kaalu ja mõju: Lepajõe Gutsلاffi-tõlget ja seletusi, Kilgi-Rossi Thor Helle-ümberpanekut ning kommentaare või Kingisepa jt Gösekeni-tõlgendusi kasutatakse ilmselt veel ka järgmisel sajandil. Tõdemused, mis on välja öeldud nt Huno Rätsepa artiklis Heinrich Stahli grammatika kohta (Rätsep 1987) või Lepajõe Gutsلاffi-saateartiklites (nt misjonilingvistika kohta kirjutatu, Lepajõe 1998b: 294 jj) tunduvad praegu juba nii iseenesestmõistetavana, et nendele kirjutistele vahel enam isegi ei viidata. Gösekeni grammatikat tõlkides on Tafenau saanud toetuda Lepajõe lahendustele, Wiedemanni grammatikat ümber pannes vaatasin ühtelugu Rossi jt Ahrensi-tõlget jne. Peamurdmist vana grammatika tõlkijal igatahes jätkub, ka siis, kui ta on otsustanud endisaegse terminoloogia säilitada: nt originaalteksti väljalugemine, oletatavatele trükivigadele jm lapsustele osutamine, interpunktsiooni ja šriftide edasiandmine, kohanimedele tõlkimine, isikunimedele õigekiri, algupärandi eri keelte kajastamine (kas tõlkida kõik ühtlaselt eesti keelde või näidata eesti ümberpanekuski seda, et nt saksa lähtekeelses tekstis on ka heebrea, kreeka, ladina, läti, soome jms võimalikke keeli – eesti- või segakeelsetest osadest rääkimata) jne. Üllatavalt täbaraks võivad osutuda eestikeelsete näidete autoritõlked: kas neid on vaja tagasi tõlkida või mitte? Ja kas ka omaaegne eesti keel vajaks kommentaare? See, et uue teksti ja kogu väljaandegi struktuur kipub minema keeruliseks, on kõigi tekstikriitiliste üllitiste ühine mure. Mulle tundub, et mitmeid probleeme on veidi lihtsam lahendada, kui tõlketekstiga kõrvuti on lugejal võimalik jälgida ka faksiimilet. Igal juhul on nii lihtsam märgata neid kohti, mida ise sõnastaksid teisiti (selles pole midagi ebaharilikku, on ju keel juba oma olemuselt sünonüümne) või – vähemalt enda arvates – õigemini. Näiteks

kui loen tõlkest *vrđ ũlal* ja eestpoolt midagi sobivat ei leia, siis läheb süda kergemaks, kui näen, et kõrvutises faksiimiles seisab *vergl. unten* 'vrđ allpool' (vrđ Wiedemann 2002: 16–17).

Kui seni oled üht või teist vana grammatika võõrkeelset tekstikohta mõttes nii- ja teistpidi keeranud, ohtes sõnaraamatu järele haaranud ja ikkagi oma arusaamises mitte päris kindel olnud, siis on tõeline nauding lugeda ladusas ümberpanekus, läbimõeldud graafilises esituses ning asjatundlike seletustega terviktekste kõrvuti faksiimilega. Just sellised on Lepajõe, Kilgi-Rossi ja Tafenau tõlked. Juba dedikatsioonide pöördumised (nt Kingisepp jt 2010: 40–53) mõjuvad kui pidulik luuletus. Hea meel on selle üle, et ka meie väärtuslik ladinakeelne kultuuripärand on viimastel aastakümnetel tänu klassikaliste filoloogide tublile tööle nähtavamaks saanud. Gösekeni köitest võime muu hulgas lugeda nelja ladinakeelse pühendusluuletuse esmatõlget Tafenault (Kingisepp jt 2010: 104–109). Hea on ka see, et tõlkimisega kaasnevad uued tõlgendused. Vana kirjakeele tööühma ja Lepajõe novaatoriosast oli juba veidi juttu; lisagem sellesse ritta veel nt Habichti Stahli-uurimused, Pille Penjami tööd vana kirjakeele verbisüntaksi kohta ja Tafenau hiljutine tore leid, Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskaju (Tafenau 2011a). Esileküündivad on aga ka Rossi ja tema kolleegide uurimused seoses meie piiblitõlkelooga. Käesoleva kirjutise kontekstis tõstan esile Rossi saateartiklit, milles võrreldakse Thor Helle grammatika ja eesti piiblitõlke morfosüntaktilisi ja leksikaalseid suundumusi (Ross 2006), ja Tafenau doktoriväitekirja (2011b).

Meie kultuuriruumis on juubelid sageli sündmused, mis meid tulemuslikule tööle kannustavad. Kiirustada siiski ei maksa. Tekstikriitiliste teadusväljaannete ettevalmistamisel – ja sellised on kõik meie vanade grammatikate tõlked – tasub meeles pidada, et sajandite palge ees pole sellel mingit tähtsust, kas meie uusüllitis ilmub aastal x või $x + 2$, tähtis on, et ta ilmuks parimal kujul, milleks me parajasti võimelised oleme.

Kirjandus

Gutslaff, Johannes 1998. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu.

- Habicht, Külli 2010.** Saateks. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikool, 7–10.
- Habicht jt 2006** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Külli Prillop. Uudne sõnaraamat vanadest tekstidest. – Keel ja Kirjandus 5, 365–375.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli „Vocabula”? Toim. Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Kilgi, Ross 2006** = Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. [Anton Thor Helle] Saksa keelest tõlk. ja järelsõnad kirj. Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2002.** Saateks. – Kristel Kikas. Mida sisaldab Heinrich Stahli „Vocabula”? Toim. Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 7–8.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lepajõe, Marju 1985.** Johannes Gutsloff „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” tõlge. Käsikirjaline diplomitöö. Tartu Ülikool. Eesti keele osakond.
- Lepajõe, Marju 1998a.** Grammatikas esinevate eesti sõnade indeks. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 247–279.
- Lepajõe, Marju 1998b.** Johannes Gutsloff „Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 285–316.
- Lepajõe, Marju 1998c.** Märkused. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 280–284.
- Prillop, Külli 2004.** Kuidas märksõnastada vanu eestikeelseid tekste? – Keel ja Kirjandus 2, 90–99.
- Ress, Kristel 2009.** XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. – Keel ja Kirjandus 8–9, 631–641.
- Ress, Kristel 2010.** Sõnaraamatu kasutajale. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350.

- Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Tartu: Tartu Ülikool, 27–35.
- Ross 2003** = Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ross, Kristiina 2006.** „Lühike sissejuhatus” ja eesti piiblitõlge. – Annika Kilgi, Kristiina Ross. Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. [Anton Thor Helle] Saksa keelest tõlk. ja järelsõna kirj. Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, 709–715.
- Tafenau, Kai 2011a.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskujud. – Keel ja Kirjandus 6, 425–439.
- Tafenau, Kai 2011b.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 27.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Viitkar, Urve 2005.** Johannes Gutsلاffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” (1648). Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele osakonnas.
- Värri Haarmann 1977** = Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts. II. Heinrich Göseken. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660. Hrsg. Anna-Lisa Värri Haarmann. (= Fenno-Ugrica 3.) Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Uurimus Võru murdest. Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Tõlk. Inge Annom. Toim. Külli Habicht, Karl Pajusalu. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005.** Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Hrsg. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Estnische Gesellschaft für Muttersprache. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn.

Centuries within one's reach: Translations of old Estonian grammars

Heli Laanekask

The article analyses the Estonian translations of 17th–19th-century grammars of the Estonian language written in foreign languages and the new editions of multilingual glossaries included in those grammars. The article mainly concentrates on *Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350* [*Heinrich Göseken's Grammar and Glossary 350*] by V.-L. Kingisepp, K. Ress, and K. Tafenau (Tartu, 2010), but it also deals with M. Lepajõe's translation of Gutsclaff's grammar (J. Gutsclaff, *Observationis grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest* [*Grammatical Observations of the Estonian Language*], Tartu, 1998); I. Annom's translation of F. J. Wiedemann's *Uurimus Võru murdest* [*A Study of the Võru Dialect*] (Tartu, 2002); K. Kikas' study *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?* [*What Does H. Stahl's Vocabula Include?*] (Tartu, 2002); E. Ahrens' grammar translated by K. Ross et al. in the book *Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200* [*A Missionary Linguist of the New Era. Eduard Ahrens 200*] (Tallinn, 2003); and the translation of Thor Helle's grammar by A. Kilk and K. Ross in their book *Lühike sissejuhatuse eesti keelde 1732* [*A Short Introduction to the Estonian Language 1732*] (Tallinn, 2006). The article gives a critical observation of the structure and comments to the translated works and discusses different solutions for translating old terminology, explaining archaic Estonian, and disclosing the linguistic riches of the glossaries.

Key words: descriptions of Estonian grammar, Estonian lexicography, multilingual glossaries, history of written Estonian, translation, text-critical editions

Heli Laanekask
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
heli.laanekask@ut.ee

WIEDEMANNIST WIEDEMANNINI

Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti keele grammatika.
Tõlkinud Heli Laanekask. Toimetanud Ellen Niit.
Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2011, 711 lk.

KRISTIINA ROSS

Annotatsioon. Ferdinand Johann Wiedemanni saksa keeles kirjutatud grammatika ilmus 1875. aastal. Nüüd, 136 aastat hiljem, jõudis see Heli Laanekase tõlkes ka eestikeelsena lugejate kätte. Wiedemanni teostel on eesti keele loos nii oluline koht, et tõlke ilmumine sunnib küsima, mis on eesti keelega vahepeal juhtunud ja kas praegune aeg on eesti keele jaoks sama pöördeline, nagu oli originaali ilmumise aeg. Kirjutises arutletakse, kuidas on vahepealse aja jooksul teisenenud originaali ja tõlke metakeele, st saksa ja eesti keele positsioon teaduskeelena, ning püütakse hinnata Wiedemanni grammatika tähendust tänasele eestikeelsele lugejale.

Võttesõnad: F. J. Wiedemann, grammatikakirjanduse ajalugu, teaduse metakeel

Ferdinand Johann Wiedemanni teostel on eesti keele loos nii oluline koht, et tema 1875. aastal ilmunud eesti keele grammatika tõlke ilmumine nüüd, 2011. aastal, sunnib vägisi otsima selles 136-aastasest tsüklis mingit tähendust ja sümboolikat. Või vähemalt küsima, mis eesti keelega vahepeal juhtunud on ja kas praegune aeg on ehk eesti keele jaoks sama pöördeline, nagu oli grammatika ilmumise aeg.

Wiedemanni grammatika oli viimane tähis võõras metakeeles kirjutatud grammatikate sarjas, mis oli saanud alguse 1637. aastal Heinrich Stahli saksakeelse raamatuga „Anführung zu der Esthnischen Sprach”. Kuni Wiedemanni eellase Eduard Ahrensini olid kõigi nende saksa- või ladinakeelsete eesti keele kirjelduste autoriteks pastori ametis sakslased, kelle jaoks eesti keelega tegelemine oli kutsetöö kohustuste orgaaniline allosa. Johann Gutsclaff (1648), Heinrich Göseken (1660), Johann Horning (1693), Johann Christoph Clare (oma käsikirja jäänud grammatika-

konspektiga 1730), Anton Thor Helle (1732) ja August Wilhelm Hupel (1780, 1818) lisasid igauks oma misjonilingvistilisse tegevusse ajastu- või isikupäraseid nüansse, kuid kõigi jaoks oli keelekirjeldus misjoneerimise vahend, mitte omaette eesmärk. Nii sõnastas oma keelehuvi veel XIX sajandi keskel ka Ahrens. F. J. Wiedemann oli esimene, kes kirjeldas eesti keelt puhtteaduslikust huvist. XIX sajandi teine pool oli puhtast huvist ajendatud teaduse kõrgaeg, aga ühtlasi ka saksakeelse teaduse kõrgaeg. XX sajandi esimesel poolel kirjutati siinse Läänemere-ruumi humanitaarteadustes veel mitmeid olulisi saksakeelseid käsitlusi, kuid üldiselt algas siis väikeste rahvuskeelte jõuline pürgimine iseseisvaks teaduskeeleks. Selle nihkega jäi Wiedemanni grammatika vähemasti eesti keele alal viimaseks saksakeelseks suurteoseks – viimaseks suureks väljastvaateks eesti keelele. Järgmine oluline eesti keele kirjeldus oli juba Karl August Hermann eestikeelne „Eesti keele Grammatik” 1884. aastal. Seda üleminekut võib tingimisi pidada eesti keele kui teadusliku metakeele sünniks (ehkki niisuguse metakeele teke on muidugi palju keerulisem pikaajaline protsess, milles võiks esile tõsta ka hoopis muid sündmusi ja daatumeid).

Igatahes, XX sajandil kirjutati eesti keelest peamiselt eesti keeles. Sajandi jooksul minetas saksa keel teaduskeelena üha enam oma tähendust ning just see sai viimaks Wiedemanni grammatika tõlkimise olulisimaks ajendiks: noorema põlve eesti humanitaaride „saksa keele oskus on kahjuks praegu enamasti väga väike või olematu”, nagu tõdeb tõlkija Heli Laanekask tõlke saatesõnas (lk xviii). Niisiis võib jääda mulje, nagu näitaks Wiedemanni grammatika tõlke ilmumine, et eesti humanitaarias on eesti keel nüüd saavutanud varem saksa keelele kuulunud koha. Nii oleks kindlasti võinudki arvata, kui tõlge oleks ilmunud 50 või 80 aastat tagasi. (Näiteks võinuks seda öelda läti humanitaarse teaduskeele kohta siis, kui Jānis Endzelīnsi 1922. aastal saksakeelsena ilmunud „Lettische Grammatik” 1951. aastal läti tõlkes välja anti.) Praegu saab paraku üha selgemaks, et inglise keele survele on saksa ja eesti keel sattunud teaduskeelena üsna ühesugusesse positsiooni ja mõlema metakeelne kasutusala kitseneb üha. Nii et kui Wiedemanni grammatika originaali võib pidada eesti keeleteaduse saksakeelse faasi laeks ja ühtlasi lõpuks, siis selle eestikeelne tõlge paistab olevat ilmunud eestikeelse teaduse lõpus või vähemalt lõpu alguses. 136 aastat, mis lahutavad Wiedemanni grammatika ja selle tõlke ilmumist, sisaldavad endas nii eestikeelse teaduse tõusu kui ka languse aega.

See ei tähenda siiski, et grammatika eestikeelne tõlge oleks lootusetult hilinevad ja perspektiivitundlikum olnuks tõlkida see pigem inglise keelde. Isegi kui eeldada, et eesti keel teadusliku metakeelena lähiajal (koos teiste mitteinglise keeltega) käibelt kaob, siis humanitaarse mõtlemise vormi ja vahendina püsib ta loodetavasti veel mõnda aega. Ja oma mõtlemise vormi ja vahendi või koguni oma „olemise koja” tundmaõppimiseks ja täiustamiseks on Wiedemanni grammatika põnev abivahend kõigile huvilistele.

Wiedemanni eesti keele ja kultuuri alaste teoste tähendust eesti keele kirjelduse ajaloos, aga ka eestikeelse mõtlemise loos laiemalt on austuse ja hingevärinaga tunnustanud kõik, kes nende teostega lähemalt kokku puutunud. Alates Lydia Koidulast, kes oma pühendusluuletuses nimetab Wiedemanni isaks, kes eesti keele „tolmu seest välja tõi”, kuni Paul Aristeni, kes avaldas Wiedemanni kohta mitu eriuurimust. Olulisimad Wiedemanni eesti keele ja kultuuri alastest töödest on kolm, tõlkija Heli Laanekase sõnul sisuliselt omavahel seotud ja ilmselt koos kavandatud teost: 1869. aastal ilmunud sõnaraamat, 1875. aastal ilmunud grammatika ja 1876. aastal ilmunud „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten”. Üheskoos moodustavad need võimsama terviku, kui eesti keele ja vaimuelu XIX sajandi teise poole olusid arvestades loota oleks tohtud ja osatud. Mingis mõttes oli nende ilmumine ime või vähemasti eriliselt soodsate asjaolude kokkusattumine, nagu Heli Laanekask raamatut sissejuhatavas käsitluses kirjeldab. Tsaari-Venemaa koloniaalvalduste paremaks tundmaõppimiseks jagatud rahadega saime saksa põhjalikkusega kogutud ja süstematiseeritud ülevaate eestikeelsest kultuurist. Wiedemanni süvenenud soome-ugri keelte tundmine, tohutu töövõime ning Peterburi teaduste akadeemia akadeemiku positsioon koos viisid selleni, et eesti keele tollasest leksikaalsest ja grammatilisest rikkusest on praegu olemas terviklikum ja laiahaardelisem pilt kui näiteks soome keele kohta.

Kõige laiemalt on Wiedemanni töödest kahtlemata tuntud sõnaraamat, mis oma 1973. aastal ilmunud „neljanda, muutmata trüki” kaudu „teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest” on käsiraamatuna siiaamaani suure hulga teadlikumat liiki eesti literaatide aktiivses kasutuses. Grammatikat tuntakse vähem, sest seda on keerulisem kasutada, isegi kui kirjelduskeele mõistmine takistuseks ei ole. Tänapäevasega võrreldes kohati teistsugune arusaam keele grammatilisest süsteemist ja nihutatud terminoloogia nõuavad ka eestikeelse versiooni lugejalt pingutust, et päriselt jõuda esitatud mõtteni. Aga pingutus tasub ennast ära, sest vananenud terminoloogiast

hoolimata on Wiedemanni grammatika tegelikult väga tänapäevane. Omas ajas ei olnud see kuigi uuemeelne ega progressiivne, ei teaduslikus tähenduses ega praktilise keeleteaduse mõttes. Wiedemann pidas soome-ugri keeli veel liiga vähe uurituks, et kirjutada eesti keelest ajaloolis-võrdlevat ülevaadet, nagu uuem teaduslik mõte oleks tollal eeldanud. Samas puudus tal ka igasugune keeleteaduslik huvi n-ö õigeid keelendeid esile tõsta, mis võinuks praktiliselt kaasa aidata eesti kirjakeele loomisele. Tema sooviks oli kirjutada „deskriptiivne grammatika, mis kirjeldab keelt sellisena, nagu see praegu tegelikult on”. Alapeatükis „Murded ja kirjakeel” jõuab ta tõdemusele, et üldist eesti keelt ei olegi olemas, sest tegelik kõneldud keel teiseneb paikkonniti lõpmatus paljususes. Avaldades küll lootust, et eestlastelegi kunagi oma üldarusaadav, ehkki alati „midagi kunstlikku, külma ja elutut” sisaldav kirjakeel luuakse, annab ta üsna selgelt mõista, et teda selline keel ei paelu. Tema huviobjektiks on elav keel ning selle „kihelkond-kihelkonnalt ja isegi mõis-mõisalt” ilmnevad väiksed varjundid (lk 89).

Nüüd, kus võrdlev-ajalooline keeleteadus on oma tähtsad saavutused saavutanud ja suurelt lavalt taandunud ning eesti keele kirjakeelestamise ja normeerimisega on samuti ammu kindlalt ja turvaliselt ühele poole saadud, osutub Wiedemanni keele variatiivsust au sisse tõstev lähenemisviis vägagi aktuaalseks ja huvitavaks.

Nii et metoodilises mõttes on Wiedemanni grammatika praegu lausa usumatult ajakohane. Ja nagu korduvalt rõhutatud, pakub ta ikka veel ammendamatu aine keeleteaduse jaoks. Selles lõikes on mõned tema rikkused arvatavasti veel avastamata. Andes ülevaate eesti keele kirjeldamise senisest loost, ütleb Wiedemann: „[M]is tahes inimlik töö on ebatäiuslik ja poolik, ent kuna teiste puudujäike ning vigu parandada ja õiendada on kergem kui ise puudujäkidest hoiduda ja veatu olla, siis tohin loota, et oma eelkäijate kogemusele toetudes suudan anda midagi suhteliselt täiuslikumat. Mida varem mõni pärastine autor minu grammatika suhtes samasuguse hoiaku võtab, seda parem eesti keelele.”

See pärastine aeg pole vist senini päriselt saabunud. Nii Wiedemanni sõnaraamat kui grammatika mõjuvad endist viisi ebainimlikult täiuslikuna. Aukartus Wiedemanni töö põhjalikkuse ees on nii suur, et arutleda kas või selle üle, missuguseid eesti keele kihistusi tema näited esindavad, eriti ei tihka. Kui just Wiedemann ise selge sõnaga mõne keelendi kohta ei ütle, et see on kirjakeelne või hiline, siis kipub tema materjal käibima

vaidlustamatult vana ja eriliselt eheda ning genuiinse keele pähe. Tõenäoliselt ei ole me nende teoste ilmumise üllatusest ikka veel üle saanud.

Näiteks üks isiklik seda laadi kogemus. Kirjakeele varasemas ajaloos on ammu äratanud tähelepanu *m(a)*-tunnusega verbitüvelised vormid, mida seal kasutatakse verbi ja substantiivi vahepealselt. Tänapäevakeelde on neist jäänud üksikud, peamiselt ühesilbilistel tüvedel baseeruvad leksikaliseerunud vormid, mis esinevad kindlates ühendites, nagu *joom – joomatuurid*, *lõöm – läks lõömaks* jmt. XX sajandi murdekeeles on nende levik olnud natuke laiem.¹ Vanimas kirjakeeles esineb seda laadi tuletisi suhteliselt palju (nt *ristma – see sakrament sest ristmast, kannatama – läbi tema kannataman*) ja üldiselt peetakse neid genuiinse teonimetuletuse kajastuseks.² Samas võiks niisugust tuletusmalli pidada ka laenuliseks, sest näiteks saksa keeles saab igast verbi infinitiivist teha substantiivi, kui sellele artikkel ette panna. Ja rahvalaulukeeles, mis vähemasti teoreetiliselt võiks olla vanu keelendeid konserveerinud, seesuguste vormide substantiivset kasutust ei ole täheldatud.³ Julius Mägiste ongi ühe teise *ma*-konstruktsiooniga seoses arutanud, et ehkki see võib olla sisearengu tulemus, tuleb vanas kirjakeeles arvestada ka võimaliku saksa mõjuga.⁴ Sellises ambivalentses olukorras kipub iga konkreetse juhu tõlgendamisel kaasa mängima kirjapanija üldine maine. Lugesdes meie esimesest trükipiiblist lauset 1Sm 15:22 *wata sanna kuulma on parram kui tappa-*

¹ Vt Helmi Neetar, *ma*-sufiksist eesti murretes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 14–15 (1968–1969). Tallinn: Eesti Raamat, 1969, lk 115–130; Helmi Neetar, Über die Beziehungen zwischen dem *ma*-Infinitiv und dem Ableitungssuffix *-ma* in den estnischen Dialekten. – Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars III. Dissertationes symposiorum linguisticorum. Redigit Osmo Ikola. Turku: Suomen Kielen Seura, lk 135–142.

² Vt nt Valve-Liivi Kingisepp, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo, Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Toimetanud Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 67–100, siin viidatud lk-le 84.

³ Vähemalt ei pea Juhan Peegel oma uurimuses vajalikuks seda esile tuua – vt Juhan Peegel, Eesti vanade rahvalaulude keel. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

⁴ Julius Mägiste, Lisiä viron oratio obliquan ja s.-ugr. accusativus cum infinitivo -rakenteiden historiaan. – Virittäjä 1955, 4, lk 345–359, siin viidatud lk-dele 353–354.

ohwer; tähhele pannema on parram, kui järade rasw, tõlgendasin seda pikemalt mõtlemata germanismina – sest piiblikeel on ju üsna saksapärane, ehkki nii rämedat toorlaenu poleks seal arvanud kohtavat ning esimene mõte oli, et see peab olema mõne saamatuma tõlkija aps, mis on jäänud toimetamisel kahe silma vahele. Isegi avastades, et need *ma*-vormid on, vastupidi, toimetamise käigus täiesti sihipäraselt algsete *mine*-vormide asemele sisse parandanud arvatavasti Anton Thor Helle oma enese käega, ei suutnud see mind kogu austuse juures Thor Helle vastu panna uskuma, et tegu võinuks olla tollase ilusa rahvapärase ütlemissviisiga. Aga lugedes Wiedemanni grammatikast *m(a)*-verbaalnoomeni nominatiivse kasutuse näiteid, nagu *soldatite käest krõnu-rīdid ostma sē on kōwaste kēldud* – hakkasin kahtlema.

Olgu selle *ma*-substantiiviga nii või teisiti, aga võib-olla poleks vaja kohe kahtlema lüüa. Võib-olla tuleks hoopis loobuda mustvalgest ettekujutusest, et keel koosneb heast genuiinest ja halvast laenulisest materjalist ning et XX sajandil rahvasuust kirjapandu pidi olema kõik ühtviisi iidne ja genuiinne. Pigem tasuks üritada lahti muukida kogu varasema eesti keele kihistuste paljust, mis Wiedemanni keelenäidete kaudu kõneleb.

Wiedemanni grammatika tõlkest rääkides ei pääse kuidagi mööda vana teksti tõlkimise problemaatikast. Ilukirjanduse korral poleks poolteist sajandit veel kuigi kaelamurdev kuristik, aga lõiguti vananenud teadusliku süsteemi ja teisenenud terminitega teksti tõlkimisel on teine lugu. Kogenud lingvistina on Heli Laanekask seesugusel ettevõtmisel varitsevad karid täpselt kaardistanud ning oma lahendused saatesõnas selgelt välja öelnud. Tundub, et on leitud igati mõistlik ja delikaatne kompromiss teksti loetavuse ja originaalitruiduse vahel. Nii on näiteks Wiedemanni teaduslik terminoloogia põhijoontes säilitatud, ehkki kramplikult järjekindel pole sellega oldud. Näiteks originaali „Causus” vasteks on enamasti „kausus”, aga vahelduse mõttes ka „kääne” jne. Väike, ent paratamatu vastuolu tekib nüüd küll teise Wiedemanni-tõlkega, 1864. aastal ilmunud uurimuse „Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt” eestindusega, mis avaldati kümme aastat tagasi.⁵ Selles on teadlikult mindud teist teed ja vahendatud need keeleteaduslikud terminid, millel on olemas eestikeelsed vasted, omasõnade abil, „[e]t teksti mitte võõrterminitega üle koormata”.

⁵ Ferdinand Johann Wiedemann, Uurimus Võru murdest. Tõlkinud Inge Annom. Toimetanud Külli Habicht ja Karl Pajusalu. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool, 2002.

Sellelegi lahendusele ei saa otse vastu vaielda. Põhiline häda seisab nüüd selles, et sedasi lähevad Wiedemanni kahe eesti keelt käsitleva töö tõlked eri radu ega moodusta metakeelelises mõttes ühtset tervikut. Näiteks seal, kus „Uurimus Võru murdest” kasutab termineid *muutmine*, *käänamine*, *pööramine*, esinevad „Eesti keele grammatika” tõlkes enamasti *fleksioon*, *deklinatsioon*, *konjugatsioon*. Aga mis teha. Grammatika tõlke ainsa otsese puudusena võiks nuriseda selle üle, et eesti keele käsitluste ajaloolises ülevaates (lk 19–64), mis koos järgneva kirjakeele ja murrete vahekorra vaatlusega on kogu grammatika kõige kergemini loetav osa ja millel saab olema arvatavasti ka kõige laiem kasutajaskond, on teoste pealkirjad jäetud tõlkimata. Kui juba nii suur tõlkimise töö ette võeti ja isegi keelenäidete saksakeelsed tõlked vajaduse korral omakorda eesti keelde tagasi tõlgiti, siis võinuks siingi sulgudes lisada eesti tõlked.

Kõige muuga võrreldes on see muidugi pisiasi ning oli siin öeldud lihtsalt lootuses, et Wiedemanni grammatika tõlge leiab endale märksa laiemat lugejas- või vähemalt lehitsejaskonda kui filoloogiaüliõpilased, ja paljud neist saksa keelt ehk tõesti üldse ei oska.

From Wiedemann to Wiedemann

Kristiina Ross

The grammar book of the Estonian language by F. J. Wiedemann was published in 1875. The scientific metalanguage of the publication was German, and it was the last important Estonian grammar book written in a foreign language. The metalanguage of the next description of the Estonian language was already Estonian. Now, 136 years later, Wiedemann's grammar book was published in Estonian translation. In the story of the Estonian language Wiedemann's works are of particular significance, and this makes one ask what has happened to the Estonian language and its description during those 136 years. The paper argues that the publication of the Estonian translation of the grammar book does not mean that Estonian is, as a scientific metalanguage, at the present moment in the same position as German was in the 19th century. Today both Estonian and German are losing their importance as scientific metalanguages. Nevertheless, the translation of Wiedemann's grammar book remains important as a methodologically interesting description and as an inexhaustible source of different sub-dialects of 19th-century Estonian.

Keywords: F. J. Wiedemann, history of grammatical descriptions, scientific metalanguage

Kristiina Ross
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
kristiina.ross@eki.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 92. TEGEVUSAASTA (2011)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2011. aastal 4 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 21. Seltsi kaaskorraldusel toimus ka üks koolitusseminar.

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline Johannes Voldemar Veskiile pühendatud keelekonverents. XLIV Veski päeva „Eesti keele arengukavast ja Eesti keeltest” kavas oli neli ettekannet. Avaettekande „Eesti keele arengukava esimene pool aastat” pidas Jüri Valge. Tõnu Tender pidas ettekande teemal „Hunt lambanahas? Võõrkeeled eesti keele arengukavas”. Birute Klaas-Lang kõneles teemal „Kas eestikeelsel rahvusülikoolil on tulevikku?” ning Anna Verschik tutvustas oma mikrouurimust ettekandes „Keelepoliitika ja „muulaste” hoiakud”.

Traditsiooniline üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistas ühtlasi Euroopa keelte päeva, toimus 23. septembril Tallinna Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistriõppe üliõpilased, kes pidasid kokku seitse ettekannet. Ettekanded olid teema järgi jagatud kahte ossa: keele muutumine ja keeleõpetus koolis.

Koostöös Tartu Ülikooliga toimus 11. novembril konverents „Eesti keel kõrgkoolis: 5 aastat eesti keele suulise ja kirjaliku väljenduse õpet Tartu ülikoolis”, kus ettekannetega esinesid Birute Klaas-Lang, Martin Ehala, Kersti Lepajõe, Krista Kerge, Elo Rohult ja Piret Kuusk. Järgnes paneeldiskussioon prof Martin Ehala juhtimisel.

Koostöös Tartu Ülikooliga toimus 25. novembril rahvusvaheline konverents „Liivlased. Maa. Rahvas. Ajalugu”, kus ettekannetega esinesid Valts Ernštreits, Renāte Blumberga, Eberhard Winkler, Riho Grünthal ja Christopher Moseley. Tutvustati rahvusvahelisel liivi aastal valminud teoseid ning toimus Vahur Laiapea filmi „Professor Viitso liivlased” (2011) Eesti esilinastus.

Koostöös Eesti Rahva Muuseumi ning Haridus- ja Teadusministeeriumiga korraldati 17. ja 18. novembril koolitusseminar „A-B, hakka pähe! Kui ei hakka, lükkan takka!” eesti keele rollist alushariduse väärtuskasvatases.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2011. aastal 6 kõnekoosolekut, 5 väliskeelepäeva ja 9 keelepäeva Eesti koolides. Ettekandeid esitati kokku 59.

6 kõnekoosolekul (kolm Tallinnas ja kolm Tartus) peeti 17 ettekannet.

10. märtsil Mati Ereli 70 aasta juubelile pühendatud kõnekoosolekul kõnelesid Heli Laanekask, Liina Lindström ja Helen Plado. 27. aprillil pidasid eripedagoogikateemalisel kõnekoosolekul ettekande Anna Maria Ülviste, Piret Soodla ja Mairi Männamaa. 31. mail esinesid teemal „Keeltest, kohanemisest ja hoiakutest” Kadri Sõrmus, Helena Sulkala ja Kadri Koreinik. Koostöös Tartu Ülikooliga 18. novembril korraldatud Paula Palmeose 100. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul esinesid Tõnu Seilenthal, Jaan Õispuu, Piret Norvik ja Marje Joalaid. 20. detsembril Tallinnas toimunud Wiedemanni grammatika esitlusel kõnelesid teose tõlkija Heli Laanekask ja toimetaja Ellen Niit.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 24. märtsil Eesti Keele Instituudi suures saalis pidas Annika Kilgi akadeemilise ettekande „Anton Thor Helle toimetajakäekiri”. Seltsi 91. tegevusaasta (2010) aruande esitas teadussekretär Killu Paldrok.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel 5 keelepäeva: Helsingis Eesti Majas, Moskvas Eesti saatkonnas, Münchenis Internationales Begegnungszentrum’is ning Luksemburgis Euroopa Koolis ja Eesti Seltsis. Ettekannete teemad olid väga erinevad, arvestades kohapealsete kuulajate ettepanekuid ja ootusi. Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast, tänavu sh eesti keele arengukava elluviimisest ja uuest keeleseadusest ning välismaalt saabunud õpilaste integreerimisest eesti kooli. Teine tavapärane teema on üldiselt olnud eesti kirjakeele korralduse ja hoolde alalt. Ettekandeid peeti eesti kirjandusest, sh koolinoortele mõeldud lugemisvarast, laste keele- ja kirjaoskuse arendamisest, väliseestlaste eesti keelest, sõnavõistlusest, naljapärimustest,

mitmekeelsusest, sõnadest kõnes ja kirjas, metafooridest keele arengus. Kokku peeti väliskeelepäevadel 19 ettekannet.

Emakeele Selts on Haridus- ja Teadusministeeriumi, Väike-Maarja Gümnaasiumi ja Väike-Maarja vallavalitsuse kõrval üks Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna keelepäeva korraldajaid. Keelepäev toimus 27. aprillil Väike-Maarjas. 2011. aasta Wiedemanni keeleauhinna laureaat Tiit-Rein Viitso pidas ettekande „Eesti keeleruumi kujunemine” ning auhinnakandidaat Valve-Liivi Kingisepp ettekande „Huvitav eesti vana kirjakeel”. Väike-Maarja Gümnaasiumi õpilane Kätlin Pohlak käsitles 2010. aasta Postimehes ja Päevalehes kajastatud keeleteemasid. Keeleauhinna laureaat Tiit-Rein Viitso istutas keeletammikusse nimepuu.

Emakeele Selts jätkab edukalt koolide keelepäevade korraldamisega. 2011. aastal toimus 9 keelepäeva kokku 23 ettekandega, igas õppeasutuses peeti üks kuni kolm ettekannet. Koolides esinesid eri alade eesti filoloogid. Pärnu Koidula Gümnaasiumis kõneldi eesti keelt mõjutavatest ohtudest ning Salatsi ja Kuramaa liivi keelest, Haapsalu Gümnaasiumis keeletoimetajate ja kirjastuste teemal, Kilingi-Nõmme Gümnaasiumis taas Salatsi ja Kuramaa liivi keelest, Kihnu Põhikoolis liivi keele päeval liivlastest tänapäeval ning kihnu ja liivi keelest, Vinni-Pajusti Gümnaasiumis lapse keeleomandamisest ja lapsekeele uurimisest, Paide Gümnaasiumis ilusa eesti keele päeval väljendusoskusest ja arvutite rääkimisest, Ruhnu rahvamajas Ruhnu rootsi kohanimedest, keelemuredest-keelerõdmudest ning Eesti ilmunisest maailmakaardile, Saaremaa Ühisgümnaasiumis Salatsi ja Kuramaa liivi keelest ning liivi nimedest. Ka väliskeelepäevadel peeti ettekandeid koolinoortele: Luksemburgis Euroopa Koolis kõlas kolm ettekannet eesti keele õppimisest ning metafooridest.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi ning Vastseliina vallavalitsusega 2011. aasta keeleteo valimise. Keeleteo auhinna said MTÜ Jumalalaegas ja Eesti Hoiuraamatukogu töörühm pimedate tehnilistele abivahenditele mõeldud eestikeelse hääljuhendamise eest. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõpuüritusel, mis toimus 14. märtsil 2011 Vastseliina Gümnaasiumis.

Haridus- ja Teadusministeeriumi toetusel algatas Emakeele Selts koostöös Tartu Ülikooli ja Tallinna Ülikooliga 2011. aastal õpikute keele

analüüsi projekti, millega on vaatluse all kahe Eesti õpikukirjastuse, Avita ja Koolibri väljaanded. Õpikute töörühmad on praeguseks otsese projektitöö lõpetanud ja tulemused 2012. aasta 20. jaanuaril toimunud tekstipäeval ette kandnud. Töö tulemusi tutvustati ka õpikukeele seminaril 24. ja 25. mail 2012.

Haridus- ja Teadusministeeriumi toetusel sai avalöögi ka keele-viktoriin – mullu ilmusid keelenuputamisülesanded Oma Keeles ja Sirbis / Sirbi Keele Infolehes, kokku kuuel korral. Vastukaja oli väga positiivne.

ES aitas kaasa eesti õigekirja mobiilirakenduse „Sõnar” tutvustamisele.

Osaliselt on koostatud eesti keele kolme valdkonna akadeemilised teraviküsimused: koostatud on eesti foneetika koondbibliograafia; kirjutatud on süntaksipreprinti peatükk „Kausatiivsed ja refleksiivsed konstruktsioonid” ning koostatud on uurimus „e-tuletised ja nende alusverbid ajakirjandus- ja teaduskeeles”.

Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutusega Meie Inimesed alustas Emakeele Selts 2011. aastal kaheaastase projektiga „Uusimmigrante õpetavate pedagoogide täiendusõpe”. 2011. aasta jooksul toimus neli kahepäevast koolitustüklit.

Emakeele Seltsi aastaraamatu artiklitele on lisatud DOI-indeksid ning on alustatud ESA tuntuse laiendamist veebis ja andmebaasides (CEEOL, Scopus, DOAJ).

III. Kirjastamine

Trükkis on 2011. aastal ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2011. 309 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 102 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 107 lk;
- Mati Erelt. Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Emakeele Selts, 2011. 183 lk;
- Reet Kasik, Mati Erelt, Tiiu Erelt. Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Emakeele Selts, 2011. 183 lk;
- Ferdinand Johann Wiedemann. Eesti keele grammatika. Tõlkinud Heli Laanekask, toimetanud Ellen Niit. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2011. 711 lk.

Emakeele Selts aitas koostööpartnerina üllitada järgmised teosed:

- Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koostanud ja toimetanud Renäte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 436 lk + CD;
- Kõrli Stalte. Jelzi sõnā. Ābēd ja īrgandōks lugdōbrōntōz. [Elav sõna. Aabits ja alguse lugemik.] Toim. Valts Ernštreits. Tartu: Jemākīel seļtš. Livō Kultūr sidām, 2011. 120 lk.

Lõpusirgele jõudis Hädameeste murde tekstivalimiku (Eevi Ross, Helju Kaal) koostamine, teos läks 2012. aasta aprillis trükki.

IV. Raamatukogu

ESi raamatukogu täienes 2011. aastal 65 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6268 inventeeritud trükist.

Raamatukogu hoidis ja juhatas 2011. aastal Helju Kaal. Jätkub raamatukogu andmete kättesaadavaks tegemine raamatukogudevahelise andmebaasi ESTER kaudu.

V. Keeleainestiku kogumine

Koostöös Eesti Keele Instituudiga jätkub uute sõnade kogumine Emakeele Seltsi sõnakogu kodulehel. Edaspidi on kavas keeleainestikku veelgi aktiivsemalt koguda.

VI. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeletoimkonna vanem on alates 26. märtsist 2010 Krista Kerge ja abivanem Maire Raadik. Peale nende kuulusid 2011. aastal keeletoimkonda Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll ja Tiit-Rein Viitso. 2011. aastal pidas keeletoimkond 5 istungit, lisaks 1 väljasõiduistungi.

Keeletoimkond koostas märgukirja riiklike eksamikirjandite parandamise asjas REKKile, osales eesti keele arengukava nõupidamistel ja konverentsidel ning tegi oma ettepanekud, osales keeleseadusega seostuva kirjakeele normi rakendamise korra väljatöötamisel, tegi koostööd Tartu ja Tallinna akadeemiliste geoloogide ja ajaloolastega nii terminoloogia korrastamisel kui ka õigekeelsusküsimuste lahendamisel, koordineeris

seltsi õpikukeele uurimise projekti ja üliõpilaste õigekeelsusuurimusi, algatas Rail Balticu riikidevahelise levikuga nimekuju avaliku arutelu ja saavutas vigase nimetuse asenduse, vastas saadud kirjadele ja nõustas ÕSi koostajaid.

VII. Annetused

2011. aastal Emakeele Seltsile annetusi ei tehtud.

VIII. Liikmeskond

2011. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 343 tegevliiget ja 10 auliiget, 31. detsembri 2011. a seisuga 348 tegevliiget ja 12 auliiget: Mati Erelt, Mati Hint, Helju Kaal, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Valdek Pall, Huno Rätsep, Ülo Tedre, Ellen Uuspõld ja Tiit-Rein Viitso.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 10 uut tegevliiget: Ilmar Tomusk, Esta Prangel, Liis Raasik, Kristina Koppel, Egle Pullerits, Killu Paldrok, Tiia Margus, Helje Laas, Andres Karjus, Andres Hallmägi.

Omal soovil seltsi liikmete hulgast kustutamiseks ei avaldanud soovi ükski tegevliige.

Surma läbi lahkus 2011. aastal 3 tegevliiget: Mari Allik († 14.04.2011), Helju Vals († 31.05.2011) ja Maria Zaitseva († 27.09.2011).

IX. Juhatus

Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning liikmed Mati Erelt, Asta Õim, Annika Kilgi ja Jüri Valge. Seltsi juhatus käis 2011. aastal koos 9 korda, sh üks kord arutleti e-posti teel.

X. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok. Raamatukogu juhatajana töötas 2011. aastal Helju Kaal. Raamatupidaja on Tiia Vajak. Seltsi kodulehekülge kujundab Maria-Maren Sepper.

XI. Üldiseloomustus

Emakeele Seltsi tegevusaasta on olnud ettevõtmisterohke. On korraldatud konverentse, kõnekoosolekuid, väliskeelepäevi, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2011. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 81 ettekannet.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Helle Metslang. Eesti Keelenõukogu töös osalesid 2011. aastal seltsi esimees Helle Metslang ja juhatuse liikmed Mati Erelt, Karl Pajusalu, Jüri Valge ja Jüri Viikberg.

Rahaliselt oli 2011. aasta Emakeele Seltsile soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on küll vähenenud, kuid seltsi tegevusi (väljaannete ettevalmistamist, publitseerimist ja taseme parandamist, keelepäevade jm keeürituste korraldamist, keeletoimkonna tegevust) on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium ning Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed.

KILLU PALDROK

2011. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Argus, Reili – Keelemure – keelerõõm. Keelepäeval Ruhnus 27. augustil.
2. Arnek, Pille – Hauatähiste ja hauakirjade kujunemine Põhja-Eestis. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
Blumberga, Renäte – vt Ernštreits, Valts.
3. Ehala, Martin – Ohtudest, mis mõjutavad eesti keelt. Keelepäeval Pärnu Koidula Gümnaasiumis 8. märtsil.
4. Ehala, Martin – Esmakursuslaste keeleoskusest – uuringu ülevaade. Konverentsil Tartus 11. novembril.
5. Ernštreits, Valts – Liivlased tänapäeval. Liivi keele päeval Kihnu Põhikoolis 8. märtsil.
6. Ernštreits, Valts ja Blumberga, Renäte (Liivi Kultuuri Keskus) – Liivi keel ja kultuur tänapäeval. ESi ja TÜ rahvusvahelisel konverentsil „Liivlased. Maa. Rahvas. Ajalugu” Tartus 25. novembril.
7. Frick, Mai – Soomes elavate eestlaste keelest. Eesti keele päeval Helsingis Eesti Majas 15. märtsil.
8. Grünthal, Riho (Helsingi Ülikool) – Liivlased ja liivi keel uue aja künnisel. ESi ja TÜ rahvusvahelisel konverentsil „Liivlased. Maa. Rahvas. Ajalugu” Tartus 25. novembril.
9. Haak, Anu – Ruhnu rootsi kohanimedest. Keelepäeval Ruhnus 27. augustil.
Halling, Tiina – vt Joalaid, Marje.
10. Hennoste, Tiit – Sõnad kõnes ja sõnad kirjas. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
11. Joalaid, Marje – Paula Palmeos vepsa külades. Paula Palmeose 100. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. novembril.
12. Joalaid, Marje ja Halling, Tiina – Liivi nimedest. Liivi keele päeval Saaremaa Ühisgümnaasiumis 14. oktoobril.
13. Kapanen, Airi – Mida ja miks teeb keeleteimetaja. Keelepäeval Haapsalu Gümnaasiumis 17. märtsil.

14. Kasik, Reet – Kuidas inimest end paremini väljendama panna. Ilusa eesti keele päeval Paide Gümnaasiumis 10. mail.
15. Kerge, Krista – Rikas keel, vaene keel. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
16. Kerge, Krista – Kommunikatsioon ja väljendusõpetus Tallinna Ülikooli üldainetena. Konverentsil Tartus 11. novembril.
17. Kern, Katrin – Kuidas saada heaks keeleteimetajaks? Keelepäeval Haapsalu Gümnaasiumis 17. märtsil.
18. Kern, Katrin – Millised sõnu vajab eesti keel? Sõnavõistluse ja ÕSi uute sõnade näitel. Emakeelepäeval Moskvast Eesti suursaatkonnas 16. aprillil.
19. Kilgi, Annika – Anton Thor Helle toimetajakäekiri. Aastakoosolekul Tallinnas 24. märtsil.
20. Kingisepp, Valve-Liivi – Huvitav eesti vana kirjakeel. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
21. Klaas-Lang, Birute – Kas eestikeelsel rahvusülikoolil on tulevikku? XLIV J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
22. Klaas-Lang, Birute – 200 aastat hiljem – kuidas eesti keel ülikooli jõudis. Konverentsil Tartus 11. novembril.
23. Koolmeister, Riina – Mida Juku ei õpi, seda Juhan ei tea ehk Miks ja kuidas õppida emakeelt. Keelepäeval Luksemburgis Euroopa Koolis 25. novembril.
24. Koolmeister, Riina – Keeled ja kirjandus kooli õppekavas. Keelepäeval Luksemburgi Eesti Seltsis 26. novembril.
25. Koreinik, Kadri – Keeleideoloogiatest ja oma keelest. Kõnekoosolekul Tartus 31. mail.
26. Kraut, Einar – Kuidas inimest paremini kõlama panna. Ilusa eesti keele päeval Paide Gümnaasiumis 10. mail.
27. Kunder, Anni Marie – Emakeelne haridus ja kultuur Krimmi ja Kaukaasia eesti asundustes. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
28. Kuusk, Piret – Eesti keele väljendusõpetusest füüsiku pilguga. Konverentsil Tartus 11. novembril.
29. Kõrgesaar, Helen – Hoidjakeelest. Lastekeeleteemalisel keelepäeval Vinni-Pajusti Gümnaasiumis 8. aprillil.
30. Laanekask, Heli – Koidula mitmekeelne lause. Mati Ereli 70. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 10. märtsil.

31. Laanekask, Heli – Ein Brief, zwei Sprachen: Estnisch und Deutsch. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
32. Laanekask, Heli – F. J. Wiedemanni „Eesti keele grammatika” tõlkimisest. Raamatu esitlusel Tallinnas 20. detsembril.
33. Laar, Triinu – Suhtluspädevuse arendamise võimalusi gümnaasiumi eesti keele ainekava alusel. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
34. Laineste, Liisi – Eestlane, sakslane ja venelane 20 aastat hiljem: kolme rahva anekdoodid Eesti kaasaegses naljapärimuses. Emakeelepäeval Moskvas Eesti suursaatkonnas 16. aprillil.
35. Lepajõe, Kersti – Väljendusoskuse õpetamisest Tartu ülikoolis. Konverentsil Tartus 11. novembril.
36. Lindström, Liina – Mind huvitab. Ühest kogejalause tüübist eesti keeles. Mati Ereli 70. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 10. märtsil.
37. Luure, Anu – Välismaalt saabunud õpilaste integreerimine eesti kooli. Keelepäeval Luksemburgi Eesti Seltsis 26. novembril.
38. Mihkla, Meelis – Kuidas arvutit paremini rääkima panna. Ilusa eesti keele päeval Paide Gümnaasiumis 10. mail.
39. Mištšenko, Jekaterina – Johannes Aavik keelekorraldajana Rootsis. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
40. Merilai, Arne – Pragmapoeetika: keelefilosoofiline kirjandusfilosoofia. Emakeelepäeval Moskvas Eesti suursaatkonnas 16. aprillil.
41. Moseley, Christopher (UCL School of Slavonic and East European Studies, University College London) – Liivi keel – ohustatuim keel Euroopas? ESi ja TÜ rahvusvahelisel konverentsil „Liivlased. Maa. Rahvas. Ajalugu” Tartus 25. novembril.
42. Männamaa, Mairi – Verbaalsete võimete hindamine mõistete äraarvamise testi näitel. Testi kasutamine erinevates kontekstides ja gruppides. Kõnekoosolekul Tallinnas 27. aprillil.
43. Niit, Ellen – F. J. Wiedemanni „Eesti keele grammatika” toimetamisest. Raamatu esitlusel Tallinnas 20. detsembril.
44. Norvik, Miina ja Tuisk, Tuuli – Salatsi ja Kuramaa liivi keelest. Keelepäeval Pärnu Koidula Gümnaasiumis 8. märtsil ja Kilingi-Nõmme Gümnaasiumis 18. märtsil.
45. Norvik, Miina – Salatsi ja Kuramaa liivi keelest. Liivi keele päeval Saaremaa Ühisgümnaasiumis 14. oktoobril.

46. Norvik, Piret – Paula Palmeos eesti murrete talletajana ja uurijana. Paula Palmeose 100. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. novembril.
47. Nurka, Maiu – Metafoor ja metonüümia kultuurilehe Sirp 1991. ja 2010. aasta filmi- ja teatriartiklites. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
48. Pajusalu, Karl – Ühist kihnu ja liivi keeles. Liivi keele päeval Kihnu Põhikoolis 8. märtsil.
49. Paldrok, Killu – Emakeele Seltsi 91. tegevusaasta (2010). Aastakoosolekul Tallinnas 24. märtsil.
50. Plado, Helen – Eesti keele rindlauselised tingimuskonstruksioonid. Mati Ereli 70. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 10. märtsil.
51. Pohlak, Kätlin (õpil) – Keeleteemad 2010. aasta Postimehes ja Eesti Päevalehes. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
52. Praakli, Kristiina – Über die Mehrsprachigkeit der Finnland lebenden Esten der ersten Generation. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
53. Prass, Kerli – *Saama-* ja *hakkama-*tulevik tänapäeva eesti kirjakeeles. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
54. Puksand, Helin – Raamatud, mis meeldivad Eesti koolinoortele. Eesti keele päeval Helsingis Eesti Majas 15. märtsil.
55. Pärn, Kadri – Lastekeele uurimise võimalustest. Lastekeeleteemalisel keelepäeval Vinni-Pajusti Gümnaasiumis 8. aprillil.
56. Rohult, Elo – Eesti keel ja rauakool. Konverentsil Tartus 11. novembril.
57. Ross, Margit – Milline näeb välja kirjastuse toimetaja elu? Keelepäeval Haapsalu Gümnaasiumis 17. märtsil.
58. Seilenthal, Tõnu – Paula Palmeos ülikooli dotsendina. Paula Palmeose 100. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. novembril.
59. Soodla, Piret – Eesti laste pildipõhised narratiivid keelepädevuse näitajana üleminekul lasteaiast kooli. Kõnekoosolekul Tallinnas 27. aprillil.
60. Suidt, Piret – Eesti keele omandamine ja õpetamine Münchenis. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
61. Sulkala, Helena – Lõuna-Eesti koolilaste keelehoiakuist. Kõnekoosolekul Tartus 31. mail.

62. Sutrop, Urmas – Kui Eesti oli veel „saar”. Keelepäeval Ruhnus 27. augustil.
63. Sõrmus, Kadri – Uusimmigrantõpilaste kohanemine Eesti koolis. Kõnekoosolekul Tartus 31. mail.
64. Tammemägi, Anni – Eesti koolinoorte keelehoiakud. Üliõpilaskonverentsil Tallinnas 23. septembril.
65. Tender, Tõnu – Multilingualism in Estonia as seen from the Viewpoint on the EU Idea of Multilingualism. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
66. Tender, Tõnu – Hunt lambanahas? Võõrkeeled eesti keele arengukavas. XLIV J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
Tuisk, Tuuli – vt Norvik, Miina.
67. Valge, Jüri – Eesti keele arengukava elluviimine. Eesti keele päeval Helsingis Eesti Majas 15. märtsil.
68. Valge, Jüri – Eesti keele arengukava esimene pool aastat. XLIV J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
69. Valge, Jüri – Külv ja lõikus keelepõllul. Keelepäeval Ruhnus 27. augustil.
70. Valge, Jüri – Eesti keele õppimise valu ja võlu. Keelepäeval Luksemburgis Euroopa Koolis 25. novembril.
71. Valge, Jüri – Keelevaldkond arengus: 2010–2011. Keelepäeval Luksemburgis Eesti Seltsis 26. novembril.
72. Verschik, Anna – Keelepoliitika ja „muulaste” hoiakud: mikrouurimus. XLIV J. V. Veski päeval Tartus 27. juunil.
73. Vesiko-Liinev, Maili – Laste kirjaoskuse arendamine – lugemiskeskond ja lugemisprojektid. Eesti keele päeval Helsingis Eesti Majas 15. märtsil.
74. Viitso, Tiit-Rein – Eesti keeleruumi kujunemine. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 27. aprillil.
75. Vija, Maigi – Eesti lapse keeleomandamisest. Lastekeeleteemalisel keelepäeval Vinni-Pajusti Gümnaasiumis 8. aprillil.
76. Vija, Maigi – Lapse keele arengust kakskeelsuse tingimustes. Emakeele Seltsi keelepäeval Münchenis 14. mail.
77. Viller, Jaak – Uus keeleseadus ja selle muutused. Emakeelepäeval Moskvast Eesti suursaatkonnas 16. aprillil.
78. Winkler, Eberhard (Göttingeni Ülikool) – Liivi keele kontaktid sõnavara põhjal. ESi ja TÜ rahvusvahelisel konverentsil „Liivlased. Maa. Rahvas. Ajalugu” Tartus 25. novembril.

79. Õim, Asta – Metafoorid, mille järgi me elame. Keelepäeval Luksemburgis Euroopa Koolis 25. novembril.
80. Õim, Asta – Metafoorid keelearengus. Keelepäeval Luksemburgi Eesti Seltsis 26. novembril.
81. Õispuu, Jaan – Paula Palmeos karjala keele talletajana ja uurijana. Paula Palmeose 100. sünniaastapäevale pühendatud kõnekoosolekul Tartus 18. novembril.
82. Ülviste, Anna Maria – Ütluse pragmaatilise tähenduse mõistmine toimetulekuõppe III kooliastme õpilastel. Kõnekoosolekul Tallinnas 27. aprillil.

2011. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2010.** 4; **2011.** 1, 2, 3, 4.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XVI. (43). **2010.** Tln, 2011. 231 lk.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XVI. (43). **2010.** Tln, 2011. 190 lk.

Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. III. **2007.** Tln, 2007. 392 lk; IV. **2008.** Tln, 2008. 280 lk; VII. **2011.** Tln, 2011. 264 lk.

Kansalliskirjasto. Helsingin yliopiston kirjaston tiedotuslehti. /Helsinki/ **2011.** 1, 2.

Neuphilologische Mitteilungen. Neuphilologischer Verein in Helsinki. CXI. 2010. 4; CXII. 2011. 1, 2.

Sananjalka. Suomen Kielen Seuran vuosikirja. Turku. **53.** 2011. 276 lk.

Studia Fennica. Folkloristica. Helsinki: Finnish Literature Society.

18. Venla Sykäri. Words as Events. Cretan Mantinádes in Performance and Composition. 2011. 224 lk.

19. Anna-Leena Siikala & Oleg Ulyashev. Hidden Rituals and Public Performances. Traditions and Belonging among the Post-Soviet Khanty, Komi and Udmurts. 2011. 365 lk.

Studia Fennica. Linguistica. Helsinki: Finnish Literature Society.

15. Planning a new standard language. Finnic minority languages meet the new millennium. Edited by Helena Sulkala & Harri Mantila. 2010. 210 lk.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. **2010.** 4; **2011.** 1, 2, 3.

Muud väljaanded

Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia. Uppsala, 2010.

37. Inheriting the 1990s. The Baltic Countries. Baiba Metuzāle-Kangere (ed.) 213 lk.

Atlas linguarum fennicarum. (Läänemeresoome keeleatlas.) Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

2. 2007. 540 lk.

3. 2010. 486 lk.

Dissertationes Pedagogicae Universitatis Tartuensis. Trt. Tartu University Press.

11. Mairi Männamaa. Word Guessing Test as a measure of verbal ability. Use of the test in different contexts and groups. 2010. 116 lk.

12. Piret Soodla. Picture-Elicited Narratives of Estonian Children at the Kindergarten-School. Transition as a Measure of Language Competence. 2011. 152 lk.

Eesti kagunurk. (Haanja, Munamäe, Misso, Vastseliina.) Fotoalbum. [2003]

Eesti keele arengukava 2011–2017. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 112 lk.

Eesti murrete sõnaraamat. V /köide/. 22. vihik. Tln: Eesti Keele Instituut. 2011.

Eesti Vabariigi teaduspreemiad. 2011. Tln, 2011. 180 lk.

Eesti-vene õpilase ÕS. Helle Leemets, Tiina Leemets. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 959 lk.

Eestlased ja eesti keel välismaal. Koostanud ja toimetanud Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 559 lk.

English-Estonian Dictionary of Economics / Inglise-eesti majandussõnaraamat. Tln: TEA, 1995. 503 lk.

Erelt, Mati. **Lause õigekeelsus.** Juhatused ja harjutused. 3., täiendatud trükk. Tln: Emakeele Selts, 2011. 183 lk.

Et lugeja võiks tulla. Artiklite kogumik. Tln: Eesti Keele Sihtasutus, 2010. 96 lk.

Helgi Vihma bibliograafia. Tln, 2011. 67 lk. (Johannes Aaviku Selts.)

Ideepe. Johannes Aaviku ideede päevik. [Tln:] Johannes Aaviku Selts. TEA Kirjastus, 2010. 739 lk.

- Ii dušše duoddaris!** Lärobok i nordsamiska. Cecilia Hedlund & Lars-Gunnar Larsson. Uppsala Universitet. 2011. 373 lk + CD. (Finsk-Ugriska läromedel 24.)
- Kasik, Reet; Erelt, Mati; Erelt, Tiit. **Eesti keele väljendusõpetus kõrgkoolidele.** 2., täiendatud trükk. Tln: Emakeele Selts, 2011. 183 lk.
- Kasik, Reet. **Stahi mantlipärijad.** Eesti keele uurimise lugu. Trt: TÜ Kirjastus, 2011. 305 lk.
- Kiik, Heino. **Parteilisuse ajastul.** 1971–1973. Kümnes raamat. Trt: Ilmamaa, 2011. 254 lk.
- Kopõtin, Igor. **Venelased Eesti Vabadussõjas.** Tln: MTÜ Tribune, 2010. 63 lk. [Tekst eesti ja vene keeles.]
- Krohn, K. **Soome-Eesti vanast rahvalaulust.** Trt: Eesti Kirjanduse Selts, 1924. 85 lk. (Septembrikuul 1923 Tartu Ülikoolis peetud loengud. – Äratrükk „Eesti Kirjandusest”.)
- Liike-elämän sanakirja. Suomi-eesti / Soome-eesti ärisõnastik.** Koostanud Vahur Raid. Tln: TEA, 1995. 407 lk.
- Lähivõrdlusi / Lähivertailuja.** Peatoimetaja Annekatrin Kaivapalu. Tln: Eesti Rakenduslingvistika Ühing.
19. 2010. 176 lk.
20. 2010. 276 lk.
21. 2011. 304 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- LXXX.** Olga Timofeeva. Non-finite Constructions in Old English. With Special Reference to Syntactic Borrowing from Latin. 2010. 213 lk.
- Mäearu, Sirje. **Valik rektisioone.** Trt: Keelehooldekeskus, 2011. 48 lk. (TÜ, EKI, Tartu Linnavalitsus, HTM.)
- Pieni käytöskirja.** Toimittanut Satu Laatikainen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010. 125 lk. (Folklore.)
- Pullerits, Egle. **Kuidas hoiduda kantseliidist.** Trt: Keelehooldekeskus, 2010. 39 lk (TÜ, Tartu Linnavalitsus, EKI, HTM.)
- Sju uppsatser i samiska.** Utg. Tornbjörn Söder. Uppsala, 2011. 344 lk. (Opuscula Uralica. 10.)
- Suomalainen piru.** Paholainen kansanperinteessä. Toim. Mari Purola. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011. 144 lk. (Folklore.)

Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia. Helsinki.

260. Anna Idström. Inarisaamen käsittemetaforat. 2010. 276 lk.

261. Jack Rueter. Adnominal Person in the Morphological System of Erzya. 2010. 236 lk.

262. Beáta Wagner-Nagy. On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic. 2011. 336 lk.

Suomi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

199. Esa Itkonen ja Anneli Pajunen. Empiirisen kielitieteen metodologia. 2010. 193 lk.

200. Marjatta Palander. Itä- ja eteläsuomalaisten murrekäsitteet. 2011. 223 lk.

Teadusmõte Eestis. (VI). Elu- ja maateadused. Tln: Eesti Teaduste Akadeemia, 2011. 198 lk.

Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

231. Lars Levi Laestadius. Lappalaisten mytologian katkelmia. Toimittaneet Juha Pentikäinen ja Risto Pulkkinen. Suomen-tanut Risto Pulkkinen. 2011. 400 lk.

234. Saamentutkimus tänään. Toimittaneet Irja Seurujärvi-Kari, Petri Halinen ja Risto Pulkkinen. [2011] 449 lk.

235. Tapion tarhoista turkistarhoille. Luonto suomalaisessa lasten- ja nuortenkirjallisuudessa. Toimittaneet Maria Laakso, Toni Lahtinen ja Päivi Heikkilä-Halttunen. [2011] 328 lk.

Valik väliseesti kirjasõna. Annoteeritud nimestik. Koostaja Anne Valmas. Tln, 2010. 127 lk. (Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu.)

Vals, Helju. Ei päevagi kirjareata. Trt: Keelehooldekeskus, 2010. 66 lk. (TÜ, EKI, Tartu Linnavalitsus, HTM.)

Koostanud HELJU KAAL

2011. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Mari Allik (28.01.1972–14.04.2011)

Helju Vals (01.03.1929–31.05.2011)

Maria Zaitseva (14.04.1927–27.09.2011)

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2011. AASTAL

JAANUAR	08.01	Margit Langemets	50
	14.01	Mari Tarand	70
		Karin Kaldamäe	50
	17.01	Marju Märtsen	75
VEEBRUAR	04.02	Anu Nurk	50
	06.02	Taima Kiisverk	65
	10.02	Gea Troska	85
	15.02	Benita Brambat	90
MÄRTS	05.03	Marta Raisma	85
	09.03	Anu-Reet Hausenberg	70
	12.03	Mati Erelt	70
	15.03	Peeter Päll	50
	16.03	Madis Paide	65
	17.03	Priit Järve	70
	18.03	Kalli Karise	75
APRILL	11.04	Hille Pajupuu	55
MAI	05.05	Merle Leppik	75
		Reet Kasik	65
		Heinike Heinsoo	55
		Udo Uiho	55
	07.05	Rutt Hinrikus	65
	20.05	Uno Liivaku	85
JUUNI	02.06	Mare Sepp-Valge	55
	04.06	Ain Kaalep	85
	05.06	Helgi Vihma	80
	16.06	Sirje Ootsing	70

JUULI	01.07	Tiina Halling	55
	13.07	Helle Leemets	75
	15.07	Vilma Metstak	85
	23.07	Ago Künnap	70
AUGUST	03.08	Peep Leppik	70
	10.08	Eino Koponen	55
	14.08	Ene Sepp	65
	29.08	Anu Haak	70
		Toomas Help	50
	30.08.	Piret Järvela	55
SEPTEMBER	21.09	Helju Nigols	85
	30.09	Tiit Maksim	70
OKTOOBER	02.10	Paul Hagu	65
	11.10	Mari Tamme	50
	17.10	Einar Kraut	65
		Rein Veidemann	65
	20.10	Tiia Valdre	55
	28.10	August Eelmäe	80
NOVEMBER	01.11	Marje Joalaid	65
	20.11	Leonhard Uuspõld	90
	26.11	Kadri Tamm	50
DETSEMBER	01.12	Salme Rajamets	85
	04.12	Silvia Laul	80
	26.12	Helga Laanpere	80

MATI ERELT JA EMAKEELE SELTS

MATI ERELT 70

12. märtsil 2011 sai 70-aastaseks Emakeele Seltsi auliige, seltsi kaua-
aegne esimees, Tartu ülikooli emeritprofessor Mati Erelt. Juubilar on
tunnustatud eesti keele uurija, teadusliku grammatika peatoimetaja, riigi
teaduspreemia laureaat. Ta on paljude teadusartiklite ja monograafiate
autor ning koostanud ja toimetanud kümneid teadusväljaandeid. Ka hulk
laiemale lugejaskonnale mõeldud õpikuid ja käsiraamatuid on koostatud
tema osalusel. Emakeele Seltsi väljaannetel ei ole juubilari teadustöös
sugugi tagasihoidlik koht.

Emakeele Seltsi liige on juubilar olnud 1965. aastast alates, seega ligi
pool sajandit. Aastatel 1986–1989 ja 1995–1997 oli ta seltsi abiesimees.
Emakeele Seltsi juhatuse esimeheks valiti Mati Erelt 1997. aastal ning ta
juhtis seltsi tervelt 10 aastat.

Mati Erelti eriliseks teeneks tuleb pidada tiheda, lepingutega kin-
nitatud koostöö loomist Haridus- ja Teadusministeeriumiga ning Eesti
Teaduste Akadeemiaga. See kujundas Emakeele Seltsist teadusasutustega
samaväärse institutsiooni, mille esindatust peetakse järjepidevalt oluliseks

keelevaldkonna nõukogudes, komisjonides ja programmides. Teiselt poolt aitas see koostöö Emakeele Seltsil üle elada 1990. aastate esimese poole raskused ja toimida edukalt seniajani. Selle koostöö tulemusel oli muu hulgas võimalik 1998. aastal uuesti välja andma hakata Emakeele Seltsi aastaraamatut, mille ilmumises oli vahepeal tekkinud tervelt seitsmeaastane paus. Juubilar on aastaraamatu peatoimetajaks ka praegu. Mati Erelti algatusel asutati 2000. aastal õpilastele, õpilastele ja laiemalt kõigile keelehuvilistele orienteeritud populaarajakiri Oma Keel. Peale traditsioonilise tegevuse – ettekandekoosolekute ja kooli keelepäevade korraldamise ning keelealase kirjanduse väljaandmise – hakati koostöös ministeeriumiga korraldama keelepäevi väliseestlastele ning osaleti mitme riikliku komisjoni töös. Eesti Keelenõukogu loomise mõtte ühe peamise algataja ja ideoloogina rakendas Mati Erelt ka Emakeele Seltsi selle ettevõtmistesse. Suuremaid sedalaadi üritusi oli eesti keele seisundi uuringute korraldamine 2001. aastal, mille üheks tulemuseks oli terve köide Emakeele Seltsi aastaraamatut „Eesti keele uurimise analüüs” (ilmunud 2003).

Juubilaril on autasustatud Valgetähe ordeniga ja Eesti Teaduste Akadeemia suure medaliga, talle on antud Wiedemanni keeleauhind ja riigi teaduspreemia. Kindlasti on nendes autasudes olnud oma osa ka seltsiga seotud tegevustel.

Jõudu juubilarile tema edasistes ettevõtmistes!

HELLE METSLANG

AGO KÜNNAP 70

23. juulil 2011 sai 70-aastaseks Tartu ülikooli Uurali keelte emeriit-professor Ago Künnap.

Ago Künnap on sündinud ja koolis käinud Tallinnas Nõmmel. 1959. a astus ta Tartu ülikooli, kus tema kitsamaks erialaks sai soome-ugri keeleteadus. Pärast ülikooli lõpetamist jätkas Ago Künnap sealsamas aspirantuuris aastatel 1965–1968.

Professor Paul Ariste soovitusel spetsialiseerus Ago Künnap samojeedi keeltele, sest nende keelte asjatundjaid Eestis seni ei olnud. Valitud ala eeldas uurimisreise Uuralite taha. Oma esimesel Siberi-ekspeditsioonil 1963. aastal käis Ago Künnap neenetsite juures. Seejärel jõudis Eestisse teade, et Sajaani mägedes elab veel üks kamassi keele kõneleja. Oli selge, et tuleb kasutada viimast võimalust talletada ja uurida seda juba väljasurnuks peetud keelt. Niisiis viisid järgmised uurimisreisid Sajaani-desse Abalakovo külla Klavdia Plotnikova juurde. Mõnevõrra õnnestus kamassi keelt talletada ka Krasnojarskis elanud Aleksandra Žibjevalt. Kamassi keelest saigi Ago Künnapi esimese (hiljem ka teise) väitekirja teema: 1969. aastal kaitses ta Tartu ülikoolis teaduste kandidaadi kraadi väitekirjaga kamassi keele ajaloolisest morfoloogiast.

1960. aastate lõpus ja 1970. aastate esimesel poolel töötas Ago Künnap Tartu ülikoolis algul õpetaja, seejärel vanemõpetaja ja nooremteadurina, vahepeal ka Oulu ülikoolis eesti keele lektorina ning Helsingi ülikoolis eesti keele ja samojeedi keelte lektorina. Helsingi ülikoolis töötades oli tal võimalus kuulata Aulis J. Joki loenguid, kelle õpilaseks juubilar ongi end samojeedi keelte alal pidanud. Helsingi ülikoolis kaitses Ago Künnap 1971. aastal filosoofiadoktori kraadi väitekirjaga kamassi keele arvutunnustest ja noomeni muutmisest. 1974. aastal kaitses ta Tartu ülikoolis doktorikraadi väitekirjaga samojeedi keelte ajaloolisest morfoloogiast. Teaduskraadide atesteerimisel pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist sai Ago Künnapist seega kolmekordne doktor.

1976. aastal sai Ago Künnap Tartu ülikooli soome-ugri keelte kateedri professoriks, 1977. aastal sama kateedri juhatajaks. Selles ametis töötas ta 1992. aastani, olles vahepeal kahel korral, 1985–1989 ning 1990–1991, Helsingi ülikoolis eesti keele ja samojeedi keelte lektoriks. Aastatel 1976–1984 oli ta ühtlasi filoloogiateaduskonna dekaan. 1992. aastal, kui Tartu ülikoolis taastati ennesõjaaegsed professuurid, sai Ago Künnapist Uurali keelte professor. Taas tuli pidada ka dekaani ametit, 1993–1996 oli ta filosoofiateaduskonna dekaani kohusetäitja. Uurali keelte professorina töötas Ago Künnap emerituuri siirdumiseni 2006. aastal. Tema juhendamisel on kaitsnud 5 doktorikraadi ja 13 teadusmagistrikraadi. Ago Künnap on paljude Eesti ja välismaa teadusseltside liige. Emakeele Seltsi liige on ta olnud 1963. aastast alates. Teda on autasustatud Eesti Vabariigi Valgetähe ordeniga.

Oma teadlaseteed alustas Ago Künnap samojeedi keelte ajaloolise morfoloogia uurijana. Peateoseks sellelt alalt kujunes kaheosaline monograafia kamassi keele sõnamuutmisliidetest, „System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe. I. Numeruszeichen und Nominalflexion” (Helsinki, 1971, ühtlasi PhD-väitekiri) ning „System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe II. Verbalflexion und Verbalnomina” (Helsinki, 1978). Tegelikult annab see monograafia ülevaate kõikide samojeedi keelte ajaloolisest morfoloogiast. Ago Künnap on avaldanud ka mitmeid artikleid nimetatud valdkonnast, nt „Gibt es im Samojedischen Spuren des primären *k*-Lativs?” (MSFOu 150, 1973), „Über die Herkunft der Infinitivsuffixe im Samojedischen“ (SFU XVI, 1980). Emakeele Seltsi aastaraamatus on samojeedi keelte alal ilmunud nt „Kamassi keele eitav kõne” (ESA 12, 1966), „Kamassi keele preteeritumist” (ESA 13, 1968),

„Kamassi keele possessiivsufiksid” (ESA 17, 1971), „Kamassi keele kõneviisi- ja ajatunnuste verbaalnominaalsest algupärast” (ESA 19–20, 1975). Hiljem on ta avaldanud kahe samojeedi keele ülevaategrammatika, raamatud „Enets” ja „Kamass” (mõlemad München–Newcastle, 1999).

Samojeedi ja Uurali keelte ajaloolise morfoloogia küsimustega süvitsimine viis Ago Künnapi uue, hoopis laiemas teemas juurde Uurali keelte kujunemisest ja nende suhetest omavahel ning naaberkeeltega. Suur hulk keelefakte ei tahtnud hästi sobituda senise ajaloolise keeleteaduse paradig-maga, kus Uurali keelkonda vaadeldi kunagi suhteliselt kitsas algkodus kõneldud algkeele järkjärgulise hargnemise tulemusel tekkinuna. Hoopis olulisema tegurina kui varem oli arvatud, hakkasid paistma üksikute Uurali keelerühmade kontaktid naaberrahvaste ja -keeltega. Mõni aeg varem oli samalaadseid seisukohti hakanud avaldama ka Ungari keeleteadlane professor János Pusztyai, mõttekaaslaseks sai ka Turu ülikooli emeriitprofessor Kalevi Wiik. Ilmnes, et parema ettekujutuse saamiseks Uurali keelte ja rahvaste kujunemisloost ei piisa üksnes keeleteaduse vahenditest, vaid arvesse tuleb võtta ka naaberteaduste arheoloogia, geneetika ja antropo-loogia uusimad avastused. Nõnda kujunes 1990. aastatel välja tihe koostöö nende teadusvaldkondade esindajatega, nii rahvusvaheliselt (liikumine „Roots”, mille eestvedajaks oli Oulu ülikooli ajaloo emeriitprofessor Kyösti Julku) kui ka Tartu ülikoolis.

Ago Künnapist sai eri teadusvaldkondade uusimate tulemuste innukas tutvus-taja ja sünteesija. Uurali keelte ja rahvaste kujunemisest moodustus seni-sest sootuks keerukam pilt. Uurali rahvad näikse geneetiliselt põlvnevad otse mandrijää sulamise järel põhja poole elama asunud inimestest (nii võib ka eestlasi pidada pärast viimast jääaega Eesti alale asunud inimeste otsesteks järeltulijateks). Tõenäoliselt kujunes nn uurali algkeel välja nende väga laial alal elanud inimeste *lingua franca* laadse suhtluskeelena, milles oli kindlasti suuri murdeerinevusi. Mõned rahvad (samojeedide esivanemad) võisid oma varasemalt keelelt üle minna uurali keelekujule. Osa Uurali keelte kõnelejaid läks hiljem üle teistele (indoeuroopa) keeltele, millest annavad tunnistust substraatjooned nendes keeltes. Uurali keelte eri rühmade kujunemisel on olnud suur roll keelekontaktidel. Neid ideid jagas professor Künnap kõigepealt oma doktorantidele, magistrantidele ja üliõpilastele, kelle mõttemaailma 1990. aastate seminarid märkimis-väärselt avardasid. Neist mõtteist sündis ka hulk artikleid, kokku on need mõtted võetud kahes raamatus: „Breakthrough in Present-Day Uralistics”

(Tartu, 1998) ja „Contact-induced Perspectives in Uralic Linguistics” (München–Newcastle, 2000). Ago Künnapi ja tema mõttekaaslaste seisukohad kutsusid esile elava poleemika ja leidsid teravat vastuseisugi. Samas äratasid need laiema üldsuse seaski uut huvi Uurali rahvaste ja keelte kujunemise küsimuste vastu.

2000. aastatel on Ago Künnap jätkanud peamiselt viljaka Uurali keelte morfoloogia ja morfosüntaksi uurijana, nimetatagu artikleid „Three North Samoyedic prohibitive auxiliaries” (LU XLVI, 2010), „Use of the nominative of Samoyedic substantives as instances of object and attribute” (LU XLV, 2009), „Case forms of the partial direct object in Uralic languages” (Finnisch-Ugrische Mitteilungen 32/33, 2009), „Läänemeresoome keelte käändelõpu *-n oletusest” (ESA 54, 2009), „On the 3rd person verbal marker *-sV and the definite conjugation in Uralic languages” (LU XLIV, 2008).

Endiste ja praeguste õpilaste ja kolleegide nimel oma mässumeelsele õpetajale jõudu ja tervist, jätkuvat vaimuvärskust, uurimisindu ning avastamisrõõmu soovides

IRIS METSMÄGI

Ago Künnapi foto: Andres Tennus (Tartu Ülikool)

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2011

AULIIKMED

Erelt, Mati (Tallinn)
Hint, Mati (Tallinn)
Kaal, Helju (Tallinn)
Kingisepp, Valve-Liivi (Tartu)
Liivaku, Uno (Tallinn)
Maanso, Viivi (Tallinn)
Neetar, Helmi (Tallinn)
Pall, Valdek (Tallinn)
Rätsep, Huno (Tartu)
Tedre, Ülo (Tallinn)
Uuspõld, Ellen (Tartu)
Viitso, Tiit-Rein (Tartu)

TEGEVLIKMED

Aava , Katrin (Tallinn)	Erelt , Tiiu (Tallinn)
Adamson , Kai (Tallinn)	Ernits , Enn (Tartu)
Admann , Aino (Tallinn)	Eslon , Pille (Tallinn)
Ainsaar , Sirje (Saku)	Gao , Jingyi (Tartu)
Alas , Marit (Tallinn)	Gerassimenko , Olga (Tartu)
Alekõrs , Tiina (Tartu)	Haak , Anu (Tallinn)
Alver , Jaan (Tallinn)	Habicht , Külli (Tartu)
Ambus , Ada (Tallinn)	Hagu , Paul (Tartu)
Argus , Reili (Tallinn)	Halling , Tiina (Tartu)
Arukask , Madis (Tartu)	Hallmägi , Andres (Tallinn)
Asu-Garcia , Eva Liina (Tartu)	Hausenberg , Anu-Reet (Tallinn)
Brambat , Benita (Tallinn)	Heinsoo , Heinike (Tartu)
Eelmäe , August (Tallinn)	Help , Toomas (Tallinn)
Eenlaid , Kaja (Tartu)	Hendrikson , Ülle (Tartu)
Ehala , Martin (Tallinn)	Henno , Kairit (Tartu)
Erelt , Pekka (Tallinn)	Hennoste , Tiit (Tartu)

Hiiemäe, Mall (Tartu)
Hiietam, Katrin (Manchester, Suurbritannia)
Hinrikus, Rutt (Tartu)
Hussar, Annika (Tallinn)
Ilus, Anu (Tallinn)
Iva, Sulev (Tartu)
Jaago, Tiit (Tartu)
Jaanits, Lembit (Tallinn)
Joalaid, Marje (Tallinn)
Joalaid, Piret (Tallinn)
Johannes, Maris (Tallinn)
Juhkam, Evi (Tallinn)
Jõgi, Aino (Tartu)
Jõulu, Kaleph (Viiratsi, Viljandimaa)
Järve, Priit (Tallinn)
Järvela, Piret (Tallinn)
Jürgenstein, Lea (Tartu)
Jürimäe, Maria (Tartu)
Jürine, Anni (Tartu)
Jürman, Hans (Tallinn)
Kaalep, Ain (Elva)
Kadai, Üllar (Hargla, Valgamaa)
Kaevats, Mall (Tallinn)
Kaivapalu, Annekatrin (Tallinn)
Kalda, Maie (Tallinn)
Kaldamäe, Karin (Tallinn)
Kaljuste, Aino (Viimsi, Harjumaa)
Kallasmaa, Marja (Tallinn)
Kalmus, Mervi (Tartu)
Kals, Aldo (Tartu)
Kalvik, Mari-Liis (Tallinn)
Karise, Kalli-Merike (Tallinn)
Karjus, Andres (Tartu)
Karlepe, Karl (Tartu)
Karu, Ellen (Tallinn)
Kasepalu, Aleks (Tartu)
Kasik, Reet (Tartu)
Kask, Ann (Tartu)
Kasterpalu, Riina (Tartu)
Kehayov, Petar (Tartu)
Kendla, Mari (Tallinn)
Kerge, Krista (Tallinn)
Kern, Katrin (Tartu)
Keskpaik, Tiit (Tartu)
Kesküla, Liina (Tallinn)
Kiik, Heino (Tallinn)
Kiin, Aili (Viljandi)
Kiisverk, Taima (Tallinn)
Kilgi, Annika (Tallinn)
Kingisepp, Leelo (Tallinn)
Kippar, Pille (Tallinn)
Klandorf, Aime (Kehtna, Raplamaa)
Klaus, Väino (Tallinn)
Kokla, Paul (Tallinn)
Koppel, Kristina (Peetri, Harjumaa)
Kraut, Einar (Tallinn)
Kremez, Mihhail (Tallinn)
Krikmann, Arvo (Tartu)
Kroll, Reet (Tartu)
Kross (Niit), Ellen (Tallinn)
Kullus, Valve (Tallinn)
Kurs, Ott (Tartu)
Kuusik, Katrin (Tabasalu, Harjumaa)
Kuusk, Külli (Tallinn)
Kuutma, Kristin (Tallinn)
Kõiva, Mare (Tartu)
Kõiva, Otilie (Tallinn)
Kõrgesaar, Helen (Tallinn)
Kärner, Indrek (Tartu)
Käsi, Inge (Vara, Tartumaa)
Künnap, Ago (Tartu)
Künstler, Aili (Tallinn)
Küüts, Astrid (Laagri, Harjumaa)
Laan, Ilmar (Tallinn)
Laanekask, Heli (Tartu)
Laanpere, Helga (Tallinn)
Laansalu, Tiina (Tallinn)
Laar, Triin (Tartu)
Laas, Helje (Tartu)
Lahti, Ilmari (Tallinn)
Laiapea, Vahur (Tallinn)
Lang, Birute (Tartu)
Langemets, Andres (Tallinn)

Langemets, Margit (Tallinn)
Langsepp, Olaf (Tartu)
Lauk, Epp (Jyväskylä, Soome)
Laul, Silvia (Tallinn)
Laur-Kurvits, Lilian (Tallinn)
Leemets, Helle (Tallinn)
Leemets, Tiina (Tallinn)
Leivo, Maeve (Linte, Põlvamaa)
Lepajõe, Kersti (Tartu)
Lepasaar, Jane (Tallinn)
Leppik, Merle (Koigu, Võrumaa–Tartu)
Leppik, Nansi (Tallinn)
Leppik, Peep (Helme, Valgamaa)
Lias, Tiina (Tallinn)
Liivak, Sander-Alfred (Tallinn–Tartu)
Lindström, Liina (Tartu)
Lipasti, Järvi (Tartu)
Maasik, Aita (Tartu)
Maksim, Tiit (Tallinn)
Malt, Alo (Luksemburg)
Margus, Tiia (Veibri, Tartumaa)
Meri, Mart (Tallinn)
Mets, Helle (Randvere, Harjumaa)
Mets, Mari (Tartu)
Metslang, Helena (Tallinn)
Metslang, Helle (Tallinn–Tartu)
Metsmägi, Iris (Tallinn)
Metstak, Vilma (Tallinn)
Mihkels, Andres (Tallinn)
Mihkla, Meelis (Tallinn)
Miljan, Merilin (Tallinn)
Mirov, Ruth (Tallinn)
Muischnek, Kadri (Tartu)
Mund, Argo (Rakvere)
Mäearu, Sirje (Tallinn)
Mäger, Eleonora (Tallinn)
Märtson, Marju (Tallinn)
Nemvalts, Peep (Tallinn)
Nemvalts, Silvi (Tallinn)
Neuvonen, Tiia (Tartu)

Nigols, Helju (Tallinn)
Niit, Ellen (Tartu)
Nilbe, Sirje (Tallinn)
Norvik, Madis (Tallinn)
Norvik, Miina (Tartu)
Norvik, Piret (Tallinn)
Nurk, Anu (Tartu)
Oja, Anni (Tartu)
Oja, Vilja (Tallinn)
Ojanurme, Tiit (Tartu)
Olesk, Peeter (Tartu)
Olesk, Sirje (Tartu)
Ollisaar, Martin (Tallinn)
Onga, Mare (Tartu)
Ootsing, Sirje (Tallinn)
Orav, Heili (Tartu)
Orav, Mart (Tartu)
Ots, Heido (Tallinn)
Paabo, Olaf (Tartu)
Padari, Leelo (Tartu)
Paide, Madis (Tartu)
Pajumaa, Elsa (Tallinn)
Pajupuu, Hille (Tallinn)
Pajupuu, Jaan (Tallinn)
Pajusalu, Karl (Tartu)
Pajusalu, Renate (Tartu)
Paldrok, Killu (Tallinn)
Parbus, Ülo (Tartu)
Parm, Sirli (Päkste, Tartumaa)
Parmasto, Erast (Tartu)
Paul, Toomas (Tallinn)
Peebo, Jaak (Elva)
Penjam, Pille (Tartu)
Pent, Sirle (Hageri, Raplamaa)
Piho, Mare (Tartu)
Piller, Katrin (Tartu)
Pino, Veera (Tartu)
Pirso, Urve (Viimsi, Harjumaa)
Plado, Helen (Tõravere, Tartumaa)
Pool, Raili (Tartu)
Potseps, Vaike (Tartu)
Praakli, Kristiina (Tartu)

Prangel, Esta (Tallinn)
Pruuli, Külvi (Tartu)
Puksand, Helin (Tallinn)
Pullerits, Egle (Tartu)
Punga, Leili (Tartu)
Päll, Peeter (Tallinn)
Raadik, Maire (Tallinn)
Raasik, Liis (Tallinn)
Raielo, Juta (Tallinn)
Raisma, Marta (Tartu)
Rajamets, Salme (Tammiku,
 Ida-Virumaa)
Rajando, Helju (Tartu)
Rammo, Sirje (Tartu)
Rangøy, Øyvind (Põltsamaa–Averøy,
 Norra)
Ratso, Sirje (Tallinn)
Raud, Maret (Tallinn)
Rehemaa, Tuuli (Tallinn)
Reimann-Truija, Nele (Võru)
Repän, Nikolai (Tartu)
Ress, Kristel (Tartu)
Romet, Anne (Tallinn)
Rooleid, Karin-Maria (Tallinn)
Ross, Eevi (Tallinn)
Ross, Jaan (Tallinn)
Ross, Kristiina (Tallinn)
Rõigas, Maia (Tartu)
Rääbis, Andriela (Tartu)
Rüütel, Ingrid (Tartu–Tallinn)
Saar, Edgar (Tartu)
Sahkai, Heete (Tallinn)
Salo, Age (Tartu)
Salo, Monika (Tartu)
Salus, Urve (Tallinn)
Saluäär, Anu (Tallinn)
Salve, Kristi (Tartu)
Sang, Joel (Tallinn)
Sarv, Mari (Tartu)
Sarv, Mikk (Vahi, Tartumaa)
Sarv, Õie (Obinitsa, Võrumaa)
Saukas, Rein (Tartu)

Sedrik, Meeli (Tartu)
Seilenthal, Tõnu (Tartu)
Sepp, Arvi (Lalli, Raplamaa)
Sepp, Ene (Tallinn)
Sepper, Maria-Maren (Tallinn)
Sinijärv, Hanna (Tallinn)
Soidro, Siiri (Tallinn)
Soodla, Karin (Kambja, Tartumaa)
Soosaar, Sven-Erik (Tallinn)
Strandson, Krista (Tähtvere,
 Tartumaa)
Sutrop, Urmas (Tallinn)
Sõrmus, Kadri (Tartu)
Süvalepp, Ele (Tartu)
Zabrodskaja, Anastassia (Kohtla-
 Järve–Tallinn)
Tael, Kaja (Tallinn)
Tamla, Toomas (Tallinn)
Tamm, Kadri (Elva)
Tamm, Vally (Tartu)
Tamme, Mari (Tallinn)
Tammo, Eha (Võru)
Tamuri, Kairi (Tallinn)
Tarand, Mari (Tallinn)
Tavel, Lehte (Haabneeme, Harjumaa)
Tender, Tõnu (Tartu)
Tenjes, Silvi (Tartu)
Teras, Pire (Põltsamaa–Tartu)
Tiits, Mai (Tallinn)
Tomingas, Silva (Saku)
Tomson, Ülle (Valga)
Tomusk, Ilmar (Tallinn)
Toom, Maren (Tallinn)
Tormis, Veljo (Tallinn)
Torn-Leesik, Reeli (Tartu)
Torop, Peeter (Tartu)
Torp-Kõivupuu, Marju (Tallinn)
Tóth, Szilárd (Tartu)
Troska, Gea (Tallinn)
Tuisk, Tuuli (Tartu)
Tõnurist, Igor (Tallinn)
Uibo, Udo (Tallinn)

Undusk, Jaan (Tallinn)
Undusk, Rein (Tallinn)
Uusküla, Mari (Tallinn)
Uuspõld, Leo (Tartu)
Vaba, Lembit (Saku)
Vaba, Marja (Saku)
Vahtra, Piret (Tallinn)
Vaimann, Elle (Tartu)
Vainik, Ene (Tallinn)
Valdmets, Annika (Paikuse, Pärnumaa)
Valdre, Tiia (Tallinn)
Valge, Jüri (Tartu)
Valge, Mare (Tartu)
Vane, Anu (Tallinn)
Vare, Silvi (Tallinn)
Veidemann, Andra (Tallinn)
Veidemann, Rein (Tallinn)
Veismann, Ann (Tartu)
Velsker, Eva (Tartu)
Vende, Kullo (Tallinn)
Verschik, Anna (Tallinn)
Veskis, Leidi (Tallinn)

Vettik, Aime (Tabasalu, Harjumaa)
Vider, Kadri (Tartu)
Vihma, Helgi (Tallinn)
Vihman, Mati (Tallinn)
Vihman, Virve-Anneli (Tartu)
Viikberg, Jüri (Tallinn)
Viires, Ants (Tallinn)
Vija, Maigi (Tartu)
Viks, Ülle (Tallinn)
Vilbaste, Marju (Tallinn)
Viluoja, Eha (Tallinn)
Vingissar, Endel (Suure-Jaani)
Voll, Piret (Tallinn)
Volmer, Juta (Tartu)
Võlli, Kai (Tallinn)
Väkram, Maia-Ülle (Tallinn)
Vääri, Reet (Tartu)
Õim, Asta (Muraste, Harjumaa)
Õim, Haldur (Tartu)
Õim, Sirje (Tartu)
Õispuu, Jaan (Saue)

VÄLISLIHKMED

Aro, Kari (Turu, Soome)
Blokland, Rogier (München, Saksa-
maa)
Boiko, Kersti (Riia, Läti)
Galkin, Ivan (Joškar-Ola, Marimaa)
Hassinen, Sirje (Helsingi, Soome)
Kallio, Jussi (Helsingi, Soome)
Karma, Tõnu (Riia, Läti)
Keevallik, Leelo (Uppsala, Rootsi)
Koponen, Eino (Helsingi–Tallinn)
Krull, Diana (Stockholm, Rootsi)
Laakso, Johanna (Viin, Austria)
Laalo, Klaus (Helsingi–Tampere,
Soome)
Laukkanen, Kari (Helsingi, Soome)
Lindström, Irja (Vantaa, Soome)
Lähteenkorva, Tauno (Oulu, Soome)

Nissilä, Leena (Espoo, Soome)
Punttila, Matti Vantaa, Soome)
Raag, Raimo (Uppsala, Rootsi)
Raag, Virve (Uppsala, Rootsi)
Remes, Hannu (Joensuu, Soome)
Salasoo, Tiia (Roseville, Austraalia)
Steinhardt, Claudia Maria
(Hamburg, Saksamaa)
Sulkala, Helena (Kempele, Soome)
Södermann, Tiina (Helsingi, Soome)
Tarakanov, Ivan (Iževsk, Udmurtia)
Vassikova, Liidia (Joškar-Ola,
Marimaa)
Wiik, Kalevi (Turu, Soome)
Winkler, Eberhard (Göttingen,
Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uustrukk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006

b) Keeled, murded, murrakud

Amb = Ambla	e = eesti keel
Ann = Anna	eL = Lõuna-Eesti murded
asks = alamsaksa keel	Emm = Emmaste
Aud = Audru	eP = Põhja-Eesti murded
bsks = baltisaksa keel	er (mdE) = ersa (~ ersamordva)
bulg = bulgaaria keel	keel

eR = eesti rannikumurre (~ kirderannikumurre)	kam = kamassi keel
eRI = eesti rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)	Kan = Kanepi
germ = germaani keeled	kask = keskalamaksa keel
h = handi keel	Kei = Keila
Hag = Hageri	Khk = Kihelkonna
Han = Hanila	KhN = Kihnu
Har = Hargla	kholl = keskhollandi keel
Hel = Helme	Kir = Kirbla
Hi = Hiiumaa	KJn = Kolga-Jaani
hisp = hispaania keel	Kod = Kodavere
HJn = Harju-Jaani	Koe = Koeru
Hlj = Haljala	Kos = Kose
Hls = Halliste	kr = kreeka keel
HMd = Harju-Madise	Kra = Kraasna
holl = hollandi keel	Krj = Karja
Hää = Häädemeeste	krj = karjala keel
I (ePI) = idamurre	krjA = Aunuse murre
i-e = indoeuroopa keeled	krjK = Tveri murre ~ murrakud
Iis = Iisaku	krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
ingl = inglise keel	krjLü = lüüdi murre
is = isuri keel	krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre	Krk = Karksi
isH = isuri keele Hevaha murre	Krl = Karula
isO = isuri keele Oredeži murre	Kse = Karuse
isS = isuri keele Soikola murre	Ksi = Kursi
it = itaalia keel	Kul = Kullamaa
Jaa = Jaani	Kuu = Kuusalu
JJn = Järva-Jaani	Kõp = Kõpu
JMd = Järva-Madise	Käi = Käina
Juu = Juuru	Kär = Kärla
Jõe = Jõelähtme	küsks = keskülemsaksa keel
Jõh = Jõhvi	L (ePL) = eesti läänemurre
Jäm = Jämaja	lad = ladina keel
Jür = Jüri	Lai = Laiuse
k = komi keel	ld = leedu keel
K (ePK) = eesti keskmurre	Lei = Leivu
Kaa = Kaarma	Lih = Lihula
Kad = Kadrina	lms = läänemeresoome keeled
Kam = Kambja	LNg = Lääne-Nigula
	lp = lapi keel
	lpN = Norra murre (norralapi m)

It = läti keel
Lut = Lutsi
Iv = liivi keel
Lüg = Lüganuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provantsaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide

Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sm = soome keel
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla

Vas = Vastseliina
vdj = vadjä keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlg = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja

vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi

